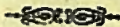

THE
KĀSHĪ-SANSKRIT-SERIES
(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

123.

(Sāṅkhya Section, No. 2.)

॥ श्रीः ॥

श्रीईश्वरकृष्णविरचिता

साङ्ख्यकारिका

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचित—

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी—

सहिता ।

सुप्रमाख्य-कौमुदीव्याख्यया समलङ्कृता ।

PUBLISHED & SOLD BY
JAYA KRISHNADAS—HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
BENARES.

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 123.

(Sāṅkhya Section No. 2.)

THE
SĀṆKHYA KĀRIKĀ
OF

The Great Sage Hwāra Kṛiṣṇa

With a commentary called

Sāṅkhya Tattva Kaumudī

BY

S'RĪ VĀCHASPATI MIŚRA

Edited with

THE SUSĀMĀ COMMENTARY

BY

Nyāyāchārya

PANDITS'RĪ HARIRAM S'ŪKLĀ

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Choukhamba Sanskrit Series Office,

Benares City

1937.

(*All Rights Reserved by the Publisher*)

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला समाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज़ पुस्तकमालायाः

१२३

सांख्यविभागे (२) द्वितीयं पुष्पम् ।

श्री

श्रीईश्वरकृष्णविरचिता

साङ्ख्यकारिका

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचित-

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी-

सहिता ।

श्रीपूज्यपाद गुरुवर पण्डितराज श्रीराजेश्वरशास्त्रिद्राविड-
महोदयानामन्तेवासिन्यायाचार्य श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया

सुषमाख्य-

कौमुदीव्याख्यया समलङ्कृता ।

पृथक् मुद्रिताभिः कारिकाभिः अकारादिक्रमोपन्यस्तया कारिकासूच्या
विषयसूच्या च सह टीकाकर्त्रा संशोधिता ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

सं० १९९३ वै०

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

वनारस सिटी ।

भूमिका

श्रीगुरुः शरणम् ।

अधेयमुपस्थाप्यते विदुषां पुरतः सुप्रमाख्यव्याख्यासनाया साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी । अनधिगतसाङ्ख्यशास्त्राणां बालानां सुविशदं साङ्ख्यसिद्धान्तप्रतिपादने यथेयं प्रभवति न तथाऽन्यः कोपि साङ्ख्यग्रन्थ इति विदितमेव साङ्ख्यशास्त्ररसिकानाम् । कौमुदी-कृतो वाचस्पतिमिश्रमहोदयास्तावत् पददर्शनटीकाकृत्त्वादेव सर्वेषां दार्शनिकानां सुविदिता एवेति तेषां ग्रन्थानां महिमविषये नात्र किञ्चिद्वचन्यमवशिष्यते । वाचस्प-तिमिश्रमहोदयानां समयस्तावत् तत्कृतन्यायसूचीनिबन्धस्थ “न्यायसूचीनिबन्धो-ऽयमकारि सुधियां मुदे । श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वल्लभवसु (८९८) वत्सरे ॥ इति श्लोके स्वयमेव तैर्निर्दिष्ट इत्यपि न तिरोहितं तद्ग्रन्थद्रष्टव्यम् ।

साङ्ख्यकौमुदीमूलभूतानां श्रीईश्वरकृष्णविरचितानां साङ्ख्यकारिकाणां साङ्ख्य-शास्त्रीयत्वेनोपलब्धेषु ग्रन्थेषु सर्वापेक्षया प्रमाणमूर्धन्यत्वमस्तीत्यपि श्रीमच्छङ्करभग-वत्पादचार्यविरचितशारीरकमीमांसाभाष्याद्यवलोकनेन सुविशदं विशदीभवति । तत्र खलु मतान्तरस्पर्शनावसरे वैशेषिकादिसूत्राण्युपदर्शयन्तोपि श्रीमदाचार्याः साङ्ख्य-शास्त्रविषये साङ्ख्यकारिका एव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तवन्त इति तथोपदर्शनं सांख्यका-रिकाणां सूत्रवदेव प्रामाण्यमनुपायति । सम्प्रत्युपलभ्यमानसाङ्ख्यसूत्राणां कपिलत्वे तु सदेह एव दृश्यते विदुषाम् । साङ्ख्यसूत्रे हि ‘अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः’ (अ० ६-सू० ६८) इत्येतस्मिन् कपिलादनन्तरभावित्वेन प्रसिद्धस्य पञ्चशिखाचा-र्यस्य नामोल्लेखादिकमेव उक्तस्य संशयस्य प्रयोजकमिति ।

तदेवं विभमहामहिमशालिनोऽस्य ग्रन्थरत्नस्य श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयस्य प्रार्थनया छात्राणां लीलया सांख्यसिद्धान्तबोधायतिसरलां सुप्रमाख्यां व्याख्यां निरमासन् । आशासे चार्थं ध्रमः छात्राणां मुखेन कौमुदीबोधं कुर्वन् सफलीभविष्य-तीति । प्रार्थये च मादृशाल्पजनमतिमान्धात् प्रमादात् दृष्टिदोषात् सीसकाक्षरसंयो-जकदोषाद्वा संजाता अशुद्धीः स्वयं शोधयित्वा माननीयतमा पण्डितवरेभ्यः एनम-भ्यापयेयुरिति ।

विदुषां विधेयः

हरिरामशर्मा शुक्लः

साङ्ख्यकारिका ।

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।
 दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥
 दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ।
 तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तद्विविज्ञानात् ॥ २ ॥
 मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥
 दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
 त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥
 प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
 तस्मिन्ल्लिङ्गिपूर्वकमाप्तधुतिराप्तवचनं तु ॥ ५ ॥
 सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
 तस्मादपि चाऽसिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम् ॥ ६ ॥
 अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।
 सौक्ष्म्याद्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥
 सौक्ष्म्याच्चदनुपलब्धिर्नाऽभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ।
 महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥
 असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।
 शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥
 हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
 सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥
 त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
 व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा चपु मान् ॥ ११ ॥
 प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
 अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥
 सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
 गुरु घरणकमेव तमः प्रक्षीपवच्चाऽर्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥

अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
 कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याऽव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥
 भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तिः प्रवृत्तेः ॥
 कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥
 कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
 परिणामतः सलिलवत् प्रति प्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥
 सङ्घातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
 पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः ॥ १७ ॥
 जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेः ।
 पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥
 तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
 कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥
 तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिच लिङ्गम् ।
 गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥
 पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
 पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥
 प्रकृतेर्महान्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः ।
 तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥
 अप्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग षेध्वर्यम् ।
 सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥
 अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।
 एकदशकश्च गुणस्तन्मात्रापञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥
 सात्त्विकः एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
 भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥
 उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
 गुणपरिणामविशेषात्तानात्वं बाह्यभेदाच्च ॥ २७ ॥
 शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
 घचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाच्च पञ्चानाम् ॥ २८ ॥
 स्थालक्ष्ण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।
 सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या धायवः पञ्च ॥ २९ ॥
 युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्विष्टा ।

दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥
 स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकृतहेतुकां वृत्तिम् ।
 पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम् ॥ ३१ ॥
 करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
 कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥
 अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
 साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
 वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥ ३४ ॥
 सान्तः करणा बुद्धिः सर्वे विषयमवगाहते यस्मात् ।
 तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥
 एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणं गुणविशेषाः ।
 कृत्स्नं पुरुषस्याऽर्थे प्रकाश्यं बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥
 सर्वे प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
 सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥
 तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ॥
 एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥
 सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।
 सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥
 पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदाविसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
 संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥
 चित्रं यथाऽऽश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा च्छाया ।
 तद्वद्भिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥
 पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
 प्रकृतेर्विभुत्वयोगाद्ब्रह्मवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥
 सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः ।
 दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च क्रललाद्याः ॥ ४३ ॥
 धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।
 ज्ञानेन चाऽपवर्गो विपर्ययादिप्यते बन्धः ॥ ४४ ॥
 वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ।
 फेबर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥
 एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
 गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
 अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥
 भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
 तामिन्द्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिन्द्रः ॥ ४८ ॥
 एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
 सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययान्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥
 आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
 यावद्या विपर्ययोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः ॥ ५० ॥
 ऊहः शब्दोऽध्ययन दुःखविघातास्त्रयः सुदृष्टप्राप्तिः ।
 दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ ५१ ॥
 न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।
 लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥ ५२ ॥
 अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
 मानुषकश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ ५३ ॥
 उर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
 मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥
 तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
 लिङ्गस्याऽविनिवृत्तेस्तस्मात् दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥
 इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।
 प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थं इव परार्थं आरम्भः ॥ ५६ ॥
 वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरद्वयस्य ।
 पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥
 औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।
 पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥
 रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
 पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥
 नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
 गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्याऽर्थमपार्थकं चरति ॥ ६० ॥
 प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
 या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥
 तस्मान्न वध्यतेऽद्या न मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित् ।
 संसरति वध्यते मुच्यते च नानाधया प्रकृतिः ॥ ६२ ॥
 रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषार्थे प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥
 एवं तत्त्वाम्यासान्नाऽस्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
 अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥
 तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सत्तरूपधिनिवृत्ताम् ।
 प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः ॥ ६५ ॥
 दृष्ट्वा मयेत्युपेक्षक एको दृष्ट्वाऽहमित्युपरमत्यन्या ।
 सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नाऽस्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥
 सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
 तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रमभिषत् धृतशरीरः ॥ ६७ ॥
 प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानधिनिवृत्तौ ।
 ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥
 पुरुषार्थज्ञानमिदं शुद्धं परमर्पिणा समाख्यातम् ।
 स्थित्युत्पत्तिप्रलयाच्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ६९ ॥
 एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
 आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥
 शिष्यपरम्परयाऽऽगतमीश्वरकृपेण चैतदार्याभिः ।
 सङ्क्षिप्तमार्थमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥
 सत्तत्वां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य पण्डितन्त्रस्य ।
 आख्यायिकाधिरहिताः परवादविचर्जिताश्चापि ॥ ७२ ॥

॥ इतोऽश्वरकृप्यधिरचिता सांख्यकारिका समाप्ता ॥

साङ्ख्यकारिकाया अकारादिक्रमेण--

सूची ।

	क्र.	पृ.		क्र.	पृ.
अ			क		
१ अतिदूरात्सामीप्यात्	७	६२	१९ करणं त्रयोदशविधं	३२	१३८
२ अध्यवसायो बुद्धिः	२३	१२३	२० कारणमस्त्यवयवा	१६	१०४
३ अन्तःकरणं त्रिविधं	२३	१३९	ख		
४ अभिमानोऽहङ्कारः	२४	१२७	२१ चित्रं यथाऽऽधयमुते	४१	१५१
५ अविवेक्यादेः सिद्धिः	१८	१०२	ज		
६ अष्टविकल्पो दैवः	५३	१७२	२२ जननमरणकरणानां	१८	११४
७ असदकरणादुपादान	९	६९	त		
आ			२३ तत्र जरामरणकृतं	५५	१७४
८ आध्यात्मिक्यश्चतस्रः	५०	१६३	२४ तन्मात्राण्यविशेषाः	३८	१४७
इ			२५ तस्माच्च विपर्यासात्	१९	११८
९ इत्येव प्रकृतिकृतः	५६	१७५	२६ तस्मात्तत्संयोगात्	२०	१२०
उ			२७ तस्माच्च बद्धयतेऽश्वा	६२	१८२
१० उभयात्मकमत्र मनः	२७	१३१	२८ तेन निवृत्तप्रसवा	६५	१८६
ऊ			२९ त्रिगुणमविवेकि विषयः	११	८७
११ ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः	५४	१७३	द		
१२ ऊहः शब्दोऽध्ययनं	५१	१६७	३० दुःखप्रयाभिधातात्	१	४
ए			३१ दृष्टमनुमानमात्र	४	२४
१३ एकावशेन्द्रियवधाः	४९	१६१	३२ दृष्टवदानुधविकः	२	१०
१४ एतत् पवित्रमरन्ध्रं	७०	१९१	३३ दृष्ट्य मयेत्युपेक्षकः	६६	१८७
१५ एते प्रदीपकल्पाः	३६	१४४	घ		
१६ एवं तत्त्वाभ्यासात्	६४	१८३	३४ धर्मेण गमनमूर्ध्वं	४४	१५४
१७ एष प्रत्ययसर्गः	४६	१५७	न		
औ			३५ न विना मावैलिङ्गं	५२	१७१
१८ औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं	५८	१७९	३६ नानाविधैरुपायैः	६०	१८१

	क्र.	पृ.		क्र.	पृ.
३७ पञ्च विपर्ययभेदाः	४७	१५८	५४ रूपैः सप्तभिरेव ॥	६३	१८३
३८ पुरुषस्य दर्शनार्थं	२१	१२१	५५ वत्सविवृद्धिनिमित्तं	५७	१७७
३९ पुरुषार्थज्ञानमिदं	६९	१९०	५६ वैराग्यात्प्रकृतिलयाः	४५	१५५
४० पुरुषार्थहेतुकमिदं	४२	१५२			
४१ पूर्वोत्पन्नमसकं	४०	१४९	५७ शब्दादिषु पञ्चाना	२८	१३४
४२ कृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारः	२२	१२२	५८ शिष्यपरम्परयाऽऽगतं	७१	१९१
४३ प्रकृतेः सुकुमारतरं	६१	१८१	५९ सङ्घातपरार्थत्वात्	१७	१०९
४४ प्रतिविपयाभ्यवसायो	५	२९	६० सत्त्वं जगु प्रकाशार्कं	१३	९७
४५ प्राप्ते शरीरभेदे	६८	१९०	६१ सप्तत्वां विन येऽर्थाः	७२	१९१
४६ प्रीत्यप्रीतिविषयादा	१२	९२	६२ सम्यग्ज्ञानाधिगमात्	६७	१८९
४७ बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः	२६	१२९	६३ सर्वं प्रत्युपभोगं	३७	१४५
४८ बुद्धीन्द्रियाणि तेषां	३४	१४२	६४ सार्वत्रिक एकादशकः	२५	१२८
४९ भेदस्तमसोऽष्टविधः	४४	१५९	६५ सान्तःकरणा मुद्रिः	३५	१४३
५० भेदानां परिमाण्यात्	१५	१०४	६६ सामान्यतस्तु दृष्टात्	६	६१
५१ मूलप्रकृतिरविकृतिः	३	२०	६७ सांसिद्धिकश्च भावाः	४३	१५३
५२ युगपन्नवृत्त्यस्य तु	३०	१३६	६८ सुक्ष्मा मातापितृजाः	३९	१४८
५३ रजस्य दर्शयित्वा	५९	१८०	६९ सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः	८	६५
			७० स्वात्मक्षणं श्रुतिः	२९	१३५
			७१ स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते	३१	१३७
			७२ हेतुमदनित्यमव्यापि	१०	८३

इति ।

॥ श्रीः ॥

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीस्थविषयसूची ।

कारिका. १.

विषयः

पृ. पं.

त्रिगुणात्मकप्रकृतिपुरुषयोर्नमस्काररूपं भङ्गलम् ।

१ ३

गुणरस्यरानमस्काररूपं भङ्गलम् ।

३ १

प्रतिपित्सितार्थप्रतिपादनेनैव शास्त्रस्योपादेयत्वं भवतीति व्यवस्थायाम्
प्रारिप्सितशास्त्रस्य परमपुरुषार्थसाधनरूपातिप्रतिपित्सितार्थप्रतिपा-
दकत्वेनोपादेयत्वप्रतिपादनपरतया कारिकावतारणम् ।

॥ ३

शास्त्रविषयस्याऽजिज्ञास्यत्वप्रयोजकलक्षणनायाऽऽदौ प्रयोजकविकल्पाः ।

५ १

दुःखमेव नाऽस्ति, सत्येऽपि वा न जिह्वासितमिति प्रयोजकद्वयलण्ड-
नाय 'दुःखत्रयामिधासात्' इति कारिकायामुक्तमिति कथनम् ।

॥ ६

दुःखत्रयविभागः

॥ ७

आध्यात्मिकदुःखविभागः ।

॥ ९

धारीरदुःखनिरूपणम् ।

॥ ११

मानसदुःखनिरूपणम् ।

॥ १३

अमयोरांतरत्वेनाऽऽध्यात्मिकत्वोपपादनम् ।

॥ १४

इतरयोर्दुःखयोर्बाह्योपायसाध्यत्वकथनं, तद्विभागश्च ।

६ १

आधिभौतिकदुःखनिरूपणम् ।

॥ २

आधिवैदिकदुःखनिरूपणम् ।

॥ २

प्रासङ्गिकदुःखनिरूपणानन्तरं कुत्र पुनरस्योपयोग इति शास्त्रायाः पूर्वो-
क्तविकल्पद्वयनिराकरणमुख्येन तदौपयिकत्वसुचनेन निरासः ।

॥ ३

सत्कार्यबाधिसाङ्ख्यमते दुःखस्य नित्यत्वेऽपि तन्निवृत्त्युपपादनम् ।

॥ ७

'तद्वपवातके हेतोः' इत्यत्र तदादिशब्दार्थकथनम् ।

७ २

उपसर्जनस्य तदा परामर्शोपपादनम् ।

॥ २

शास्त्रप्रतिपाद्यविषयस्यैव तद्वपवातकत्वकथनम् ।

॥ ३

जिज्ञासाया दृष्टेऽपार्थत्वशङ्का ।

॥ ७

पुतादशाशङ्कोपपादनम् ।

॥ ५

दृष्टोपायसम्भवकथनम् ।

॥ ७

पुतादशाशङ्कानिरासः ।

८ ॥

विषयः

पृ. पं.

तदुपपादनम् ।

८ १०

ग्रन्थादावमङ्गलदुःखशब्दप्रयोगस्य तदुपपातविवक्षाधीनत्वेन मङ्गलत्व-
साधनम् ।

” १९

कारिका. २.

द्वितीयकारिकावतारणाय दुःखनिवृत्तेरदोषावसाध्यत्वं दाह्या ।

९ १

तदुपपादनम् ।

” ३

स्वर्गस्यैकान्तिकात्पन्तिकदुःखनिवृत्तिजनकत्वसमर्थनम् ।

” ४

अत्र क्षयित्वशङ्कानिरासः ।

१० १

उक्तार्थं धृत्युदाहरणम् ।

” १

पुनर्मप्रकायित्वं स्वर्गं प्रसाध्य शास्त्रविषयजिज्ञासा न कर्तव्येति दाह्या
द्वितीयकारिकावतारणम् ।

” २

‘मानुषविक’शब्दार्थकथनम्, तस्य वेदापौरुषेयत्वबोधकत्वसमर्थनं च ।

११ १

कारिकान्तर्गत-‘इष्टवय इति प्रतिज्ञार्थकथनम् ।

” ३

‘मानुषविक’ शब्दस्य कर्मकलापमात्रबोधकत्वसमर्थनं, अन्यथा तत्त्व-
ज्ञानस्याऽभ्यानुभविकत्वेन तस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वापत्तिरिति
बोधकथनं च ।

” ४

तत्त्वज्ञानविधायकभृत्युदाहरणम् ।

” ८

‘स इति श्रुतिः’-इत्याद्यर्थशब्दोक्तप्रतिज्ञायां हेतुप्रतिपादकत्वकथनम् ।

१२ १

वागारेरिति श्रुतिनिरूपणम् ।

” २

अत्र विषये पञ्चशिखाचार्यसंमतिकथनम् ।

” ३

सहाकार्यकथनम् ।

” ४

‘य हिंसात्-’इत्यादि-‘अनौपोमीय-’इत्यादिवाक्ययोः सामान्य-
विशेषभावत्वात् सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणाऽवाचात् वैधर्हिसाया अन-
र्थहेतुत्वाभावात् इत्यादाह्या ।

१३ ४

अत्र उभयोर्वाक्ययोर्भिन्नविषयकत्वेन न सामान्यविशेषभाव इति तदु-
त्तरदानम् ।

भिन्नविषयकत्वोपपादनम् ।

” ६

क्षयातिशययोः फलागतयोरप्युपाये उपचरित्वकथनम् ।

१४ १

स्वर्गस्य क्षयित्वसाधकप्रमाणकथनम् ।

१५ ५

स्वर्गस्य सात्त्विकत्वोपपादनम् ।

” ५

तस्य क्षयित्वाभावप्रतिपादकप्रागुदाहृतश्रुतिविरोधपरिहारः ।

” ६

उक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वसमर्थनाय प्रमाणोदाहरणम् ।

१६ १

” ४

विषयः	पृ.	पं.
'सद्विपरीतः—'इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	१७	१
कारिकांशार्थकथनम् ।	"	"
तत्त्वज्ञानसाध्यस्य शुद्धत्वनिश्चयनिरतिशयत्वसमर्थनम् ।	"	३
तत्र प्रमाणकथनम् ।	१८	१
फलस्याऽमुमानेनाऽनित्यत्वाशङ्का ।	"	२
उक्तानुमाने भावत्वरूपोपाध्युक्तावनमुलेन शङ्कासमाधानम् ।	"	२
निरुक्तदुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वाभावशङ्का ।	"	३
तन्निरासः ।	"	११
कारिकाया अक्षरार्थकथनम् ।	"	६
तत्त्वज्ञानसाधनप्रतिपादकत्वेन 'व्यक्ताव्यक्तशविज्ञानाद—'इति कारिकांशावतारणम् ।	१९	"
व्यक्ताव्यक्तादीनां क्रमेणाऽभिधाने हेतुकथनम् ।	"	९
सद्विषय 'व्यक्त—'इत्यादिकारिकांशार्थकथनम् ।	"	८

कारिका. ३.

तृतीयकारिकायाः शास्त्रविषयोद्देशवाक्यत्वकथनम् ।	२०	४
संक्षेपतः शास्त्रप्रतिपाद्यस्य चतुर्विधत्व- कथनम् ।	"	८
तत्र प्रकृतिशब्दार्थजिज्ञासया 'भूकप्रकृतिः—' इति कारिकांशाव- तारणम् ।	२१	२
प्रकृतिशब्दार्थकथनम् ।	"	३
तस्या अविकृतित्वप्रतिपादनम् ।	"	४
तत्र भूत्वस्वरूपहेतुकथनम् ।	"	४
'प्रकृतिविकृतयः काः ? कियत्यत्र ?' इति शङ्का		
'महदाद्याः—' इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	"	८
प्रकृतिविकृतिशब्दार्थकथनम् ।	"	९
तदुपपादनम् ।	"	११
'विकृतिः का ? कियती च ?' इति शङ्का "पोदशकः—" इत्यादि- कारिकांशावतारणम् ।	"	१९
'पोदशक'शब्दार्थकथनम् ।	२२	१
पोदशकगणस्य विकारत्वेन विकृतिपदार्थत्वं चेत् प्रकृतिविकृतोनामपि- तथात्वं स्यादित्याशङ्कानिरासाय 'तु'शब्दस्याऽवधारणार्थकत्वकथनम् ।	"	१

विषयः.

पृ. पं.

अथैव यदादीनामपि प्रयुक्त्यादिविकारत्वेन विकृतित्वापत्त्या विकारस्य
पोषकसंख्यकत्वव्याघात इत्याशङ्क्य प्रकृते विकारसङ्ख्यस्य तत्त्वान्त-
तोपादानत्वरूपपरिभाषिकविकारत्वविशिष्टपरत्वकथनम् ।

२२ ३

अनुमत्यस्य किमिति जिज्ञासया 'न प्रकृतिः' इत्यादिकारिकांशा
वतारणम् ।

२३ १

कारिका. ४.

शास्त्रप्रतिपाद्यार्थसाधने प्रमाणांशमपेक्षिततया तेषां च प्रमाणसामा-
न्यलक्षणं विना ज्ञातुमशक्यतया तदाहेति चतुर्थकारिकावतारणम् ।

२३ ३

कारिकायां 'प्रमाणम्' इति पदस्य समासकथा लक्ष्यपरत्वस्य, तन्निर्व-
चनस्य लक्षणतायाश्च प्रतिपादनम् ।

२४ ६

तन्निर्वचनप्रकारप्रदर्शनम् ।

२४ ६

तद्वत्प्रमाणसद्व्यर्थक्यनम्, तत्करणस्य प्रमाणत्वमिति लक्षणकथनं च ।

२४ ७

असन्निष्ठाविपरीतानधिगतविषया विसृष्टिः प्रमेत्यादि लक्षणे अस-
न्दिश्येत्यादिविशेषणानां क्रमेण संक्षयविपर्ययस्मृतिकरणेष्वतिव्याप्ति-
वारकतया सार्थक्यकथनम् ।

२५ १

'प्रमाणं कियत् ?' इति जिज्ञासायां कारिकायां "त्रिविधम्" इत्युक्त-
मिति कथनम् ।

२५ २

त्रिविधप्रमाणविभजनपरत्वेन 'दृष्टम्' इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।

२७ ३

आप विज्ञानं चतुर्थे किमिति नोक्तमित्याशङ्कयां न नाऽस्तीति कृत्वा
नोक्तं, अपि तु लौकिकप्रमाणविभागादस्यैव कारिकाया क्रियमाणत्वेना-
लौकिकताभिरूपणस्याऽप्रकृतत्वादेवेति समाधानम् ।

२७ ५

'मा भूद्विधानान्युपमम्, अधिकं उपमानादिकं प्रमाणं कुतो न भवति ?'
इत्याशङ्कया "सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्" इति कारिकांशावतारणम् ।

२८ ६

"सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्" इत्यंशस्यार्थकथनम् ।

२८ १

'प्रमेयप्रतिपादकं शास्त्रं किमिति प्रमाणं निरूपयति ?' इत्याशङ्कया
'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादि' इति कारिकांशावतारणम् ।

२८ ४

इयमार्था पाठक्रमानुरोधेन कुतो न व्याख्यातेत्याशङ्कया निरासः ।

२८ ७

कारिका. ५.

'प्रमाणसामान्ये लक्षिते प्रमाणविशेषाणां लक्षणोपतयाऽऽदौ प्रत्यक्षस्य
सर्वप्रमाणेषु ज्येष्ठत्वाच्चत्त्वमिति—'प्रतिविषयाप्यवसायो दृष्टम्'
इत्यर्थेन, इति कथनम् ।

२९ ६

विषयः

	पृ.	पं.
उक्तकारिकांशे पदद्वयस्य लक्ष्यलक्षणवाचकत्वोक्तिः ।	२९	९
'प्रतिविषयाध्यवसायः' इत्यंशस्याऽध्यवसायार्थक्यनम् ।	"	८
निष्कृष्टप्रत्यक्षलक्षणकथनम् ।	३०	४
प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणकथनम् ।	३२	२
शुद्धिपुण्या चेतनानुग्रहनिरूपणम् ।	"	२
प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे 'अध्यवसाय' पदं संशयवारकम्, विपर्ययवारणाच्च		
'विषय' पदम्, 'प्रति'पदमनुमानादिग्यावर्तकमिति कथनम् ।	३४	२
प्रतिविषयाध्यवसाय इत्यस्य लक्षणत्वे प्रमाणकथनम् ।	३५	२
अनुमानस्य प्रामाण्यसाधनम् ।	"	९
प्रत्यक्षकार्यत्वावनुमानस्य प्रत्यक्षानन्तरं निरूपणीयत्वमुक्त्वाऽनुमान-		
लक्षणावतारणम् ।	३७	३
'लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्' इति कारिकांशस्याऽर्थनिरूपणम् ।	"	९
'व्याप्य' शब्दार्थनिरूपणम् ।	"	३
'व्यापक' शब्दार्थनिरूपणम् ।	३८	१
अनुमानसामान्यस्य निष्कृष्टलक्षणमिधानम् ।	"	९
तन्त्रान्तरोक्तरीत्याऽनुमानं विभज्य इति 'त्रिविधम्-' इत्यादिकारि-		
कांशावतारणम् ।	३९	१
कारिकांशस्याऽन्याख्यानावसरे प्रथमतोऽनुमानस्य वीतावीतभेदेन		
द्वैविध्यकथनम् ।	"	४
वीतावीतयोर्लक्षणकथनम् ।	"	"
अवीतस्य तन्त्रान्तरोक्तशेषवत्प्रत्यक्षकथनम् ।	"	६
शेषवच्छब्दार्थकथनम् ।	"	"
अत्र विषये न्यायभाष्यकृतसंमतिप्रदर्शनम् ।	"	७
वीतविभागः ।	४०	३
पूर्ववतो लक्षणम् ।	"	"
तदुदाहरणप्रदर्शनम् ।	"	५
वीतलक्षणकथनम् ।	४१	१
तदुदाहरणप्रदर्शनम् ।	"	२
सामान्यतोऽष्टशब्दार्थकथनम् ।	४३	१
'शब्दस्याऽनुमानपूर्वकत्वेनाऽनुमानानन्तरं तन्निरूपयति 'आसद्भुतिः'		
इति' इति कथनम् ।	४४	१
'आसद्भुतिः' इत्यादिकारिकांशे लक्ष्यवाच्यलक्षणवाक्यविवेकः ।	४५	२

विषयः

विषयः	पृ.	पं.
निष्कृष्टशब्दप्रमाणसङ्गणकयनम् ।	४१	३
शब्दस्य स्वतः प्रामाण्योपपादनम् ।	४१	१
वेदसूक्तस्थादीनामपि प्रामाण्यातिदेशः ।	"	२
कणिकप्रणीतस्य शास्त्रस्य वेदसूक्तस्वकत्वव्यापनम् ।	४७	२
शाक्याद्यागमप्रामाण्यप्रतिषेधः, तत्र ॥ १ ॥	४८	४
कारिकास्य 'शु' शब्दस्याऽनुमानाभावच्छेदकत्वकथनम् ।	४९	१
शब्दस्याऽनुमानातिरिक्तत्वसमर्थनम् ।	"	११
इतरप्रमाणानामुक्तेष्वन्तर्भावप्रतिज्ञा ।	५०	४
तत्र ॥ १ ॥ 'यथा गौस्तथा गवयः' इति वाक्यस्योपमानत्वे		
शब्देऽन्तर्भावकथनम् ।	"	७
गवयशब्दो गोसादृश्यस्य वाक्य इत्यनुभवस्य तथात्वे तस्याऽनुमित्यन्त-		
र्भावकथनम् ।	५१	२
गवये गोसादृश्यज्ञानस्य तथात्वे तस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावकथनम् ।	"	६
स्मर्यमाणार्था गवि गोसादृश्यज्ञानस्याऽपि प्रत्यक्षेऽन्तर्भावेन		
तथात्वनिरासः ।	५२	१
अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वाभावप्रतिज्ञा ।	५३	१
अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावकथनम् ।	"	३
विरुद्धयोः प्रमाणयोरविरोधोपपादनमर्थापत्तिविषय इति शङ्काया निरासः ।	५७	१
अनुपपत्तिप्रामाण्यनिरासः ।	"	९
समुपपादनम् ।	"	११
सम्भवप्रामाण्यसङ्गठनम् ।	५९	१
प्रेतिह्यप्रामाण्यसङ्गठनम् ।	"	११
प्रमाणप्रैविध्योपसंहारः ।	६०	१

कारिका. ६.

क्षितेषु प्रमाणेषु यत् प्रमाणं यत्रोपयुज्यते तदर्थंयतीति		
पृष्ठकारिकावतारणम् ।	६०	३
"सामान्यतस्तु दृष्टाद्-" इति कारिकायां 'शु' शब्दस्य प्रत्यक्षपूर्ववद्व-		
वच्छेदकत्वकथनम् ।	६१	५
सामान्यतोदृष्टस्य शेषवत्त्वकत्वकथनम् ।	"	७
सर्वत्र सामान्यतोदृष्टस्यैव प्रमाणत्वे स्वर्गादीनां तदविषयतयाऽप्रामा-		
णिकत्वापत्तिरित्याशङ्क्या "तस्मादपि-" इत्यादिकारिकांशावतारणम् ।	६२	२
"तस्मादपि च-" इत्यत्र 'च' कारस्य शेषवत्समुपायकत्वकथनम् ।	"	५

विषयः

पृ. पं.

कारिका. ७.

ननु प्रत्यक्षेणाऽनुपलब्ध्या यथा वाक्शब्दरूपादीनामभावः सिध्यति, तथा
महवहङ्कारादीनामपि तत्सिद्ध्या कथं सामान्यतोऽष्टासत्सिद्धिर्भेदि-
त्याशङ्क्य नाऽसत्त्वेन कारणेन तेषामप्रत्यक्षं, अपि, ॥ प्रत्यक्षप्रतिव-
न्धकारोपादेवेति निरूपयितुं प्रथमतः प्रत्यक्षप्रतिवन्धकरोपायं निरू-
पयतीति सप्तमकारिकावतारणम् ।

६२ ६

अत्र कारिकायामग्रिमकारिकार्थं 'अनुपलब्धिः' इतिपदं सिद्धान्तलोक-
न्यायेनाऽनुपजनीयमिति कथनम् ।

॥ ११

दूरत्वदोषस्य प्रतिवन्धकत्वे उदाहरणम् ।

६३ १

'सामीप्यात्' इत्यत्राऽपि 'अतिः' अनुवर्तनीय इति कथनम् ।

॥ २

अत्रोदाहरणम् ।

॥ ३

इन्द्रियघातस्य दोषत्वकथनम् ।

॥ ४

मनोऽनवस्थानस्य दोषत्वकथनम् ।

॥ ५

अत्रोदाहरणम् ।

॥ ६

सौक्ष्म्यस्य तथात्वकथनम् ।

॥ ७

अत्रोदाहरणम् ।

॥ ८

व्यवधानस्य तथात्वकथनम् ।

॥ ९

अत्रोदाहरणम् ।

॥ १०

अभिभवस्य तथात्वकथनम् ।

॥ ११

अत्रोदाहरणम् ।

॥ १२

समानाभिहारस्य तथात्वकथनम् ।

६४ १

अत्रोदाहरणम् ।

॥ १३

चकारेणाऽभिभवस्य समुच्चयकथनम् ।

॥ १४

अत्रोदाहरणम् ।

॥ १५

सप्तमकारिकार्योपसंहारः, न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्रेणाऽभावो निमित्तं वाच्यः,

अपि तु योग्यानुपलब्ध्येति प्रचानप्रभृतीनामयोग्यतया न त्वनुपलब्धि-
रभावं साधयितुमलमिति कथनं च ।

॥ १६

कारिका. ८.

प्रधानादीनामनुपलब्धिप्रयोजकं किमिति जिज्ञासयाऽष्टमका-

रिकावतारणम् ।

६४ १०

अभावादेव प्रधानाद्यनुपलब्धः किमिति न स्यादिति वाङ्मनिराकरणम् ।

६५ ३

"कार्यतत्त्वानुपलब्ध्येः" इति कारिकायां "तत्" पदेन प्रधानस्यैव परामर्शः

विषयः	पृ.	पं.
न तु पुरुषस्य, तथा सति पुरुषस्य कारणत्वेनैव साधनीयतयाऽपसिद्धा- न्तावेति कथने, तर्हि पुरुषसद्भावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्यां "सङ्घात- परार्थत्वात्—"(१७) इत्यादिकारिकायास्तत्पर्यवर्तकत्वकथने च ।	६९	४
पूर्वं प्रधानादीनां च प्रमाणसिद्धतया तदप्रत्यक्षप्रयोजकतया दोषः कस्य नीयः, सप्तमरसादेस्वप्रामाणिकत्वेन न उत्पत्त्यक्षमिति न तदप्रत्य- क्षप्रयोजको दोष इति कथनेन कारिकायोर्योपसंहारः ।	"	६
किं पुनस्तत्कार्ये यत्प्रधानादिगमकमित्याशङ्क्या "भद्रादि तथा कार्ये" इत्यादिकारिकादुत्तीवपादावतारणम् ।	"	१०
कार्यगतविवेकज्ञानोपयोगिसाधक्यवैल्यो निरूपयतीति चतुर्थपादावतारणम्	६६	२

कारिका. ६.

नवमकारिकावतारणाय भूमिका ।	"	४
तत्र तावत् शून्यजगदुपादानत्ववादिमतनिरूपणम् ।	"	५
विवर्तवादनिरूपणम् ।	"	१०
असत्कार्यवादनिरूपणम् ।	६७	१
सत्कार्यवादनिरूपणम् ।	"	२
किमनेन निरूपणेनेत्याशङ्क्य पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिध्यतीति कथनेन प्रधानसिद्धानुसृत्या सत्कार्यसाधनमित्यभिप्रायविवरणम् ।	"	३
शून्यवादे प्रधानासिद्धिनिरूपणम् ।	६८	१
विवर्तवादे तदसिद्धिकथनम् ।	"	३
असत्कार्यवादे तदसिद्धिनिरूपणम् ।	६९	१
अतः प्रधानसाधनाय सत्कार्यमाह—"असत्—" इत्यादीत्युक्त्या नवमकारिकावतारणम् ।	"	४
"सत् कार्यम्" इत्यत्र 'कारणव्यापारात् प्रागपि—' इति शेषकथनेन नैयायिकोद्भावितस्य सिद्धसाधनस्य वारणम् ।	७०	१
तत्र प्रथमतः शून्यवादखण्डनम् ।	"	३
विवर्तवादखण्डनम् ।	७१	३
परिशिष्टस्य नैयायिकमतस्य खण्डनाय "सत् कार्यम्" इति प्रतिज्ञात- मिति कथनम् ।	"	५
तत्र हेतुमाह—"असत्करणत्—' इतीति कारिकांशावतारणम् ।	"	"
तद्व्याख्यानम् ।	"	१
पुनरसत्स्य कार्यस्वरूपत्वं नित्यं कार्यधर्मत्वस्याऽपि खण्डनम् ।	७२	३

विषयः.	पृ.	व.
न त्वरूपं, न वा धर्मोऽस्तस्य, किन्त्वर्थान्तरमेवेत्याद्यङ्गानिरासः ।	७३	४
सतोऽभिन्नवस्तुपपादनम् ।	७३	३
अस्तस्यः करणे दृष्टान्ताभावकथनम् ।	७३	१
"अपादानप्रवृत्त्यात्" इति हेत्वन्तरावतारणम् ।	७३	७
सद्व्ययकथनम् ।	७३	९
तदुपपादनम् ।	७३	११
असम्बद्धस्योत्पत्तिभिरासैदम्पर्येण "सर्वसम्भवाभावात्" इति कारिका- शावतारणम् ।	७४	१
तदुपपादनम्	७४	२
कार्यकारणयोरसम्बन्धेऽपि कारणे कार्यानुकूला शक्तिः कार्योत्पत्तिनि- मित्तेति दाह्यानिरासाय "शक्तस्य शक्त्यकरणात्" इति कारिकांशावतारणम् ।	७४	८
तदुपपादनम् ।	७४	१०
"कारणभावाच्च" इति हेत्वन्तरावतारणम् ।	७५	६
तदुपपादनम् ।	७५	११
कार्यकारणयोरभेदानुमानाकाराः ।	७५	१०
स्वात्मनि क्रियाविरोधादीनां भेदसाधकत्वसङ्गठनम् ।	७५	८
कार्यस्य कारणभेदवादिमते "न तन्तुषु पटः" इति व्यवहारोपपादनम् ।	७५	३
अर्थक्रियाभेदस्य भेदसाधकत्वादाह्या ।	७५	५
सत्कार्यवादिमते भाविर्भावस्य सत्त्वासत्त्वविकल्पकरणमुखेन दोषादाह्या ।	८०	३
प्रतिबन्धा तदुत्तरकथनम् ।	८०	८
उत्पत्तेः कार्यरूपत्वे दोषमभिधाय तथाऽपि सत्कार्यसाधनम् ।	८१	३
उत्पत्तेः कार्यरूपेण कारणानां सम्बन्धरूपतानिराकरणम् ।	८३	१
सत्कार्योपसंहारः ।	८३	१

कारिका. १०.

प्रधानत्वरूपप्रवृत्तानोपयोगिनी विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तसाक- ष्यवैकल्ये निरूपयतीति वक्षामकारिकावतारणम् ।	८३	४
"हेतुमत्" इत्यस्य व्याख्यानम् ।	८३	१
"अनिर्णयम्" इत्यस्य व्याख्यानम् ।	८४	२
"अव्यापि" इत्यस्य व्याख्यानम् ।	८४	३
"सक्रियम्" इत्यस्य व्याख्यानम् ।	८४	४
"अनेकम्" इत्यस्य व्याख्यानम् ।	८५	१
"आश्रितम्" इत्यस्य व्याख्यानम् ।	८५	३

विषयः.

“छिन्नम्” इत्यस्य व्याख्यानम् ।

पृ. पं.

८५ ६

“सावयवम्” इत्यस्य व्याख्यानम्, तदुपपादनं च ।

८६ ७

“परतन्त्रम्” इत्यस्य व्याख्यानम्, तदुपपादनं च ।

८७ ९

अव्यक्तस्वरूपकथनम् ।

८७ १

कारिका. ११.

सम्प्रति व्यक्ताव्यक्तयोः साधन्य पुरुषाच्च वैचर्म्यमाहेत्येकादशकारि-
कावतारणम् ।

८८ १

“त्रिगुणम्” इत्यस्य व्याख्यानम् ।

८८ २

“अविनेकि” पदार्थकथनम् ।

८८ ३

विज्ञानवादनिरासदम्यर्थेण “विषयः” इत्यस्यावतारणम् ।

८९ ३

सद्वर्थकथनम् ।

८९ ४

“साधारणम्” इत्यस्यापि तत्रैव हेतुत्वकथनम् ।

८९ ५

सद्वर्थकथनप्रकृतोपपादने ।

८९ ६

अथेत्यस्य व्याख्यानम् ।

९० १

“प्रसववर्ति” इत्यस्य व्याख्यानम् ।

९० २

व्यक्तधर्माणामव्यक्तोऽतिवैशक्तत्वां “तथा प्रधानम्” इत्यस्य व्याख्यानम् ।

९० ३

तत्रोपधर्म्यं पुरुषस्याऽऽहेति “तद्विपरीतः—” इत्याधिकारिकांशमवतार्य
व्याख्यानम् ।

९० ४

पुरुषस्याऽप्यहेतुमत्त्वानेकत्वादिना व्यक्ताव्यक्तसाधर्म्यात्कथं वैचर्म्य-
मित्याद्युक्तं “च” कारस्य वैचर्म्यस्तुभायकत्वकथनम् ।

९१ १

कारिका. १२.

“त्रिगुणम्” इति प्राशुर्क, के ते त्रयो गुणाः ? किञ्च तत्तद्व्यतिरिक्तमिति जिज्ञा-
सया कारिकावतारणम् ।

९१ २

“गुण” शब्दार्थकथनम् ।

९१ ३

“सर्वं सत् प्रकाशकम्—” इत्याधिकारिकोक्ताः सत्त्वादयः क्रमेण कारि-
कायां प्रोजनीया इति शुक्तिपुरस्कारेण कथनम् ।

९२ १

“प्रोत्पत्तिप्रतिविपादात्मकाः” इत्यस्याऽर्थकथनम् ।

९३ १

“आत्म” ग्रहणस्य सुखादिसत्तासूचकत्वकथनम् ।

९३ २

तदुपपादनम् ।

९३ ३

गुणत्रयस्य प्रयोजनकथनपरत्वेन कारिकाद्वितीयपादावतारणम् ।

९४ १

क्रियानाहेत्यवशिष्टावतारणम् ।

९४ २

तद्व्याख्यानम् ।

९४ ३

विषयः.

अत्र प्रमाणत्वेन देवीभामवतोदाहरणम् ।

४. ५.

१६ ३

कारिका. १३.

“प्रकाशप्रवृत्तिनियमायाः” इत्यत्र कः प्रकाशकः ? कौ वा प्रवर्तकनियामकाविति जिज्ञासया कारिकावतारणम् ।

” १०

कारिकाव्याख्यानं सत्त्वस्वरूपकार्यादिनिरूपणम् ।

१७ ३

लाघवपदार्थकथनम् ।

” ११

रजःस्वरूपकार्यादिनिरूपणम् ।

१८ ३

तमःस्वरूपकार्यादिनिरूपणम् ।

१९ ३

ननु परस्परविरुद्धा एते किमिति न परस्परसुपहन्यन्ते सुन्दोपसुन्दवदिति

शङ्कयाञ्च शिष्टकारिकाशावतारणतत्त्वाख्याने ।

” १५

तदुपपादनम् ।

१०० १

खलदुःखमोहानां परस्परभिन्नत्वव्यवस्थापनम् ।

” १६

अत्र दृष्टान्तः ।

१०१ ३

कारिकाप्रोत्सपहारः ।

” ८

सुखप्रकाशलाघवादीनामेकत्वव्यवस्थापनम् ।

१०२ १

कारिका. १४.

“बुधिव्यादिषु प्रत्यक्षगोचरेषु भवन्त्वविशेषित्वादयः, प्रत्यक्षागोचरेषु ग्रंथानादिषु तु कुतः ? इति जिज्ञासया कारिकावतारः ।

” १७

कारिकास्य “अविशेषित्वा” पदस्य अविशेषित्वाार्थकत्वकथनं तत्र युक्तिप्रदर्शनं च ।

” १८

“अविशेषित्वादेः कुतः सिद्धिः ? इत्याशङ्क्या “त्रैगुण्यात्” इत्यंशावतारः,

तत्त्वाख्यानं, तस्याञ्च विहेतुप्रदर्शनकत्वकथनं च ।

१०३ १

अत्रैव व्यतिरेकिहेतुप्रदर्शनपरत्वेन “तद्विपर्ययाभावात्” इत्यंशावतारणम् ।

” १९

त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात्” इत्यंशस्याञ्जीतत्वोपगमेन वा ग्रन्थसङ्गमनम् ।

” २०

“अव्यक्तसिद्धौ” तन्नाशविशेषित्वादयः सिद्धयेषु, तदेव तु कुतः

सिध्यति ? इत्याशङ्क्या “कारणगुणात्मकत्वात्” इत्यादिकारिकावशि-

ष्टभावावतारः ।

” ८

तत्त्वाख्यानम् ।

” ११

कारिका. १५-१६.

व्यक्तेभ्यः परमाणुभ्यो जगदुत्पद्यत इत्यव्यक्ते प्रमाणभावा इति

शङ्क्या कारिकावतारः ।

१०४ १

“भेदानां” इत्यस्य व्याख्या ।

” १०

विषयः.	पृ.	पं.
पर्यवसन्नप्रतिज्ञावाक्यप्रदर्शनम् ।	११	११
अत्र हेतुविषया 'कारणकार्ये' इत्याद्यवतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	"	"
कारणकार्यविभागनिरूपणम् ।	१०५	१
वैश्वरूप्यस्याऽविभागनिरूपणम् ।	"	"
प्रतिज्ञासार्थस्य निगमनम् ।	११	१६
हेत्वन्तरप्रदर्शनपरत्वेन 'शक्तिः प्रवृत्तेः' इत्यंशावतारणम् ।	१०६	२
तद्व्याख्यानम् ।	"	"
उक्तौ द्वावपि हेतु मद्धान्तमेव साधयिष्यतः, न त्वव्यक्तमिति शङ्कयाऽ- व्यक्तसाधकहेत्वन्तरप्रदर्शनपरत्वेन 'परिमाणाय' इत्यंशावतारणं, तदर्थम् ।	"	"
पर्यवसितानुमानस्वरूपनिरूपणम् ।	१०७	१
'हेत्वन्तरमाह—'समन्वयात्' इति' इति कथनम् ।	"	"
तद्व्याख्यानम् ।	"	"
अव्यक्तं साधयित्वा तत्प्रवृत्तिप्रकारप्रदर्शकतया 'प्रवर्तते त्रिगुणतः' इ- त्यंशावतारणम् ।	१०८	३
तद्व्याख्यानम् ।	"	४
'प्रवृत्त्यन्तरमाह—'समुदयाच्च' इति' इति कथनम् ।	"	८
कथमेकरूपाणामनेकरूपा प्रवृत्तिरिति शङ्कया 'परिणामतः सङ्कलितत्वा' इत्यंशावतारणम्, तदर्थनिरूपणं च ।	१०९	१

कारिका. १७.

प्रधानाद्यतिरिक्तपुरुषसाधनपरतया कारिकावतारणम् ।	"	१
प्रतिज्ञावाक्यप्रदर्शनम् ।	११०	१
तत्र हेतुवाक्यतया 'सङ्घातपरार्थत्वात्' इत्यंशावतारणम्, तदर्थक- यनं च ।	"	२
अनेन हेतुना सङ्घातान्तरसिद्धावपि न तस्य सङ्घातातिरिक्तत्वसिद्धिरिति शङ्कया 'त्रिगुणादिविपर्ययात्' इति हेत्वन्तरावतारणम् ।	"	५
तदर्थनिरूपणम् ।	"	"
हेत्वन्तरत्वेन 'अभिधानात्' इत्यंशावतारणम् ।	११२	२
तदर्थनिरूपणम् ।	"	"
हेत्वन्तरत्वेन 'भोक्तृभावात्' इत्यंशावतारणम् ।	"	६
तदर्थनिरूपणम् ।	"	"
प्रकारान्तरेण तदर्थनिरूपणम् ।	११३	२
हेत्वन्तरत्वेन 'कैवल्यार्थे प्रवृत्तेः' इत्यंशावतारणम् ।	"	७

विषया.	८.	६.
तदर्थनिरूपणम् ।	"	"
कारिका. १८.		
पुरुषानात्त्वसाधनपरत्वेन कारिकावतारणम् ।	११४	६
कारिकाव्याख्यानम् ।	"	९
कारिका. १९.		
साक्षित्वादिपुरुषधर्मप्रतिपादकतया कारिकावतारणम्, व्याख्यानम् च ।	११८	१
कारिका. २०.		
कृतिचतुष्टययोः सामानाधिकरण्यप्रतीतिः साङ्ख्यमते कथमुपपद्यत इति- शङ्कया कारिकावतारणम् ।	१२०	१
कारिकार्थनिरूपणम् ।	"	७
कारिका. २१.		
उपकार्योपकारकभावं विना कथं प्रकृतिपुरुषयोः संयोग इति शङ्कया कारिकावतारणम् ।	१२१	१
कारिकार्थनिरूपणम्, तयोः संयोगोपपादनं च ।	"	६
महदादीनां सत्संयोगजन्यत्वप्रदर्शकतया 'सत्कृतः सर्गः' इत्यंशावता- रणं, तदर्थनिरूपणं च ।	१२२	१
कारिका. २२.		
सर्गक्रमनिरूपणपरतया कारिकावतारणम् ।	"	८
कारिकार्थनिरूपणम् ।	"	११
कारिका. २३.		
व्यक्तविशेषबुद्धिनिरूपणपरतया कारिकावतारणम् ।	१२३	९
कारिकाप्रथमभागस्य बुद्धिलक्षकतया व्याख्यानं, निष्कृतलक्षण- प्रदर्शनं, तस्य लक्षणत्वोपपादनं च ।	"	९
सात्त्विकज्ञानमसुबुद्धिधर्मप्रतिपादकतया 'धर्मः' इत्याद्यंशावतारणम् ।	१२४	१
धर्मपदार्थनिरूपणम् ।	"	१
अभ्युदयोद्देशधर्मकथनम् ।	"	"
निःश्रेयसोद्देशधर्मनिरूपणम् ।	"	१०
ज्ञानपदार्थनिरूपणम् ।	"	११
वैराग्यपदार्थनिरूपणम् ।	"	"
वैराग्यविभागः ।	१२६	१

विषयः	पृ.	पं.
यतमानसंज्ञावैराग्यनिरूपणम् ।	"	२
व्यतिरेकसंज्ञावैराग्यनिरूपणम् ।	"	५
पुकेन्द्रियसंज्ञावैराग्यनिरूपणम् ।	"	८
वस्तीकारसंज्ञावैराग्यनिरूपणम् ।	"	१०
पेक्षवर्धनिरूपणम् ।	१२६	३
अणिमत्स्वरूपम् ।	"	४
लघिमत्स्वरूपम् ।	"	५
गरिमत्स्वरूपम् ।	"	६
महिमत्स्वरूपम् ।	"	७
प्राप्तिमत्स्वरूपम् ।	"	८
प्राकान्म्यमत्स्वरूपम् ।	"	९
वशित्वमत्स्वरूपम् ।	"	११
ईशित्वमत्स्वरूपम् ।	"	१२
कामावसायित्वस्य सत्यसङ्कल्पतायामन्तर्भावकथनम् ।	"	१३
सामसङ्ख्यविधर्मनिरूपणम् ।	१२७	४

कारिका. २४.

अहङ्कारलक्षणप्रदर्शकतया कारिकावतारणम् ।	"	४
कारिकार्यनिरूपणम् ।	"	५
अहङ्कारकार्यद्वयप्रतिपादकतया 'सत्त्वात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः' इति कारिकांशव्याख्यानम् ।	१२८	१

कारिका. २५.

पुरुषपादहङ्कारादुभयविधः सर्गः कथमिति शङ्क्या कारिकावतारणम् ।	"	४
कारिकार्यनिरूपणम् ।	१२८	५

कारिका. २६.

सारिबकैकादशकनिरूपणोपयोगितया बाह्यदशकप्रतिपादिकेयं कारिकेति कारिकावतारणम् ।	१२९	२
कारिकार्यनिरूपणम् ।	"	५

कारिका. २७.

पुरुषादधेन्द्रियनिरूपणपरतया कारिकावतारणम् ।	१३१	४
'समपात्मकम्' इत्यस्य व्याख्यानम् ।	१३१	१
मनोकक्ष्णपरतया 'सङ्कल्पक' इत्यस्य व्याख्यानं, तदुपपादनं च ।	"	४

विषयः.	पृ.	पं.
असाधारणव्यपारयोगित्वान्मनः कथमिन्द्रियमित्याशङ्क्या 'इन्द्रियं च' इत्युक्तमिति कथनं, तदर्थव्याख्यानं च ।	१३३	८
अथ हेतुवाक्यस्यैव 'साधर्म्यात्' इत्यस्याज्वतारणं, तदर्थकथनं च ।	"	१०
एकस्माद्दृष्टारात्कथमेकादशेन्द्रियाणि ? इति शङ्क्या 'गुणपरिणाम-' इत्याद्यंशावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।	१३४	२

कारिका. २८.

दशेन्द्रियकार्यप्रदर्शकतया कारिकावतारणम् ।	"	७
कारिकार्थकथनम् ।	"	११

कारिका. २९.

अन्तःकरणत्रयवृत्तिप्रदर्शनपरत्वेन कारिकावतारणम् ।	१३५	४
"स्वाच्छक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य" इत्यर्थस्य व्याख्यानम् ।	"	६
साधारण-साधारणस्वरूपवृत्तिद्वैविध्यमाहेति परिशिष्टकारिकांशावतारणं, तदर्थोपपादनं च ।	"	१५

कारिका. ३०.

त्रिविधकरणस्य वृत्तिः क्रमेण यौगपद्येन वा भवतीति जिज्ञासया कारिकावतारणम् ।	१३६	॥
क्रमयौगपद्यनिरूपणं सोदाहरणम् ।	"	४
'परोक्षस्थले' करणत्रयस्य वृत्तिरित्याह "अदृष्टे" इत्यादि' इति कथनं, तावदर्थव्याख्यानं च ।	"	१३

कारिका. ३१.

'करणानां' प्रवृत्तिर्नियममत्र स्वकार्येषु कृताः ? इति जिज्ञासया कारिकावतारणम्, कारिकार्थव्याख्यानं, तदुपपादनं च ।	"	४

कारिका. ३२.

करणविभागपरतया कारिकावतारणम् ।	१३८	११
कारिकार्थव्याख्यानं, तदुपपादनं च ।	"	१४

कारिका. ३३.

त्रयोवृत्तविधकरणानामवगन्तरविभागपरतया कारिकावतारणम् ।	१३९	१७
विभागोपपादनम् ।	"	२०
वाद्यान्तरयोर्विशेषप्रदर्शकतया ज्योतिष्ठांशव्याख्यानम् ।	१४०	६
प्रसङ्गाद्वैधेयिकाभिमतकारुण्यरूपतत्त्वान्तरसङ्गमम् ।	१४१	६

विषयः.		पृ.	पं.
	कारिका. ३४.		
वाद्येन्द्रियविषयप्रदर्शकतया कारिकावतारणं, तदर्थनिरूपणं च ।		१४२	४
	कारिका. ३५.		
उत्प्रेषु कर्तव्ये कस्य प्राधान्यमप्राधान्यं चेति शङ्कया कारिकावतारणम् ।		१४३	११
कारिकार्थनिरूपणम् ।		१४४	१
	कारिका. ३६.		
कुत्रेः सर्वापेक्षया प्राधान्यप्रदर्शकतया कारिकावतारणम् ।		१४५	५
कारिकार्थनिरूपणम् ।		"	१०
	कारिका. ३७.		
कस्माद्विषयान् कर्तव्यानि प्रयच्छन्ति, न शुद्धिरन्येभ्य इति शङ्क- या कारिकावतारणम् ।		"	३
कारिकार्थनिरूपणम् ।		"	७
शुद्धेरेव पुनस्तत्र भोगजनकत्वेऽनिर्माण इति शङ्कानिरासकतया शैव च इत्यार्थशङ्कया कथनम् ।		१४६	५
	कारिका. ३८.		
विशेषाविशेषविभाजकतया कारिकावतारणम् ।		१४७	३
कारिकार्थनिरूपणं, तदुपपादनं च ।		"	६
	कारिका. ३९.		
विशेषाणामवस्थान्तरे विशेषप्रदर्शकतया कारिकार्थनिरूपणम् ।		१४८	६
कारिकार्थनिरूपणम् ।		"	९
	कारिका. ४०.		
सूक्ष्मक्षरीरनिरूपणपरतया कारिकावतारणम् ।		१४९	७
प्रथमतः स्वरूपकथनम् ।		"	१०
पाट्काशिकक्षरीरसाधनम् ।		१५०	५
सूक्ष्मक्षरीरस्य चर्मावर्भरादित्येऽपि संसारोपपादनम् ।		"	७
तस्याऽनित्यत्वकथनम् ।		१५१	३
	कारिका ४१		
सूक्ष्मक्षरीरे प्रमाणप्रदर्शकतया कारिकावतारणं, तदर्थकथनं, तत्राऽऽगम- प्रदर्शनं च ।		"	६
	कारिका ४२		
सूक्ष्म क्षरीरं यथा संसरति, केन च कारणेन, तत्प्रदर्शयतीति कारिकाव-			

विषयः.	पृ.	पं.
तारणं, तदर्थक्यनोपपादने च ।	१९२	९
कारिका ४३		
निमित्तनैमित्तिकविभागपरतया कारिकावतारणं, तदर्थनिरूपणं च ।	१९३	१०
कारिका ४४ ४५		
कुत्र किं निमित्तमिति जिज्ञासया कारिकावतारणं, तदर्थक्यनं च ।	१९४	८
अन्वयैवित्थननिरूपणम् ।	१९५	९
अवशिष्टकारिकाशब्दाख्यानम् ।	१९६	९
कारिका ४६		
सामान्यतो विशेषतश्च बुद्धिधर्मनिरूपणपरतया कारिकावतारणम् ।	१९७	१
कारिकार्थनिरूपणम् ।	"	५
कारिका ४७		
पञ्चाशन्नेदुद्धिधर्मगणनपरतया कारिकावतारणम् ।	१९८	९
अस्मितादीनां विपर्ययत्वोपपादनम् ।	"	८
प्रकारान्तरेण तदुपपादनम् ।	"	११
कारिका ४८		
विपर्ययवान्तरभेदनिरूपणपरतया कारिकावतारणम् ।	१९९	३
कारिकार्थक्यनं, तच्चद्विपर्ययभेदस्वरूपप्रदर्शनं च ।	"	६
कारिका ४९		
अक्षाकिभेदनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्, तदर्थनिरूपणं च ।	२०१	६
कारिका ५०		
तुष्टिभेदनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्, तदर्थनिरूपणं च ।	२०३	१
कारिका. ५१.		
सिद्धिभेदनिरूपणपरतया कारिकावतारणम्, तदर्थनिरूपणं च ।	२०७	२
अन्यः प्रकारान्तरेण कारिकाव्याख्यानम् ।	२०८	५
पुनस्तु बुद्धिधर्मेषु के हेया इति जिज्ञासया 'सिद्धेः पूर्वः-' इत्याद्यंशाव- तारणं, तदर्थक्यनं च ।	२०९	२
कारिका ५२		
उभयविधसर्गावश्यकत्वप्रदर्शनपरतया कारिकावतारणं, तदर्थक्यनं च ।	"	५
उभयोरन्योन्यापेक्षितयाऽऽवश्यकत्वकथनं, अन्योन्यापेक्षित्वेऽन्योन्या- श्रयापत्तिरिति शङ्कानिरासश्च ।	"	११

विषयः

पृ. पं.

कारिका ५३

भूतादिसर्गविभाजकतया कारिकावतारणं, तदर्थकथनं च ।

१७२ ११

कारिका ५४

अस्य सर्गस्य त्रैविध्यकथनपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

१७३ ९

कारिका ५५

सर्गस्य दुःखहेतुत्वप्रदर्शकतया कारिकावतारणं, तदर्थकथनं च ।

१७४ ४

कारिका ५६

सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तिनिराकरणपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्या-
नं च ।

१७५ ८

कारिका. ५७.

ईश्वरनिराकरणपरतया कारिकावतारणम्, तद्व्याख्यानं च ।

१७६ १०

कारिका ५८

स्वार्थसादृश्यस्य पारार्थ्ये निरूपणपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं
च ।

१७९ ९

कारिका ५९

प्रकृतिः कुतो निवर्तत इति शङ्कानिरासपरतया कारिकावतारणं, तद्व्या-
ख्यानं च ।

१८० ९

कारिका ६०

परार्थप्रवृत्तेः स्वार्थनान्तरीयकतया प्रकृत्यैव स्वार्थविरहेण प्रवृत्ति-
रिति शङ्कानिराकरणपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

११ २१

कारिका ६१

प्रकृतिर्निवृत्ताऽपि पुनः कुतो न प्रवर्तयत इति शङ्कानिरासपरतया
कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

१८१ ८

कारिका ६२

पुरुषस्य कदाऽपि बन्धासम्भवात्कथमस्य मुक्तिरिति शङ्काया इष्टाप-
त्तिरूपोत्तरप्रदानपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

१८२ १

कारिका ६३

प्रकृतेरपि बन्धः किमिति शङ्क इति शङ्कानिरासपरतया कारिकावतारणं,
तद्व्याख्यानं च ।

१८३

विषयः.

पृ. पं.

कारिका ६४

अवगतमीदृशं तत्त्वं, ततः किमिति शङ्कया कारिकावतारणम्, तद्व्याख्याने, तदर्थोपपादनं च ।

११

कारिकायाः प्रकारान्तरेण व्याख्यानम् ।

१८६ ३

कारिका ६५

‘पुतादृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण ॥ सिध्यति १’ इति शङ्कया कारिकावतारणम् ।

१०

तद्व्याख्यानं, तदर्थोपपादनं च ।

१३

कारिका ६६

‘तत्त्वज्ञानानन्तरमपि प्रकृतिपुरुषसंयोगस्य तदवस्थत्वात्कृतो न पुनः सर्गः १’ इति शङ्कया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

१८७ ७

कारिका ६७

तत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरमेव देहपातोऽपि स्यादिति शङ्कया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

१८८ ११

कारिका ६८

संस्कारवशाच्छरीरं तिष्ठतीति चेत्युत्तरनिर्मोक्षापत्तिरिति शङ्कया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

१९० ४

कारिका ६९

उक्तानामर्थानां अख्येयतासिद्धये परमर्ष्यमिमत्त्वप्रदर्शनपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

११४

कारिका ७० ७१

परमर्षिप्रोक्तानां प्रामाण्येऽपि कारिकाया ईश्वरकृष्णकृतायाः कृतः प्रामाण्यमिति शङ्कया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

१९१ ५

कारिका ७२

साङ्ख्यकारिकायाः शास्त्रत्वप्रदर्शनपरतया कारिकावतारणं, तद्व्याख्यानं च ।

१९२ ४

* ॐ नमः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी

—*—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां यद्भीः प्रजाः सृजमानां नमामः ।

तत्रभवान् विपश्चिद्विप्रश्चिदो वाचस्पतिमित्रः साङ्ख्यसूत्रभूतां कारिकावलीं व्या-
चिष्यतासुः प्रारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिकारणेन कियद्ग्राह्यतयाकारेण अ-
जामेकामिति श्रौतेनैव मङ्गलेन 'ईक्षतेनांशब्दम्' इति सूत्रोक्तशब्दत्वेहेतुं श्रवणप्र-
धानम् वैदिकत्वं च व्यवस्थापयन् सांख्यसिद्धान्तसूचनपूर्वकं प्रकृतिं पुरुषांश्च ग्रन्था-
द्वा प्रणमति । अजामेकामिति । न जायते इत्यजा मूलप्रकृतिरित्यर्थः । ननु 'तस्माद्व्य-
क्तमुत्पन्ने त्रिगुणं द्विजसत्तम । (महा० शा० मो० अ० ३३ ब्रह्म० ३१) 'यतः प्रधान-
पुरुषौ' 'प्रधानं पुरुषश्चैव लीयेते परमात्मनि । इत्यादिवचनैः प्रकृतेः पुरुषाणाञ्च उत्प-
त्तिविनाशयोः प्रतिपादितत्वेन प्रकृतेः अजाशब्देन साक्षाच्छ्रवमाणमनादिस्त्वं, तस्या-
ज्ञानादिभावतयाऽनुभायमानमविनाशित्वं, एवं अप्रिमेण अजा न इत्यादिग्रन्थेन पुरुषेषु
बोध्यमानं अनादित्वमविनाशित्वं च कथं संगच्छते । इति चेत्, अत्राहुः अजामेका-
मित्यादिद्वेतावतरश्रुतिप्रामाण्यानुरोधेन पूर्वोक्तवचनेषु प्रकृतिप्रधानशब्दयोः सर्गो-
त्पत्त्यनुकूलशक्तिविशिष्टप्रकृतिपरत्वेन न पुरुषशब्दस्य शुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषपरतया
विशेषणयोः शक्तिप्रतिबिम्बयोः उत्पत्तिविनाशशालित्वादेव विशिष्टे तत्प्रयोग
उपपादनीयः ।

विज्ञानमिक्षवस्तु 'संयोगलक्षणोत्पत्तिः' कर्मज्ञानयोः । विवोजयति अ-
न्योन्यं प्रधानपुरुषाबुभौ ॥ प्रधानपुरुषोरनयोरेव संहार ईरितः । इति मात्स्वकौर्भवच-
नयोः प्रामाण्यानुरोधेन तयोस्तसंयोगविशेषणयोरेव उत्पत्तिविनाशपर्यायत्वात् न पूर्वो-
क्तवचनासङ्गतिरित्याहुः ।

तां नमाम इति सम्बन्धः । ननु कथं प्रत्यक्षाविपद्यायाः प्रकृतेस्तत्त्वे येन नम-
स्कारः सविषयः स्यादिति चेत्, कार्यलिङ्गकालुमानेन तस्याः सत्त्वं साधयति । यद्भीः
प्रजाः सृजमानामिति ।

केचित्तु प्रकृतेः श्रुतिसिद्धत्वेपि दाह्याय कार्यलिङ्गकालुमानेन सूचयितुमाह ।
प्रजाः सृजमानां नमाम इतीत्येवमवतारयन्ति, तन्मन्त्रम् 'तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमासा-
गमात्सिद्धमित्यग्रिमकारिकायामनुमानासिद्धपदार्थस्यैव श्रुतिसिद्धत्वप्रतिपादनात् 'से-
वासपरार्थत्वात्त्रिगुणाद्विपर्ययादधिष्ठानात्' इत्यादिवक्ष्यमाणकारिकोक्तरीत्या प्र-
धानस्यानुमानसिद्धत्वेन तस्य श्रुतिसिद्धत्वासम्भवात् ।

यद्भीः अनेकविधाः प्रजाः प्रजायन्ते इति प्रजा इति व्युत्पत्त्या प्रजापदे कार्यमाश्रये,
ताः सृजमानाम् उत्पादयन्तीम् । तथा चार्थ अनुमानप्रकारः, विमताः प्रजाः सुखदुःख-
मोहात्मकवस्तुप्रकृतिकाः तत्स्वभावान्वितत्वात् यो यत्स्वभावान्वितः स तदात्मक्य-

अज्ञा ये तां जुपमाणां भजन्ते जहत्येनां भुक्भोगां जुमस्तान् ॥१॥

स्तुप्रकृतिकः स्यात् सृत्स्वभावान्वितो घटः सृदात्मकवस्तुप्रकृतिक इति सामान्यन्या-
प्त्या प्रधानसिद्धिः ।

अनवस्थापरिहाराय परमाणूनां निराकरणाय च एकामिदमुक्तम् । स्वसजातीय-
द्वितीयरहितत्वमित्यर्थः । साजात्यं च विकृतित्वानधिकरणत्वे सति उपादानत्वरूपेण
उभयोपादानात् एकैकमविकृतित्वमुपादानत्वमादाय तेन रूपेण सजातीयत्वे पुरुष-
बुद्ध्योः सत्त्वेऽपि न क्षतिः । केचित्तु साजात्यकारीरे तत्त्वान्तरोपादानत्वस्य प्रवेशमा-
हुः । तत्र तत्त्वान्तरपदस्य विप्रयोजनकत्वं दुर्निवारमेव ।

ननु 'मायान्तु प्रकृतिं विधात्' 'एतत् रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।' एतन्म-
यो च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी मता ॥ इति वचनाभ्यां मायायाः स्य प्रकृतिपदार्थत्वेन
'इन्द्रो मायामिः पुरुरूपमीयते' इति श्रुत्या मायायाः बहुत्वावगमात्, तस्यां स-
जातीयद्वितीयरहितत्वमिति वाच्यम् । पूर्वोक्तानुमित्या सायवज्ञानसहकृत्या 'माया-
न्तु प्रकृतिं विधात्' 'अज्ञानेकामिति' श्रुत्या च मायायाः एकत्वस्यावगतत्वेन मायाभि-
रित्यादौ बहुवचनस्य सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयमिमांशप्रत्ययकत्वात् । यत्तु कैश्चित् 'अज्ञाने-
कामिति' श्रौतश्रुत्या मायाभिरिति लैङ्गिकस्य बहुत्वस्य बाध इत्युक्तम्, तत्तु माया-
भिरित्यत्र तृतीयापबहुवचनश्रुत्या बहुत्वस्य श्रौतत्वाच्यस्य लैङ्गिकत्वाभिधाने अवि-
द्याविकृतित्वमेव ।

यद्य गम्येनपिदि 'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' इति श्रूयते यद्यपि 'मिमां-
साप्रकृतिरद्वया' भगवद्वाक्यम्, तयोः प्रकृतिपदं तत्त्वान्तरोपादानत्वार्थकम् । तथाच
प्रकृतिमहत्त्वादेकारपञ्चतन्मात्राष्टकानां तत्त्वान्तरोपादानतया प्रकृतित्वेन तयो-
रुचित्योक्तिः साधु संगमनीया ।

एकस्या अपि गुणवैशिष्ट्याद्विचित्रकार्यकर्तृत्वद्योतनायाह । लोहितशुक्लकृष्णामि-
ति । लोहिता चासौ शुक्ला च लोहितशुक्ला लोहितशुक्ला चासौ कृष्णा च लोहितशु-
क्लकृष्णा इति कर्मधारयः, असति कर्मधारयसमासस्य निपादरूपस्यचिकर-
णन्यायेन लक्षणाविरोधेन औत्सर्गिकत्वात्, तत् एव च लोहितादिशब्दस्य पुंवज्ञावोपि
'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति सूत्रात्, लोहितशुक्लकृष्णज्ञानाः यद्यपि
ज्ञातया रूपविशेषवाचका एव, तथापि लक्षणया तन्मते रजस्तत्त्वतमोगुणान्योध्यन्ति ।
यद्यपि सत्त्वस्य सुखात्मकतया प्राधान्यात् तत्त्वैव प्रथमं उपादानमुचितम्, तथापि
रजसः प्रवर्तकतया सृष्टिक्रियाप्रवृत्तेः प्राथमिकतया तस्य प्रथममुपदेशः, स्थितिद्वारा
च कार्याणां प्रकाशमानत्वेन तदनन्तरं सत्त्वोत्प्रेक्षः, विनाशहेतुत्वात् एत-
न्मते विनाशस्य च स्वरूपावरणरूपत्वात् तदनन्तरं तदुल्लेखः । एतेन प्रकृतेरेव
सृष्टिस्थितिविनाशहेतुत्वं न तु ग्रहणः सस्य एतन्मतेऽलीकत्वादिति ध्वनितम् ।

ननु अचेतनायाः प्रकृतेः सर्वकार्योत्पादकत्वमित्याशङ्क्यां भोगापवर्गरूप-
रूपार्थस्यैव हेतुत्वं तन्निष्ठस्य चेतनस्य कर्तृत्वे प्रमाणाभावात् इत्याशयं मनसि
निधाय येषां पुरुषाणां भोगापवर्गरूपपुरुषार्थमुत्पादयितुं अस्याः प्रवृत्तिस्तानपि प्रण-
मति । अज्ञा ये तामिति । ये सङ्गतपरार्थत्वादित्यादिना सिद्धाः, अज्ञाः प्रागभावा-
प्रतियोगिनः, अत्र प्रकृतेरजात्वेऽपि बहुवचनसामर्थ्यात् पुरुषाणामेव बोधः ।

कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये ॥

पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः ॥ २ ॥

इह खलु प्रतिपिप्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयव-

सुपमाणां स्वकार्यभोगादिभिः सेवमानाम् । भजन्ते तामेव आत्मत्वेन गृहीत्वा तत्त्वमान् आत्मन्यभ्यस्यन्ति, त एव उत्पन्नविवेकज्ञानाः भुक्तभोगां सम्पादितभोगाप-
वर्गरूपपुरुषार्थान्, एतेन अनागतत्वस्थस्य भोगापवर्गरूपपुरुषार्थस्य प्रवर्त्तकतया भोगस्य च विवेकाग्रहेणोत्पत्तेः विवेकज्ञात्यमन्तरं अपवर्गस्यापि सम्पादिततया न तदनुन्तरं प्रकृतिविवेष्टितमिति ध्वनितम् । अहति परित्यजन्ति, तान्मुन इति सम्बन्धः ॥

‘यस्य देवे णा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ॥ प्रकाशन्ते महा-
त्मनः ॥ इति सिद्धान्तानुसारेण प्रकृतिपुरुषान्प्रणम्य गुरुवन्दनमपि करोति । कपिला-
येत्यादिना । ॥ १० ॥ कपिलादीनां साक्षाद्भाष्यापकत्वं, तथापि स्वीयग्रन्थद्वारा उपदेश-
कत्वाच्चद्वोध्यम् । अत्र नमस्याम इति उत्तमपुरुषबहुवचनासुरोपात्तं व्ययमिति कर्तृपद-
मध्याहार्यम् । एते इत्यस्य च व्ययमित्यनेनान्वयः । कपिलशब्दस्यानेकार्थकतया प्रकृ-
तशास्त्रप्रवर्तकत्वं बोधनायाह । महामुनय इति । मुनिस्त्वं च तपस्वित्वं, महत्त्वं च अप्रतिहतज्ञानवत्त्वम्, एतेन प्रकृतशास्त्रप्रवर्त्तककपिलस्य तपस्वित्वेन विप्रलिप्साकर-
णापाठवरूपद्वेषराहित्यस्य अप्रतिहतज्ञानवत्त्वेन च भ्रमप्रमादराहित्यस्य प्रतिपादनेन तद्वाक्यस्य सकलदोषांशकारहितत्वात् निरङ्कुशं प्रामाण्यमित्यपि सूचितम् ।

साक्षात् कपिलशिष्यमासुरिमपि प्रणमति । मुनय इत्यादिना । आसुरेः कपिल-
शिष्यत्वं च ‘पंचमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविष्णुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं
तत्त्वप्रामविनिर्णयम् ॥ (भाग० प्र० स्क० ० अ० ३ श्लो० १०) इति वाक्येन बोध्यम् ।
अत्रापि आसुरेः कपिलशिष्यत्वोक्त्या अप्रतिहतज्ञानवत्त्वं मुनित्वोक्त्या च तद्वा-
क्यानामपि कपिलवाक्यवदेव प्रामाण्यमित्याशयः । तस्य कपिलस्य, ‘आसुरेः प्रथमं
शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविचारदः । इत्यादिना
बोधितासुरिशिष्यतार्कं पञ्चशिखमपि प्रणमति । पञ्चशिखायेति । तथेत्थनेन आसुरि-
शिष्यत्वमुक्तित्वयोः प्रख्यापनात् तद्वाक्यस्यापि प्रामाण्यमिति भावः । प्रकृत-
ग्रन्थकर्तारमपि प्रणमति । ईश्वरकृष्णायैत इत्यादिना ।

ननु ‘नमःस्तस्तिस्वाहा’ इत्यादिसूत्रेण नमःशब्दयोगे कर्मणः सम्प्रदानविधा-
नात् नमः शब्दोऽत्र तद्वशात् नमःशब्दयोगाभावात् कथं सम्प्रदानस्य कुतश्च तदधीना क-
पिलायेत्यादि चतुर्थी । न नमस्याम इति वाक्यघटकनमःशब्दस्य योगसत्त्वात्
सा युक्तेति वाच्यम् । नमस्यामशब्दघटकीभूतनमःशब्दस्य नमस्यशब्दैकदेशतया
तत्रार्थवत्त्वाभावेन तद्योगस्य अकिञ्चित्कत्वात् । अत एवाह भाष्यकारः ‘अर्थवतो
नमःशब्दस्य टाहणम् नच नमस्यशब्दे नमः शब्दो अर्थवानिति । इति चेत् उच्यते
कपिलायेतिसंज्ञकचतुर्थ्याः कपिलं प्रीणयितुमित्यर्थः । तथाच ‘क्रियार्थोपपन्नस्य च
कर्मणि स्थानिनः’ इति सूत्रेण अप्रयुज्यमानस्य क्रियोपपन्नस्य तुमुनः कर्मणि चतु-
र्थ्याः विधानेन अत्र तादृशस्य प्रीणयितुमिति तुमुनः कर्मणि चतुर्थ्याः साधुत्वात्
कपिलायेत्यादिचतुर्थ्याः प्रयोगो युक्त एवेति ॥

सम्प्रति प्रकृतशास्त्रस्य विशिष्टप्रयोजनवर्त्तं बोधयितुं भूमिकाभारवधति । इह

चनो भवति प्रेक्षावताम् । अप्रतिपित्सितमर्थं तु प्रतिपादयन्
'नायं लौकिको नापि परीक्षकः' इति प्रेक्षावद्भिन्नमप्यवबुधे-
त । स चैषां प्रतिपित्सितो ऽर्थो यो ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थाय
कल्पते, इति प्रारिप्सितशास्त्रविषयज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतु-
त्वात् तद्विषयजिज्ञासामवतारयति—

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ॥

दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥

सखित्वादिना । इह उपदेशकादे, ~~न~~ वाक्यालङ्कारे, प्रतिपित्सितं प्रतिपित्सागो-
चरं जिज्ञासाविषयमिति यावत् । तेन सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वबोद्धव्यः जिज्ञासाविषय-
त्वस्य सम्भाव्यत्वात्, तथाभूतं अर्थं अभिषेयम्, प्रतिपादयन् बोधयन्, प्रतिपादयि-
ता उपदेशा, अभिषेयवचनः अभिषेयं चित्तैकाग्र्यपुरस्सरशुभ्रपाविषयं वचने ~~न~~ यस्य
पूर्वभूतः, प्रेक्षावताम् प्रकृतफलोद्देशमन्तरेणाप्रवर्तमानानाम्, पुनर्द्विपरीत्ये त्वाह ।
अप्रतिपित्सितमिति । अप्रतिपित्सितं जिज्ञासाऽविषयीभूतम्, लौकिकः शब्दतनुप-
जीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणऋतुबुद्धिप्रकर्षः, परीक्षकः शब्दतनुपजीविप्रमाणजन्मबुद्धि-
प्रकर्षः, ~~न~~ नेति प्रेक्षावन्निः उन्मत्तवत् भ्रान्तचित्तवत्, उपेक्षेत उपेक्षाविषयवचनः
स्यादित्यर्थः । ननु ~~न~~ प्रेक्षावतां जिज्ञासितोर्थः इत्याशङ्क्यामाह । स चेति । यो
ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थो मोक्षः पुरुषार्थस्य चतुर्विधत्वेऽपि नित्यविरतितत्त्वस्वरूपस्य
परमत्वस्य तत्रैव सत्त्वात् । तस्मै कल्पते समर्थो भवति, मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषय
इति यावत् । तथा च मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषयीभूतार्थस्यैव प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन
प्रकृतशास्त्रार्थस्य तादृशत्वमाह । प्रारिप्सितेति । प्रारब्धभुमिदं वृक्षाद्ये तस्य यो
विषयः पञ्चविंशतितत्त्वानि सज्ज्ञानस्य परमपुरुषार्थो मोक्षः तस्य साधनं यस्तत्त्व-
पुरुषान्विताज्ञाने तस्य हेतुत्वात् । तद्विषयजिज्ञासां शास्त्रविषयजिज्ञासाम्, अवतार-
यति साधयतांत्यर्थः ॥

दुःखत्रयाभिघातादिति । अत्र अनुमानप्रकारस्तु शास्त्रपतिपाद्यो विषयः सुमुक्षुणा
जिज्ञास्यः दुःखत्रयनिवृत्तिरूपप्रयोजनोपायत्वेन सुमुक्षुज्ञानविषयीभूतार्थजनकत्वात्
अत्र प्रयोजनोपायत्वेन यज्ज्ञानविषयीभूतार्थजनकं ~~न~~ जिज्ञास्यं ~~न~~ धर्मादिकं,
अत्र शास्त्रविषयजिज्ञासामन्तरेणापि दृष्टोपायेनैव प्रयोजनवत्त्वसिद्धौ शास्त्रजिज्ञासा
न सम्भवतीति शङ्कते । दृष्टे साऽपार्थेति । तत्क्षण्ययति । नैकान्तेति । एकास्तो दुःख-
निवृत्तोरवश्यं भावः नर्थाद्दुःखनिवृत्तिरूपफलोपपायकत्वे, अत्यन्तो निवृत्तस्य दुःखा-
स्य पुनरुत्पादः स्वसमाधाधिकरणदुःखाप्रागभावासमानकालीनत्वं, तथा च इदमप्रा-
नुमानशरीरं सुमुक्षुणा दृष्टोपायो न जिज्ञास्यः स्वसमाधाधिकरणदुःखाप्रागभावास-
मानकालीनदुःखप्रयनिवृत्तिरूपफलोपपायकत्वाभावात्, अत एवादृशदुःखनिवृत्तिरूप-
फलसाधनत्वं शास्त्रीयज्ञानस्यैवेति तद्विषय एव सुमुक्षुणा जिज्ञास्यः । एतेन यथाभूते
दुःखापण्यतद्हेतुरुपपक्षे आत्मनिवृत्त्य दुःखत्रयापघातस्य हेतोरसत्त्वात् कथमत्र सा-
ध्यहेतुभाव इति शङ्का निरस्ता ।

एवं हि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत यदि दुःखं नाम जगति न स्यात्, सद्वा न जिह्वासितम्, जिह्वासितं वा अशक्यसमुच्छेदम् । अशक्यसमुच्छेदता च द्वेधा दुःखस्य नित्यत्वात्, तदुच्छेदोपायापरिधानाद्वा, शक्यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्यानुपायत्वाद्वा, सुकरस्योपायान्तरस्य सद्भावाद्वा ।

तत्र न तावद्दुःखं नास्ति नाप्यजिह्वासितमित्युक्तम्—“दुःखत्रयाभिघातात्” इति । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयम् । तत् खलु आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च ।

तत्राध्यात्मिकं द्विविधम्, शारीरं मानसं च । शारीरं वातपित्तदलेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् ।

मानसं काम—क्रोध—लोभ—मोह—भयेर्ष्या—विषाद—विषयविशेषादर्शननिवन्धनम् । सर्वज्ञैतदान्तरुपायसाध्यत्वाद्वाध्यात्मिकं दुःखम् ।

पूर्वोक्तानुमानप्रतिबन्धकीभूताग्निष्ययान्क्रमेण दर्शयति । एवं हीति । एवं एतादृशनिष्पन्नस्य, शास्त्रविषयः शास्त्रप्रतिपाद्यविषयः, न जिज्ञास्येत जिज्ञासाविषयो न स्यात् शास्त्रप्रतिपाद्यविषयसकमुमुक्षुजिज्ञास्यत्वात्साध्यकानुमितिनं स्यादिति, यावत् ।

यदि दुःखं नाम जगति न स्यादिति । तथा च दुःखत्रयनिवृत्तिरूपप्रयोजनोपायत्वेनेत्यादिहेतुषट्कोभूतस्य दुःखस्याप्रसिद्ध्या साधनाप्रसिद्धिरिति भावः । सद्देति । तथाच तत्र जिह्वासाभावे दुःखत्रयनिवृत्तेः प्रयोजनत्वाभावात्पुनरपि साधनाप्रसिद्धिरेव । जिह्वासितं वेति । तथाच तादृशदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वेन चन्द्रमण्डकानयनोद्देशकचिकीर्षाभाववद्वापि प्रयोजनत्वासेमत्वात् पुनरपि साधनाप्रसिद्धिरेव । नित्यत्वादिति । तथाच दुःखत्रयनिवृत्तेरशक्यत्वात् तद्वद्वितसाधनाप्रसिद्धिरेव । तदुच्छेदेति । दुःखत्रयनिवृत्तिरूपप्रयोजनोपायत्वेन मुमुक्षुज्ञानविषयस्याप्रसिद्ध्या तद्वद्वितसाधनाप्रसिद्धिरेवात्रापि दोषः । शक्येति । तथाच उक्तानुमाने स्वरूपाप्रसिद्धिरिति ॥

आदिमनिष्पन्नद्वयं निराकरोति । तत्रेत्यादिना । यद्यपि दुःखस्यानेकविधत्वादुःखत्रयाभिघातादित्यत्र दुःखत्रयस्यैवोपादानमसङ्गतमिति प्रतिभाति, तथापि श्रित्यैव न दुःखे विवक्षितं किन्तु दुःखत्वव्याप्यधर्म एव तथाच तेषां धर्माणां श्रित्वाद्यत्र त्रयः त्रिविधपरं बोध्यम्, तथा च त्रिविधदुःखापवातादित्यर्थः । तानेव विधानाह । तत्संश्लिष्टादिना । भग्न कायिकमानसिकयोः उभयोरपि आध्यात्मिकरूपेण ग्रहणस्तयोः अहंकारात्पदनिष्ठोपायसाध्यत्वात् ॥

मानसमिति । यद्यपि दुःखस्य मनोभ्रमत्वेन कथं शारीरमानसेत्यादिभेदः, तथापि मानसपदं मनोमात्रजन्यपरं, तथाच शारीरदुःखस्य मनोमात्रजन्यत्वानाद्यादुःखरीत्या विभागो युक्त एवेति केचित् ।

अन्ये मानसपदं मनोनिष्ठोपायजन्यत्वपरं, तथाच कामक्रोधादीनां मनोनिष्ठत्वात्पञ्चजन्यदुःखत्वैव मानसपदेन बोधः । इतरदुःखानां च तादृशत्वाभावाद्दुःखविभागो युक्त एवेत्याहुः ।

आन्तरुपायसाध्यत्वादिति । आन्तरः अहंकारात्पदनिष्ठो य उपायः कामक्रोधा-

बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेषा, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकं तु यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनियन्धनम् । तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलवेदनीयः तथाऽभिसम्बन्धोऽभिघात इति । एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिह्वासाहेतुककः । यद्यपि न संश्लिष्यते दुःखम्, तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपरिष्ठादुपपादयिष्यते ।

दिः, तेन साध्यत्वात् जन्मत्वादित्यर्थः । केचित्तु साध्यत्वमत्र निवर्तनीयत्वं साध्यो रोग इत्यादौ तादृशार्थकस्य साध्यसत्त्वप्रयोगस्य दर्शनात्, एवैव आन्तराः शरीरेऽन्तःकरणे वा ज्ञाताः न ज्ञाताः अन्नश्लेष्मपञ्चमादयः साध्यत्वात् निवर्तनीयत्वात् इत्यर्थे इत्याहुः ॥

आन्तरदुःखानुक्त्वा बाह्यदुःखान्भिभवते । बाह्योपायेत्यादिना । अहंकारा- रूपनिष्ठमिन्द्राः यक्षराक्षसादयः तैः साध्यै रज्ज्जन्ममिति यावत् । आधिभौतिकमिति । भूतानि मानुषपशुपक्षिरूपाणि अधिकृत्य निमित्तीकृत्य आपमाने यदुःखं तदाधिभौतिकमित्युच्यते । आधिदैविकमिति । देवान् 'विद्याधरात्सरोयधे- स्थादिकोक्षप्रतिपादितान्देवयोनीनधिकृत्य आपमानमित्यर्थः । केचित्तु देवपदेन दिवः प्रभवानां वातवर्षादीनामपि ग्रहणं वदन्ति । भूतपदेनैव तेषां कामसेमभात् देवपदेन ग्रहणं व्यर्थमेवेति प्रतिभाति ।

पूर्वं यदि दुःखं नाम जगति न स्यादित्यनेन आशङ्कितं दोषं निराकरोति । तदेतद्वि- त्यादिना । प्रत्यात्मवेदनीयं आत्मानं प्रतीतिं प्रत्यात्मं वेदनीयं साक्षात्कार- विषयं, एतेन दुःखे प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्तीति सूचितम् । सांख्यसिद्धान्तसिद्धपञ्चवि- शतितत्त्वेषु दुःखस्यानुपादानात्कुत्र तस्यान्तर्भाव इत्याशङ्क्यामाह । रजःपरिणाम- भेद इति । रजोगुणस्य परिणामभेदः कार्यविशेषः, सोमादेरपि रजः परिणामतया तद्वयावर्तनाय विशेष इत्युक्तम् । प्रत्याख्यातुं अपलपितुं, सत्कार्यवादिनां सांख्यानां म- ते दुःखस्य निस्पृहात्कार्थं सन्ध्याभिघातसेमः इत्याशङ्क्यामाह । तदनेनेति । दुःख- त्रयेण आध्यात्मिकादिपूर्वोक्तान्तःकरणवर्तिना महत्त्वविद्येन, एतेन दुःखस्यात्म- धर्मत्वमिति नैयायिकमतमपास्तम् ।

चेतनाशक्तेः पुरुषस्य, अभिसम्बन्धः अभि सम्मुखं सम्बन्धः बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बे शुद्धितत्त्वमांसासः, सुखादौ जिह्वासाभावाद्वाह । प्रतिकृतेति । द्वेषविषयतयेत्यर्थः । तथाच पतन्मते कार्यमात्रस्यैव सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकतयोद्विक्तरजोगुणतया दुःखस्यै- व जिह्वासा न सुखादेरिति फलितम् । तथाच बाह्यजिह्वासितमिति द्वितीयपक्षो निरा- कृत इति बोध्यम् ।

'नासतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सतः' इति सिद्धान्तानुसारिसांख्यमते दुःखस्याविनाशित्वमाशङ्क्योत्तरयति । यद्यपीति । न संश्लिष्यते न नैयायिकाद्यभिमत- सत्त्वरूपविनाशवत्, तदभिभवः तस्य दुःखस्य अभिभवः सूक्ष्मरूपेणावस्थापनं । उप-

तस्मादुपपन्नम् "तदपघातके हेतौ" इति । तस्य दुःखत्रयस्य अप-
घातकः तदपघातकः । उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या संनिष्ठस्य त-
दा परामर्शः । अपघातकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपाद्यो नान्य इत्याशयः ।

अत्र शङ्कते—“दृष्टे साऽपार्था चेत्” इति ।

अयमर्थः—अस्तु तर्हि दुःखत्रयम्, जिज्ञासितं च तद्भवतु, भवतु
च तच्छब्दग्रहणम्, सहतां च शास्त्रगम्य उपायस्तदुच्छेत्तुम् । त-
याऽप्यत्र प्रेक्षावतां जिज्ञासा न युक्ता, दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेद-
कस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात् । तत्त्वज्ञानस्य तु अनेकजन्माभ्यास-
परम्पराऽऽयाससाध्यतयाऽतिदुष्करत्वात् ।

तथा च लौकिकानामाभाणकः—

अक्के चेम्मधु विन्देत किमर्थं पधंतं व्रजेत् ॥

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ इति ।

सन्ति चोपायाः शतशः शारीरदुःखप्रतीकारायेष्टकरा मियजां

रिष्टादिति । 'तेन निवृत्तप्रसन्नमर्थवशात्सत्स्वरूपविनिवृत्ताम्' इत्यादिकारिकान्याय्या-
नावसर इत्यर्थः । एतेन दुःखस्य नित्यत्वादिति तृतीयविकल्पोपि निराकृतो बोध्यः,
तस्य नित्यत्वेऽपि तदभिभवस्य अभिघातस्य शक्यत्वात् ॥

तस्मात्तु दुःखस्य शक्याभिभवत्वात् । उपसर्जनस्यापि दुःखत्रयाधिवातरूपसमाप्ते
अभिघाते गुणभूतस्यापि, दुःखत्रयस्य बुद्ध्या संनिष्ठस्य बुद्धिविषयस्य, तदा तच्छब्देन
परामर्शः । अयं भावः तदादिसर्वनाम्नां विशेष्यपरामर्शकत्वं इति नास्ति नियमः, किन्तु
बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेवेति विशेषणीभूतस्यापि दुः-
खस्य बुद्धित्वत्वात् तत्पदेन ग्रहणे सम्भवतीति । परे तु घटोस्ति स नित्यः इत्यादौ
तच्छब्देन विशेषणीभूतघटत्वस्यापरामर्शात् कथमत्र तच्छब्देन विशेषणीभूतदुःखत्र-
यस्य परामर्श इत्यत आह । उपसर्जनस्यापीति । तथाच 'दन्ते राजमातङ्गास्तस्यै-
वामी तुरङ्गमा' इत्यादौ तच्छब्देन विशेषणीभूतराजपरामर्शवद्वापि पूर्वोक्तापत्तिवा-
रणाय पूर्वोपक्रान्तशब्दशक्यतावच्छेदकापरामर्शकत्वस्यैव तत्राङ्गीकारादिति वदन्ति ।

तदुच्छेदोपायापरिज्ञानाद्वा, शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्य अनुपायत्वाद्वा, इति विकल्प-
द्वयं निराकरोति । अपघातकत्वेत्यादिना । तथाच शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्य दुःखनिवृ-
त्तिकारणत्वात् शास्त्रविषयो जिज्ञास्य एवेति भावः ।

सुकरस्य उपायास्तरस्य सन्नावाद्धेति अन्तिमं पक्षं निराकरोति । नान्य इति ।

दृष्ट इति । दृष्टे लोकप्रसिद्धे दुःखोच्छेदके सुकरे उपाये सति, सा शास्त्रविषयिणी जि-
ज्ञासा, अपार्था न सम्भवतीत्यर्थः ।

एतदेव विशदयति । अयमर्थ इत्यादिना । अनेकजन्म इति । अनेन शास्त्रविषये
जिज्ञासाविषयत्वाभावादानुमाप्यं बलवद्विनिवृत्तसाधनताज्ञानं सूचितम् । दुष्करोपायं परि-
त्यज्य सुकर एव उपाये प्रवृत्तिरित्यत्र लौकिकानामपि सम्मतितरस्तीत्याह । तथाचेति ।
आभाणकः प्रभाव इत्यर्थः । अक्के इति । अक्के गृहकोणे, इति पाठे अर्कवृद्धे, वि-

धरैरुपदिष्टाः । मानसस्यापि सन्तापस्य प्रतीकाराय मनोवृत्ती-
पान-भोजन-विलेपन-वस्त्रालङ्कारादिविषयसम्प्राप्तिरुपायः सुक-
रः । एवमाधिभौतिकस्यापि दुःखस्य नीतिशास्त्राभ्यास—कुशल-
ता-निरत्ययस्थानाध्ययनानादिः प्रतीकारहेतुरावश्यकः । तथाऽऽधिदैवि-
कस्यापि दुःखस्य मणिमन्त्रौषणाद्युपयोगः सुकरः प्रतीकारोपाय इति
निराकरोति—“न” इति । कुतः ? “एकान्तात्यन्ततोऽभावात्” ।
एकान्तो—दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावात्, अत्यन्तो—निवृत्तस्य दुःखस्य
पुनरनुत्पादः, तयोः एकान्तात्यन्तयोरभावः एकान्तात्यन्ततोऽभा-
वः । पट्टीस्थाने सार्वविमलिकस्तासिः ।

एतदुक्तं भवति यथाविधि रसायनादिकामिनीनीतिशास्त्राभ्या-
समन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्याभ्यात्मिकादेर्दुःखस्य निवृत्तेरदर्श-
नात् अनैकान्तिकत्वम्, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनात् अनारय-
न्तिकत्वम्, इति सुकरोऽपि ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्न ह्यु-
पपाय इति नापार्था जिज्ञासेत्यर्थः ।

यद्यपि दुःखममङ्गलम्, तथाऽपि तत्परिहारार्थत्वेन तदुपघातो
मङ्गलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्तनमिति ॥ १ ॥

नेतुं लभ्येत, लौकिकान् दुःखानिवातकान् सुकरानुपायान् एवमाह । सन्ति
चेति । निपज्जां वरैः चरकभावप्रकाशकारादिभिः । मानसदुःखप्रतीकारोपायानाह ।
मानसस्यापीत्यादिना । आधिभौतिकदुःखनिवर्तकानुपायानाह । एवमिति । नीतिशा-
स्त्राणि चाणव्यवहृत्स्पर्तिकुक्कुरादिप्रणीतानि तेषां यः अभ्यासः विचारान्तिशयः तेन
वा कुशलता दृढतरस्तंकारः, ‘निरत्ययं निरुपद्रव्यं, स्थानं स्थलं, तत्र अव्ययसं उपदे-
शानं, आदिपद्मात् शयनादिपरिग्रहः । उपयोगो मणोः धारणादिकं मन्त्रस्य पाठादिः
औषधादेः पानादिरूपो द्रव्यम् । औषवादीत्यादिपदेन यन्त्रादिपरिग्रहः । लौकिको-
पायस्य ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयनिवृत्तिरूपमोक्षसाधनत्वाभावात् न सुमुमुक्षुजिज्ञा-
स्यत्वमिति निराकरोतीत्यादिना दर्शयति । निवृत्तस्येति । निवृत्तजातीयस्येत्यर्थः ।
तेन निवृत्तस्य पुनरुत्पत्त्यसम्भवात् कथमेतदिति निरस्तमिति केचित् ।

परे तु पुनरुत्पत्तेः कार्यभावरूपं सद्रूपतया ‘भासतो विद्यते भावः’ इति नियमानुसा-
रेण त्रिकालेऽपि वर्तमानतयाऽत्र निवृत्तिर्न क्वचित् अपि तु सूक्ष्मरूपेणावस्थानं तथाच
वस्तुवैव सूक्ष्मरूपेणावस्थानं तस्यैवाभिधायकिरुपायाः उत्पत्तेः सम्भवेन यथोक्तमेव
सम्पत्तिरुत्पादाः ।

फलितार्थमाह । एतदुक्तं भवतीत्यादिना । इति इत्यस्य, दृष्टोपायः सुकरोपि एका-
न्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेः उपायो न इति उपायपदमावर्तनीत्यम् ।

ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणस्यावश्यकत्वादत्रामङ्गलभूतस्य दुःखस्योच्चारणमसङ्ग-
तमित्याशङ्क्य निराकरोति । यद्यपीत्यादिना । तथाच दुःखपदस्य अमङ्गलार्थत्वेपि
दुःखत्रयमिषातपदस्य मङ्गलार्थत्वाद्युक्तमेव प्रत्यादौ तदुच्चारणमिति भावः ।

स्यादेतत् । मा भूदृष्ट उपायः, वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः सह-
स्रसम्बत्सरपर्यन्तः कर्मकलापस्तापत्रयमेकान्तमत्यन्तञ्चापनेष्यति ।
श्रुतिश्च, "स्वर्गकामो यजेत" इति । स्वर्गश्च—

यज्ञ दुःखेन सम्मिश्रं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलापोपनीतं च तत्सुखं स्यःपदास्पदम् ॥ १ ॥

इति । (तन्त्रवा०)

दुःखविरोधी सुखविशेषश्च स्वर्गः । स च स्वसत्तया समूलघा-

दृष्टवदित्यादिकारिकामवतारयितुं मीमांसकमतमुत्थापयति । स्यादेतदिति । पक्ष-
स्रसम्बत्सरादौ स्यादित्यर्थः । सहस्रसम्बत्सरपर्यन्त इति । सहस्रदिनपर्यन्त इत्य-
र्थः । 'पञ्चपञ्चाशत्संज्ञितः सम्बत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत
पक्षविंशः विष्वक्षजामयनं सहस्रसम्बत्सरे' इति वाक्यमुद्धृत्य 'सहस्रसम्बत्सरे तदा-
यपामसम्भवान्मनुष्येषु' (पू० मी० ॥ ६ पा० ७ अ० १३) इत्यारभ्य 'अहानि
वाऽभिसङ्गृह्यत्वात्' इत्यन्तेन सूत्रनिचयेन सम्बत्सरपञ्चदशे दिनवाचक इति मीमांसया
निर्णीतस्यात् । तथा च ज्योतिष्टोमादेः वैदिकस्योपायस्य सुमुखप्रयोजनीभूतैकान्ति-
कात्यन्तिकदुःखनिवर्त्तकस्य अल्पायाससाध्यस्य विद्यमानत्वेन तद्वतिरित्यस्य तु अ-
नेकजन्माभ्यासपरम्परायाससाध्यतया न तद्विषयिणी जिज्ञासा सम्भवतीति ॥ ।

अनु कथं वैदिकस्योपायस्यात्यन्तिकदुःखनिवर्त्तकत्वमित्याशङ्क्यामाह । श्रुतिश्चेति ।
ननु 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुत्या स्वर्गसाधनत्वमेव यागे बोध्यते, न तु ऐकान्ति-
कात्यन्तिकदुःखनिवर्त्तकत्वं यागे बोध्यते इत्यतः स्वर्गपदार्थमाह । स्वर्गश्चेति । इति
दुःखविरोधी सुखविशेष इत्यग्रिमेष्टान्वयः, इतिशब्दार्थश्च इत्याकारकश्रुत्यभिहितः ।
श्रुतिमाह । यजेति । अग्रासम्मिश्रत्वं नासहचरितत्वं, स्वर्गरूपसुखस्यापि तत्पूर्वकालीन-
दुःखसहचरितत्वात् । नच सहचरितत्वं विशेषणविधया विवक्षितम्, स्वसमानकालीनत्व-
स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन दुःखविशिष्टान्यत्त्वमिति यावत् । तथा सति ऐहि-
कसुखस्यापि उक्तदुःखासम्मिश्रत्वापत्तेः । ननु तु स्वावच्छेदकशरीरवृत्तिजातीयत्व-
सम्बन्धेन दुःखाधिकरणे अवच्छेदकत्वसम्बन्धेनावृत्तित्वरूपमसहचरितत्वं विवक्षितम् ।
शरीरवृत्तिजातिश्च एककाले व्यक्तियुगावृत्तित्वेन विवक्षणीया । तेन ब्रह्मत्वादिजातिमा-
दाय नासम्भवः । न च प्रस्तमिति । प्रस्तं अपकृष्टं नेत्यर्थः । अनन्तरं अविच्छिन्नं मध्ये
विच्छेदो नास्तीत्यर्थः । अभिलापोपनीतं इच्छामाप्रजन्यमित्यर्थः । तेन प्रयत्नव्यवच्छे-
दः इच्छामात्रेण सुखोत्पत्तिः न प्रयत्नस्य आवश्यकतेति भावः । एतादृशं यत्सुखं त-
त्स्वापदास्पदं स्यःपदवाक्यमित्यर्थः । तथा च स्वःपदस्वर्गपदयोः पर्यायत्वेन स्वर्गप-
दस्य तादृशसुखार्थकतया 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्येन तथाविधसुखसाधनत्वेन
यागो बोध्यते इति वैदिकस्योपायस्य तथाविधसुखसाधनत्वात् तथाविधसुखस्य च
ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपत्वात् तादृशसुखसाधनत्वहेतुना यागादौ ताद-
ृशदुःखनिवृत्तिसाधनत्वसिद्धौ पक्षान्नविषयिणी जिज्ञासा अनधिकेति भावः ।

अनु एतादृशस्वर्गरूपसुखोत्पत्त्यनन्तरमपि यदि दुःखसाधनस्य विद्यमानत्वं तदा अग्रे
दुःखोत्पत्तिर्नुवारा इत्याशङ्कां विराकरोति । स चेति । स च स्वर्गश्च, स्वस्य आत्मनः,
सत्तया सामर्थ्येन । समूलघातमिति । दुःखस्य यन्मूलं कारणमदृष्टादिरूपं तस्य

तमपहन्ति दुःखम् । न चैष क्षयी । तथा हि श्रूयते—“अपाम सोम-
ममृता अभूम” इति । तत्क्षये कुतोऽस्यामृतत्वसम्भवः ? तस्माद्दे-
विकस्योपायस्य तापत्रयप्रतीकारदेतोर्मुहूर्तयामाहोरात्रमाससम्बन्ध-
रनिर्वर्तनीयस्यानेकजन्मपरम्पराऽऽयाससम्पादनीयात् विवेकज्ञाना-
दपि तत्कारत्वात् पुनरपि व्यर्था जिज्ञासा इत्याशङ्क्याह—

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिर्ज्ञयातिशययुक्तः ॥
ताद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥

वातसहितं यथा स्यात्तथा दुःखमपहन्ति, तथा च तादृशस्वर्गस्य दुःखकारणनाशं
प्रति हेतुतया तदनन्तरं दुःखकारणभावाच्च तदुत्पत्तिसम्भावनेति भावः ।

ननु स्वर्गसुखमनित्यं उत्पत्तिमस्ये सति मानस्यात् इत्यनुमानेन तस्यानित्य-
त्वावगमात् कथं तस्य अनन्तरत्वमित्याशङ्क्यां परिहरति । ॥ चैष क्षयीत्यादिना । तस्य
क्षयित्वाभावे भुक्तिरूपं प्रमाणमाह । ॥ ननु । तथा च उक्तश्रुत्या भूतकालीनसो-
मपानकर्तृणाममृतत्वबोधनात् उक्तानुमानस्य नरक्षिरःफलं शुचीत्याद्यनुमानव-
च्छ्रुतिविरुद्धस्येनाप्रयोजकत्वमिति ॥ ॥ ननु पूर्वोक्तश्रुत्या सोमपानकर्तृणां अमृ-
तत्वप्रतिपादनेपि स्वर्गस्याक्षयित्वमित्याशङ्क्यामपहरति । तत्क्षय इत्यादिना ।
उपसंहरति । तस्मादिति । ईषत्कारत्वात् अल्पायाससाध्यत्वात्, एतेन शास्त्रीयोपायस्य
यत्नवदनिष्टानुबन्धित्वं दर्शितम् । उपर्यां असम्भवीत्यर्थः ॥

दृष्टवदिति । आनुश्रविकोपि उपायो मुमुक्षुना न जिज्ञास्यः, मुमुक्षुप्रयोजनीभूतै-
कान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयनिवृत्त्यजनकत्वात् । यत् यत्प्रयोजनाजनकं तत् तेन न जिज्ञा-
स्यमिति सामान्यव्याप्तिः । ॥ ॥ च पक्षीभूतानुश्रविकोपाये हेतुभूतैकान्तिकात्यन्तिक
दुःखानिवर्तकत्वं साधयति । स हीति । तथा च आनुश्रविकोपायः ऐकान्तिकात्यन्तिक
दुःखत्रयनिवृत्त्यजनकः अविशुद्धियुक्तत्वात्, क्षययुक्तत्वात्, अतिशययुक्तत्वात् दृष्टवत्
इत्यनुमाने तत्र प्रमाणम् । यद्यपि क्षयातिशयो फलनिष्ठो उपायनिष्ठ क्षयातिशययु-
क्तत्वं न ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयनिवर्तकत्वाभावाच्चप्रयोजकं क्षयिष्णुना सातिशयेन
च उपायेन नित्यनिरतिशयफलजननसम्भवात् अतः क्षयिष्णुफलजनकत्वात् सातिशय-
फलजनकत्वादिति हेतुः परिष्करणीयः, अविशुद्धियुक्तत्वादिति हेतुना च ज्योतिष्टो-
मादेः कर्मणः सुखजनकापूर्वजनकत्वबुद्धिजनकापूर्वजनकत्वमपि द्योतितम् । तेन
दुःखसम्मिश्रसुखजनकत्वादिति हेतुः पर्यवसितः । तथा च मुमुक्षुविपक्षेष्टफालमिव वैदि-
कमपि ज्योतिष्टोमादिकर्म मुमुक्षुणा हेयमिति भावः ।

एवं च यत्तदुःखेन सम्मिश्रमित्यादिना स्वर्गलक्षणमुपवर्णयं तादृशस्वर्गसाधन-
त्वेन आनुश्रविकोपायस्य ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखत्रयनिवर्तकत्वं पूर्वपक्षिणा साधितं
सिद्धितं भवति । तथाहि अविशुद्धियुक्तत्वेन पापजनकत्वाज्ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः
दुःखसम्मिश्रत्वरूपविशेषणस्यासिद्धिर्दक्षिता । एवं क्षयिष्णुफलजनकत्वादित्यनेन
“न च प्रसूतमनसं” इति विशेषणस्य सातिशयफलजनकत्वे हेतुना चाभिलाषोपनीतं
इति विशेषणस्यासिद्धिर्दक्षिता ।

न च तथा सति यत्तदुःखेन सम्मिश्रमित्यादिभूतेरप्रामाण्यापत्तिः स्वर्गपदार्थत्वं

“दृष्ट” इति । गुरुपाठादनु भूयते इत्यनुश्रवो वेदः ।

एतदुक्तं भवति—श्रूयत एव परं न केनापि कियत इति । तत्र भव आनुश्रविकः ॥ प्राप्तो ज्ञात इति यावत् । आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्तते, ऐकान्तिकात्प्राप्तिकदुःखत्रयप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ।

यद्यपि च “आनुश्रविकः” इति सामान्याभिधानम्, तथाऽपि कर्मकलापाभिप्रायं दृष्टव्यम्, विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात् । तथा च श्रूयते—“आत्मा वाऽरे ज्ञातव्यः” प्रकृतितो विवेकव्यः (२ । २४ । ५) ; “ न स पुनरावर्तते ” (छा० ८ । १५) इति ॥

सादृशभूतिप्रतिपादितस्य स्वीकारे च ‘दूर्लभपूर्णमासान्ध्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादि-भूतेरप्रामाण्यापत्तिरिति चेन्न । सादृशभूतेः अर्थादकृतत्वा तस्य स्वार्थं प्रामाण्याभावेन स्वर्गस्तुतिमात्रपरत्वादिति ।

कारिकायश्चकानुश्रविकपदार्थं व्याचष्टे । गुरुपाठवित्यादिना । अनुश्रवकस्यानन्तर्या-र्थकतया किञ्चिदपि तत्मानन्तर्यमत्र विशक्षितमित्याकाङ्क्षायामाह । गुर्विति । भारतादे-रपि गुरुकृत्योच्चारणानन्तरकालीनभ्रवणविषयत्वात् तस्याप्यनुश्रवत्वापत्तिः इत्याशङ्कां परिहरति । एतदुक्तं भवतांत्यादिना । तथाच गुरुपाठानन्तरकालीनभ्रवणविषयत्वे सति अकर्तृकस्वरूपमनुश्रवत्वमत्र विवक्षितम् । तथाच भारतादेरतयात्वात्मान् दोषः । अवशब्दस्य जन्यार्थकत्वे वाच्यः स्यादत आह । प्राप्त इति । वेदादर्थस्य प्राप्तेरभावादाह । ज्ञात इति । आनुश्रविकोपायमात्रस्य उक्तरूपेण दृष्टतुल्यत्वाभावेनाह । कर्मकलाप इति । केन रूपेण तुल्यत्वं तदाह । ऐकान्तिकेति । ऐकान्तिकात्प्राप्तिकदुःखनिवृत्त्यनुपायत्वस्य साध्यत्वे आनुश्रविकोपायस्य पक्षत्वे स एव निवृत्तीत्यादि-वक्ष्यमाणस्य हेतुत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ वाच्यभागासिद्धौ, तत्सामाना-धिकरण्येनानुमितौ च सिद्धसाधनम्, अतः आनुश्रविककर्मकलापस्य पक्षत्वं, तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ न वाच्यभागासिद्धौत्याशयेनाह । यद्यपीति । ननु विवेकज्ञानस्य अविवेकनिवृत्तिद्वारा दुःखनिवृत्ति हेतुत्वं लोकात् पुन सिद्धम् । तथा च कथं आनुश्रविकत्वं तस्य इत्यत आह । तथा च श्रूयत इति । ॥ च प्रकृतिगुरुपविवेक-ज्ञानस्य उक्तैकाग्रिकात्प्राप्तिकदुःखत्रयनिवृत्तकत्वं न लोकासिद्धम् । अपि तु वेदकगम्य-मिति तस्यानुश्रविकत्वं विराभाषमेवेति पक्षकाशे कर्मकलापप्रवेश आवश्यक इति भावः ।

ज्ञातव्य इत्येतस्य सादृश्यमतेन व्याख्या ‘प्रकृतितो विवेकव्य’ इति न ॥ अथे-श्रौतः पाठः । ननु उक्तभूत्या भवतु विवेकज्ञानस्यानुश्रविकत्वम्, तथापि तस्य दृष्टो-पायसाध्यत्वे को दोष इत्यत आह । न स इति । सः उत्पन्नविवेकज्ञानः, न पुनरावर्तते पुनः अनन्तरं, आबुत्तिर्भागः तद्वान् भवतांत्यर्थः । तथा च उक्तभूत्या विवेकज्ञाने ऐकान्तिकात्प्राप्तिकदुःखनिवृत्तिजनकत्वस्य अर्थात्प्राप्ततया तस्य पूर्वोक्तरूपेण दृष्टा-म्यत्वाभावात् न क्षतिरिति भावः ॥

अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह—“स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः” इति । “अविशुद्धिः” सोमादियागस्य पशुबीजादिवधसाधनता । यथाऽऽह स्वर्ग भगवान् पञ्चशिखाचार्यः—“स्वरूपः सङ्करोः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः” इति । ‘स्वरूपः सङ्करो’ ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनाऽपूर्वेण सङ्करोः । ‘सपरिहारः’ कियताऽपि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः ।

अथ च प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितम्, प्रधानकर्मविपाकसमये स पच्यते । तथाऽपि यावद्सावनर्थं सूते तावत् प्रत्यवमर्षेण

अस्यां प्रतिज्ञायां आनुभविकोपायस्य ऐकान्तिकात्म्यन्तिकदुःसन्नयानिवर्त्तकत्वेन रूपेण दृष्टरूपत्वप्रतिज्ञायाम् । सहाति । हि यतः, सः आनुभविकोपायः, अविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः अत्रोदघटित्यर्थः । तत्र अविशुद्धिपदार्थमाह । अविशुद्धिरिति । पशुबीजादिवधः सावनं यत्नं तत्प्रमित्यर्थः, तेन यथाभूते सोमादियागे पशुबीजादिवधनिरूपितकारणत्वाभावात् नावप्रतिरिति बोध्यम् । तथाच सोमादियागस्य पशुबीजादिवधजन्यत्वेन तत्र सुखजनकपुण्यापूर्वजनकत्ववद्दुःखजनकरापापूर्वजनकत्वस्यापि सत्वेन न ऐकान्तिकात्म्यन्तिकदुःसन्नयानिवर्त्तकत्वम् । दुःखजनकरापापूर्वजनकत्वमेव चात्र अविशुद्धिपुक्तत्वम् ।

अविशुद्धिपुक्तत्वांसे पूर्वाचार्यसम्मतिमाह । यथाऽहम् स्वर्ग इति । सङ्करोऽयस्य संवन्धिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तत्त्वं सम्पन्निनामाह । स्वर्ग इत्यादिना । स्व-रूपत्वं च सुखफलकाधिकरणकालापेक्षया अल्पकालावच्छिन्नफलजनकत्वं, सङ्करो ज्योतिष्टोमादिजन्यप्रधानापूर्वस्य पशुहिंसादिजन्याप्रधानाभूतापूर्वसामानाधिकरण्यम् । तत्र विशेषणविधया बोध्यम् । तेन प्रधानफलकाधिकरणकालवृत्तिदुःखरूपफलजनकत्वं पशुहिंसादिजन्यापूर्वं सूचितमिति ।

नच प्रधानापूर्वं प्रति अङ्गापूर्वस्य हेतुत्वात् प्रधानापूर्वोत्पत्त्यनन्तरं अङ्गापूर्वस्य विनाशेन प्रधानापूर्वफलकाधिकरणकालेऽङ्गापूर्वस्याभावेन कथं तस्य तत्कालवृत्तिदुःखजनकत्वमिति वाच्यम् । अपूर्वस्य यावत्फलनाशवत्त्वेन ‘मा हिंसात्सर्वा भूतानि’ इति श्रुत्या हिंसाया अनर्थहेतुत्वावगमेन पशुहिंसाजन्यापूर्वस्य दुःखोत्पत्तिं विना विनाशासम्भवात् । ननु तथा सति प्रायश्चित्तवैध्यर्थम्, प्रायश्चित्तेन तन्नाशासम्भवादित्यत आह । सपरिहार इति । तथाच फलवत्प्रायश्चित्तस्यापि तन्नाशकत्वमिति भावः । दुरदृष्टस्य स्वरूपत्वात् स्वल्पेन प्रायश्चित्तेन तत्परिहारः कर्तुं शक्य इत्याह । कियता-पीति । अल्पेनैवेत्यर्थः ।

ननु यदि प्रायश्चित्तेन तन्नाशः तदा स्वर्ग तत्र ज्योतिष्टोमादिजन्यप्रधानापूर्वस्य सङ्करो इत्याशङ्कयामाह । अथ चेति । प्रायश्चित्तमप्येत्यपि नाचरितमित्यनेन प्रामाण्येन प्रायश्चित्तं नाचरितमपीत्यर्थः, अपिना प्रायश्चित्ताचरणपरिग्रहः । एतेन यथा प्रायश्चित्तानाचरणे पशुहिंसादिजन्यप्रधानापूर्वस्य विनाशो न भवति तथा प्रायश्चित्ताचरणेपि बीजादिवधस्यावयवकत्वेन पुनरपि दुरदृष्टं आपतितं भवेदिति च्यवितम् । प्रधानकर्मविपाकसमय इति । विपाकः फलं, ज्योतिष्टोमादिकर्मजन्यापूर्वोत्पत्त्यनन्तरं फलसमय इत्यर्थः । पच्यते दुःखरूपफलोपायको भवतीत्यर्थः ।

सहिष्णुतया सह वर्तत इति सप्रत्यक्षमर्थः । मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुखामहाहृदावगाहितः कुशलाः पापमात्रोपपादितानि दुःखवह्निकणिकाम् ।

न च—“न हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यनेन बाध्यते इति युक्तम्, विरोधाभावात् । विरोधे हि यत्नीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेद्वास्ति कश्चिद्विरोधः, भिन्नविषयत्वात् ।

न च तथा सति मनुविषयसम्पृक्तान्मभोजने प्रवृत्त्यभाववत् अत्रापि लोकानां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह । तथापीति । यावदिति । यावत्कालपर्यन्तमसौ अज्ञापूर्वः सङ्कलः, अनर्थं वृत्रासुरमयादिरूपस्वकार्ये दुःखं, सुते उत्पादयति, ~~तथाप्यनन्तं~~ प्रत्यक्षमर्थः सहनमित्यर्थः । एतदेव दर्शयति । मृष्यन्ते हीति । हि यस्मात्, मृष्यन्ते सहन्ते, पापस्य पशुहिंसादिजन्यापूर्वस्य, मात्रया लेजेन, उपपादितानि उत्पन्नाम् । तथा तादृशानिष्टस्य बलवत्त्वाभावात् ज्योतिष्टोमादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयेन तत्र प्रवृत्तिर्युक्तैव, मनुविषयसम्पृक्तान्मभोजनादौ तु मरणरूपबलवदनिष्टस्यानुबन्धित्वेन न तत्र प्रवृत्तिरिति भावः ।

ननु यथा ‘आहवनीये जुहोति’ इति सामान्यशास्त्रं ‘पदे जुहोति’ इति विशेषशास्त्रेण बाध्यते, एवमेव मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण बाध्यते इत्याक्षुते । न चेति । सामान्यशास्त्रं प्रति विशेषशास्त्रस्य समानविषयत्वादेव बाधः, प्रकृते च अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इति विशेषशास्त्रस्य मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रस्य च समानविषयत्वाभावेन न विरोधः इति समाधत्ते । विरोधाभावादिति । न च विधेः इष्टसाधनत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वमर्थः निषेधस्य च बलवदनिष्टसाधनत्वमर्थः, तथाच ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इत्यादौ पशुहिंसायां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वं बोध्यते । ‘मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ इति निषेधशास्त्रेण च हिंसामात्रे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं बोध्यते इति विरोधेन दुर्बलस्य सामान्यशास्त्रस्य ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इति विशेषशास्त्रेण बाधो युक्त एवेति चेदत्र केचित् । प्रवृत्तिद्वया रागतः द्वैधी न उभयविधापि विधिवाक्यतो भवति । तत्र आद्या बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानाधीना, द्वितीया च ऋतूपकारकत्वज्ञानाधीना इति विधेः अर्थद्वयं इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वं ऋतूपकारकत्वं च तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विधेः आद्यो अर्थः, इहो यजति यहिर्यजतीत्यदौ तु ऋतूपकारकत्वमेव, एवं च ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इत्यादौ विधिना ऋतूपकारकत्वमेव बोध्यते मा हिंस्यादित्यादिनिषेधेन न हिंसायामनर्थहेतुत्वमेव योध्यते । इति तयोर्मिन्नविषयत्वान्न विरोध इति । परे तु अग्नीषोमीयपशुहिंसायामपि प्रधानज्योतिष्टोमोपकारद्वारा इष्टसाधनत्वमस्तिरेति तत्रापि पूर्वोक्तेष्टसाधनतादिज्ञानादेव प्रवृत्तिरिति विधेः ऐश्वर्यकृतरायां भावान्मात्रः । तर्हि उभयवशात्प्रयोः समानविषयकत्वाद्विरोधो दुर्वारः । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं इष्टोत्पत्तिनान्तरोपक्रुत्वा-

उपमा हि--“न हिंस्यात्” इति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतु-
भावो ज्ञाप्यते, न त्वकत्वर्थत्वमपि, “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इ-

धिकदुःखाजनकत्वरूपमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा यागादेर्बुद्धिसंख्ययायाससाध्यत्वेनानि-
ष्टानुबन्धितया तत्र प्रवृत्त्यनापत्तेः । तथा च अग्नीषोमीयपशुहिंसाजन्यानिष्टस्य इष्टोत्प-
त्तिनान्तरीयकतया न्योतिष्टोमादेः तथाविधदुःखाधिकदुःखाजनकत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिर्यु-
क्तैव । ‘मा हिंस्यात्सत्रां भूतानि’ इति निषेधेन च हिंसाया नरकजनकत्वप्रतिपादनेन अ-
ग्नीषोमीयपशुहिंसाया नरकसाधनत्वेऽपि नरकस्य इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकतया तस्यां इष्टो-
त्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वसत्त्वात् । विरोध इति वाच्यम् । सति
अगम्यागमनादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः । उक्तफलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य इष्टसाधनत्व-
स्य कृतिसाध्यत्वस्य । सत्यादिति चेन्न । विधिमात्रस्य फलवदनिष्टाननुबन्धित्ववि-
शिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वार्थकत्वेऽपि तद्वत्फलवदनिष्टाननुबन्धित्वं इष्टापेक्ष-
याऽधिकदुःखाजनकत्वमेव, तथा च अगम्यागमनादेः स्वल्पकालीनेन्द्रियसुखादिरूपे-
ष्टापेक्षया बहुकालीननरकादिरूपधिकदुःखाजनकत्वमेव न तत्र प्रवृत्त्यापत्तिः । वैधर्हि-
सायान्तु स्वर्गादिरूपेष्टापेक्षयाऽधिकदुःखाजनकत्वाभावात् तत्र प्रवृत्तिनिराधार्येयत्वाद्बुद्धिः ।

ननु क्रतुप्रकरणान्तर्गतस्यैव कर्तव्यत्वं यस्य । न तदन्तर्गतता तस्य पुरुषार्थता
इति नियमेन न हिंस्यात्सत्रां भूतानांति निषेधस्य क्रतुप्रकरणान्तर्गतत्वेन पुरुषार्थतया
‘यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषेध्यम्’ इति नियमेन पूर्वाकवचननिषेध्या हिंसा पुरुषार्थहिं-
सेव, च न हिंस्यात्सत्रां भूतानांति निषेधेन पुरुषार्थहिंसाया पुराऽनर्थहेतुत्वात्ता-
त्वात् अग्नीषोमीयपशुहिंसायास्तु कर्तव्यतया । तस्यामनर्थहेतुत्वसंभवः । च यदर्थो
निषेध्य इत्यादिनिबन्धादङ्गीकारे प्रमाणाभावेन पुरुषार्थनिषेधस्यापि हिंसामात्रविषयत्वा-
ङ्गीकारे वाच्यत्वात् इति वाच्यम् । क्रतुप्रकरणान्तर्गतस्य नाशने वदेदित्यादिस्मा-
त्तन्निषेधस्य विद्यमानत्वेऽपि क्रतुप्रकरणे नाशने वदेदिति वाच्यत्वेऽप्यङ्गीकारे च तादृशवि-
षये प्रमाणत्वादिति चेन्न । तथा सति मांसभक्षणानिषेधस्य पुरुषार्थतया कर्तव्य-
त्वानुपपत्तिप्रसक्त्या उक्तनियमानङ्गीकारात् । अत एवाकम् ‘स्त्रियुपायमांसभक्ष्यादिपुत्र-
पार्थम्यमपि भिक्षा प्रतिषेधः क्रतोरद्विष्टः प्रकृत्याश्रयात् । न च उक्तनियमानङ्गीकारे पू-
र्वोक्तस्य ‘नाशने वदेदिति’ दक्षणीणमांसप्रकरणे निषेधस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्मा-
त्तन्निषेधेन हि अनृतवदनमात्रस्य अनर्थहेतुत्वमेव बोध्यते, क्रतुप्रकरणपठितस्य निषेध-
वाक्यस्य अनर्थहेतुत्वं नायं येन तस्य अनर्थकता स्यात्, अपि तु क्रतुवेगव्यसम्पाद-
कत्वमेव, तथा च अनृतवदने क्रतुफलमेव न भवेदिति वाच्यताय तादृशनिषेधवाक्य-
मिति भावः ।

किंच ‘मा हिंस्यात्सत्रां भूतानांति निषेधस्य यदि कर्तव्यं हिंसाविषयता नाङ्गीक्रियेत
तत्रा मा हिंस्यात् इति शास्त्रमुत्सर्गः अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इति च अपवादः’
इति भीमासकोक्तिरसंगता स्यात् । वाच्यवाचकभावस्यैव पत्र वृत्तसंगतवाक्यत्वयोः
सम्भवात् ।

विरोधाभावसाधनं भिन्नविषयत्वमेव दर्शयति । तथा होत्यादिना । निषेधवाक्येन
हिंसा पुरुषानयकरी इत्येव बोध्यते न तु हिंसा यागापकारिणी इत्येवमपि, पुनं पशुमाल-
भेत इति वाक्येनापि हिंसा यागापकारिणी इत्येव ज्ञायेत, न तु हिंसा नानर्थक्येति इति ।

रयनेन तु पशुर्हिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते, नानर्थहेतुत्वामात्रः, तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधोऽस्ति । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकारिष्यतीति ।

क्षयातिशयौ च फलगतावप्युपाय उपचरितौ । क्षयित्वं च स्वर्गादेः 'सर्वे सति कार्यत्वात्' अनुमितम् । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनम्, वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येत्यातिशययुक्तस्यम् । परसम्पदुत्कर्षो हि हानिसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोति ॥

एवं च भिन्नार्थयोधकत्वात् न विरोधः । न च 'न हिंसाद्विषयस्य हिंसा अनर्थकरी अस्त्यर्थो च इत्यर्थद्वयं पदं पशुमालभेत इत्यस्यापि पञ्चाङ्गमनं प्रतूपकारकं पञ्चाङ्गमनं नानर्थहेतुरिति अर्थद्वयं तथा च समानविषयतया विरोधोऽस्त्येवेत्यत आह । तथा सतीति । उक्तरीत्या अर्थद्वयस्वीकारे चेत्पर्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । 'अन्याभ्यधानेकार्थ' इति मीमांसकनियमादिति भावः । उक्तैकैकार्थकत्वे तु न दोष इत्याह । न च । दोषं पापम्, आवक्ष्यति जनविषयति ।

अविशुद्धियुक्तत्वरूपेण आनुश्रविकोपायस्य दृष्टतुल्यत्वं प्रसाध्य इदानीं रूपान्तरेण तद्वाह । क्षयातिशयेत्यादिना । ननु उपायनिष्ठस्य अविशुद्धियुक्तत्वस्य दोषत्वेऽपि तन्निष्ठ क्षयातिशययुक्तत्वं न दोषाय, अन्यथा सत्त्वपुरुषान्यथास्यातेरपि क्षयित्वेन तस्या अपि तेन रूपेण दृष्टतुल्यतया ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवर्तकत्वानुपपत्तेः आह । क्षयातिशयौ चेति । केचित्तु क्षयातिशयदोषयोः सत्त्वेऽपि उपाये विरहात् कथमानुश्रविकोपायस्य क्षयातिशययुक्तत्वाभिधानमित्यत आह । क्षयातिशयौ चेतीत्येवमवतारयन्ति । तच्च यागादिरूप उपाये क्षयित्वस्य सर्वसिद्धतया तद्विरहाभिधानमसङ्गतमित्युपेक्षितम् । क्षयो विनाशः, तदुक्तत्वम्प्रतियोगितासम्बन्धेन विनाशप्रतियोगित्वं तदर्थः । अतिशयः उत्कृष्टफले, तद्वत्त्वात् । स्वापेक्षया उत्कृष्टफलान्तरकत्वादित्यर्थः । स्वर्गादेः नाशप्रतियोगित्वे प्रमाणमाह । क्षयित्वं चेति । स्वर्गादिकं क्षयि सत्त्वे सति कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन स्वर्गादेर्विनाशिरथसिद्धिः । परमते ध्वंसे व्यभिचारवारणाय सत्ये सतीति । एवं च स्वर्गादिकत्वस्य क्षयित्वेन ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिजनकत्वं आनुश्रविकोपाये न सम्भवतीति ध्वनितम् ।

स्वर्गादिकत्वस्य क्षयित्वं प्रसाध्य अतिशयवत्त्वं साधयति । ज्योतिष्टोमादय इति । मोक्षपदेन स्वाराज्यव्यवच्छेदः । स्वाराज्यं स्वर्गाधिपत्यम् । ननु उक्तरीत्या स्वर्गादिकत्वादेः अतिशययुक्तत्वे क्षतिरित्यत आह । परसम्पदिति । तथा च तत्र दुःखासम्भिन्नमुखस्याभावात् आनुश्रविकोपाये दुःखसाम्भिन्नमुखजनकत्वं नास्तीत्यर्थः । नच तथा सति यत्र दुःखेन साम्भिन्नमिति श्रुतिविरोधः । सादृशधृता दुःखपदस्य मानसातिरिक्तदुःखपरतया मानसातिरिक्तदुःखासम्भिन्नत्वमेव स्वर्गमुखस्य न तु सामान्यतो दुःखासम्भिन्नत्वमिति ईष्यापातभयादिजन्यदुःखं तत्रापि यतंत पृथेति । नच तत्र दुःखपदस्य अर्थसंकोचे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । 'स्वर्गं पि तावत्तन्म' क्षयिण्योर्नास्ति निर्धुतिः' इत्यादिबचनस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् ॥

“अपाम सोमममृता अभूम” इति चामृतत्वाभिधानं चिरस्थेमानमुपलक्षयति । यदाहुः—

“आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति ॥ अत एव च श्रुतिः—

“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति” इति ।

तथा “कर्मणा मृत्युमृपयो निषेदः प्रजावन्तो द्रविणमीहमानाः ।

तथा परे ऋपयो ये मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः”

इति च ॥

न च तथापि उक्तक्षयित्वानुमानं “अपाम सोमममृता अभूम” इति श्रुतिविरुद्धत्वात् न शिरःकपालजौवानुमानवदप्रयोजकमिति वाच्यम् । ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवाभुव पुण्यचितो लोकः क्षीयते इति श्रुतिसिद्ध्याप्त्या उक्तक्षुतौ अमृतपदस्य चिरस्थावित्वात्कत्वमेव न तु विनाशाप्रतियोगित्वार्थकत्वमित्याह । अपामेति । चिरस्थेमानं चिरस्थावित्वं, तथाच अमृता इत्यत्र मरणं मरणं अल्पत्वं, अनुप्यापेक्षयाऽल्पमरणवन्त इत्यर्थः । तथाच चिरकालस्याप्तये तात्पर्यम् । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विद्यमाना विद्यमानप्रामाण्यात् । अमृतत्वपक्षस्य उक्तार्थकत्वे विष्णुपुराणवचनं प्रमाणयति । यदाहुरिति । मृतसम्प्लवः प्रलयः, तत्पर्यन्तं स्थानं स्थितिः, तदेवामृतत्वमित्यर्थः ।

मोक्षरूपममृतत्वं न यागादिसाध्यमित्यत्र श्रुतिमपि प्रमाणयति । अत एव चेति । न कर्मेणेति । कर्मणा ज्योतिष्टोमादिना, न अमृतत्वमानशुः इति परेण सम्बन्धः । एवं प्रजया सन्तत्यागार्हस्यधर्मेणेति वाच्यम् । धनेन तत्साध्यदानादिनेत्यर्थः । एके विरकाः, त्यागेन कर्माविस्थागेन, अमृतत्वं मोक्षं, आनन्दः प्राप्ताः । त्यागेनेकेनेति पाठे तु त्यागमात्रेणेत्यर्थः । तदमृतत्वमित्यत आह । नाकं परेणेति । स्वर्गात्परमित्यर्थः ।

ननु प्राप्तव्यस्य देशकालव्यवहितत्वे अनित्यत्वं दृष्टे यथा ग्रामादेः उक्तममृतत्वस्य प्राप्तव्यत्वे तस्यापि अनित्यत्वं स्यादित्यत आह । निहितं गुहायामिति । गुहायां बुद्धौ, निहिते पुरुषरूपेण स्थिते । ननु तथापि परिच्छिन्नत्वस्य वर्तमानत्वेन तदधीनं अनित्यत्वमपि तत्र स्यादिति चेन्न । यथा घटाकाशे परिच्छिन्नत्वं न स्वाभाविकं किन्तु घटरूपोपाधिकृतमेव एवमेव आत्मनि परिच्छिन्नत्वं सोपाधिकमेवेति आकाशानित्यत्ववत् तस्यापि नित्यत्वे वाच्यमावात् । विभ्राजते स्वर्यं प्रकाशत्वेन दीप्यते । तस्य बुद्धिस्थित्वे कुतो न । सर्वेषां तत्प्राप्तिरित्यत आह । यद्यतय इति । यतयः यत्नशीलाः दृष्टानुभविकविषयविरुष्णाः, यत् बुद्धिविवर्त आत्मस्वरूपं, विशन्ति साक्षात्कृवंतीत्यर्थः । ननु कर्मधनादेः दुःस्थानिवर्त्तकत्वे कथं तत्र लोकप्रवृत्तिरित्यत आह । तथा कर्मणा इति । ये प्रजावन्तः गृहस्थाः द्रविणं मुषणादि, आदिना पथादिपरिमदः, ईहमाना अभिलषन्तः । एवं भूताः ज्ञानप्रस्थाः, कर्मणा मृत्युं मरणं, निषेदः प्राप्नुः । ये परे पूर्वोक्तमिष्टाः, मनीषिणः पशुपुत्रादिमुक्ते दुःखसेमिन्नत्वक्षयित्वादिदर्शनेन चिरकाः, कर्मेभ्यः कर्मकलेभ्यः, परं उक्तं, अमृतत्वं मोक्षरूपं प्राप्नुवित्यर्थः ।

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—“तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञवि-
ज्ञानान्” इति । तस्मात् आनुश्रविकात् दुःखापघानकोपायात् सो-
मपानादेरविशुद्धात् अनित्यसातिशयफलात् विपरीतः विशुद्धः हि-

न च तथो सति यत्र दुःखेन सम्भिन्नमिच्छादिस्वर्गलक्षणी यागजन्मस्वर्गादभ्यासम्
पूर्वोक्तरीत्या तस्य दुःखसम्भिन्नत्वात् । अत्र केचित्, यत्र दुःखेन सम्भिन्नमित्यत्र दुः-
खासम्भिन्नत्वं न सामान्यतो दुःखसम्भिन्नत्वाभावः, अपि तु शरीरजन्मदुःखसम्भिन्न-
त्वात् । तत्र च स्वर्गं यदुःखं तन्मानसरूपमेवेति तस्य शरीरजन्मत्वाभावात्तद्व्याप्तिः ।
न च ‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्तीति’ वाक्यप्रामाण्यानुगुणेन स्वर्गोपि मरणस्यावश्य-
कतया मरणस्य च दुःखनियतत्वेन तत्रापि मरणकाले शरीरजन्मदुःखं जायते एवेति वाच्यम् ।
मरणकाले विद्येयं भूतसुखाभावात् तत्पोकतत्काले स्वर्गत्वं नेष्टमेव । न च पूर्वोक्तं
स्वावच्छेदकशरीरवृत्तिजातिमत्त्वसम्बन्धेन दुःखाधिकरणे अवच्छेदकत्वसम्बन्धेन दु-
र्चित्वरूपं दुःखसम्भिन्नत्वं सादृशमरणकालपूर्वकालीनसुखे वर्तते एवेति कदापि स्वर्ग-
त्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ‘ते नराः सुखमुत्स्यवः’ इतिवचनप्रामाण्यात्तत्र मरणकाले
दुःखाभावेन तत्रैव तस्य दुःखसम्भिन्नत्वसम्भवात् । अस्तु वा मरणस्य दुःखत्वं-
यत्वं, तथापि मरणजन्मदुःखातिरिक्तशरीरजन्मदुःखसम्भिन्नत्वस्य दुःखासम्भिन्नत्व-
पदेन विवक्षणाच्च दोषः । एवं अगस्तत्वे न अपकृष्टत्वसामान्याभावः, किन्तु ऐहिक-
सुखापेक्षया अपकृष्टत्वाभाव एव । एवं भ्रजन्तस्तत्रैव विरकालस्थापित्वं । न च योग्यवि-
भुचिद्येपगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाशयत्वमिति नियमेन कथं सुखस्य विरकालस्थापित्वं,
धारावाहिकत्वस्यैव अत्र तच्छब्दार्थत्वात् । यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या पातमयादिदुःखस्य
तत्र वर्तमानत्वेन कथं धारावाहिकसुखसम्भवः । किंच ऐहिकसुखस्यापि कदाचिद्धारा-
वाहिकत्वसम्भवात्तत्रातिशयातिः । तथापि धारावाहिकत्वमत्र दुःखाजनकत्वावच्छे-
दकजातीयशरीरवृत्तियावद्विषयेन्द्रियसंयोगकस्वरूपमेव बोध्यम् । अभिलाषोपनीतं
इच्छामात्रजन्म । यद्यपि कार्यमात्रं प्रति अदृष्टस्यापि कारणत्वेन इच्छेतराजन्मस्वरूपे-
च्छामात्रजन्मत्वमप्रसिद्धमेव । तथापि प्रयत्नाजन्यत्वरूपं तद्विवक्षितमिति जानुपपत्ति-
रित्याहुः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्या अस्वार्थत्वादतया स्वर्गस्तु तिमग्रे तात्पर्यम् । यद्यपि
दुःखासम्भिन्नत्वादिपूर्वोक्तैकैकधर्मविशिष्टसुखस्य स्वर्गपदामिषेयत्वेपि न काप्यनुपप-
त्तिः सम्भवति । तथापि अस्य न स्वर्गलक्षणत्वं अपि तु तत्स्वरूपकथनमात्रमेतदिति ।
पूर्वोक्तरीत्या आनुश्रविकोपायस्यैकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रयानिवर्तकत्वं प्रसा-
ध्य इदानीं शास्त्रीयोपायस्यैकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रयानिवर्तकतया तस्यैव अनुश्रु-
ज्ञास्यत्वं इत्यभिप्रायकं कारिकास्थं तद्विपरीतः श्रेयानित्यादि व्याचष्टे । तदेतदित्या-
दिना । एतत्सर्वं आनुश्रविकाद्युपाये सादृशदुःखप्रयानिवर्तकत्वस्य भुतिमुक्त्यादि-
सिद्धत्वं । तस्माद्विपरीतः, तद्विपरीतः इति समासाश्रयणेन तदिति पदं व्याचष्टे । त-
स्मादित्यादिना । वैपरीत्यस्य वैधर्म्यरूपतया केन रूपेण अत्र वैधर्म्यं विवक्षितमित्या-
दिना । तद्वृत्तिमित्यनिरतिशयफल-
वत्स्वरूपवैधर्म्यज्ञापनार्थं आनुश्रविकोपायस्यानित्यसातिशयफलत्वमुक्तम्, शास्त्रीयो-

सादिसङ्कराभावात्, नित्यनिरतिशयफलः असकृत् अपुनरावृत्ति-
श्रुतेः । न च कार्यत्वेनानित्यता फलस्य युक्ता, भावकार्यस्य तथा-
त्वात्, दुःखप्रसवसस्य तु कार्यस्यापि तद्वैपरीत्यात् । न च दुःखा-
न्तरोत्पादः, कारणाप्रवृत्तौ कार्यस्यानुत्पादात्, विधेकज्ञानोपजनन-
पर्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः । एतच्चोपरिष्टादुपपादयिष्यते ।

अक्षरार्थस्तु—तस्मात्-आनुभविकात् दुःखापघातकात् हेतोः
विपरीतः सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः (साक्षात्कारो) दुःखापघातको
हेतुः, अत एव भ्रयान् । आनुभविको हि वेदविहितत्वात् मात्रया

पायस्य च तादृशधर्मवत्तां ज्ञापयितुं तस्य विशुद्धत्वं नित्यनिरतियफलत्वमुक्तम् ।
वाक्योपायस्य विशुद्धत्वे हेतुमाह । हिंसादीति । नित्यनिरतियफलत्वे हेतुमाह ।
असकृदिति । असकृदनेकवारं, न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते इत्यादि बहुत्र श्रुतौ
अनावृत्तिभ्रवणादिति भावः ।

ननु पूर्वं यथा स्वर्गादेः कार्यत्वेन क्षयित्वं साधितं तथा विधेकज्ञानकार्यस्य मौ-
क्षस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वं सेत्स्यति, [ ] च [ ] तस्य नित्यत्वमित्यतः [ ] न-
चेति । फलस्य मोक्षस्य कार्यत्वे हेतुमाह अनित्यत्वं न युक्तमित्यर्थः । अग्रेव हेतुमाह ।
भावकार्यस्येति । भावत्वविशिष्टकार्यत्वस्येत्यर्थः । तथात्वात् अनित्यत्वसाधकत्वादि-
त्यर्थः । तथा [ ] कार्यत्वमात्रस्य न विनाशित्वसाधकत्वं [ ] व्यभिचारात्, किन्तु
भावत्वविशिष्टकृतफलत्वस्यैव, तथा च आत्यन्तिकदुःखध्वंसरूपमोक्षस्य कार्यत्वेपि
भावत्वाभावेन न तत्र विनाशित्वसिद्धिरिति साह । दुःखध्वंसस्येति । तद्वैपरीत्यात् वि-
नाशित्ववैपरीत्यात् नित्यत्वादिति भावः । तथा च पूर्वोक्तकार्यत्वे हेतुकानुमाने
भावत्वमुपाधिः, तस्य जन्मस्थरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् कार्यत्वरूपसा-
धनाव्यापकत्वाच्च । न च पूर्वदुःखविनाशेपि विधेकस्यात्यन्ततरं दुःखान्तरोत्पत्तिर्दुर्वारा
इत्यार्थक्याह । नचेति । उत्पन्नदुःखस्य पुनरुत्पादासम्भवादाह । अन्तरेति । अग्रेव
हेतुमाह । कारणेति । कारणं प्रकृतिः सत्त्वाः अप्रवृत्तौ कृतप्रयोजनत्वात्प्रवृत्त्यभावे सति
दुःखरूपकार्यासम्भवादित्यर्थः ।

ननु पुनरन्तरे दुःखस्य प्रकृतिधर्मत्वात्प्रकृतेः नित्यत्वात्कुतः कारणाप्रवृत्तिः इत्यत
आह । विधेकज्ञानेति । न च विधेकज्ञानोत्तरमपि कृतो न प्रकृतेः प्रवृत्तिरत आह । ए-
तच्चेति । उपरिष्टात् "औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थमित्यादिकारिकाभ्यामनानावसर इत्यर्थः ।

तद्विपरीत इत्यादेस्तात्पर्यार्थमुक्त्वा अक्षरार्थमाह । अक्षरार्थस्त्विति । आनुभविक-
दुःखापघातकहेतुवैपरीत्यस्य लौकिकदुःखापघातकहेतवपि सत्त्वाऽस्य च श्रेयस्त्वा-
भावादाह । सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्यय इति । साक्षाद्योनस्य शाब्दबोधात्मकसत्त्वपुरु-
षान्यताप्रत्ययस्य दुःखापघातकत्वाभावेन श्रेयस्त्वाभावादाह । साक्षात्कारइति । ननु
'द्विचनविभज्योपपदे तत्त्वोयमुनौ' इति सुश्रेण द्वयोरेकत्वातिशयबोधने ईयमुन्प्र-
त्ययो विधीयते, [ ] च प्रशस्यशब्दादीयमुन्प्रत्यये कृते 'प्रशस्यस्य अः' इत्यनेन आ-
देशे श्रेयः शब्दः मिष्यति । तथा च वैदिकोपायं किमपेक्षया प्रशस्यतरत्वं इत्याकाङ्क्षा-
यामाह । आनुभविक इति । तस्य प्रशस्यस्य हेतुमाह । वेदविहितत्वादिति । प्रशस्यस्य

दुःखापघातकत्वाच्च प्रशस्यः । सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्र-
शस्यः । तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः श्रेयान् ।

कुतः पुनरस्योत्पत्तिः ? इत्यत आह—“व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्”
इति । व्यक्तं च अव्यक्तं च ज्ञञ्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः, तेषां विज्ञानं विवे-
केन ज्ञानम्, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानम् । व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य त-
ज्ज्ञानस्य ज्ञानम् । तयोश्च पारार्थ्येनात्मा परो ज्ञायते, इति ज्ञा-
नक्रमेणाभिधानम् ।

एतदुक्तं भवति—भ्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यो व्यक्तादीन् विवे-
केन श्रुत्या, शास्त्रयुक्त्या च व्यवस्थाप्य दीर्घकालादरत्नैरन्तर्यस-

हि इष्टसाधनस्येति यत्नवद्विद्वाननुबन्धित्वम्, एवं च ज्ञेनादौ वेदविहितत्वस्य सत्त्वे-
ति पूर्वोक्तप्रशस्यत्वाभावात् हेतुतासम्भवात् । इत्यतो हेत्वन्तरमाह । मात्रयेति ।
मात्रया लेखेन । तथा च स्वप्नन्यकलाधिकदुःखाजनकत्वे सति यत्किञ्चिद्दुःखं स-
जनकत्वात् इति हेतुः पर्यवसितः । ज्ञेनादौ सशुभ्रमदुःखं सजनकत्वेऽपि तदपेक्ष-
या अधिकदुःखजनकत्वात् न व्यभिचारः । प्रशस्यस्यापि तस्य सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्य-
यप्रशस्ततापेक्षया अपेक्षितप्रशस्ततायोधनार्थम् मात्रयेति ।

ननु एतादृशं सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानमसम्भवि तत्कारणमावात् इत्याशयेनापृच्छ-
ति । कुतः पुनरिति । व्यक्ताव्यक्तौ जानातीति व्यक्ताव्यक्तज्ञः इति समासभ्रमं नि-
राकर्तुं विशिष्य समासमाह । व्यक्तेति । ननु अव्यक्तस्य प्रकृतिरूपस्य व्यक्तं
प्रति कारणत्वात्पूर्वं अव्यक्ताभिधानमनन्तरञ्च व्यक्तस्याभिधानं युक्तमिति
कथमिह विपरीतक्रम आहतः इत्याशङ्क्यामाह । व्यक्तज्ञानपूर्वकमिति । तथाचा-
व्यक्तं प्रति कारणत्वेऽपि व्यक्तस्य प्रत्यक्षविषयतया तज्ज्ञानेन तत्कारण-
स्याव्यक्तस्यानुमानं भवति इति ज्ञानस्य प्रयानत्वेन ज्ञानकार्यकारणभावमा-
श्रित्य क्रमाभिधानं न तु यत्तु कार्यकारणभावमाश्रित्य इति भावः । ज्ञा-
नमिति । एतच्च ‘कारणमस्त्यव्यक्तमित्यादिकारिकायां व्यक्तमवशिष्यति । तयोः
व्यक्ताव्यक्तयोः पारार्थ्येनेति । एतच्च सङ्गततरार्यत्वादित्यत्र स्फुटीभविव्यति ।

ननु सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययरूपोपायस्य सत्त्वपुरुषज्ञानाधीनत्वेऽपि व्यक्तज्ञानाधी-
नत्वं कथमित्यत आह । इति ज्ञानक्रमेण इति । तथा च अव्यक्तज्ञानं प्रति व्यक्त-
ज्ञानस्य कारणत्वात्तस्यापि अव्यक्तज्ञानद्वारा प्रयोजकत्वमशक्यमेव । न च व्यक्तादि-
ज्ञानस्य शास्त्रातिरिक्तभ्रुत्यादिप्रमाणेनापि सम्भवेन एतच्छास्त्रस्य वेद्यर्थं दुर्बलं
इत्याशङ्कानिरासायाह । एतदुक्तमिति । तथा च भावणात्मकस्य शाब्दबोधरूपस्य
व्यक्ताविज्ञानस्य श्रुत्यादिप्रमाणेन सम्भवेऽपि असम्भावनाविपरीतभावनानिरासो-
पयोगिमनमात्मकं ज्ञानं साक्ष्येण सम्भवतीति न तस्य वेद्यर्थमिति भावः । विवेकेन
पुरुषमिन्नतया, भ्रुत्या शाब्दबोधान्तरं, न तु भावणप्रत्यक्षानन्तरमित्यर्थः । शब्दसं-
त्वादेरेव भावणप्रत्यक्षविषयतया अव्यक्तादेस्तद्विषयत्वाभावात् । शास्त्रयुक्त्येति । सा-
ङ्ख्यशास्त्रप्रतिपादितसङ्गतपरार्थत्वादित्यादियुक्त्या व्यवस्थाप्य विनिश्चित्येत्यर्थः । ननु
एतादृशस्य शास्त्रीयमिश्रस्य सत्त्वेऽपि प्रत्यक्षात्म- पुरुषबुद्ध्यामेदावगादिज्ञानस्य कथं

स्कारासेवितात् भावनामथात् विज्ञानमिति । तथा च वक्ष्यति—

एवं तत्त्वाम्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् । (का० ३४) इति ॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शास्त्रमारम्भ-
माणः भोतबुद्धिसमवधानाय तदर्थं संक्षेपतः प्रतिजानीते—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिरविकृतयः सप्त ॥

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥३॥

संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव,

अग्रे अनुत्पत्तिः प्रत्यक्षात्मकज्ञाने प्रति परोक्षज्ञानस्याप्रतिपन्नकत्वात् इत्यत आह । वी-
थं कलेति । आदरः इतरप्रत्ययः, सत्कारः निरुद्धत्वविशिष्टगुणवत्त्वबुद्धिः, नैरन्तर्यं अवि-
च्छेदः, सैः दोषकालं यथा न्यासात् । आसेवितादनुष्ठितात्, भावनामयात् भावनारूपा-
दित्यर्थः । भावः 'आत्मा वाङ्मे' इत्यादि भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति
भूत्या प्रकृतिभिन्नतया आत्मदर्शनरूपस्य आत्मदर्शनस्य एतन्मते अवगमनमनिदि-
ध्यासनसाध्यत्वं बोध्यते, तत्र च श्रुतिसमुत्पादादिना अवगमुक्त्वा शास्त्रयुक्त्या चे-
त्यादिना मननानन्तरं विचित्रुतिगिरावरूपनिदिध्यासने प्रति 'अम्बासवैराव्या-
म्बां तप्रीसेष' इत्यादियामसुवरात्या तन्मात्रस्य कारणत्वावगमेन तस्य च हृदभूमि-
त्वामात्रे न तन्निरावरूपत्वसम्भवः इति 'सत्तु श्रीचकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो हृदभूमिः'
इति सूत्रोक्तास्या वाचकालनैरन्तर्यवांछासेवनेनैव हृदभूमिता प्रतीयते हृदभूमिनाऽम्बासेन
च निदिध्यासनमनन्तरं सत्त्वसाक्षात्कारात्मकसत्त्वपुरुषावयवज्ञानमुत्पद्यते तस्य
च प्रत्यक्षात्मकतया अपराक्षात्मकाविवेकवदप्रतियोग्यकत्वं युक्तमेवेति । अत्रैव
मूलकृतोपि सम्मतिरस्तात्वाह । तथा च वक्ष्यामि ।

व्यक्ताव्यक्तज्ञानो विज्ञानाद्यन्तसाक्षात्कारा भवतीत्युक्तं तत्र च तेषां विज्ञानं तेषां
अधेषविधेयज्ञाने विना नसम्भव इत्यतः तद्विशेषाभिधानप्रवृत्तां कारिकामवतारयति ।
तदेवमित्यादिना । एवमुक्तप्रकारेण, शास्त्रारम्भं समाधायति । शास्त्रमारम्भणीयं
प्रेक्षावदपेक्षितेकान्तिकास्त्वन्तिकुःक्षेत्रयनिबुद्धिजनकत्वात् इत्यादिना । शास्त्रे आर-
म्भणीयस्यानुमायेत्यर्थः । आनुबुद्धाति । आनु बुद्धेः मनसः, यत्समवधानं अवगने-
निवृत्तयेयोगानुबुद्ध्या कर्तुः इत्यर्थः । प्रतिज्ञां विना गुसकृतेष्वोच्चारणस्य संदि-
ग्धतया तादृशकत्वासम्भवादिति भावः । तन् प्रकृतशास्त्राभिधेयं व्यक्ताव्यक्तादि-
रूपमित्यर्थः । न्यायवैशेषिकादिवत् न षोडशादिपदार्थाः अपि तु संक्षेप एव
इत्याह । संक्षेपत इति । प्रतिजानीते बोधयतीत्यर्थः ।

कारिकां व्याचिन्तयामुः शास्त्राभिधेयानां अवान्तरविशेषानाह । संक्षेपत इति ।
शास्त्रार्थस्य एतच्छास्त्राभिधेयवस्तुज्ञातस्य, चतस्रो विधाः चत्वारोऽवान्तरपरस्परा-
संकीर्णप्रकारा इत्यर्थः । सानेव प्रकारानाह । कश्चिदर्थ इत्यादिना । प्रकृतिरेवेत्येव-
कारेण विकृतित्वव्यवच्छेदः, विकृतित्वानविकरणत्वे सति प्रकृतित्वमिति यावत् ।

कश्चिदर्थो विकृतिरेव, कश्चित्प्रकृतिविकृतिः, कश्चिदनुमयरूपः ।

तत्र का प्रकृतिः ? इत्यत उक्तम्—“मूलप्रकृतिरविकृतिः” इति । प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानम्, सर्वरजस्तमसां साम्यावस्था, सा अविकृतिः, प्रकृतिरेवेत्यर्थः । कुतः ? इत्युक्तम्—, “मूलेति” । मूलश्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः । विश्वस्य कार्यसङ्घातस्य सा मूलम्, न त्वस्या मूलान्तरमस्ति, अनवस्थाप्रसङ्गात् । न चानवस्थायां प्रमाणस्तीति भावः ।

कतमा पुनः प्रकृतिविकृतयः, कियत्यश्च ? इत्यत उक्तम्—“महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त” इति । प्रकृतयश्च विकृतयश्च ता इति प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

तथा हि—महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः, विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः, विकृतिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य ।

अथ का विकृतिरेव, कियती च ? इत्यत उक्तम्—“षोडशकस्तु

विकृतिस्त्वानविकणत्वोक्तया प्रकृतिविकृतौ प्रकृतित्वसत्त्वेऽपि तस्य तदसंकीर्णत्व-
लाभः, एवं विकृतिरेवेत्यत्राप्युक्तम् । अनुभवस्य इति । प्रकृतिविकृतिभिन्न इत्यर्थः । प्रकरोतीति । कारणत्वे सति अविकृतित्वं मूलप्रकृतेर्लक्षणम् । साम्यावस्था अनभि-
व्यक्तावस्था, प्रधानस्याविकृतित्वे प्रमाणमाह । मूलेति । प्रधानं कस्य मूलमित्या-
काङ्क्षायामाह । त्रिदशेत्येति । विश्ववत्स्य वस्तुमात्रार्थकतया प्रधाने पुरुषकारणत्वा-
भावेन न वस्तुमात्रकारणत्वसम्भवः इत्यतः । कार्यसङ्घातस्येति । ननु प्रकृतेः
मूलान्तरमद्रोक्रियते तथाच कथं तत्र कार्यसमूहमूलत्वम् एवं तादृशमित्य-
मूलान्तरविकृतित्वसत्त्वाच्च न तत्त्वामविकृतित्वसम्भवः इत्यत आह । न त्वस्या
इति । तत्र हेतुमाह । अनवस्येति । नच मूलान्तरस्य नित्यत्वाङ्गीकारेण नानवस्था,
मूलान्तरस्यातिरिक्तस्य नित्यत्वाङ्गीकारापेक्षया तत्त्वा एव नित्यत्वकृत्वनोचित्या-
त् । ननु बीजाङ्कुरानवस्थावत् अत्रापि अनवस्थाया न दोषत्वमित्यत आह ।
न चेति । तथा च अनवस्थायाः प्रामाणिकत्वे एवादोषतया अत्र चानवस्थायां प्रमा-
णाभावेन दोषत्वमस्त्येव ।

कतमाः किरूपाः, कियत्यः कतिविधाः, प्रकृतेर्विकृतयः प्रकृतिविकृतयः इति षष्ठी-
समासभ्रमेण षोडशविकाराणामपि परम्परया प्रकृतिजग्यत्वात् सप्तविधा एव
प्रकृतिविकृतयः इत्याशङ्कां कर्मधारयसमासमाभित्य षष्ठीतत्पुरुषभ्रमनिरासपूर्वकं
निरस्यति । प्रकृतयश्चेति । महत्त्वादियु प्रकृतिविकृतित्वं विवृणोति । तथा हीति ।
महत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिरिति । अत्र प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरापादानस्वरूपं प्राकृतं, न तु
पूर्वार्कं सर्वरजस्तमसां साम्यावस्थादिरूपं महत्त्वादी तदभावात् । तथा च तत्त्वा-
न्तरापादानत्वे सति कार्यत्वं प्रकृतिविकृतित्वम् ।

विकारः" इति । षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशकः । तुंशब्दो-
ऽवधारणे भिन्नक्रमश्च । पञ्च महाभूतानि एकादश इन्द्रियाणि चेति
षोडशको गणो विकार एव, न प्रकृतिरिति । यद्यपि च पृथिव्या-
दीनां गोघटवृक्षादयो विकाराः, एवं तद्विकारभेदानां पयोबीजादी-
नां दूयकुंदादयः, तथाऽपि गवाद्दयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यः
स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वं च प्रकृतित्वम् इहामिप्रतमिति
न दोषः । सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियप्राकृत्यता च समेति
न तत्त्वान्तरत्वम् ।

गण इति । नच 'संज्ञायाः संज्ञासङ्ख्याभाव्यनेयुः' इति सूत्रेण तत्त्वस्य परिमाण-
मित्यर्थे संघादौ वाक्ये संख्यावाचकसङ्ख्यात्कः प्रत्ययो विहितो भवति प्राणिसमूह-
वाचकः ॥ काशिकादौ व्यासपातत्वात् कथमत्र काः प्रत्ययः इति चेन्न । एतत्सूत्र-
घटकीभूतसंज्ञासङ्ख्यस्य समूहमात्रार्थकत्वमेव नन एव "कामजो दशको गणः" श्लो-
कोपि गणोऽष्टकः इत्यादिप्रयोगः साधु सङ्गच्छते । भिन्नक्रमेति । भिन्नः पाठस्थाना-
दन्वः, क्रमः निवेशस्थानं ॥ तथाभूतः विकारसङ्घोचरं निवेशनीयमिति भावः ।
षोडशविकारान्विशिष्य दर्शयति । पक्षेस्वादिना । विज्ञात एवेति । तथा च तुंशब्द-
स्वैवकारार्थकतया तादृशार्थलाभः । एवं ॥ प्रकृतित्वानधिकरणत्वे सति विकृतित्वं
विकारत्वमिति फलितम् । नच गोमदादिषु पयोबीजादिप्रकृतित्वसत्त्वाच्च पूर्वाकलक्ष-
णाभ्यासिरित्याशङ्कते । यद्यपीत्यादिना । तद्विकारभेदानां गोवृक्षादिविकारविशेषाणां,
प्रकृतलक्षणे प्रकृतित्वं न कारणत्वस्य इत्याक्षेपेन समाधत्ते । तथापीति । ननु गवा-
दीनां पृथिव्यादिभ्यः तत्त्वान्तरत्वाङ्गीकारेऽपि कुतो न प्रकृतित्वं इत्यत आह ।
तत्त्वान्तरेति । ॥ एतल्लक्षणे । ननु तत्त्वान्तरत्वं यदि स्वावृत्तिधर्मवत्त्वं सदा पयो-
बीजादौ गोघटाद्यवृत्तिपयस्त्वबीजत्वादित्यप्यर्थमेवत्वेन अतिव्याप्तिस्तद्वत्त्वेन इत्यतः
आह । सर्वपामिति । तथा च गोघटादयः पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं न भवन्ति
स्थूलस्येन्द्रियप्राकृत्यस्योत्तारतन्माभावात्, यत्र हि तत्त्वान्तरत्वं तत्र स्थूलस्ये-
न्द्रियप्राकृत्यस्योः सारतन्वं अनुभूयते, यत्र साकथमते गुणगुणिनोरभेदात् आकाशः
शब्दैर्युगलः अत्यन्तं सूक्ष्मः ततो द्विगुणो वायुः स्थूलः ततस्त्रिगुणं तेजः स्थूलं ततोपि
चतुर्गुणा आपः स्थूलतमाः ततोपि पञ्चगुणाः पृथिवी अत्यन्तं स्थूला । अत एव
पृथिवीतो जलं सूक्ष्मं तदपेक्षया किञ्चित्सूक्ष्मं तेजः एवं क्रमेण सूक्ष्मत्वतारतम्यमनु-
भूयते । यद्यपि भेदकारतत्त्वापेक्षया आकाशोपि स्थूल एव, तथापि पृथिवीतत्त्वापे-
क्षया तस्य सूक्ष्मत्वं ब्रह्मव्यम् ।

एवं च यादृशं पञ्चभूतानां प्रत्येकं स्थूलत्वतारतम्यमनुभवसिद्धं तादृशं गो-
घटादीनां पयोबीजादीनां वा अनुभूयते । अपि तु सर्वेष्वेव समानं स्थूलत्व-
मनुभूयते पृथिव्यां हि सर्वपेक्षया स्थूलत्वमनुभूयते यथा जले जन्मजन्निम-
ज्जनविर्कं कर्तुं शक्यते न तथा पृथिव्यां एवमदोपि, एवं पृथिव्याः पञ्चगुणा-
रमकत्वात्पञ्चेन्द्रियप्राकृत्यता विद्यते जडे एकस्य तस्य द्वासात् चतुरिन्द्रियप्राकृत्यता
तेजसि इन्द्रियत्रयप्राकृत्यता तस्य त्रिगुणत्वात् एवं वायोः द्विगुणत्वाद्द्विन्द्रिय-

अनुभयरूपमुक्तं, तदाह—“न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति ।
एतच्च सर्वमुपरिष्ठादुपपादयिष्यते ॥ ३ ॥

तमिममर्थं प्रामाणिकं कर्तुमभिमतः प्रमाणभेदा लक्षणीयाः, न

प्राकृता शब्दात्मकस्याकाशस्यैकेन्द्रियप्राकृतेति ॥ यत्र पञ्चभूतेषु सत्त्वान्तरत्वं तत्र
तत्र स्थूलस्यैन्द्रियप्राकृत्ययोस्तारतम्ये स्पष्टमनुभूयते, मैत्रे घटपयोबीजादिषु तत्र हि
यादृशी स्थूलत्वमिन्द्रियप्राकृत्यं च पृथिव्या तादृशमेव वटादिषु, तेषां समानगुणत्वात्
इति । तत्रा सत्त्वान्तरत्वं स्वावृत्तिद्वयविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । यद्य-
पेक्षया स्थूलत्ववत् तत्तदवृत्तिद्वयत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत् एवं यद्यपेक्षया सूक्ष्म-
तत्तदवृत्तिद्वयत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत् इति वत् यद्यवृत्तिद्वयविभाजकोपाधिमत्
तत्तदपेक्षया स्थूलत्वसूक्ष्मत्वान्तरवत् इति व्याप्त्या व्यापकीभूतस्य तद्वधि-
कस्थूलत्वसूक्ष्मत्वान्तरस्याभावेन व्याप्यीभूतस्य स्वावृत्तिद्वयविभाजकोपाधि-
मत्त्वस्याभावः सिद्ध्यति । एतदभिप्रेत्याह स्थूलेति । एवमेव पञ्चभूतकारणस्या-
काशस्य प्रञ्चभूतापेक्षया सूक्ष्मत्वं महत्तत्त्वापेक्षया स्थूलत्वं एवं अव्यक्तस्य च सर्वका-
रणत्वात्सर्वापेक्षया सूक्ष्मत्वं अत एव तस्यान्यलक्षणाभिधेयत्वं इत्येवं रीत्या ॥ यत्र
॥ सत्त्वान्तरत्वं ॥ तत्र स्थूलत्वसूक्ष्मत्वतारतम्यमस्त्येवेति पूर्वोक्त्यासौ ॥ व्यभिचार-
प्रसक्तिः । एतच्च ‘सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानं’ इतियोगसूत्रभाष्ये ‘दश मन्वन्तरा-
णीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । इत्याद्यभिप्राये च स्पष्टम् । इन्द्रियप्राकृत्यस्य महदादौ
अभावेन तेषु तत्तारतम्ये ॥ भवति पृथिव्यादिषु तु तदुभयमपि विद्यते इति तदुभयं
हेतुस्येनोपात्तम् । अत एव समुच्चयार्थलक्षकारः एतच्च दारौरिकमीमांसाभाष्यव्याख्यान-
वसरे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयादे नैयायिकमतदूपागप्रक्रियायां ‘उभयथा च शोपात्’
(२-२-१६) इति सूत्रस्यभामत्यां स्पष्टम् ।

अनुभयरूपमिति । अत्र उभयं प्रकृतिविकृती तद्विन्नमित्यर्थो न सम्भवति मूल-
प्रकृतेरपि प्रकृतिविकृतिभिन्नत्वादित्यत आह । मूले न प्रकृतिरिति । एषा च प्रकृति-
भिन्नस्य सति विकृतिभिन्नत्वमिति पर्यवसितं, एतच्च प्रकृतित्वं च न पूर्वोक्तं तत्त्वा-
न्तरोपादानत्वरूपं तत्त्वान्तरपक्षवैयर्थ्यात् अपि तु उपादानत्वरूपमेव । ननु महत्तत्त्व-
महत्कारस्य प्रकृतिः इत्यादिनियमे, एवं पुरुषस्यानुभवरूपस्य, परमाणूनामेव पृथिव्या-
शुपादानत्वंसम्भवे पञ्चतत्त्वप्राचक्ष्णीकारे च प्रमाणाभावः इत्याद्यङ्गायामाह । एतत्स-
र्वमिति । उपरिष्ठादिति । तत्तत्पदार्थनिरूपणावसर इत्यर्थः । उपपादनं साधनं
तच्च कश्चिदनुमानेन यथा पुरुषस्य प्रकृतिविकृतिभिन्नत्वादिकं, कश्चित् आग-
मेन यथा प्रकृतेर्महानित्यादिना क्रमस्येति ।

तदेवं विवेकज्ञानोपयोगिनः सङ्क्षेपतः अभिप्राय तेषां सिद्ध्यर्थं प्रमाणान् अभिधातुं
प्रयुक्तां कारिकाप्रवृत्तयति । तमिममित्यादिना । ननु कणादादिभिः प्रमाणानामभि-
हितत्वात् तत एव प्रमाणभेदज्ञानसम्भवात् अत्र तन्निरूपणमनावश्यकम् इत्याशङ्का-
यामाह । अभिमतानिति । एतच्छास्त्रकृतसम्मतानित्यर्थः । तथा च कणादादिशास्त्रस-
म्मतप्रमाणानां एतच्छास्त्रकृतनभिमततया तन्निरूपणमावश्यकमिति भावः । नच प्रमाण-
विक्षेपज्ञानार्थं प्रमाणविक्षेपाणामेव लक्षणाभिधानमुचितमिति प्रमाणसामान्यलक्षणाभि-
धानमनर्थकमित्याशङ्कयामाह । नचेति । सामान्यलक्षणपूर्वकत्वात् सामान्यलक्षणाभि-

च सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यते विशेषलक्षणं कर्तुमिति प्रमाणसा-
मान्यं तावल्लक्षयति—

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ॥

त्रिविधम्प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

अत्र च 'प्रमाणम्' इति समाख्यया लक्ष्यपरम् । तन्निर्वचनं
च लक्षणम् । प्रमीयतेऽनेनेति निर्वचनात् प्रमां प्रति करणत्वं गम्यते
असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः,

धानपूर्वकत्वात् विशेषलक्षणस्य विशेषलक्षणाभिधानस्येत्यर्थः । तेन यथाश्रुते गुणवत्त्वादि-
रूपद्रव्यादिसामान्यलक्षणपूर्वकत्वस्य गन्धादिरूपाविशेषलक्षणेऽभावेऽपि न क्षतिः । विशेष-
लक्षणाभिधानस्य सामान्यलक्षणाभिधानपूर्वकत्वे च विशेषलक्षणाभिधानं प्रति विशेष-
ज्ञिज्ञासाधाः प्रयोजकत्वात् विशेषज्ञिज्ञासां प्रति च सामान्यधर्मज्ञानस्येष्टसाधनताज्ञा-
नधर्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादकत्वा हेतुत्वेन तत्र च सामान्यलक्षणाभिधानस्योपयो-
गितेति रीत्या बोध्यम् । अत एवोक्तं भट्टपादैः 'सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव
लक्षणम् । न अन्यै केवलं यत्कमितोऽप्यस्य न वाच्यतेति" ।

नच प्रमाणसामान्यं तावल्लक्षयतीत्युक्तं न सङ्गच्छते कारिकायां तल्लक्षणादर्शनात्
अपि तु तद्विभागस्यैव वर्णनात् इत्यत्र आह । ॥४॥ चेति । ॥४॥ कारिकायां, समा-
ख्यया संज्ञया प्रमाणपदवाच्यत्वेन लक्ष्यत्वमिति भावः । केचित्तु समाख्या बौगिकः
शब्दः इति मीमांसकसङ्केतमाहृत्य प्रमाणमिति शब्दस्य बौगिकप्रमाकरणरूपायस्य
लक्ष्यत्वं प्रमाणपदावयवभूतप्रकृतिप्रत्ययार्थस्य च लक्षणत्वमिति उवाकुर्वन्ति तेषु
लक्ष्यलक्षणयोरभेदापस्योपेक्षितम् ।

तन्निर्वचनमिति । प्रमाणपदावयवभूतप्रकृतिप्रत्ययार्थइत्यर्थः । प्रमाणपदे हि प्रमाण-
प्रकृतिः स्रुपदप्रत्ययश्च तत्र स्रुपदप्रत्ययस्य भावकणरूपोऽभिव्यक्तत्वा भावार्थकत्वप्रभो
भाभूत इत्यतस्तन्निर्वचनप्रकारमाह । प्रमीयतेऽनेनेति । गम्यत इति । तथा च प्रमाणि-
रूपितासाधारणकारणत्वं तल्लक्षणमिति पर्यवसितं । तत्र च प्रमां लक्षयति । असन्दिग्धेति ।
असंदिग्धः केटिस्वाख्यविलक्षणविषयतागुण्यः, अविपरीतः स्वाभाववज्जिष्टविशेष्यतावि-
रूपितप्रकारतावदन्यः, अमधिगतः पूर्वकालीननिश्चयाविषयः, एवमभूतः विषयो यस्या-
न्विषयवृत्तेः तादृशी चित्तवृत्तिः प्रमेत्यभिप्रेतान्वयः । तथाच कोटिस्वाख्यविलक्षणवि-
षयताभिन्नस्वाभाववज्जिष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिन्नपूर्वकालीननिश्चयविषयाधु-
त्तिविषयताशालिचित्तवृत्तिः प्रमा इत्यर्थः पर्यवसितः ।

अत्र च धारावाहिकबुद्धिरूपकेऽनधिगतविषयत्वाभावेनाऽप्यसिरिति नाशङ्क-
नीयम् । तत्रापि तत्रलक्षणविशिष्टविषयकत्वेनाऽनधिगतविषयकत्वसम्भवात् । 'न
सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र ॥४॥ न भासते इत्यभियुक्तोक्तेः । यद्यपि । सांख्याचार्यैः
कालरूपं तत्त्वान्तरं नाम्युपगम्यते, तथापि यैः ॥४॥ स्वीक्रियते तन्मतेऽपि ॥४॥
स्य एकस्य कालस्य अतीतानागतविषयव्यवहारजनकत्वासम्भवादुपाधिभेदेरेव तदुप-
पादनीयम् । एवञ्च सांख्यमतेऽपि व्यवहारस्याप्रत्याख्यानात्तज्जनकत्वं यत्तत्त्वानामुपा-

बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा, तत्साधनं प्रमाणमिति ।

धीनामेव स्वीक्रियते इति तेषामेव कालत्वेन तद्विषयकत्वमादावैव अनधिगतविषय-
कत्वरूपोपपादने बाधकामावात् । यदि च कालस्य प्रत्यक्षत्वं न भवतीत्याशङ्क्यतां धा-
रावादिकुद्विदित्यथे ज्ञानमेवो न स्वीक्रियते, बाधद्वत्स्फुरणं तावद्वत्काराऽन्तःकरण-
वृत्तिरैकैव, न ॥ नाना, वृत्तेः स्वविरोधिनृत्पुत्पत्तिपर्यन्तं स्यादित्वाभ्युपगमात्, न-
तो नाभ्यासिः । अपि अधिगतस्यैव घटस्य कालभेदेनेन्द्रियजन्यज्ञाने जातेऽनधिग-
तविषयकत्वाभावेनावयामिस्तद्वत्त्वैवेति चेत्तदाऽनधिगतविषयकत्वपदेन तज्जाती-
यविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन स्वसमानाकारकनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयाभ्युपगमेव विव-
क्षितम् । स्मृतिजातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन स्वसमानाकारकनिश्चयोत्तरत्वस्यैव
तत्त्वेन तज्जातीयाभ्युपगमात्वास्मृतौ नाऽतिप्रसङ्गः । घटविषयकप्रत्यक्षज्ञासीयवि-
शिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन तत्समानाकारकनिश्चयोत्तरत्वस्याऽभावेन तज्जातीयान्यत्वावधि-
गतघटविषयकज्ञाने नाभ्यासिरिति सर्वे चतुरस्रम् ।

‘फलमधिगच्छः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिर्वोचः’ (यो०भा०१पा०सू०६) इति योगभाष्यानु-
सारात् चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टबुद्धिवृत्तिः वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं वा फलपदार्थः,
स एव मुख्यप्रमाशब्दाच्चः । एतादृशप्रमाकरणत्वेन बुद्धिवृत्तेः प्रमाणत्वं व्यपदिश्य-
ते, तत्करणत्वेन च इन्द्रियादीन्पि प्रमाणशब्दाच्चापि भवन्ति । तथा च पुन-
रन्ते प्रमा प्रमाणं च द्विविधम् । इन्द्रियादीनां प्रमाणत्वे बुद्धिवृत्तेः प्रमात्वं,
तस्याः प्रमाणत्वे पौरुषेयबोधस्य प्रमात्वम् । अतः अयं घटः इत्याद्याकारिका अन्तः-
करणवृत्तिः प्रमाणम् । ‘घटमहं जानामि’ इत्याद्यनुव्यवसायः पुरुषे बुद्धिवृत्तिप्रतिबि-
म्बरूपः पौरुषेयो बोधः इति यत् केपांचिद्व्याख्यातं तन्निरस्तम् । यथाहि—जले च
चन्द्रस्य प्रतिबिम्बः, न तु चन्द्रे जलादेः प्रतिबिम्बः, किन्तु जलगते प्रतिबिम्ब एव जल-
गताः चन्द्रस्त्वमलिनत्वादयो धर्मा आरोप्यन्ते, एवं चन्द्रगताः प्रकाशत्वादयो धर्माः
जले आरोप्यन्ते, गगनगते मुख्यचन्द्रे तु न आरोप्य, किन्तु ‘चन्द्रः कम्पते’ इत्यादि-
शब्दप्रयोगमात्रं, तत्रैव बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बे आपतिते बुद्धिगताः सुषुप्त्यादयो ध-
र्माः साक्षिण्यात् प्रतिबिम्ब एव आरोप्यन्ते, न तु बिम्बे उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपा-
तित्वात् । एवं बिम्बगताश्च चेतनात्वादयो बुद्धौ प्रतिभासन्ते, अतः बुद्धिपुरुषयोः मे-
वावहात् बुद्धिरचेतनाऽपि चेतनेव पुरुषः सुषुप्त्यादिरहितोऽपि तद्वानिव लक्ष्यते
इति पुरुषे बुद्धेः प्रतिबिम्बानङ्गीकारेऽपि सर्वव्यवहारोपपत्तौ पुरुषे बुद्धिप्रतिबिम्ब
कल्पना व्यर्था ।

यत्तु—

तस्मिन्निदृशेण रूपादे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिबिम्बयति सरसीव सद्रुमाः ॥

इति पुरुषेः बुद्धिप्रतिबिम्बसाधकं वचनं तत् चित्प्रतिबिम्बरूपदर्पणे इति व्याख्ये-
यम् । एवं च सति ॥ नुव्यवसायरूपबुद्धिवृत्तेरपि चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टत्वादेव प्रका-
शकत्वम्, न तु पुरुषे तत् प्रतिबिम्बद्वारा, इति सूक्ष्मम् बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्य-
मेव पौरुषेयो बोध इति । अधिकं तु योगभाष्यावाच्यस्यैव द्रष्टव्यम् ।

एवमुभयविधमपि प्रमा लक्षयित्वा प्रमाणं लक्षयति । तत्साधनं प्रमाणमिति ।

४ सा० को०

एतेन संशयविपर्ययस्मृतिसाधनेष्वप्रसङ्गः ।

सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति—“त्रिविधम्” इति । तिस्रो

तस्याः चित्तवृत्तिरूपप्रमाणां पौरुषेयबोधरूपप्रमाणाश्च यत्साधने चक्षुरादिरूपे चित्तवृत्तिरूपं च तदुभयमपि प्रमाणमित्यर्थः । एतेन साधनपदस्य कारणमात्रार्थकतया अदृष्टादावपि प्रमाणापन्यत्वसत्त्वात् यथाभूते तन्नातिव्याप्तिरिति निरस्तम् । प्रमाणापन्यत्वस्य अदृष्टादौ सत्त्वेपि तत्करणत्वस्य तन्नाभावात् । केचित्तु व्यापारवत्कारणं कारणमिति न करणलक्षणं अपि तु फलायोगमव्यवच्छिन्नकारणं कारणं इति करणलक्षणं वदन्तः यदि प्रमाणां फलं पौरुषेयबोधरूपमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणं यदि च बुद्धिवृत्तिः प्रमेत्युच्यते तदा इन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणं न तु इन्द्रियादि इन्द्रियादौ तु तत्रवद्भारः भान्त एवेत्याहुः ।

प्रमाणलक्षणीभूतप्रमाणकरणत्ववदकप्रमाणलक्षणवदकार्मेदिरूपेत्यादिविशेषणानां क-
लमाह । एतेनेति । एतेन उक्तविशेषणप्रयदानेन, संशयविपर्ययस्मृत्यादिरूपचित्तवृत्तेः
प्रमाणाभावेन तादृशचित्तवृत्तिमित्रचित्तवृत्तिकरणत्वस्यैव प्रमाणलक्षणतया तद-
नुपादाने संख्याकारकारचित्तवृत्तिकरणेषु साधारणधर्मज्ञानदोषानुमवाद्यपु, अप्रसङ्गः
अतिव्याप्तिः, सा नेत्यर्थः ।

अतु स्मृतेः प्रमाणां क्षयभावात् प्रमाणलक्षणे सङ्ख्यावर्तकविशेषणदानं अनुपपुक्तं
इति चेत् । अत्र केचित्, स्मृतेर्यथार्थत्वं नास्ति न हि यादृशोऽर्थः समर्थते यदा ता-
दृश एवासौ तदा अनुमेव हि घटोपमित्याकारेण वर्तमानो घटो विपरीतप्रति स्म-
र्या तु स घट इत्याकारिकया पूर्वावस्थाविशिष्टः न च स्मृतिकाले पूर्वावस्था वर्तमाना
तस्या अनिवृत्तौ पूर्वतैव न स्यात्, वर्तमानस्यैव प्रतिबोधितेन एव पूर्वत्वात् । तथाच
पूर्वावस्थाविशिष्टमस्तु तद्विशिष्टतया विपरीतकारणात् स्मृतिरप्रमा । न च निवृत्तपूर्वा-
वस्थतयैवेत्यर्थं स्मृतिरालम्ब्यते इति वाच्यम् । पूर्वावस्थानिवृत्तेरनुभूतत्वात् ।
अनुभूते चार्थे स्मृतेरप्रवृत्तेः । तस्मात् स्मृतेरलक्ष्यत्वमाश्रित्य अनधिगतपदेन
तद्वारणं सङ्गत्तमेवेति वदन्ति । वस्तुतस्तु स्मृतेः प्रमात्वमिष्टमेव । स्मृतिहेतोः प्रमा-
णात्तरत्वापत्तिमिषा स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वं तान्त्रिकैः रम्युपेयते, एतच्च “स्मृतिहेतोः
प्रमाणान्तरत्वापत्तेस्तु भीतास्तान्त्रिकाः शास्त्रे प्रमाव्यहारीपथिकं स्मृतिव्यावृत्तौ रूप-
मनुमन्वन्ते” इति प्रामाण्यवाददीपितौ स्पष्टम् ।

यद्यपि शुक्तौ इदं रजतमित्याकारकज्ञानस्य आपणस्थरजतविषयकतया
चिगतविषयकत्वेन स्मृतिव्यावृत्तकविशेषणेन तद्वारणसम्भवे विपर्ययभिन्नत्वविवेको
व्यर्थः । तथापि पूर्वोक्तयज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारकनिश्चयोत्तरत्वं
तज्जातीयान्यत्वं च अनधिगतविषयत्वार्थकतया अप्रमात्वस्य च चाक्षुषत्वादिना
सांख्योपचिद्वारणाय जातित्वानभ्युपगमेन शुक्तौ इदं रजतमित्याकारकप्रत्यक्षे यज्जा-
तीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारकनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्यत्वं सत्त्वा-
दतिव्याप्तिदुर्वारैव इति तद्विशेषणं सार्थकमेव ।

प्रमाणेषु इयत्तावधारणपरं कारिकांसमवसारयति । संख्यावप्रतिपत्तिमित्यादिना ।
प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति लौकायिकाः, प्रत्यक्षमनुमानादित्युभयं प्रमाणमिति काणा-
दाः, प्रत्यक्षानुमानादौ त्रीणि प्रमाणानि इति साङ्ख्याः, उपमानेन सह चत्वार्येता-

विधा अस्य प्रमाणसामान्यस्य तत् त्रिविधम्, न न्यूनं, नाप्यधिक-
मित्यर्थः । विशेषलक्षणान्तरञ्चैतदुपपादयिष्यामः ।

कतमाः पुनस्ता विधाः ? इत्यत आह—“दृष्टमनुमानमातवचनं
च” इति । एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायम्, लोकव्युत्पादनार्थत्वा-
च्छास्त्रस्य, तस्यैवात्राधिकारात् । अपरं तु विज्ञानं योगिनामूर्ध्वलो-
तसां च लोकव्युत्पादनायालमिति सद्यपि नाभिहितम्, अनधिका-
रात् ।

रूपादेतत्—मा भून्न्यूनम्, अधिकं तु कस्माच्च भवति । सञ्चि-
रन्ते हि प्रतिवादिनः उपमानादीन्यपि प्रमाणानि, इत्यत आह—

नोति नैयायिकाः, अर्थापत्त्या सह पञ्चैव प्रमाणानोति प्रामाकराः, अनुपलब्ध्या सह
पदं प्रमाणानोति भाट्टवेदान्तिनो, सम्मवैतिह्यान्मो सह मण्डो इति पौराणिकाः,
चन्द्रया च न च इति आलंकारिकाः, इत्येवं प्रकारेण प्रमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यपरत्परा-
संकीर्णधर्मत्वं यत्किञ्चित्प्रत्यक्षसमनियतं न वा इति विप्रतिपत्तिः । अत्र विधिकोतिः
सांख्यस्य निषेधकोटिश्च तद्विस्तरेषां तान्त्रिकाणां अधिकमन्यप्रानुसन्धेयम् ।

संख्याविशेषनिर्देशस्य न्यूनाधिकसंख्याकश्चछेदाद्यत्वादाह । न न्यूनमिति ।
ननु एकविधद्वैविध्यान्मवेवोपपत्तौ कुतो न न्यूनत्वं, एवमुपमानादीनां प्रमाणा-
न्तरत्वस्य आवश्यकत्वे कुतो नाधिकत्वं इत्यत आह । विशेषेते । एतत् त्रैविध्यं,
उपपादयिष्यामः युक्त्या साधयिष्यामः ।

ननु आपर्वविज्ञानस्यातीतानागतवस्तुविषयकतया तादृशचित्तवृत्तौ न प्रत्यक्षत्वं
तस्या विषयेन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वात्, नाप्यनुमानत्वं व्याप्तिज्ञानाजन्यत्वात्, ना-
प्यागमत्वं पदज्ञानाद्यजन्यत्वात्, इति कथं त्रिविधं प्रमाणं । न च तादृशज्ञाने प्रमाणा-
भावः, ‘प्रातिभाह्वा सर्वं सर्वनिमित्तानपेक्षं’ इति योगसूत्रस्य ‘आज्ञायविधातृणां प्रपीणा-
मतीतानागतवर्तमानेषु अतीन्द्रियेषु अर्थेषु चर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेषु च आत्ममनसोः
‘संयोगात् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं वचार्थसंवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते’ इति गुणग्रन्थो-
पप्रशस्तत्वाद्भाष्यस्य च तत्र प्रमाणत्वात् इत्यत आह । एवञ्चेति । प्रमाणत्रैविध्या-
भिधानं चेत्यर्थः । लौकिकप्रमाणाभिप्रायमिति । लौकिकानां मिथ्याज्ञानजन्यत्वा-
सनावतां, यानि प्रमाणानि प्रमाकरणानि, तदभिप्रायं तत्तात्पर्यकमित्यर्थः । अत्र हेतु-
माह । लोकव्युत्पादनार्थत्वादिति । लौकिकप्रमोत्पादनोद्देश्यत्वादित्यर्थः । अलौकिकप्र-
मोत्पादनं कुतो न साक्षोद्देश्यमित्यत आह । तस्यैवेति । लोकस्यैव, अत्र प्रकृतसा-
म्प्रे, अधिकास्तिवादित्यर्थः । केषां पुनरार्थविज्ञायाधिकारिः इत्यत आह । अपरं
स्त्विति । ऊर्ध्वलोलसां ऊर्ध्वं विषयेभ्यो बहिः परे तस्ये, स्रोतः वृत्तिप्रवाहो येषां
तेषां योगिनां, सद्यपि विद्यमानमपि, लोकव्युत्पादनाय लोकप्रमोत्पादनाय, नालं न
समर्थमिति हेतोः नाभिहितं, तेषां अत्र सास्त्रे अनधिकारित्वादिति बोधः ।

ननु आपर्वविज्ञानस्य अलौकिकत्वात् लोकव्युत्पादनासमर्थत्वेपि उपमानादीनां लौ-
किकप्रमाणानां अधिकानां विद्यमानत्वात् तेषामत्र अनिरूपणेन न्यूनत्वं दुर्वार-
मित्याक्षेपः । रूपादेतदिति । सञ्चिरन्ते प्रतिज्ञानते, प्रातिवादिनः मौलमादयः ।

“सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्” इति । एष्वेव दृष्टानुमानासम्बन्धेन सर्वेषां प्रमाणानां सिद्धत्वात्—अन्तर्भावादित्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्यत इत्युक्तम् ।

अथ प्रमेयव्युत्पादनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात् प्रमाणं सामान्यतो विशेषतश्च लक्षयति ? इत्यत आह—“प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि” इति । सिद्धिः—प्रतीतिः ।

सेयमार्याऽर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रममनादृत्यैव व्याख्याता ॥ ४ ॥

सम्प्रति प्रमाणविशेषलक्षणावसरे प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणेषु ज्ञे-

अन्ये ॥ त्रिविधं प्रमाणमिदं ॥ सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् सर्वैः प्रमाणैः बहुभिः प्रमा-
युभिः पातञ्जलिप्रभृतिभिः सिद्धत्वात् “प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि” (यो०सू०७३
१) इति सूत्रे स्वीकृतत्वात् उपमानादिकेतुः ॥ सर्वप्रामाण्यसिद्धिमिति भावः । न च उपमा-
नादीनामपि नैयायिकवेदान्तिमीमांसकादिष्वुवाविसम्मतत्वेन कुतो न सर्वप्रमाणसि-
द्धत्वं, ‘यद्वै मनुवदक्षजैपजव’ इति ताण्ड्यमहाप्राज्ञणश्रुतौ मनुवाक्यस्य प्रमाणत्वं
तायाः कण्ठत उक्तत्वात् मनुवा च “प्रत्यक्षमनुमानञ्च गामा” च त्रिविधागमम् । अर्थ सु-
विधा कार्यं धर्मस्त्वमभीप्सुवा । इत्यादिना प्रत्यक्षानुमानागमानामेव प्रमाण-
त्वमिधानात् नैयायिकादीनां प्रामाण्यस्य मन्वाद्यपेक्षयाऽपकृष्टत्वेन उपमानादीनां
न सर्वप्रमाणसिद्धत्वमिति । अथवा सर्वेषां प्रमाणभूतेन मनुवचनेन सिद्धत्वात् प्रमाण-
ग्रन्थमेव इष्टम् इत्यप्यपि सम्भवति इति वदन्ति ।

क्रमेतेषु त्रिष्वेव सर्वेषां प्रमाणानामन्तर्भाव आह । एतच्चेति । न च
पदवाक्यप्रमाणप्रमेयप्रतिपादनपरेषु शास्त्रेषु पदशास्त्रत्वेन व्याकरणस्य, वाक्यशास्त्रत्वेन
मीमांसायाः, प्रमाणशास्त्रत्वेन म्यायकानाद्ययोः, प्रमेयशास्त्रत्वेन च सांख्ययोगवेदान्तार्था-
कोके व्यवहार इति अत्र शास्त्रे प्रमेयमिधानमेवोचितं न तु प्रमाणाभिधानं इत्यावा-
येनाजकते । अपेति । हि यतः, प्रमेयप्रतीतिः प्रमाणाधीना अतः प्राचास्येन प्रमेयवि-
रूपणपरत्वेपि तदुपयोगितया प्रमाणनिरूपणमपि आवश्यकमित्यर्थः ।

यत् कारिकास्य दृष्टमनुमानसामबन्धनं च इति प्राथमिकवाक्यमुत्सृज्य त्रिविधं
प्रमाणमिदं इत्युक्तवाक्यस्य प्रथमं व्याख्यानमनुचितं इत्यादिनां परिहरति । सेयमि-
त्यादिषु । अर्थक्रमः प्रयोजनानुसारिक्रमः, पाठक्रमः वाक्ययोः पौर्वापर्यं । अर्थे भावः,
पाठक्रमस्य अर्थक्रमापेक्षया वल्लवत्त्वं ‘अर्थोद्य’ इति जैमिनीयसूत्रे ‘अर्थक्रमविरोधे च ॥
पाठमनुकुर्यते । इत्यत्र च उक्तं । तथाहि “अग्निहोत्रं जुहोति यवागू पचति” इति वा-
क्ययोः पौर्वापर्यात् अग्निहोत्रहोमानन्तरं यवागूपाकस्य पाठक्रमात्प्राप्तावपि आग्नेहो-
त्रानन्तरं यवागूपाकस्य दृष्टप्रयोजनमावात् अदृष्टफलकत्वेन पदं अग्निहोत्रहोमायै
भुतवर्ज्यं विहाय अस्तुतत्रव्यान्तरकल्पनं ॥ स्यात् अतः यवागूपाकानन्तरं अग्निहो-
त्रानुष्ठानं न तु पाठक्रमादादौ अग्निहोत्रानुष्ठानमिति निर्णीतम्, तथा प्रमाणसामान्य-
ज्ञापनान्तरं दृष्टादीनां प्रमाणविशेषत्वप्रतीतिर्न स्यादिति प्रयोजनवशात् आदौ
प्रमाणसामान्यं व्याख्यातं यत् व्याक्यपौर्वापर्यात् प्रमाणविशेषमभिधाय प्रमाणसा-
मान्यं निरूपितमिति ॥

आरम्भवत्तारयति । सम्प्रतीत्यादिना । प्रमाणानां ये विशेषाः भेदाः प्रत्यक्षा-

पुत्रत्वात् तदधीनत्वाच्चानुमानादीनां सर्ववादिनामधिप्रतिपक्षेभ्यः
तदेव तावद्वक्ष्यति—

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमासश्रुतिरासवचनं तु ॥ ५ ॥

“प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्” इति । अत्र “दृष्टम्” इति ल-
क्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टं तु लक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो
लक्षणार्थः ।

अवयवार्थस्तु—यिसिन्वन्ति—विषयिणमनुबध्नान्ति, स्वेन क-

॥५॥ तेषां यानि लक्षणानि तद्विरूपणावसरे इत्यर्थः । एतेन पूर्वं प्रमाणसामान्यलक्षण-
जिज्ञासायां प्रमाणविशेषलक्षणजिज्ञासाप्रतिषन्धकीभूतायास्तत्त्वेन तत्सामान्यलक्ष-
णामिधानामन्तरं सादृशजिज्ञासानिरूप्यता अवश्यवच्छेदकत्वरूपावसरसंगतिः । अविशे-
षेण सर्वेष्वेव प्रमाणविशेषलक्षणेभ्यो अस्ति इति सूचितम् । अविशेषेण सर्वेष्वेव अवसर-
संगतिसत्त्वेन प्रत्यक्षलक्षणस्यैव प्राथमिकमभिधानं योजमाह । प्रत्यक्षस्येति । ज्येष्ठत्वा-
दिति । उपजीव्यत्वादित्यर्थः । तथा च अनुमानज्ञानं प्रति प्रत्यक्षज्ञानस्य कारण-
त्वात् प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यक्षलक्षणमभिधानं विना न सम्भवतीति प्रत्यक्षनिरूपणदृष्टेः
पूर्वं आवश्यकतेति भावः । ज्येष्ठत्वं पूर्वकालकृतित्वं तच्च ॥५॥ प्रत्यक्षस्य इत्यस्य
आह । तदधीनत्वादिति । तज्जन्यत्वादित्यर्थः । एतच्च ‘अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं
पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोऽदृष्टं च’ इति न्यायसूत्रे स्पष्टम् । हेत्वन्तरमाह । सर्ववा-
दिनामिति । बहुवादिनामित्यर्थः । तेन ‘प्रत्यक्षमप्रमाणं एकदेशाग्रहणानुपलब्धेः’ इति
न्यायसूत्रे प्रत्यक्षप्रामाण्यविप्रतिपक्षेरपि यत्किञ्चित् वादिनिवृत्त्येऽपि न क्षतिः । तन्मत-
ञ्च अतिशुच्यत्वेन नात्र उन्नावर्तितं नापि क्षणितमिति ज्ञेयम् । बहुवादिसम्मतत्वस्य
प्राथमिकजिज्ञासानिर्वाहकत्वं च बहुवादिसम्मतस्य सुप्रसिद्धार्थतया बहुधा प्रस्तावो
भवति अतः तज्ज्ञानस्य भूयानुपयोगः न तु अप्रसिद्धार्थज्ञानस्येति तज्ज्ञानस्य बद्धा-
याससाध्यत्वेन प्रथमतः बलवान् द्वयोः भवति इति सूचीकटाहम्भायादिति तेन त-
त्सामान्या वा प्रतिबन्धात् न सादृशार्थं प्रथमतो जिज्ञासा इति भावः ।

दृष्टमिति । प्रत्यक्षवाचकदृष्टप्रयोगेनेत्यर्थः । कस्यस्य प्रत्यक्षस्य, निर्देशः की-
तनम्, परिशिष्टं अवशिष्टं प्रतिविषयाध्यवसायः इत्यवशिष्टभाग इति यावत् । लक्षणं
लक्षणनिर्देशः । लक्षणनिर्देशस्य प्रयोजनमाह । समानेति । समानजातीयैरूपो अनुमा-
नादिभ्यः, असमानजातीयैरूपो घटादिभ्यः, व्यवच्छेदः कस्यस्य व्यावर्तनं, लक्षणार्थः
लक्षणनिर्देशस्य प्रयोजनम् । एतेन समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं इति लक्षणल-
क्षणमपि सूचितं भवति, सजातीयमात्रव्यवच्छेदके विशेषेणेऽतिप्रसङ्गवारणाय अस-
मानेति । एवं विजातीयमात्रव्यवच्छेदकेऽतिव्याप्तिवारणाय समानेति । यथा च प्रत्यक्ष-
लक्षणस्य समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं तथा प्रत्यक्षलक्षणावसाने “तदेव समा-
नासमानेत्यादिपन्थे व्यक्तमिति नेदोच्यते विस्तरभयात् ।

लक्षणस्य समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं बोधयितुं तद्वत्कृत्यार्थमाह । अत्र-

पेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । "विषयाः" पृथिव्यादयः सुखा-
दयश्च । अस्मादादीनामविषयाः तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वस्रोतसा-
श्च विषयाः । विषयं विषयं प्रति वर्तते इति प्रतिविषयम् । वृत्तिश्च
सन्निकर्षः । अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । तस्मिन् अध्यवसायः,
तदाश्रित इत्यर्थः । आपणात्परम् बुद्धिख्यापारो ज्ञानम्, उपात्त

व्याप्यंस्त्विति । प्रतिविषयाध्यवसाय इति लक्षणव्याप्यवदकपदानामर्थ इत्यर्थः । विसि-
न्वन्तीति । पित्र् वन्धने इति वातोर्निष्पन्नस्य विसिन्वन्तीत्यस्य विवरणमाह । विषयि-
णमनुबन्धन्तीति । विषयिणं अन्तःकरणवृत्तिरूपं । चक्षुःप्रतिषम्वत्कसंयोगविशेषरूप-
वन्धनस्य बुद्धिदृष्टौ असम्भवात् आह । स्येन रूपेणेति । स्वकीयेन भाकारेण, निरू-
पणीयम् निरूपणविषयम् कुर्वन्तीत्यर्थः । के ते विषयाः इत्यत आह । पृथिव्यादय
इति । विषयज्ञानेन तन्मात्रादीनां सूक्ष्माणामपि प्रवृत्तमस्तीत्याह । अस्मादादीना-
मिति । तन्मात्रलक्षणाः गन्धस्पर्शादित्वरूपाः । आत्मा च तन्मात्रादिषु अस्मादा-
दिप्रत्यक्षाविषयत्वेपि योगजन्यजन्मयोगिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येवेति । एवं विषयपदा-
र्थमुक्त्वा प्रतिविषयपदार्थमाह । विषयं विषयं प्रतीति । तथा च विषयनिरूपितवृत्ति-
तावत् इत्यर्थो लभ्यते, तच्च यदि इन्द्रियादौ स्वस्थानपरित्यागपूर्वकं विषयदेशगमन-
त्वं तदा अन्यत्वादिप्रसङ्ग इत्यत आह । वृत्तिश्च सन्निकर्ष इति । इति इति पद-
वदकश्रुत्यात्वर्थरूपा वृत्ति एतत्तद्वज्जने सन्निकर्षरूपस्य विवक्षणीयेत्यर्थः । तदेवं प्रति-
विषयेति पदवदकावधार्यमुक्त्वा समुदायाद्यंमाह । अर्थेति । अर्थं यदादिरूपे स-
न्निकृष्टं यदिन्द्रियं तदेव प्रतिविषयेति समुदायाद्यं । प्रतिविषयेऽध्यवसायः प्रतिवि-
षयाध्यवसायः इति सप्तमीतत्परुपमाश्रित्याह । तस्मिन्नध्यवसाय इति । नचैता
द्वेन्द्रियेण अध्यवसायः इत्यर्थकप्रतिविषयेणाध्यवसाय इति तृतीयासमासात् ।
नाश्रित इति । वाच्यम् । एतन्मते नानाच्छिन्नवदन्तरवर्तिप्रदीपप्रकाशस्य छिन्नजगत्त्वा-
भाववत्, बुद्धिदृष्टिरूपाध्यवसायस्य इन्द्रियजन्यत्वाभावेनेतादृशसमासासम्भवात् ।
तदाश्रित इत्यनेन अध्यवसायस्येन्द्रियनिष्ठत्वोक्त्या इन्द्रियधर्मत्वज्ञानो माभूत् इत्यत
आह । अध्यवसायश्चेति । बुद्धिख्यापारः बुद्धिरिणामः, यथा यदात्तरवर्तिदीपस्य
षट्छिन्नेः निर्गम्यमाणः प्रकाशः दोषधर्म उच्यते न छिन्नधर्मः एवं छिन्नस्रजैः
इन्द्रियैः निर्गम्यमाणो अध्यवसायोपि बुद्धिधर्म एवेति भावः ।

तन्वेदं अयोग्यपरमाण्वादिसन्निकृष्टेन्द्रियवृत्तिबुद्धिबुद्धेः परमाण्ववच्छेदेनापि
प्रत्यक्षप्रमाणत्वं स्यात् इत्यत आह । उपात्तेति । उपात्तविषयाणां स्वस्वयोग्यविष-
याणां, विषयसन्निकृष्टानामिति यावत् । तथा च योग्यविषय एव इन्द्रियसन्निकर्षो भवति न
नैयायिकादिवत् प्रत्यक्षायोग्येणेति अयोग्यपरमाणुसन्निकृष्टेन्द्रियनिष्ठबुद्धिबुद्धेः तत्रा-
सरणेन न परमाण्ववच्छेदेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वम्, तत्सन्निकृष्टेन्द्रियनिष्ठबुद्धिबुद्धेः
तद्वच्छेदेन प्रत्यक्षप्रमात्वोपगमात् । न च सन्निकर्षस्य संयोगसंयुक्तसमवायादिरू-
पस्य परमाण्वादिमिरपि सम्भवे कुतो न इन्द्रियाणां तत्सन्निकृष्टत्वमिति वाच्यम् ।
एतन्मते हि सन्निकर्षो न संयोगादिरूपः तन्मात्रस्य कारणत्वे परमाण्वादिमिरपि
तस्य सत्त्वेन तेषामपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः । अतः इन्द्रियाणां विषयाकारेण परिणाम एव
सन्निकर्षः, तथा च परमाण्वाद्याकारेण इन्द्रियपरिणामाभावेन न इन्द्रियस्य तत्सन्नि-

विषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः
सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरेति ज्ञानमिति चाऽऽख्याः

कृष्टत्वमिति भावः । न च कार्यमात्रे प्रति तत्कार्यसामग्र्या एव कारणत्वं वाच्यम् ।
अन्यथा केवलवृण्डसत्त्वेऽपि घटेऽत्यवस्थापत्तेः, एवं प्रत्यक्षे प्रति महत्त्वस्यापि कारणत्वेन
परमाणादौ इन्द्रियसन्निकर्षाङ्गीकारेऽपि महत्त्वरूपकारणान्तराभावेन तदापत्तिवारणः
सम्भवे इन्द्रियपरिणामरूपेन्द्रियसन्निकर्षाङ्गीकारे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् ।
प्रत्यक्षे प्रति इन्द्रियपरिणामरूपेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कार्यकारणभावे लाघवात् मह-
त्त्वादेः इन्द्रियपरिणामरूपेन्द्रियसन्निकर्षमात्रे प्रत्येव उपयोजितत्वा तस्य प्रत्यक्षे
अव्यवस्थितत्वात् । अत एवोक्तं योगवार्तिके विज्ञानभिक्षुभिः "इन्द्रियाण्येव नाडी-
चित्तसंस्मरणमार्गः ॥ संयुज्य ततो गोलकद्वारा वायवस्तुषु उपरक्तस्य चित्तस्य इन्द्रि-
यसाक्षित्येन अर्थाकारः परिणामो भवति न ॥ चित्तस्य शङ्खवैस्थाद्याकारता-
या नयमादिगतपित्ताद्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां अतो रूपादिबुद्धिषु चक्षुरादीनामपि कार-
णत्वं शास्त्रेऽपूज्यते इति ।

वृत्तौ सत्यां परिणामरूपसन्निकर्षे सति, बुद्धेः त्रिगुणात्मकत्वं बुद्धिसत्त्वस्य, तमो-
मिभवे सति तमोरूपावर्णामिभवे सूक्ष्मरूपेणावस्थाने सतीति यावत् । एतेन
तमसः सत्त्वसमुद्रेकप्रतिबन्धकत्वं सूचितम्, एतच्च 'अन्योन्याभिभवेति' कारिकायां
न्यक्तीभविव्यति । सत्त्वसमुद्रेकः सत्त्वगुणस्य आधिक्यं स एव अध्यवसाय इत्यर्थः ।
नैयायिकादिवत् बुद्धिशब्दस्य न ज्ञानशब्दपर्यायत्वं अपि तु अध्यवसायपर्यायत्वमेव
इति सूचयन् तस्य संज्ञान्तरमाह । वृत्तौत्यादिना । इदं वृत्तिरूपज्ञानं तत्प्रमाणं । तस्य
क्षप्रमाकरणमित्यर्थः ।

अत्रेदं योज्यम्, बुद्धेः तमोमिभवेकालीनसत्त्वसमुद्रेक एव वृत्तिपदार्थः, न तु उपारा-
विषयाणामित्थाविधितः, तेन अनुमानागमवृत्तिषु पूर्वोक्तोपासविषयेत्यादिकक्षणस्य
अव्याप्तावपि न क्षतिः । तादृशसमुदायस्य प्रत्यक्षवृत्तिमात्रलक्षणत्वात्, अत एवोक्तं
तत्प्रमाणमिति ।

अन्तःकरणस्य चित्तस्य निरवयवत्वेन अपरिणामित्वात् कथं विषयाकारेण
परिणामित्वं तस्य इति चेत् प्रधानस्य निरवयवत्वेऽपि परिणामित्ववत् तदुपपत्तेः । चेत्-
नस्यैव अपरिणामित्वव्याप्यत्वात् न तु निरवयवस्य इति । वस्तुतस्तु मनसो व्यक्त-
तया निरवयवत्वाभावेन परिणामित्वं सम्भवतीति न काचिदनुपपत्तिः । यथा मनसः
सावयवत्वं तथा प्रतिपादितम् हेतुमयनित्यमित्यादिकारिकायां । एतेन अन्तःकरणस्या-
नुपरिणामत्वे तस्य शरीरबहिःस्थितघटादिदेशगमने प्राणादेः करणवृत्तितया प्राणस्या-
पि निर्गमनापस्या देहापातापत्तिः, तस्य विभुत्वे च अध्यवसायरूपवृत्त्यनुपपत्तिः, वि-
भुत्वस्य निष्क्रियत्वव्याप्यतया तस्य बहिर्निर्गमनासम्भवात्, एवं मध्यमपरिणामि-
त्वे ऋदिति अतिदूरस्थितविषयग्रहणानुपपत्तिः । इति केषांचित् शङ्कापि निरस्ता ।
अन्तःकरणस्य मध्यमपरिमाणत्वेऽपि तेज आदिवत् ऋदिति दूरदेशस्थविषयसम्बन्धस-
म्भवादिति ।

नच बुद्धिवृत्तेः व्यापाराभावेन कथं करणत्वं व्यापारवत्संघातकारणत्वस्यैव
करणत्वादिति चेन्न । फलायोगव्यवच्छिन्नस्यैव एतन्मते करणत्वस्वरूपात् ।

ननु फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं यदि करणत्वं तदा व्यापारवत्संघातकारणत्वक-

यते । इदं तत् प्रमाणम् । अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तः फलं प्रमा बोधः ।

बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वाच्चेतनमिति तद्वीयोऽध्यवसायोऽप्य-

पकरणलक्षणापेक्षया गौरवं । तथाहि फलायोगेन फलाभावेन, व्यवच्छिन्नं शून्यम्, यत्तस्ये अन्वयहितोत्तरक्षणे अवयवं फलोत्पत्तिः तथाभूतं कारणमेव कारणं इति पर्य-
वस्यति । तथाच व्यापारवदसाधारणकारणस्वरूपकरणलक्षणापेक्षया गौरवमिति चेन्न ।
यागाविरूपके यागादेः कष्टत्वेन कालान्तरभाविस्वर्गकारणत्वं न स्यात् तत्र व्यापार-
पत्तस्येपि स्वर्गस्वरूपफलाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वरूपस्वर्गकारणत्वस्याभावात् । अतः
कारणत्वं न स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वरूपं किन्तु स्यान्वयवहितपूर्ववृ-
त्ति स्वरूपव्यापारान्तरकत्वरूपमेवेत्यवयवं यत्तस्य तथा त्वदुक्तकरणलक्षणस्य त-
ज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारपदार्थेन असाधारणत्वपदार्थेन पूर्वोक्तकारण-
त्वपदार्थेन च वदितया उतिगौरवात् । अधिकमन्मत्रानुसन्धेयम् । परे तु व्यापारवत्का-
रणं कारणं इति करणलक्षणं वर्णयन्तः बुद्धिबुधेः चित्सन्निधानमेव व्यापारः अध्यवसा-
यस्य चित्सम्बन्ध एव प्रमात्मको बोध इति न तत्र करणलक्षणान्यासिरिति वदन्ति ।

तदेवं प्रत्यक्षप्रमाणे लक्षयित्वा प्रमामाह । अनेति । अनेन विषयाकारेण परि-
णामवता बुद्धितत्त्वेन, चेतनाशक्तेः चिद्रूपस्य पुरुषस्य, अनुग्रहः सुखादिरूपान्तरविष-
यपटादिरूपबाह्यविषयाकारेण परिणतबुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बद्वारा सुखी घट-
महं जानामि इत्याकारकोऽभिमानः, तदेव प्रमा बोध इति प्रमेति बोध्यते । अयं
भावः, विषयाकारेण परिणतायां बुद्धिबुधौ दर्पणवत्स्वच्छायां चेतनस्य प्रतिबिम्बे सति
दर्पणगताः मलिनत्वादयो धर्माः मुखे यथा भासन्ते 'मे मुखं मलिनमिति' एवं बुद्धि-
गताः घटज्ञानादयो धर्माश्चेतने भासन्ते 'अहं घटं जानामि' इति । स एव प्रमापदार्थः
इति । न च अवयवमितप्रमाया अभिमानरूपायाः अप्रामात्वात् कथं तस्यां प्रमात्वं
यथा च तत्करणे प्रमाणत्वमिति चेन्न केचित्, प्रतिबिम्बरूपेण चेतने बुद्धिबुधेः स-
त्त्वात् तस्याः प्रमात्वमुपपन्नमिति वदन्ति । परंतु प्रमात्वं द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च
पूर्णतयाभिमानस्य शास्त्रीयप्रमात्वविरहेऽपि लौकिकप्रमात्वमक्षतमेव । न च तथा
सति शुक्लौ रजतमित्याकारकबुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितचेतननिष्ठस्य रजतमहं जाना-
मि इत्याकारकमिमानस्यापि प्रमात्वं स्यात् इति चेत् इष्टमेवैतत्, नहि तत्र रजत-
महं जानामि इत्याकारकज्ञानस्याप्रमात्वमपि तु रजतमित्याकारकान्तरकरणवृत्ते-
रेवेति न कश्चिदोप इत्याहुः ।

अनु अयं सन्निकृष्टेन्द्रियाभिः बुद्धितत्त्वस्य वृत्तिरूपः अध्यवसाय एव प्रमेत्युच्य-
ताम् अलं चेतनाशक्तेरनुग्रहरूपेण इत्यत आह । बुद्धितत्त्वं हीति । यस्मात्,
बुद्धितत्त्वं प्राकृतत्वात् जडप्रकृतिकारित्वात् अचेतनं अतः तद्वीयोऽध्यवसायोऽपि
अचेतन एव । तथाच बुद्धितत्त्वं अचेतनं अचेतनप्रकृतिकार्यत्वात् यद्यचेतनकार्यं तत्त-
दचेतनं यथा अचेतनबुद्धादिकार्यो अचेतनः, एवं अध्यवसायः अचेतनः अचेतनबु-
द्धितत्त्वकार्यत्वात् इति रीत्या अध्यवसायस्यापि अचेतनत्वम् सिद्धयति । सुखादी-
नामपि चेतनसम्बन्धमन्तरेण प्रकाशासम्भवप्रदर्शनाय तेषामप्यचेतनत्वं साधयति ।

चेतनः, घटादिवत् । एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखाद्योऽपि परिणामभेदा
अचेतनाः । पुरुषस्तु सुखाद्यननुपपत्तिं चेतनः । सोऽयं बुद्धितत्त्वव-
र्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्बितस्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुखादि-
मानिव भवतीति चेतनोऽनुगृह्यते । चित्तिच्छायापत्त्याऽचेतनाऽपि
बुद्धिस्तदध्यवसायोऽप्यचेतनश्चेतनवद्भवतीति । तथा च वक्ष्यति—
तस्मात्तत्संयोगाद्चेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

एवेति । उक्तयुक्तेरित्यर्थः । बुद्धितत्त्वस्येति परिणामभेदा इत्यन्वितम् । एतेन सुखा-
दीनामात्मगुणत्वे नैयायिकाद्यभिमतं निराकृतं वेदितव्यम् । कस्तर्हि चेतन इत्यत्रा-
ह । पुरुषस्त्विति । शुभाब्देन बुद्धितत्त्वाद्विलक्षणत्वमस्य द्योतयति । किं तद्विलक्षण-
मित्याह । सुखाद्यननुपपत्तिरिति । सुखाद्यननुपपत्तिश्चादेव तस्य चेतनत्वमपि सिद्धयतीत्या-
ह । चेतन इति । यत्र यत्राचेतनत्वं तत्र तत्र सुखाद्यननुपपत्तिर्न यथा घटादौ इति
व्याप्त्या पुरुषे सुखाद्यननुपपत्तिर्न व्यावर्तयत् अचेतनत्वमपि व्यावर्तयतीत्यर्थः । ननु
चेतनोऽहं सुखी जानामि इत्यादिप्रत्यये चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञानसु-
खादेः पुरुषे अनुभूयमानत्वेन कृतस्तस्य सुखाद्यननुपपत्तिस्त्विति चेत्, 'अस-
ङ्गो ह्यनं पुरुषः' इत्यादिश्रुत्या तस्य ज्ञानसुखाद्यनाधारत्वसिद्धेः । ननु कथं तर्हि
चेतनोहं सुखी दुःखी इत्यादिप्रतीतिरुपपद्यते, न ह्यन्यदीयसुखदुःखादिना ज्ञानसुखा-
दिमान् भवति इत्यत आह । सोयमिति । सोयं पुरुषः, तत्प्रतिबिम्बितः तस्मिन्
बुद्धितत्त्वे प्रतिफलितः सन् तच्छायापत्त्या बुद्धितत्त्वतादात्म्यापत्त्या, बुद्धितत्त्वेण भेदा-
ग्रहादिति यावत् । बुद्धितत्त्ववर्तिना ज्ञानसुखादिना ज्ञानसुखादिमान् भवतीत्यन्वयः ।
तथाच दर्पणमलिम्बा मुखे मालिन्यामिमानवत् आत्मनि ज्ञानाद्यभिमानोपि सम्भव-
त्येवेति भावः । अयमेव च पुरुषबुद्ध्योर्भेदाग्रहः अस्मितापदेन शास्त्रेषु उच्यते, तथाहि
'हृद्दर्शनशक्त्योरेकतेवास्मिता' इति योगसूत्रम् । तथाच प्रमारूपं फलमपि बुद्ध्यपेक्ष
जायते नात्मनि तस्य असङ्गत्वेन प्रमारूपफलाधारत्वासम्भवात् । नच तत्र सति
कथं तस्य पौरुषेयबोधत्वमिति वाच्यम् । पुरुषबुद्ध्योर्भेदाग्रहादेवेति गृहाण ।

न बुद्धिच्छायापत्त्या ज्ञानसुखाद्यननुपपत्तिर्न आत्मनः एव ज्ञानसुखादिमत्त्वं
अपि तु अचेतनाया बुद्धेरपि चेतनपुरुषभेदाग्रहात् चेतनत्वमपि भवतीत्याह । चित्ति-
च्छायापत्त्या इति । चेतनपुरुषप्रतिबिम्बितमयतया इत्यर्थः । विज्ञानमिक्षवस्तु
प्रमाख्यं फलं न बुद्धौ उत्पद्यते तथा सति तस्य पौरुषेयत्वानुपपत्तेः, प्रतिबिम्बस्य
अर्थमानामुपपत्तेश्च, प्रतिबिम्बस्य प्रकाशक्रियाकारितायाः कुत्राप्यवर्णनात्,
आत्मन्येव प्रमारूपं जन्यते । तथाहि आत्मा इन्द्रियसन्निकर्षादिना अर्था-
कारा बुद्धियुक्तिर्जायते अनन्तरं तादृशया बुद्धिबृत्तेः बिभ्रतमेकं पुरुषे प्रतिबिम्बं भवति
इति रीत्या तादृशबुद्धियुक्तिप्रतिबिम्बरूपे आत्मन्येव जायते इति वदन्ति । अस्य
च युक्त्यायुक्त्ये सुधीर्भिरैवावगन्तव्ये इत्यलमत्राधिकेन पूर्वमेवतद्विषये बोधशोक्त-
मस्माभिः ।

विज्ञानमिक्षवनुयायिनस्तु चिति इति सप्तम्यन्तं वदन्तः बिभ्रूपे पुरुषे वा छाया
बुद्धेः प्रतिबिम्बः, तदापत्त्या तद्विवेकाग्रहात्, दर्पणमालिम्बे मुख इव बुद्धिबृत्तौ पुरुष-
विष्टं चैतन्यं भासत इत्यर्थमाहुः । उक्तार्थं प्रमाणमाह । तथाचेति । कारिकार्थस्तु स्वयं-

गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तव्यं भवत्युदासीनः ॥ (२१ का०) इति ।

अत्राऽध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवाच्छिन्नमिति, संशयस्याऽनवस्थितग्रहणत्वेनानिश्चितरूपत्वात् । निश्चयोऽध्यवसाय इति चानर्थान्तरम् । विषयग्रहणेन चासद्विषयं विपर्ययमपाकरोति । प्रतिग्रहणेन

मेवापे गन्धकृता ज्ञस्यते इति तत् एवावगन्तव्यः । विशेषोपि तत्रैव प्रतिपादयिष्यते ।

इदानीं प्रतिविषयेत्यादिप्रत्यक्षलक्षणघटकोभूतानां पदानां व्यावृत्तिं वर्धयन् अस्य लक्षणस्य समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं स्पष्टयति । अग्रेत्यादिना । अत्र पुनः लक्षणे, अध्यवसायग्रहणेन अध्यवसायपदोपादानेन, संशये एकधर्मिकविरुद्धनानाधर्मप्रकारकज्ञानरूपं, व्यवच्छिन्नमिति व्यावर्तयतीत्यर्थः । अध्यवसायपदेन कथं तस्य व्यावृत्तिरित्यत आह । संशयस्येत्यादिना । अनवस्थितग्रहणत्वेन एकधर्मिकविरुद्धनानाधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन, अनिश्चितरूपत्वात् निश्चयमिदं त्वात् । कुत्रचित् अनवस्थितग्रहणेन इति पाठान्तरम् तत्र अनवस्थितग्रहणेन एकधर्मिकनानाधर्मप्रकाशनेनेत्यर्थो बोध्यः । ननु तस्य निश्चयमिदं त्वेऽपि अध्यवसायपदोपादानेन तद्व्यवहारमिति तस्य आह । निश्चयोऽध्यवसाय इति चानर्थान्तरमिति । अन्यो अर्थो अल्पेत्यर्थान्तरं न अर्थान्तरं अनर्थान्तरं अभिन्नार्थकमिति यावत् । तथाच निश्चयपदाध्यवसायपदयोः पर्यायत्वेन अध्यवसायपदस्य निश्चयार्थकतया तेन पदेन निश्चयमिदं त्वस्य संशयस्य वारणं भवत्येति भावः । न अध्यवसायपदव्यावर्त्यमुक्त्वा विषयपदव्यावर्त्यमाह । विषयग्रहणेनेति । असद्विषयं न विद्यते सन् विषयो मादृशं, विपर्यये मिथ्याज्ञानं, अपाकरोति व्यावर्तयतीत्यर्थः ।

नच शुद्धौ इदं रजतमित्याकारकस्य प्रत्यक्षस्य आपणस्थरजतविषयकतया आपणस्थरजतस्य च सद्रूपतया कथं विपर्ययस्य असद्विषयकत्वमिति चेदुच्यते । शुद्धौ इदं रजतमित्याकारकप्रत्यक्षस्य न आपणस्थरजतविषयकत्वं आपणस्थरजतेन सह चक्षुरादिसन्निकर्षाभावात् तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । 'सम्यक् वर्तमाने च गृह्यते चक्षुरादिना' इति नियमात् । किंतु प्रातिभासिकरजतविषयकत्वमेव तथाच प्रातिभासिकरजतस्य असद्रूपतया तादृशज्ञानस्यासद्विषयकत्वं निराधायमेव । नच प्रातिभासिकरजतस्य कुतो न सद्रूपत्वमिति वाच्यम् । व्यवहारकाले अवधिगतत्वस्यैव सद्रूपतया प्रातिभासिकरजतस्य च व्यवहारकाले धातित्वेन न तस्य सद्रूपत्वमिति । नच आपणस्थरजतेन समं ज्ञानलक्षणारूपसन्निकर्षसत्त्वात् शुद्धौ इदं रजतमित्याकारकज्ञानस्य आपणस्थरजतविषयकत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् प्रातिभासिकरजताङ्गीकारे विपर्ययस्य च असद्विषयकत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । ज्ञानलक्षणासन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वे प्रमाणामावात् । अन्यथा पूर्वतो वक्षिमानित्याकारकाश्रुतिरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः, तस्या वद्विरूपविषयेण वद्विज्ञानरूपसन्निकर्षस्य पूर्वं सत्त्वात् । नच प्रातिभासिकरजताङ्गीकारे तेन समं सन्निकर्षसत्त्वेऽपि तादृशरजतं प्रति रजतज्ञानस्य कारणत्वमावश्यकमेवेति रजतप्रत्यक्षं प्रत्येव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वमास्तां जनिर्वचनीयरजतानङ्गीकाररूपलाघवसत्त्वादिति वाच्यम् । रजतोऽपि प्रति रजतज्ञानत्वेन हेतुतायाः रजतप्रत्यक्षं प्रति रजतज्ञानत्वेन हेतुत्वापेक्षया गुह्यतया अवङ्गीकारात् फलमुक्तगौरवस्य च अदोषत्वात् । नच

चेद्भिन्नार्थसन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयश्च पराकृता भवन्ति ।

तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् "प्रतिविषयाध्यवसायः" इति दृष्टस्य सम्पूर्णं लक्षणम् । तन्त्रान्तरेषु लक्षणान्तराणि तैर्यिकानां न दूषितानि, विस्तरभयादिति ।

'नाऽनुमानं प्रमाणम्' इति वदता लौकायतिकेनाऽप्रतिपक्षः

सामान्यतः रजतोत्पत्तिं प्रति रजतज्ञानस्येन हेतुत्वं न सम्भवति व्यावहारिकरजतोत्पत्तौ व्यभिचारादिति चेत्, रजतप्रत्यक्षं प्रत्यपि रजतज्ञानस्येन न हेतुत्वं लौकिकरजतप्रत्यक्षस्थले व्यभिचारादिति उभयोरपि समानं वैजात्यादिप्रवेशेन समानसमाधानं च, तस्मात् विपर्ययस्य असद्विषयकत्वात् तद्वारणं सम्भवत्येवेति ज्ञेयम् । परे तु असद्विषयमित्यस्य न अन्तिर्वचनीयविषयमित्यर्थः, अनिर्वचनीयरजतादेरस्मान्भिरनभ्युपगमात् । किन्तु स्वविशेष्ये असन् प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन अद्विष्टः विषयः प्रकारो यस्य तथाभूतं विपर्ययं, अपाकरोतीत्यर्थः । तथाच विषयपदेन तद्वति सत्प्रकारकत्वं विवक्षितं शुक्लं इदं रजतमित्याकारकज्ञानस्य रजतत्ववति रजतत्वप्रकारकत्वाभावात् तत्र प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिः । एवं शुक्लं इयं शुक्तिर्न्येत्यादिसंशयस्य शुक्तित्ववति शुक्तित्वप्रकारकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय अध्यवसायपदमपि सार्थकमिति वदन्ति । एवं च पूर्वं ननु शुक्लं इदं रजतमित्याकारकज्ञानस्य आपणस्थरजतविषयकतया अनधिगतविषयकत्वाभावेन अतिव्याप्तिवारणसम्भवे अनिपरीतत्वविशेषणं व्यर्थमिति यदस्मान्भिराशङ्कितं तदेतन्मतानुसारेणैव पूर्वमते सङ्गत एव तत्रातिव्याप्तिरिति तद्वारणाय अपिपरातत्वविशेषणसार्थक्यं बोध्यम् ।

विषयपदव्यावृत्तिमुक्त्वा प्रतिपदस्य तामाह । प्रतिग्रहेण चेति । नच विषयं विषये प्रति इति प्रतिविषयं इति समासेन प्रतिपदस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षार्थकत्वाभावात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षार्थकत्वं तस्य इत्यत आह । सूचनादिति । वर्तते इतिपदघटकवृत्तुधात्वर्थस्य सन्निकर्षार्थकत्वात् प्रतिविषयं इति समासघटकप्रतिपदस्य इन्द्रियार्थसन्निकृष्टे लाक्षणिकतया ततः एव तत्सूचनमिति भावः । अनुमानस्मृत्यादय इति । अनुमानस्य परामर्शादिजन्यत्वेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वाभावात् न प्रत्यक्षप्रमात्वं एवं स्मृतेरपि, आदिना शाब्दबोधप्रतिग्रहः, तस्यापि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रत्यक्षत्वाभावादिति ।

सम्प्रति पूर्वोक्तस्य समानासमानजातीयेत्यादिलक्षणलक्षणस्य प्रतिविषयाध्यवसाय इति प्रत्यक्षलक्षणे समन्वयं कुर्वन् उपसंहरति । तदेवमित्यादिना । समानजातीयाः अनुमित्यादयः, असमानजातीयाः स्मृत्यादयः, तेषां व्यवच्छेदकत्वात् व्यावर्तकत्वात्, सम्पूर्णं अव्याप्यत्वविशेषाद्विषयपरहितं लक्षणमित्यर्थः ।

ननु शास्त्रान्तरोक्तानां 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्' 'प्रत्यक्षप्रमा तु चैतन्यमेव' इत्यादिलक्षणानां अनुदृत्या किमिति साम्येव लक्षणानि अत्र बोक्तानि इत्यत आह । तन्त्रान्तरेष्विति । तथाच तेषां लक्षणानां दुदृत्या एतद्वन्मते अकथनम् । ननु तेषां दुदृत्ये दोषोद्भावनं कुतो न कुतमित्यत आह । विस्तरभवादिति ।

सम्प्रति अनुमानलक्षणपरं कारिकाशमवतारयितुं अनुमानप्रामाण्यानङ्गीकर्तव्यताकमत्तकण्ठनपूर्वकं अनुमानप्रामाण्यं व्यवस्थापयति । नानुमानमित्यादिना । लोके

प्रायमेवाद्वचनभेदाद्वा लिङ्गादनुमातव्याः, इत्यकामेनाऽप्यनुमानं प्रमाणमभ्युपेयम् ।

तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानं प्रत्यक्षानन्तरं लक्षणीयम् । तत्राऽपि सामान्यलक्षणपूर्वकत्वाद्विशेषलक्षणस्येत्यनुमानसामान्यं तावद्वक्ष्यति—“तल्लिङ्गलिङ्गपूर्वकं” इति । लिङ्गम्—व्याप्यम् । लिङ्गि—व्यापकम् । शङ्कितसमारोपितोपाधिभिराकरणेन च वस्तुस्व-

र्थासत्ताद्यनेपि चेष्टाविशेष एव हेतुः । वचनभेदादिति । वाक्यविशेषादित्यर्थः । ननु वादी अस्मिन्नर्थे अज्ञानवान् नाहं जाने इत्यादिवाक्यप्रयोजकत्वादित्यनुमानेन परकीयमज्ञानादिकसमुत्पन्नं । तथाच अनुमानादिना परकीयाज्ञानादिज्ञाने सति नानुमानं प्रमाणम् इत्यादितदीयवाक्यं न प्रेक्षवतामुपेक्षाविषयं स्यादिति अकामेनापि अनुमानप्रमाण्याद्रीकारेऽनिच्छेनापि, अभ्युपेयं अद्रीकार्यमित्यर्थः ।

सदेवं अनुमानप्रामाण्यं व्यवस्थाप्यानुमानलक्षणपरं कारिकांशमवतारयति । तत्रेत्यादिना । ॥ अनुमानप्रामाण्यस्यावश्यकत्वे सति, प्रत्यक्षानन्तरं अनुमानं निरूपणीयमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । प्रत्यक्षकार्यत्वादिति । पञ्चम्यर्थः ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं ॥ निरूपणपदार्थेऽभिधानेऽन्वयः । एतेनानुमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसङ्गतिस्त्वं प्रत्यक्षकार्यत्वे बोधितम् । यद्यपि प्रत्यक्षकार्यत्वं शाब्दबोधेऽप्यस्ति, तथापि शाब्दबोधापेक्षयाऽनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वेन तस्यैव प्रथमं निरूपणमावश्यकमिति पूर्वमेवाभिहितमस्माभिः । तत्रापि लक्षणद्वारा निरूपणीयेपि । सामान्यलक्षणपूर्वकत्वादिति । एतदर्थस्तु अस्माभिः प्रमाणसामान्यलक्षणावसर एवोक्तं इति तत् एवावगन्तव्यः ।

लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति । अनुमानलक्षणं विवृणोति । लिङ्गं व्याप्यमित्यादिना । लिङ्गयते ज्ञायते प्रत्यक्षाविषयो अर्थो येन तल्लिङ्गं, व्याप्येन व्यापकस्य ज्ञानात् । निर्गलितार्थमाह । व्याप्यमिति । लिङ्गिपदार्थमाह । व्यापकमिति । व्याप्यव्यापकयोर्व्याप्यलक्षणमाह । शङ्कितेति । व्याप्यो ॥ व्याप्त्याभयः व्याप्तिश्च साध्येन सह हेतोः सम्बन्धविशेषः स च द्विविधः स्वाभाविकः औपाधिकश्च, तत्र यो निरुपाधिकः सम्बन्धविशेषः स एव व्याप्तिपदार्थः, सोपाधिकस्तु व्याप्यत्वासिद्ध इत्युच्यते, उपाधिस्तु साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वं साध्याधिकरणवृत्त्यप्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनाधिकरणवृत्त्यप्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति यावत् । तथाहि भूमवान् पट्टेस्तित्रार्द्रन्धनसंयोग उपाधिरित्युच्यते । तत्र आर्द्रन्धनसंयोगे भूमाधिकरणवृत्त्यप्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य वद्व्यधिकरणायोमोलकवृत्त्यप्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य च सत्त्वात् । एवं भूमवान् पट्टेस्तित्र वद्वौ भूमस्य सम्बन्धा औपाधिक इत्युच्यते, यतः उपाधिर्नाम उप स्वसमीपवर्तिनि स्वधर्म आध्यास इत्युपाधिः यथा जपाकुसुमं स्वसमीपवर्तिनि रुद्रिके स्वधर्म लौहित्ये संकाममति इत्युपाधिपदवाक्यम् एवं रुद्रिके मासमानं यत् लौहित्यं तदौपाधिकमुच्यते कुसुमे तु स्वाभाविकं तथैव सोपाधिकभूमसाध्यकवद्वौ भूमनिरूपितव्याप्यत्वं वद्वौ नास्ति अपि तु आर्द्रन्धनसंयोगे वद्वौ तु औपाधिकमेव तथाच भूमनिरूपिता व्याप्तिः आर्द्रन्धनसंयोग एवास्ति वद्वौ तद्वज्रम् एव । स चोपाधिः द्विविधः सन्निग्नो निमित्तश्च, यत्र सा-

भावप्रतिबन्धं व्याप्यम्, येन प्रतिबन्धं तद्व्यापकम् । लिङ्गलिङ्गिग्रहणे-
न विषयवाचिना विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति । 'धूमादिव्याप्यो
बहुधादिव्यापकः' इति यः प्रत्ययस्तत्पूर्वकम् । लिङ्गिग्रहणं चाऽऽव-
र्तनीयम् । तेन च लिङ्गमस्याऽस्तीति पक्षधर्मताज्ञानमपि दर्शितं
भवति । तत् 'व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानम्' इत्य-
नुमानसामान्यं लक्षितम् ।

व्याप्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोः संशयः तत्र सन्दिग्धोपाधिः, स च व्यभिचारसंज्ञा-
■ । यथा स यथामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं संदिग्धोपाधिरित्यु-
च्यते, तत्र साध्यव्यापकत्वस्य संदिग्धत्वात् । यथामे मित्रातनये शाकराकजन्यत्वस्य प्रत्य-
क्षाभावेन संदिग्धत्वादित्यर्थः । पुन यत्र साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोः निश्चयः
स निश्चितोपाधिः, यथा धूमवान् वहेरित्यत्र आग्नेयनसंयोगः तत्र साध्यव्यापकत्वस्य
साधनाव्यापकत्वस्य च प्रत्यक्षेणैव निश्चयात् । ■ व्यभिचारनिश्चायकः पुन च उपाधेः
निश्चयेन व्यभिचारनिश्चयस्य संशयेन तात्पर्यम् । यथा, व्याप्तिनिश्चयो न
स्यादेव इति तयोर्द्वयोर्मित्वाकरणभावव्यपकमित्याह । साङ्ख्यसमारोपितोपाधिनिराकर-
णेनेति । उभयोर्निराकरणं अनुकूलतर्कादिभ्यो ज्ञेयम् । यस्तु स्वभावप्रतिबन्धमि-
ति । स्वाभाविकाविनाभावरूपसम्बन्धवदित्यर्थः । व्याप्यलक्षणमुक्त्वा व्यापक-
क्षणमाह । येनेति । पृथीयायां निरूपितत्वं, यत्न च प्रतिबन्धपक्षधर्मत्वेनेव अविनाभा-
वरूपसम्बन्धेऽन्वयः । तथाच यन्निरूपिताविनाभावबद्धमात्रिकं तत् व्यापकमित्यर्थः ।
धूमबहुधादिरूपव्याप्यव्यापकयोः सर्वत्रैव सत्त्वात् सर्वदेवानुमितिः स्यात् अतो अनुमि-
तिं प्रति न लिङ्गिनः नापि लिङ्गस्य कारणत्वं अपि तु तयोर्ज्ञानस्यैव इत्यभिप्रायेणाह ।
लिङ्गलिङ्गिग्रहणेनेति । गृह्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या लिङ्गलिङ्गिग्रहणेनेत्यर्थः । विषयवाचिना
व्याप्यधूमव्यापकत्वबहुधादिव्योचनेनेत्यर्थः । विषयिणं विषयिरूपं, यत्न ज्ञानं, उपलक्षयति
लक्षणया बोधयति । तथाच गङ्गायां घोष इत्यादौ यथा गङ्गापदार्थस्य प्रवाहे तात्पर्या-
नुपपत्त्या प्रवाहसम्बद्धसौरादौ लक्षणा, एवमेवात्र अनुमित्यात्मकज्ञाने लिङ्गलिङ्गिग्रहा-
र्थीभूतव्याप्यव्यापकपूर्वकत्वस्य तात्पर्यानुपपत्त्या लिङ्गलिङ्गिग्रहाद्येऽसम्बद्धतज्ज्ञानरूपायां
लक्षणा । तथाच लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमित्यस्य लिङ्गलिङ्गिज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । लिङ्गलिङ्गि-
ज्ञानाकारमाह । धूमादिर्ज्ञान्य इति ■ प्रत्यय इति । पक्षधर्मताज्ञानासत्ये केवलव्या-
प्यव्यापकभावज्ञानादनुमित्यनुदयेन कथमेतावन्मात्रस्यानुमितिलक्षणत्वमित्यत आ-
■ । लिङ्गिग्रहणं चेति । तथाच लिङ्गि च लिङ्गि च लिङ्गिनी लिङ्गं च लिङ्गिनी च
लिङ्गलिङ्गिनी लिङ्गलिङ्गिनी पूर्वं यस्य तत् लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति समासाश्रयणेन
लिङ्गलिङ्गिलिङ्गिग्रहणमित्यायातं ■ च द्वितीयलिङ्गिग्रहणमाह । लिङ्गमस्यास्ती-
ति । तथाच अत्रापि लिङ्गिग्रहणस्य पक्षविशेषकलिङ्गज्ञाने लक्षणा एवं च पक्षविशे-
षकलिङ्गप्रकारकज्ञानलाभः । फलितार्थमाह । तत् इति । यस्मात् लिङ्गलिङ्गिग्रह-
णस्य तज्ज्ञानलाक्षणिकत्वं लिङ्गिग्रहणस्य च आवर्तनीयत्वं तस्मात् इत्यर्थः । व्याप्य-
व्यापकभावस्य पक्षधर्मतायाश्च यज्ज्ञानं तत्पूर्वकमित्यर्थः । एतेन एतन्मते अनुमितिं प्र-
ति ज्ञानव्यवस्थेयैव कारणता न तु विशिष्टज्ञानत्वेन इति फलितम् । परे तु व्याप्यव्या-
पकभावात् व्याप्यव्यापकभावज्ञानात्, यस्य पक्षधर्मताज्ञानं व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वज्ञा-

अनुमानविशेषान् तन्त्रान्तरलक्षितान् अभिमतान् स्मारय-
ति—“त्रिविधमनुमानमाख्यातम्” इति । तत् सामान्यतो लक्षितमनु-
मानं विशेषतस्त्रिविधं, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोऽप्युच्यते ।

तत्र प्रथमं तावत् द्विविधम्—वीतमवीतं च । अन्वयमुखेन प्रथ-
तमानं विधायकं वीतम्, व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम् ।

तत्रावीतं शेषवत् । शिष्यते परिशिष्यते इति शेषः, स एव
विषयतया यस्याऽस्त्यनुमानज्ञानस्य तच्छेषवत् । यदाहुः—“प्रसक्त-
प्रतिषेधे अन्वयाप्रसङ्गात् शिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेषः” इति

न, तत्पूर्वकमित्यर्थः । **तत्र** च एतन्मते व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वज्ञानरूपपरामर्शस्यैव
अनुमिति **मिति** कारणत्वमिति वदन्ति ।

तदेवं अनुमानसामान्यं लक्षयित्वा तद्विशेषान्वक्तुं प्रवृत्ते त्रिविधमित्यादिकारिका-
क्षमवतारयति । अनुमानविशेषानिति । तन्त्रान्तरेति । न्यायशास्त्रे ‘अथ तत्पूर्वकं
त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टे च’ इति सूत्रे कथितमित्यर्थः । अभि-
मतानिति । तथा च सूत्रोक्तानुमानविभागे एतच्छास्त्रकृतामपि विरोधो नास्तीति
भावः । ‘तद्विपरीतवृत्तिपूर्वकमितिकारिकाद्वितीयपादघटकतत्पदं प्रयमार्द्धेन योजयति ।
तादृति । त्रैविध्यं प्रकटयति । पूर्ववदिति ।

स्वमतेन अनुमानविभागमाह । तत्रेति । अनुमानविभागे कर्तव्ये, प्रथमं पूर्ववदित्वा-
दिविभागास्पृष्टमित्यर्थः । द्विविधमिति तानेव विधायाह । वीतमित्यादिना । वीतस्व-
रूपमाह । अन्वयेति । **तत्र** हेतोः साध्येन सह सामानाधिकरण्यं, तस्य च तज्ज्ञाने
लक्षणा, स एव मुख्यं कारणं यस्य तथाभूतेन व्याप्तिज्ञानेन, प्रवर्तमानम् जन्मम्, यदनु-
मानं तदेव वीतमित्युच्यते । तथाच अन्वयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानजन्यमनुमान-
मिति फलितम् । **तत्र** च **तत्र** विशेषेण साध्यसहचारघटितव्याप्तिज्ञानेन इतं प्राप्ते
इत्यर्थकवीतवादादेव लभ्यत इति । तथाच इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादेः पूर्वतो नहि-
मान् भूमादित्यादेरुभयोरपि वीतत्वमिति भावः । विधायकमिति । प्रमाणान्तरप्राप्तसा-
ध्यविषयकमित्यर्थः । तथा च यदा पृथिवीतरमेदरूपसाध्यस्य **तत्र** नास्ति अपि **इ-**
तरव्यापकीभूतभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवी इत्याकारकज्ञानात् पृथिव्यां न इतरमे-
दः इत्याकारिकाऽनुमितित्तदा तस्याः प्रमाणान्तरप्राप्तसाध्यविषयकतया अवीत-
त्वमेवेति ज्ञेयम् । वीतलक्षणमुक्त्वाऽवीतलक्षणमाह । व्यतिरेकमुखेनेति । अत्रापि
पूर्ववत्तद्व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानजन्यानुमानत्वं अवीतानुमानत्वं इति
लक्षणं पर्यवसितम् । निषेधकमिति । प्रमाणान्तरप्राप्तसाध्यविषयकमित्यर्थः ।

पूर्ववदनुमानविशेषाणां वीतावीतयोरन्तर्भावं प्रदर्शयन् अभिमतत्वं दर्शयति ।
तत्रेत्यादिना । तत्र तयोर्बीतावीतयोर्मध्ये, यदवीतम् तदेव शेषवदित्युच्यते । शेषवत्प-
दार्थमाह । शिष्यते इत्यादिना । तथाच शेषविषयकत्वमिति लभ्यते । अत्रैव न्याय-
भाष्यकर्तुः सम्मतमाह । यदाहुरिति । प्रसक्तस्यादि । पृथिवी जलादिभ्यो मिषते
गन्धवत्त्वात् इत्यत्र **तत्र** यत्र गन्धः तत्र तत्र जलादिभ्यः इत्यादितीत्या अन्वयव्या-
प्तिज्ञानेन न सम्भवति इतरमेदरूपसाध्यस्य पूर्वमज्ञानात् । अपि तु इतरव्यापकीभूता-

(न्यायभाष्यम्) । अस्य चाधीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमत्रे-
ऽभिधास्यते ।

द्योतं द्वेषा-पूर्ववत् सामान्यतोदष्टं च । तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसा-
मान्यविषयं यत् तत्पूर्ववत्, प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति
यावत् । तदस्य विषयत्वेनाऽस्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् । यथा
धूमाद्बहिस्त्वसामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते, तस्य बहिस्त्वसामान्यवि-
शेषस्य स्वलक्षणं बहिर्विशेषो दृष्टो रसवत्याम् ।

भावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीत्याकारकमेव व्याप्तिज्ञानं भवेत् तत्र च गन्धस्य गुण-
भावात् यत् पृथिव्याविषयत्वं दृष्टव्यमिति प्रतिषेधे गन्धाभावस्य इतरव्या-
पकत्वे निश्चयात् 'अन्यत्र गुणादौ अप्रसङ्गात् गुणे गुणानङ्गीकारेण प्रसक्त्यभावात्, शि-
ष्यमाणे पृथिवीरूपे सम्प्रत्ययः गन्धवत्त्वेन इतरभेदस्य निश्चय एव शेषाख्यमनुमान-
मिति । एतन्नूयने अभीतोदाहरणानि काचि इत्यपेक्षायामाह । अस्य चेति । अस्य
पूर्वाङ्गन्यायभाष्यकृमिमितस्य, असदकारणादिस्थाविगवमकारिकाव्याख्यान-
वसर इत्यर्थः । तथाच तत्र कार्यकारणयोरभेदसाधनत्वावश्यकतया तयोरभेदस्य
च अभीतानुमानेनैव साधनीयतया तत् एव अभीतोदाहरणं आलोचनीयं न तु वि-
स्तरमप्राप्तोकमिति भावः । अभिधास्यते इति । न पदस्तन्मुखो भिषते तन्मुख-
त्वात् यद्यतो भिषते तत्तस्य धर्मो न भवति यथा गौरवत्स्य इत्यादि
ग्रन्थेनेति शेषः ।

अधीतं निरूप्य बीजं निरूपयति । बीजमिति । पूर्ववतो स्पष्टयितुं तत्तल्लक्ष-
णमाह । तत्रेति । तत्र तयोर्बीजयोः यत् पूर्वं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं तत्पूर्ववदित्यर्थः ।
पूर्ववत्पदस्य दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयकत्वार्यक्तत्वं स्पष्टयितुमाह । पूर्वं प्रसिद्धमि-
ति । पूर्वं सहाधारदर्शनकाळे, प्रसिद्धं व्यापकत्वेन निश्चितमित्यर्थः । नच सहचारदर्श-
नकाळे महानसादौ महानसीयादिवद्वैरव व्यापकत्वविनिश्चयेन पर्वतो बहिस्त्वान् इत्याद्य-
नुमितेश्च पूर्वप्रसिद्धमहानसीयादिवद्विषयकत्वाभावेन कथमस्य पूर्ववत्त्वमित्यतः ।
लितायमाह । दृष्टेति । दृष्टे पूर्वकालीनप्रत्यक्षविषये, स्वलक्षणं स्वविशेषः स्वाभ्य-
वक्तिक्रियवृत्तिरिति यावत्, तत् यस्य सामान्यस्य तथाभूतं यस्सामान्यं तदेव
पूर्वपदार्थ इत्यर्थः । पूर्ववदित्यत्र मनुष्यसंबन्धं विवक्षितं । तदस्येत्यादिना । तथाच
यज्जातीयं साध्यं व्याप्तिज्ञानविषयः यज्जातीयसाध्यविषयकानुमितिः पूर्ववत्पदार्थ
इति पूर्ववत्तत्तम् । पूर्ववतो बीजस्योदाहरणमाह । यथेत्यादिना । बहिस्त्वसामान्यवि-
शेषः बहिस्त्वरूपसामान्यधर्मवान् विशेषः, बहिर्जातीयः इति यावत् । पूर्वोक्तं लक्षणे
रङ्गमवति । चेत्यादिना । बहिस्त्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणं महानसीयवद्व्या-
विरूपः, रसवत्यां महान्ते, दृष्ट इत्यर्थः । केचित्तु "सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनु-
मानम्" इति योगभाष्यानुसारेण बहिस्त्वस्यैवानुमेयत्वं वदन्तः बहिस्त्वसामान्यवि-
शेषः इत्यस्य बहिस्त्वरूपसामान्यधर्मवच्छिन्न इति नार्थः, अपि तु बहिस्त्वरूपो
सामान्यविशेष इत्यर्थः । नच बहिस्त्वरूपं सामान्यविशेषत्वमिति चेत् तस्य जातिः

अपरं च धीतं सामान्यतोदृष्टं अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयम् । यथेन्द्रियविषयमनुमानम् । अत्र हि रूपादिविशानानां क्रियात्वेन करणवत्त्वमनुमीयते । यद्यपि करणत्वसामान्यस्य छिदादौ वास्पादिस्वलक्षणमुपलब्धम्, तथाऽपि यज्जातीयं रूपादिविशानं करणवत्त्वमनुमी-

रूपतया सामान्यत्वे घटादिभ्यो व्यावर्तकतया विशेषत्वमपि सम्भवतीति वदन्ति । तदेतत् पर्वते वह्निमनुमिनोमि इति सर्वजनप्रतीत्या घटोरेव अनुमितिविषयस्वरूपाभु-
मेयत्वाद्यमस्या वह्निवत्त्वस्य अनुमेयत्वानङ्गीकारेण उपेक्षितम् । न च भवन्मते पूर्वोक्त-
सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानमिति योगभाष्यशिरोष इति वाच्यम् । सा-
मान्यावधारणप्रधाना इत्यस्य सामान्यरूपेण वह्निश्चादिना, यद्वधारणं वहेर्निश्चया-
त् स एव प्रधानं कृत्य यस्य तयाभूतं यत्तदनुमानं अनुमितिकरणमित्यर्थकत्वात्, एत-
न्ना 'गृहीतव्याप्तिकेन हेतुना साध्यवति पक्षे ज्ञायमानेन साध्यस्य सामान्यात्मना-
ऽध्यवसायोऽनुमानम्' इति योगसूत्रदीक्षायां नारायणतीर्थाख्यायां स्पष्टम् ।
तथा च प्रत्यक्षे यथा परिमाणरूपादिना घटादेः ज्ञानं भवति न तथा अनुमितौ अद्यो-
विशेषाकारेण ज्ञानं भवतीत्येव सामान्यावधारणेत्यादेः तात्पर्यं बोध्यम् । अधिक-
मन्यग्रानुसन्धेयम् ।

द्वितीयं धीतं निरूपयति । अपरञ्चेति । सामान्यतोदृष्टपदार्थमाह । अदृष्टेति ।
सहचारदर्शनकालेऽप्रत्यक्षीकृतं, स्वलक्षणं स्वविशेषो यस्य तयाभूतं य-
त्सामान्यं तद्विषयकमित्यर्थः । तथाच यज्जातीयं साध्यं व्याप्तिज्ञानविषयस्त-
त्जातीयसाध्यमिन्नसाध्यविषयकमित्यर्थः । नच तद्वर्मावच्छिन्नविषयकानु-
मितिं प्रति तद्वर्मे प्रकृतहेतुव्यापकत्वावच्छेदकत्वज्ञानस्य कारणत्वात् कथमेतदिति वा-
च्यम् । महानसीयवन्हीतरवन्हयमात्रवान् पर्वतः इत्याकारकेतरविशेषाधनिधाय-
सत्त्वे महानसीयवन्हीतरविषयकत्वे लायवमितिलायवज्ञानसत्त्वे च वह्निवत्त्वरूपसामा-
न्यधर्मावच्छिन्ने भूमव्यापकत्वावगाहिबन्धिव्याप्यभूमवान् पर्वतः इत्याकारकपराम-
र्शानन्तरं पर्वतो महानसीयवन्हीतमानिस्त्याकारिकाया अनुमितेः सर्वजनसिद्धतया साह-
चानियमे सङ्कोचस्यावश्यकत्वात् । उदाहरणमाह । यथेति । रूपादिविशानं सकरणकं
क्रियात्वात् इत्यनुमानं सामान्यतोदृष्टमनुमानमित्यर्थः । एतदेव विज्ञापयति । अत्र
हीति । अत्र पूर्वोक्तेन्द्रियसाधकानुमाने । नन्वत्र करणस्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्न-
स्य साध्यस्य छिदाकरणे वास्पादौ दृष्टत्वेन कथमस्य अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयक-
त्वमित्याशयेनाशङ्कते । यद्यपीत्यादिना । करणस्वरूपसामान्यस्य वास्पादिरूपो वि-
शेषः छेदनक्रियान्तर्भावेन करणवत्त्वरूपसाध्यसहचारज्ञानकाले दृष्ट इत्यर्थः । तथाच
कथं तस्य अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयकत्वमिति भावः । उत्तरयति । तथापीति ।
रूपादिविशानं यज्जातीयं करणवत्त्वमनुमीयते यज्जातीयस्य करणस्य स्वरूपे प्रत्यक्षेण न
दृष्टमित्यर्थः । तथाच पूर्वोक्तानुमाने इन्द्रियजातीयकरणकत्वस्य साध्यतया इन्द्रिय-
जातीयकरणस्वरूपसामान्यविशेषस्य असमवादिप्रत्यक्षागोचरत्वेन तस्य अदृष्टस्वल-
क्षणसामान्यविषयकत्वं सुसङ्गतमेवेति भावः । यद्यपि पूर्वोक्तरूपादिविशानं सकरणकं
क्रियात्वात् (कार्यत्वात्) इत्यनुमाने सकरणकत्वमेव साध्यमिति वास्पादौ करण-
स्वरूपसामान्यस्य दर्शनाभिधानमसङ्गतमिति प्रतिभाति । तथापि सकरणकत्वं हि

यत्ते तु ज्ञातीयस्य करणस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण । इन्द्रियजा-
तीयं हि तत्करणम्, न चेन्द्रियत्वसामान्यस्य स्वलक्षणमिन्द्रियवि-
शेषः प्रत्यक्षगोचरोऽवाग्दृश्याम्, यथा वह्नित्वसामान्यस्य स्वल-
क्षणं वह्निः । सोऽयं पूर्ववतः सामान्यतोदृष्टात् सत्यापि धीतत्वेन

जन्यत्वसम्बन्धेन करणवत्त्वं ॥१॥ यत् करणरूपतया जन्यतासम्बन्धेन करणस्यैव
साध्यत्वे पूर्ववत्सानेन वास्यादौ करणत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्य दर्शने छेदनक्रियायां
वास्यादिरूपसाध्यस्य जन्यतासम्बन्धेन दर्शनमपि अर्थत एव सिद्धमिति तत्त्व अह-
दस्वलक्षणसामान्यविषयकत्वं न सम्भवतीति तात्पर्याद्योऽवसेयः । तथापि यज्ज्ञातोये
रूपादिज्ञाने करणवत्त्वमनुमीयते इत्येव सम्यक् पाठः । तत्त्वैव रूपादिविज्ञानानां कि-
मात्वेन करणवत्त्वमनुमीयते इति पूर्वोक्तग्रन्थानुगुणत्वात् । यज्ज्ञातीयस्य रूपादिज्ञाने
करणत्वमनुमीयते इति पाठस्तु सामान्यस्य अनुमेयत्वाद्भीकारेण कथञ्चित् योजनीयः ।
ननु छिदिक्रियायां रूपादिविज्ञानकरणसजातीयकरणादर्शनेपि अन्यत्र तद्दर्शनं स्या-
दित्याशङ्कामपहरति । इन्द्रियजातीयं हीत्यादिना । इन्द्रियजातीयं इन्द्रियस्वरूपजाति-
मत्, अत्र जातित्वं न नित्यत्वे सति अनेकसमयेतत्स्वरूपं नैयायिकामिमत्तं विवक्षितम्,
इन्द्रियस्वत्वस्य पृथिवीत्वादिना साङ्ख्येण जातिस्त्वानभ्युपगमात्, किन्तु अनेकवृत्ति-
धर्मस्वरूपमेव विवक्षितम्, ॥२॥ इन्द्रियत्वादौ ॥३॥ एव सम्भवति इति ध्येयम् ।
परं तु साङ्ख्यस्य जातिवाचकत्वानङ्गीकारेण इन्द्रियत्वस्य जातित्वे वाचकाभावात् यथा-
श्रुतार्थेपि ॥ योऽह इत्याहुः । तत्करणमिति । रूपादिविज्ञाने करणमित्यर्थः । अतस्तु
इन्द्रियजातीयं रूपादिविज्ञाने ॥४॥ तथापि तत्त्वानुमानस्य अहदस्वलक्षणसामान्य-
विषयकत्वं कथमित्यत आह । नयेति । अवाग्दृश्याम् स्थूलदृश्याम्, इन्द्रियविशे-
षो न प्रत्यक्षगोचर इत्यर्थः । तथाच अस्य अनुमानस्य अहदस्वलक्षणसामान्य-
विषयकत्वे न कापि क्षतिरिति भावः । ॥५॥ तथा सति पूर्वतो वह्निमान् भूमादि-
स्यादित्स्मलीयानुमितेरपि पूर्वतीयवदृष्टादिविषयकत्वाद्भीकारेण पूर्वतीयवद्वित्वादि-
रूपस्य धर्मस्य पूर्वमहदृष्टया अहदस्वलक्षणसामान्यविषयकतया पूर्ववतोऽनुमानस्यो-
च्छेदापत्तिरित्याशङ्क्यं व्यतिरेकदृष्टान्तन्याजेन परिहृयति । यथेति । यथा वह्निस्त्व-
सामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निः अवाग्दृश्यां प्रत्यक्षगोचरः, न तथेन्द्रियत्वसामान्यस्य
स्वलक्षणं इन्द्रियं प्रत्यक्षगोचर इत्यन्वयः । तथाच रूपादिविज्ञाने सकरणकं क्रियात्वा-
दित्यत्र रूपादिज्ञानकार्यतानिरूपितकरणतायाः छेदनकार्यत्वावच्छिन्नफलयतानिरूपि-
तकरणतातो भिन्नतया सादृशकरणतारूपसाध्यतावच्छेदकवित्तिष्टस्य साध्यस्य पूर्व-
कुत्रापि ज्ञानाभावेनानावत्त्वा सादृशानुमि तेः अहदस्वलक्षणसामान्यविषयकत्वमङ्गी-
कार्यं, वह्निमान् भूमादित्स्यादित्स्मके तु वह्नित्वरूपस्य साध्यतावच्छेदकस्य महान-
सौपवक्ष्यादिनिष्ठस्य पक्षत्वेन वह्नित्वावाच्छिन्नसाध्यकवह्निमान् इत्यनुमितेः
पूर्ववत्त्वे न किञ्चिद्वाचकमिति भावः । पूर्ववतः सामान्यतोदृष्टाद्वेदकं रूपं दर्शयति ।
सोऽयमिति । धीतत्वेन अव्ययसहचारज्ञानजन्यव्यसिज्ञानजन्यानुमानत्वेन, पूर्ववतः
अनुमानस्य तुल्यत्वेपि सामान्यतो दृष्टात् सोऽयं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयकत्वरूपः
विशेषः व्यावर्तकी (विरुद्धः) धर्म इत्यर्थः । ननु सामान्यतोदृष्टपदादृष्ट-
स्वलक्षणसामान्यविषयकत्वं न लभ्यते इत्याशङ्कामपहर्तुं सामान्यतोदृष्टेति पदसमूह

तुल्यत्वे विशेषः । अत्र च दृष्टं दर्शनम्, सामान्यत इति सामान्यस्य, सार्धविभक्तिकस्तसिः । अदृष्टस्वलक्षणस्य सामान्यविशेषस्य दर्शनं सामान्यतोदृष्टमनुमानमित्यर्थः । सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिक-तात्पर्यटीकायां व्युत्पादितमिति नेहोक्तं विस्तरमयात् ।

घटकपदानामर्थं प्रदर्शयन् तस्य सादृशार्थकत्वं ~~प्रदर्शयन्~~ चेति । ~~ननु~~ सामान्यतोदृष्टमिति वाक्ये, दृष्टम् दर्शनमिति । तथाच दृष्टधातुत्तरं भावार्थकप्रत्ययोऽस्तीति दृष्टपदस्य दर्शनार्थकत्वं योध्यम् । सामान्यत इत्यत्र तसिप्रत्ययो न अवधि-त्वार्यकः अपि तु पद्योस्थाने गति पद्यर्थस्य विषयकत्वरूपस्य दर्शनपदार्थं भगवत्सा सामान्यतोदृष्टपदात् सामान्यविषयकज्ञानलाभ इत्याशयेनाह । सामान्यत इतीत्यादि । न च तथापि उक्तवाक्येन सामान्यविषयकज्ञानलाभेऽपि अदृष्टस्वलक्षणसामान्य-विषयकज्ञानालाभोऽप्येत्याशङ्कामपहतुं निष्कृष्टार्थमाह । अदृष्टस्वलक्षणेति । तथाच सामान्यपदस्य अदृष्टस्वलक्षणसामान्ये लक्षणाङ्गीकारेण सादृशार्थलाभसम्भव इति भावः । केचित्तु ननु सामान्यतोदृष्टमिति व्याख्येयवाक्यस्थदृष्टपदस्य अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयमिति व्याख्यानवाक्येनादृष्टार्थपरत्ववर्णनमयुक्तं दृष्टपदस्य अदृष्टार्थकत्वासम्भवात् इत्याशङ्कायां न दृष्टपदस्यादृष्टार्थकत्वमभिहितं, अपि ~~तु~~ सामान्यत इत्यस्य सामान्यत्वस्येत्यर्थकत्वं दृष्टमित्यस्य च दर्शनार्थकत्वमादाय सामान्यस्य दर्शनं इत्यर्थलाभादायातमयां विधेयस्यादृष्टत्वमित्यार्थिकार्थमभिप्रेत्य तथा-मिधानात्र दोष ~~इति~~ समाधानं मनसि निधायाह । ~~ननु~~ चेतोत्पादिना इत्येवमवतारयन्ति । अत्रेह चिन्त्यते अत्र हि दर्शनपदं ~~प्रत्यक्षार्थकं~~ सामान्यतोदृष्टमनुमानं इत्यनुमानपदार्थेन सममभेदान्वधानुपपत्तेः, ~~ननु~~ तु ज्ञानार्थकमेव । तथाच सामान्यज्ञानरूपस्यानुमानस्य विशेषज्ञानरूपस्य सत्त्वेन विशेषे अदृष्टत्वस्य आर्थिकत्वासम्भवेन तस्य तदभिधानमसद्गतं स्यादिति । परे तु सामान्यतोदृष्टमित्यत्र अकारप्रक्षेपमङ्गीकुर्वन्तः अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयकत्वायमाहुः । तदपि अदृष्टस्वलक्षणस्य सामान्यविशेषस्य दर्शनमिति ग्रन्थाप्रारम्भेक्षितमस्माभिः । तथाच यत्र साध्यतावच्छेदकविशिष्टे साध्ये प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुन्यापकत्वघटितव्याप्तिज्ञानादनुमितिः सा पूर्ववदनुमाने ~~ननु~~ साध्यतावच्छेदकन्यापकधर्मावच्छिन्ने हेतुन्यापकत्वघटितव्याप्तिज्ञानादनुमितिः सा सामान्यतोदृष्टमनुमानमित्यनयोर्भेद इति भावः । अत एवोक्तं न्यायवार्तिककृता “पूर्ववदिति वतिप्रत्यय पृथः यथा पूर्व” प्रत्यक्षेण दृष्टोऽयंस्तथा तदनुमानेनापि तमेवार्थं प्रतिपद्यते इति पूर्ववत् दृष्टो भवति, यदितरथर्भेदो नात् धर्मिणोऽधिगतिसाधने तत्सामान्यतोदृष्टमनुमानं यथेच्छादिभिरास्तेस्मादिना । ननु न्यायदर्शनादौ अनुमानत्रैविध्यस्योक्तया अत्र द्वैविद्याभिधानमसद्गतमित्याशङ्क्यामाह । सर्वं चैतदस्माभिरिति । तथाच ~~ननु~~ साधारणासाधारणानुपमं हारिमेवेन व्यवभिचारस्य बहुविधस्येऽपि व्यवभिचारत्वेन रूपेण तेषां त्रयाणामपि सङ्गः, तथा अत्रापि घीतत्वेन पूर्ववत्सामान्यतोदृष्टयोः सङ्गमेव न न्यायसूत्रादिविरोध इति भावः । विस्तरमयादिति । तथाच अत्र साक्षे प्रमेयप्रतिपादनस्यैव मुख्यतया प्रमाणप्रतिपादकत्वात् एव प्रमाणाशेषविशेषज्ञानसम्भवे अत्र शास्त्रे तदभिधानं पौन-कत्यादिदोषं अप्रतिपत्तिसाधनप्रतिपादनादिरूपदोषं च आवहेत् अतः प्रमेयप्रतीतादु-

प्रयोजकबुद्धशब्दभ्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यबुद्धप्रवृत्तिहेतुज्ञानो-
नुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य, स्वार्थसम्बन्धज्ञानसदृका

पशुक्रमेव प्रमाणाभिधानमत्र कृते न विस्तरेणेति भावः ।

आसमुत्तरासवकनन्तु इति कारिकांशं व्याख्यास्यन् शाब्दप्रमायाः अनुमाना-
न्तराभिधाने प्रयोजिकां उपशीलकत्वरूपसङ्कतिं दर्शयति । प्रयोजकबुद्धेत्यादिना ।
प्रयोजकः प्रेरकः, ॥१॥ व्युत्पन्नः तत्तद्भाषामिज्ज इति यावत् । तस्य ॥ शब्दः घटमा-
नयेतिवाक्यम्, तच्छ्रवणानन्तरं, प्रयोज्यबुद्धः प्रेर्यबुद्धः तस्य वा प्रवृत्तिः घटानय-
नाद्विषेष्टानुपपत्तौ यत्नः, तद्धेतुभूतं यज्ज्ञानं घटानयनकार्यताज्ञानं, तद्विषयकप्रवृ-
त्तिं प्रति तद्वैकल्यायताज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । तदनुमानपूर्वक-
त्वात् तदनुमानप्रयोज्यत्वादित्यर्थः । शब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्येति । शब्दार्थयोः वा
सम्बन्धः वाच्यवाचकभावादिरूपः तज्ज्ञानस्येत्यर्थः । अथ पूर्वोक्तरीत्या शब्दार्थयोः
वाच्यवाचकभावरूपस्य ॥१॥ तज्ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुज्ञानानुमानपूर्वकत्वेऽपि शाब्दबोधे अनु-
माननिरूपितसङ्कतिमत्त्वं ॥१॥ कथ्यत इत्यत आह । स्वार्थेति । स्वं अर्थं स्वार्थी
शब्दार्थाविति यावत्, तयोः सम्बन्धः ॥१॥ तज्ज्ञानसदृकारिणः तज्ज्ञा-
नसदृकस्य शब्दस्य अर्थप्रत्यायकत्वात् शाब्दबोधजनकत्वात्, तथाच शाब्द-
बोधं प्रति शब्दस्य शक्तिर्बोधसदृकस्यैव कारणत्वमिति शक्तिधियश्च अनुमान-
पूर्वकत्वात् शाब्दबोधस्य अनुमानप्रयोज्यत्वरूपानुमाननिरूपितोपजीवकत्वसङ्कति-
मत्त्वेन अनुमाननिरूपणानन्तरं शाब्दबोधनिरूपणे सङ्कतमेवेति । अथ भावः ।
अगृहीतशक्तिकेन पदेन शाब्दबोधोद्योजनत्वात् गृहीतशक्तिकस्यैव पदस्य शाब्द-
बोधजनकत्वं वाच्यम्, शक्तिग्रहणानुमानाधीनः, तथाहि प्रयोजकबुद्धस्य गा-
भावयेति वाच्यं भूत्वा प्रयोज्यबुद्धः गवानयने प्रवर्तते तां च गवानयनरूपां चेटामुप-
स्य पादवस्त्यो वाक्यः ॥१॥ गवानयनरूपा चेटा गवानयनविषयकप्रवृत्तिजन्मा गवानय-
नविषयकचेष्टात्वात् वा यद्विषयिणी चेटा मया ॥१॥ सा तद्विषयकप्रवृत्तिजन्मा मदीयस्त-
न्पानविषयकचेष्टावदिति सामान्यव्याप्त्या प्रेर्यबुद्धस्य गवानयनविषयकप्रवृत्तिमनु-
मिनोति, ॥१॥ सा गवानयनविषयिणी प्रवृत्तिः गवानयनवैकल्यायताज्ञानजन्मा गवा-
नयनविषयकप्रवृत्तित्वात् वा यद्विषयिणी प्रवृत्तिः सा तद्विषयककार्यताज्ञानजन्मा मदी-
यस्तन्पानप्रवृत्तिवदिति सामान्यव्याप्त्या गवानयनविषयककार्यताज्ञानमनुमाय तत्र-
वानयनकार्यताज्ञानं किञ्चित्कारणजन्यं कादाचित्कत्वात् मदीयरोदनादिवदिति सामा-
न्यतः किञ्चित्कारणमनुमाय तत्कार्यताज्ञानं प्रयोजकबुद्धशब्दभ्रवणजन्यं तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वात् वा यदन्वयव्यतिरेकानुविधायी स तज्ज्ञानः यथा मदीयदुःस्वान्वय-
व्यतिरेकानुविधायि मदीयदुःस्वान्वयमदीयरोदनमित्यनेन तज्ज्ञानस्य शब्दभ्रवणज-
न्यत्वं निश्चित्य अनतिऽप्रसक्तः तादृशशब्देन सह तत्कार्यस्य कश्चन सम्बन्धोऽस्तीति
विनिश्चिनोति । कथमन्यथा अस्माद्वाक्याद्गवानयनरूपार्थं एव बुद्धः न घटानयनावि-
क्य इति निश्चयः सिद्धयेत् । एवं सामान्यतः आदौ विशिष्टार्थस्य विशिष्टवाक्येन समं
सम्बन्धं निर्निश्चित्य अनन्तरं गां नय ॥१॥ इत्यादिवाक्ये प्रत्येकं गोपदानयन-
पदबोधावापोद्भाषार्थां गवादिपदस्य गवादिरूपार्थं ॥१॥ विनिश्चिनोति । स एव
शक्तिरित्युच्यते । स च पुनस्तमे वैयापिकादिवत् न ईश्वरेच्छाकृपः पुनरीश्वरानङ्गी-

रिणञ्च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयति—“आप्तश्रुतिरासवचनं तु” इति । अत्र आसवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टं लक्षणम् । आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् । आप्ता चाऽसौ श्रुतिर्भवति आप्तश्रुतिः । श्रुतिः—वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानम् ।

कारण, अपि तु पदार्थान्तरमेव । तथा च शाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानपूर्वकत्वात् शक्तिज्ञानस्य अनुमानाधीनतया अनुमाननिरूपणानन्तरं शाब्दबोधनिरूपणं युक्तमेवेति । यद्यपि निरूपणीयतावच्छेदकावच्छेदेन सङ्गतिमत्त्वमपेक्षितमिति यादृशवाक्यवटकपदानां शक्तिज्ञानं न व्यवहारेण जातं अपि तु कारणान्तरादेव सादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधेऽनुमानपूर्वकत्वस्याभावेन अनुमाननिरूपितसङ्गतिमत्त्वं नास्ति । न च व्यवहारातिरिक्तस्य शक्तिज्ञानकारणत्वमेव नास्तीति वाक्यम् । व्याकरणादेरपि शक्तिज्ञानकारणत्वात्, अत एव ‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोसासवाक्याभ्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्युत्तेर्बदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य बुद्ध्याः । इत्यभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते इति शक्यते च कुम्, तथापि व्याकरणाधीनशक्तिग्रहं प्रति व्याकरणादिषट्कमतिक्रान्तिपदानां शक्तिज्ञानमावश्यकं अत्यन्तमच्युत्पन्नस्य शक्तिज्ञानं तु नास्ति । विना नैव सम्भवतीति रीत्या सर्वस्यापि शक्तिज्ञानस्य साक्षात्परम्परया वा अनुमानाधीनत्वस्य आवश्यकतया शाब्दबोधमात्रे अनुमानोपजीवकत्वस्याक्षततयाऽवच्छेदकावच्छेदेन सङ्गतिमत्त्वमस्त्येवेति नानुपपत्तिः । यद्यपि शाब्दबोधे प्रति शब्दस्य न कारणत्वं अपि तु शब्दज्ञानस्यैवेति शब्दस्य अर्थप्रत्यायकत्वादिति ग्रन्थोऽसङ्गतः प्रतिमाति, तथापि ज्ञायमानशब्दस्य कारणत्वाङ्गीकर्तृप्राचीनमताभिप्रायेणैव शब्दपदं लक्षणयाः शब्दज्ञानपरं वा तेनोक्तापत्त्वमावः ।

तदेवं शाब्दबोधेऽनुमाननिरूपितोपजीवकत्वसङ्गतिं प्रदर्शय आसश्रुतिरित्यादि-कारिकांशे लक्ष्यलक्षणादिविभागमाह । तत्रेत्यादिना । ॥॥ आसश्रुतिरासवचनमु-इति कारिकाचतुर्थपादे, लक्ष्यनिर्देशः लक्ष्यबोधकवाक्यम्, इदमनुमानमासवचनञ्चेत्यत्र तस्यैव लक्ष्यत्वेन निर्देशादिति भावः । परिशिष्टम् अवशिष्टे आसश्रुतिरित्यवशिष्टभाग इति यावत् । लक्षणवटकपदानामर्थमाह । आप्ता प्राप्तेति । युक्तेतीति । युक्तत्वं योग्यतावत्त्वं योग्यता च अबाधितत्वं । तथाच अबाधिता प्रमात्मिकेति यावत्, एतादृशी वा श्रुतिः सा आसवचनस्य लक्षणमित्यर्थः । न च पुनश्च ते ज्ञानरूपाया बुद्धिचक्षुरेव प्रमाणत्वेन श्रुतिशब्दस्य ‘श्रुतिः १० वेद आम्नाय’ इत्यादिकोशेन वेदरूपशब्द एव शक्ततया कथं लक्षणसमन्वय सम्भव इत्यत आह । श्रुतिर्वाक्य-जनितमिति । तथाच श्रुतिपदस्य वाक्यजनितवाक्यार्थज्ञाने लक्षणया वाक्यार्थज्ञानस्य भागत्वस्य सङ्गतमेवेति भावः । न च वाक्यजनितं ज्ञानं श्रुतिरित्यावतैः सामञ्जस्ये वाक्यार्थपदं व्यर्थमिति वाक्यम् । तथासात सर्पा वै सप्रमासत इत्यादिश्रुतिजन्यस्य सर्पकर्तृकसप्ररूपाद्येविषयकज्ञानस्यापि प्रमाणत्वापत्तिः । अत्यन्तासत्यपि कार्ये शब्दो ज्ञानं करोति ॥ इति नियमेन तस्यापि वाक्यजन्यत्वादृतो वाक्यार्थेति । तथाच तस्य वाक्यजन्यत्वेऽपि वाक्यनान्यत्वं स्वकीयतात्पर्येविषयतया प्राच्यते इति वाक्यार्थः तद्विषयकं यज्ज्ञानं तथाच वाक्यतात्पर्येविषयार्थतात्पर्येविषयकं यद्वाक्यजन्यं ज्ञानं तदेव शाब्द-

तच्च स्वतःप्रमाणम् । अपौरुषेयवेद्वाक्यजनितत्वेन सकलशो-
पाशङ्काविनिर्मुक्त्युक्तं भवति । एवं वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणवाक्य-

बोधप्रमाणम् इत्यर्थेन न दोष इति केचित् । तत्र च सर्पादौ सप्रमासत इत्यादिवाक्यजन्यस्य
ज्ञानस्य आसत्त्वाभावेन च वारणसम्भवे वाक्यार्थविषयकत्वनिवेशानर्थकत्वं दुर्वारमेव ।
अत्राहुः यत्रैकेन पुरुषेण विजातीयानुपूर्वीकं एकं वाक्यं प्रयुक्तं ॥ तादृशवाक्यसजातीय-
वाक्यव्यवधानान्तरं तादृशवाक्यस्य स्वतन्त्रोच्चारयितुः यज्ज्ञानं स्मरणात्मकं तस्यापि
वाक्यजन्यत्वेन शाब्दबोधोत्पापत्तिरतः वाक्यार्थेति । तथाच वाक्यजनितं वाक्यार्थं
ज्ञानं इत्यनेन आकाङ्क्षाविचतुष्टयज्ञानजन्यत्वं लभ्यते इति ॥ नातिव्याप्तिरिति ।

यद्यपि “आतोपदेशः शाब्दः” इति गौतमसूत्रोक्तशब्दलक्षणघटकोपदेशपक्षे
वाक्यार्थज्ञानपरमिति तल्लक्षणसमानार्थकमेतल्लक्षणं प्रतीयते, तत्रच आस-
क्तु साक्षात्कृतमर्थं यथा दृष्टव्यायस्य विद्यवापविषया प्रयुक्तोपदेशा साक्षात्करणमर्थ-
स्वाप्तिः तथा वर्तत इत्यास्य इत्यासलक्षणमन्यथा उपवर्णितम् । तथापि पृथग्भूते वेदा-
नामपौरुषेयतया वेदप्रतिपादितार्थानां केनापि प्रमाणान्तरेणोपलभ्य विरचितश्चाभावा-
त्तादृशाद्यो न सम्भवतीत्यस्य न्यायसुबोध्यलक्षणसमानार्थकत्वमिति ध्येयम् ।

तदेव शाब्दप्रमालक्षणमभिधाय तस्य समन्वयं वेद्वाक्यजनिते ज्ञाने करोति । त-
थेति । वाक्यार्थज्ञानं चेत्यर्थः । ॥ स्वतः प्रमाणम् तद्व्युक्तं भवतीत्यर्थः । स्वतः प्रमाण-
म् च प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितवाक्यजन्यवधार्यज्ञानस्यम् । तथा च वेद्वाक्य-
जन्यज्ञानस्य प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितवाक्यजन्यत्वेन सिध्यतीत्य-
र्थः । यच्च तस्य स्वतस्त्येपि युक्त्ये किं मानमिष्यत आह । सकलशोपाशङ्काविनि-
र्मुक्तेरिति । सकलाः सम्पूर्णाः, ये शोपाः अमप्रमाद्विपरिक्लिप्ताकरणापटवादिरूपाः
पुन्योपाः अबोधकत्वादिरूपाः शब्दशोपाश्च तेषां वा आशङ्का सम्भावना, तस्य विनि-
र्मुक्तेः अभावादित्यर्थः । अयं भावः शाब्दबोधस्य प्रमाण्याप्रामाण्ये वाक्यस्य पुरुष-
शोपजन्यत्वाजन्यत्वं प्रयुक्ते यद्वाक्यं आन्तेन पुरुषेण नद्यास्तोरे पञ्चफलानि सन्ति
इत्यादिरूपं प्रयुक्तं तद्वाक्यजन्यं शाब्दबोधात्मकं ज्ञानमपि अयुक्तमेव ॥ अमरूप-
शोपविशिष्टपुरुषजन्यवाक्यजन्यत्वात् एवं प्रमादिपुरुषोत्थरितवाक्यजन्यज्ञानमपि
अयुक्तमेव । वेद्वाक्यजन्यज्ञाने च अमप्रमादादिसकलपुरुषशोपाशङ्काविरहेण युक्तत्व-
मस्त्येवेति । यच्च तस्य सकलशोपाशङ्काविनिर्मुक्तत्वं पक्षे किं मानमिष्यत आह ।
अपौरुषेयवेद्वाक्यजनितत्वेनेति । अपौरुषेयतया तत्र अमप्रमादादिद्विशोपविशिष्टपुरुष-
कर्तृत्वाभावेन तज्जन्यज्ञानस्य सकलशोपाशङ्काविनिर्मुक्तत्वं सम्भवत्येवेति भावः । ॥
वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् इत्यनुमानेन वेदस्य पौरुषेयत्वमेव सिध्यतीति कथं तस्यापौ-
रुषेयत्वम् । अत्रोच्यते पूर्वोक्तानुमाने पौरुषेयत्वं यन्नि पुरुषार्थानोच्चारणकत्वस्य विव-
क्ष्यते तदा तु अस्मन्मते तादृशस्य पौरुषेयत्वस्य वेदऽङ्गीकारेण सिद्धसाधनमेव यदि
च पुरुषकर्तृत्वपौरुषेयत्वं तत्र साध्यते तदा तु अप्रयोजकत्वमेव वाक्योच्चारणं
प्रति पुरुषप्रत्यक्षस्य कारणत्वेऽपि सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणकत्वस्य तत्रातिशे-
प्रत्युक्तं वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसामान्यादनुमानाध्ययनं यथा ।
इत्यादिमह्वाशङ्करित्या तस्य अपौरुषेयत्वसिद्धेरिति । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।
युक्तं भवतीति । अवाचितार्थविषयकं भवतीत्यर्थः ।

जनितमपि ज्ञानं युक्तं भवति ।

आदिविदुषश्च कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतभ्रुतिस्मरणसम्भवः, सुप्तप्रबुद्धस्येयं पूर्वेषुरवगतानामर्थानामपरेषुः । तथा च आथ-

ननु वेदवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य अपौरुषेयवेदवाक्यजनितत्वेन निर्दोषतया प्रमाणत्वेपि मन्वादिस्मृतिवाक्यजनितशाब्दज्ञाने प्रमा न स्यात् । तस्य पौरुषेय-
त्वेन भ्रमप्रमादादिपुरुषबोधाशङ्कासम्भवात् । नच तत्र प्रमाणान्तरेण याथार्थ्य-
प्रतीतौ प्रामाण्यनिश्चयः सम्भवति कौकिकवाक्यवदिति वाच्यम् । तादृशवाक्याणां
अदृष्टार्थत्वेन प्रामाणान्तरेण तदर्थप्रतीत्यसम्भवादित्यत आह । पूर्वमिति । वे-
दमूलेति । वेदमूलानि वेदप्रतिपादितार्थप्रतिपादकानि, स्मृतीतिहासपुराणवाक्यानि
तज्जनितमित्यर्थः । तथाच यासां स्मृतीनां पुराणानां इतिहासानाम् वेदमूलकत्वं तेषामेव
प्रामाण्यं न वेदविस्मृत्यर्थप्रतिपादकानामिति 'धर्मस्य शाब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं
स्यात्' इति सूत्रादारभ्य 'देतुदर्शनात्' इत्यन्तेन सूत्रनिश्चयेन मन्वादिस्मृत्याचा-
रादीनां प्रामाण्यं वेदविस्मृत्यर्थप्रतिपादिकानां अनुपपन्नलक्षणमप्रामाण्यमित्या-
दिमीमांसापक्षेण पटुषाः शुक्तिपुरःसरं साधितम् विस्तरभयाच्चेहोच्यते । यद्यपि
सर्वासां स्मृतीनां मूलभूतानि वेदवाक्यानि नोपलभ्यन्ते तथापि कासांश्चिन्
वेदान्तरीयशास्त्रामूलकत्वं लक्षित्तन्नास्त्रामूलकत्वज्ञातृक्रियत इति । एवमेव कपि-
लादिस्मृतीनामपि वेदमूलकत्वादेव प्रामाण्यमवसेयम् ।

ननु मन्वादिभिः स्वयं वेदमधीत्य तदर्थं न्यायनः भवगत्य स्मृतिः कृता
इति शक्यते वक्तुम् । यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना सम्प्रकीर्तितः । स
सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः । ॥ वचनात् । कपिलादिस्मृतीनां
॥ कथं वेदमूलकत्वं 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमपे ज्ञानैर्विभर्ति जाय-
मानश्च पश्येदित्यादिभृत्या तस्य आदिविदुषायाः प्रतिशदितत्वेन आदि-
विदुषश्च वेदाध्ययनासम्भवदित्यत आह । आदिविदुषश्चेति । कल्पादौ पृ-
त्कल्पवीयप्राथमिकचूटिसमये, ननु चूटिसमये कथं भ्रुतिस्मरणसम्भवः । स्मरणं प्रति
अनुभवस्य कारणत्वेन तत्पूर्वं भ्रुत्यनुभवाभावादित्यत आह । कलशान्तराधीतेति ।
तथाच पूर्वकल्पे भ्रुत्यनुभवस्य सत्त्वात् पृत्कल्पे पूर्वकल्पाधीतभ्रुतिस्मरणं न
तुर्घटमिति । एवञ्च कपिलवाक्यस्य वेदमूलकत्वेन मन्वादिस्मृतिष्वेव तस्यापि प्रामा-
ण्यं सिद्धमेवेति भावः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । सुप्तप्रबुद्धस्येयेति । पूर्वं सुप्तस्य पश्चात्प्र-
बुद्धस्य पूर्वस्मिन्नदिने अवगतानां अर्थानां अपरेषु स्मरणमियेत्यर्थः । पूर्वदिनावगत-
पदार्थानामुत्तरदिने स्मरणस्य सम्भवेपि जन्मान्तरावगतपदार्थानां जन्मान्तरे स्मरणा-
पसिधारणाय जन्मान्तरीयसंस्कारनाशस्तत्र ॥ ॥ भवतीत्युपगन्तव्यमिति
कथं कलशान्तराधीतभ्रुतिस्मरणसम्भव इत्याशङ्कौ महाभारतप्रमाणेन निराकरोति ।
तथाचेत्यादिना । तथाच संस्कारसाक्षात्कर्णात्पूर्वजातिज्ञानं इति योगसूत्रभाष्ये
जैमीपक्षस्य वक्षसु महासगुण जन्मपरिणामक्रममनुपदयतः विवेकज्ञानमभूत् इत्यादि
प्रतिपादितम् तद्वदेव योगजवर्मेसहायेन कपिलस्य कलशान्तराधीतभ्रुतिस्मरणं सम्भ-
वत्येव । अत एव प्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वात् बालकस्य स्तम्भपात्रे
प्रवृत्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्यः जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनतास्मरणादेव ॥ प्रवृत्तिः तत्स्मारक-

त्यजैगीषव्यसंवादे भगवान् जैगीषव्यो दशमहाकल्पवर्तिजन्मस्मरण-
मात्मन उवाच "दशसु महाकल्पेषु विपरिवर्तमानेन मया" इत्यादि-
नां ग्रन्थसम्भवेण ।

आप्तग्रहणेनायुक्ताः शाक्य-भिक्षु-निर्ग्रन्थक- संसारमोक्षकादी-
नामागमाभासाः परिहृता भवन्ति । अयुक्तत्वं चेतेषां विगानात्, वि-

मुशोधकं च जीवनादृष्टमितिवत् जन्मन्तरासुभृतयादर्थविषयकस्मरणोद्बोधकं यो-
गजन्यमदृष्टमित्यङ्गीकारे बाधकमाशयत् । एतन् वचनेनोवाच इत्याकाङ्क्षायामाह ।
दृष्टास्त्वित्यादिना ।

अनु पौरुषेयवाक्यस्यापि पूर्वोक्तरीत्या प्रामाण्यं यद्यङ्गीक्रियते । तदा आप्तपदेन
कस्य व्यावर्तनं कर्तव्यमित्यत आह । आप्तग्रहणेनेति । अयुक्ताः सद्योपाः याचिताथं
प्रतिपादका इति यावत् । के ते अयुक्ता इत्यत्र आह । शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थकसंसारमो-
क्षकेत्यादि । ॥ १३ ॥ बौद्धाः, निर्ग्रन्थकाः प्रत्येक्यो निष्कान्ताः, वेदाविशास्त्रविरुद्धा-
प्रातिपादका एव विशेषेण इत्यर्थः । ॥ १४ ॥ आप्तानामपि कापाङ्गिकाः तेषां आगमाभासाः
आगमवशात् आसन् इत्यागमाभासाः आगमसादृश्यं च अज्ञातार्थज्ञापकत्वं, तैरपि
अत्यवगन्नादीनां स्वर्गसाधनत्वस्य स्वीयप्रत्ये प्रतिपादिततया तेषां वाक्यानामपि
अज्ञातज्ञापकत्वमस्येवेति ।

पुतेषां आगमाभासानां अयुक्तत्वे हेतुमाह । अयुक्तत्वं येषां विगानादित्यादिना ।
विरुद्धं गानं विगानमिति व्युत्पत्त्या परस्परविरुद्धार्थक्यनादित्यर्थः पर्यवसितः ।
तथाहि बौद्धानामेव सौत्रास्तिकमाध्यमिकवैभाषिकयोगाचारभेदेन चतुर्विधानां पर-
स्परविरुद्धार्थक्यं सौत्रास्तिकेन ज्ञानवैचित्र्यादर्थोऽनुमेय इत्युच्यते वैभाषिकेन
तस्य प्रत्यक्षत्वमुच्यते तृतीयेन तु सर्वस्यापि ज्ञानरूपत्वमेवोच्यते एवं चतुर्थेन सर्वस्य
शून्यत्वमेवोच्यते इति परस्परविरुद्धार्थक्यनाचेरपि अयुक्तत्वं स्पष्टमेव । केचित्तु विगा-
नात् । मन्वादिभिर्मिन्दित्वादित्यर्थः । तथाच अनुः या वेदवाहयाः स्मृतयो ॥ १ ॥
काश्च जुहव्यः । सर्वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा ॥ २ ॥ ताः स्मृताः । इति वदन्ति ।
॥ ३ ॥ तथा सति येदादीनामपि युक्तत्वं न स्यात् तत्रापि उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति
मा हिंस्यात्सर्वाभूतानि अरणीपोमीर्यं पशुमाकमेत इत्यादिरीत्या परस्परविरुद्धा-
र्थक्यनादिति वाच्यम् । नच मीमांसापरिशोधितन्यायेन सामान्यविशेषभावात्तदङ्गीकर-
णादिना विरोधो भासमानोऽपि निराक्रियत ॥ ४ ॥ वाच्यम् । तथा सति बौद्धादिप्रत्येऽपि
भासमानस्य विरोधस्य कथञ्चित् निराकरणसम्भवादित्यतो हेत्वन्तरमाह । विच्छिन्न-
मूलत्वादिति । अपौरुषेयवेदमूलकत्वाभावादित्यर्थः । नच बौद्धाद्यगमस्य वेदमूल-
कत्वाभावेऽपि सर्वज्ञयौदप्रणीतत्वादेव प्रमाणान्तरेणाभ्युपगम्य विरचिततया चैव
पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यवत्प्रामाण्यं सम्भवत्येवेति वाच्यम् । बौद्धादेः सर्वज्ञत्वे
प्रमाणाभावात् । अतपरोक्तं महपादैः । सर्वज्ञोऽस्माविति श्रुतत्वात्के तु शुभसुभिः ।
तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्ज्ञायते कथम् । कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्वहस्तव । य एवं
स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न शुष्यते । सर्वज्ञोऽनवबुद्धश्च येनैव स्यात् तं प्रति । तद्वाक्यानां
प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यथाक्यवत् । रागादिरहिते चास्मिन् नृक्यापारे व्यवस्थितिः ।
वामान्यप्रणीतैव स्यादते प्रत्यवेक्षणात् ॥ इति । अयमस्य निर्गच्छोऽर्थः बौद्धा

च्छिन्नमूलत्वात्, प्रमाणविरुद्धार्थमिधानाच्च, कैश्चिदेव म्लेच्छादिभिः
पुरुषापसदैः पशुप्रायैः परिग्रहाद्वा बोद्धव्यम् ।

तु शब्देनानुमानाद्यच्छिन्नमिति । वाक्यार्थो हि प्रमेयः, न तु

सर्वज्ञ इति यौद्धज्ञानज्ञेयभूतसर्वज्ञार्थविषयकज्ञानरहितेन ज्ञातुं शक्यम्, अतः तस्य
सर्वज्ञस्य प्रमाणाभावः, यदिच स सर्वज्ञ इति ज्ञानार्थे अन्यः कश्चन सर्वज्ञ अस्तीति क-
ल्प्यते तथापि तस्य सर्वज्ञताज्ञानार्थे अन्यः सर्वज्ञ इति अनेकसर्वज्ञकल्पनापचिरितरीत्या
सार्वज्ञं न सिध्यत्येव । किञ्च कामपूजाकथात्यादिनागरहितस्य प्रत्यक्षानुचारणमपि
न सम्भवितुमर्हति इति तस्य रागादिमत्त्वमकामेवाप्यभ्युपेयं, तथाच रागादिमत्पु-
नोचरितस्य तस्य वाक्यस्य विच्छिन्नमूलत्वादयुक्तत्वं सुदृढमेवेति । अयुक्तत्वे हेत्व-
न्तरमप्याह । प्रमाणविरुद्धेति । सर्ववादिप्रत्यक्षसिद्धे स एवार्थं यत् इत्यादिप्रत्यक्षनिष्ठा-
विरुद्धक्षणिकत्वाभिधानादित्यर्थः । परंतु विच्छिन्नमूलत्वात् वेदमूलकत्वाभावादित्यर्थः ।
नच प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावेऽपि शास्त्रान्तरीयदेशान्तरीयोच्छिन्नशास्त्रादिवेदमूलकत्वं
सत्रानुमेयमित्यत आह । प्रमाणविरुद्धेति । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धेत्यर्थः । तथाच औदुम्बरी
रूपद्वोद्गायति इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा औदुम्बरी सवां येष्टवित्तया इत्यादिस्मृत्या
यथा श्रुतेरनुमानं न भवति, तथा अत्रापि प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धादौद्गायामेन श्रुतेरप्यनु-
मानं न सम्भवत्येवेति भावः । पूर्वतश्च शिष्टाचारोऽपि श्रुत्यनुमापको न सम्भवतीत्याह ।
कैश्चिदेवेति । पुरुषापसदैः सज्जुरजातीयेः । वाकारः कैमुतिकन्यायबोधकः यदि प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरुद्धतया तस्मृत्या श्रुत्यनुमानं न सम्भवति, तदा किमु अशिष्टाचारेणेत्यर्थं
इति वदन्ति । ननु यथा औत्तक्रमादिविरोधेऽपि स्मार्ताधर्मादीनां प्रामाण्यं तद्वदेव त-
त्प्रामाण्यं न विन्यस्यतीत्यतो हेत्वन्तरमाह । कैश्चिदेवेति । म्लेच्छादिभिः म्लेच्छसदृशैः,
सादृश्यं च 'गोमांससादको विरुद्धं बहु आपते । सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्य-
भिधीयते । इति बौधायनोक्तम्लेच्छधर्मवत्त्वेन । पुरुषापसदैः पुरुषेण नीचैः प्रतिक्रोम-
सङ्क्रादिरूपैरित्यर्थः । अत एव पशुप्रायैरिति । आहारनिद्राभयमैधुनधर्महीनत्वादिरूप-
पशुवृत्तिधर्मविशिष्टैरित्यर्थः । तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योक्तदाहरणे पदार्थतावच्छेदकस्य
पदार्थीभूतेनाधर्मेन बाधसम्भवेऽपि अत्र तादृशोदाहरणस्य अप्रकृततया प्रत्युत
शिष्टापरिग्रहे त्वत्वायुक्तत्वमेव सेत्स्यतीति भावः । पशुप्रायाणां परधर्मप्रवेक्षकारणं तु
कुसुमाञ्जयाभुदपनाचार्यैः भूयस्तत्र कर्मलाघवमित्यल्लताः इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण
स्पष्टमेव प्रतिपादितमिति तत् एवावगन्तव्यं नेहोच्यते विस्तरमयात्, विशेषत
अनाकाङ्क्षितत्वात् ।

वैशेषिकास्तु आप्तवचनस्य न प्रमाणान्तरत्वमपि तु अनुमान एवान्तर्भाव इति
वदन्ति, तस्मिन् नृपयति । शब्देनेति । आप्तवचनन्तु इत्यत्रेति शेषः । अनुमानात् पू-
र्वनिरूपितात्, व्यच्छिन्नमिति व्यावर्तयति, आप्तवचनमिति शेषः । ननु तस्य प्रमाणा-
न्तरत्वकल्पने गौरवाद्नुमान एव तस्यान्तर्भावोऽस्तु इत्यस्तस्य अनुमानानन्तर्भावेऽपि
जमाह । वाक्यार्थो हीत्यादिना । गौरवस्तोत्यादिवाक्यस्य गौरवस्तत्तावतीत्यादिरूपोऽर्थः
प्रमेयः सज्जानं च अनुमानेन न सम्भवितुमर्हति किन्नाभावादित्यर्थः । नच वाक्यस्यैव
तत्र किमस्त्वं सम्भवतीत्यत आह । न तु तद्वर्मा वाक्यमिति । वाक्यं वाक्यार्थधर्मो
नास्तीत्यर्थः । अर्थे भावः, गौरवस्तोति वाक्यादस्तितावती गौरववाकारकोऽनुभवः सर्व

तद्वर्गो वाक्यम्, येन तत्र त्रिंशद् भवेत् । न च वाक्यं वाक्यार्थं बोधयत सम्बन्धग्रहणमपेक्षते, अमिनवकविरचितस्य वाक्यस्या-
दृष्टपूर्वस्याननुभूतचरवाक्यार्थबोधकत्वादिति ।

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणेपु तद्विशेषलक्षणेपु च सत्सु, यानि प्रमाणान्तराण्युपमानादीनि प्रतिवादिभिरभ्युपेयन्ते तान्युलक्षणे-
ष्वेव प्रमाणेष्वन्तर्भवन्ति ।

तथा हि-उपमानं तावत् 'यथा गौस्तथा गवयः' इति वाक्यम् ।

जनप्रसिद्धः, साङ्ख्यप्रामाण्यानङ्गीकर्तुमिः ॥ अनुमानं पृथगन्तर्भावः कर्तव्यः, अनुमाने
च गौरस्तितावतो गौरस्त्योतिवाक्यादिति हेतुः कर्तव्यः, तथा न सम्भवति हेतोः साध्येन
सह सामानाधिकरण्यात् पक्षवृत्तित्वस्य चावश्यकतया वाक्यरूपहेतोः गोरूपायेश्व-
तमानत्वात् । न च वाक्छिन्नसम्बन्धेन वाक्यस्य गोरूपायं विद्यमानत्वात् हेतोः पक्षधर्म-
त्वं सम्भवत्येवेति वाक्यम् । पक्षधर्मस्यैव निर्वाहं वाक्ये वाक्छिन्नकल्पनात्, वाक्छिन्नसम्ब-
धेयापि वाक्यस्य पक्षेऽसम्भवः ॥ ननु मेघोन्नत्या बृष्टयन्तुमित्युक्ते धर्मधर्मिभावा-
भावेपि व्याप्यत्वज्ञानादेवानुमितिरित्यनुभवसिद्धम्, व्याप्यत्वज्ञाविनाभावरूपसम्ब-
न्धवत्त्वमिति पूर्वमेवोक्तम् । तथा च वाक्यस्याप्यर्थभाविनाभावरूपसम्बन्धसत्त्वात्
वाक्यार्थानुमितौ लिङ्गत्वं सम्भवत्येवेति कुतो न तस्यानुमितावन्तर्भाव इत्याशङ्कामप-
हरति । नपेक्ष्यादिना । यथा पूर्वतो वद्विमान् इत्यनुमित्यर्थं पूर्वं महानसादौ वद्विमाना
सह धूमस्य सहचारज्ञानापेक्षा न ॥ वाक्येन वाक्यार्थस्य बोधे पूर्व सहचार-
ज्ञानापेक्षेति भावः । न च साङ्ख्यस्यातिरिक्तप्रमाणत्वापत्तिमिथा तत्रापि व्याप्तिज्ञाने
कल्पयित्वा क्षणविलम्बेनैव तत्र बोधो भवतीत्यभ्युपेयम् । न च गवादौ वाक्यस्य
वाक्छिन्नसम्बन्धभावेन लिङ्गत्वमेव न सम्भवतीति वाक्यम् । पुत्रानि पशानि
साल्येन विपयस्मारितपदार्थसंसर्गाग्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकर्मत्वादित्या-
दिरीत्या पक्षे हेतोः सत्यसम्बन्धादित्यत आह । अमिनवकविरचितस्येति । तथा
च यस्य वाक्यस्य पूर्वं तदर्थेन सह सम्बन्धो नानुभूतः तादृशवाक्यार्थबोधस्य व्या-
प्तिज्ञानजन्यत्वासम्बन्धेन तस्यानुमितावन्तर्भावयितुमशक्यतया तस्यातिरिक्तत्वसि-
द्धिरिति भावः । पूर्वमनुमानस्य साङ्ख्यरूपस्य आत्मा वाजे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः
इत्यादौ पौनस्त्यापत्तिरित्यादीनि कृपणानि तत्तद्व्यर्थोक्तानि बहूनि सन्ति विलु-
प्तमार्गोक्त्यन्ते ।

प्रमाणसामान्यलक्षणं तद्विशेषलक्षणानि चोक्त्वा सर्वप्रमाणसिद्धत्वादित्यादि-
वर्णकारिकायाख्यानावसरे त्रिष्वेव सर्वेषां प्रमाणानामन्तर्भाव इत्युक्तं स्मारयति ।
पूर्वमित्यादिना । उपमानादीनीति । आदिपदार्थापत्यनुपलब्धिसम्भवेतिहापरिवहः ।
प्रतिवादिभिः नैयायिकेन्द्रान्तिमोमांसकादिभिः, उक्तलक्षणेपु प्रतिविपया व्यवस्यो
दृष्टम् इत्यादिपन्थेन कथितलक्षणेपु प्रत्यक्षानुमानागमेपु अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ।

कथमुक्तलक्षणेपु तेषामन्तर्भाव इत्यत्राह । तथा हीति । तत्र प्रथमं उपमानस्वरूपं
वर्णयति । उपमानं तावदिति । उपमानस्य नैयायिकमतेन स्वरूपं प्रदर्शयति । यथा
गौस्तथा गवय इति वाक्यमिति । तथा च नैयायिकाः । यथा केनचिन्नागरिकेण की-

तज्जनिता धीरागम एव ।

योऽप्ययं 'गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचकः' इति प्रत्ययः, सोऽप्यनुमानमेव । यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते, सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचकः, यथा गोशब्दो गोत्वस्य, प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशो, इति तस्यैव वाचक इति तत् ज्ञानमनुमानमेव ।

यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्ष-
इति गवय इत्येवं रूपेण पृष्टः ॥१॥ वनेचरः गोसदृशो गवय इति वाक्यं प्रयुज्यते त-
द्वाक्यमेवोपमानमिति वर्णयन्ति । तदेवोक्तं न्यायसूत्रे "प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधन-
मुपमानमिति । प्रसिद्धेन ॥१॥ साधर्म्यात् साध्यस्य अप्रसिद्धस्य गवयादेः साधनं
यस्माद्वाक्यात्तदुपमानमित्यर्थः । तस्य प्रमाणान्तरत्वं दूषयति । तज्जनिता धीरित्या-
दिना । तज्जन्यज्ञानस्य वाक्यजन्यतया आगमत्वमेव ननु प्रमाणान्तरत्वमिति भावः ।
तथा चाहुः प्रशस्तपादाचार्याः आमेनाप्रसिद्धगवयस्य गवा गवयत्वप्रतिपादनादु-
पमानमाश्रयचनमेवेति ।

ये च नैयायिकाः 'समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थः' इति न्यायवार्तिकरीत्या
गोसदृशो गवय इति वनेचरवाक्यं श्रुत्वा वने गतस्य घामीणस्य अरण्ये गोसदृशं
विण्डं पश्यतः अयं गोपद्वाक्यः इत्याकारकं ज्ञानं यज्जायते तदेवोपमितिरिति वर्ण-
यन्ति । तन्मतमुपन्यस्य दूषयति । योऽप्ययमिति । गवयशब्दो गोसदृशस्य
इत्यपि यः प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेवेति योजना । ॥१॥ तस्यानुमान एवान्तर्भावसम्भवे
न पृथक् प्रामाण्यकल्पनं युक्तमिति भावः । अत्र गोसादृश्यस्य गवयपदशक्त्यतावच्छे-
दकत्वमुक्तमिति नो भ्रमितव्यम् गवयत्वज्ञात्यपेक्षया गुह्यतया तस्य शक्त्यतानवच्छे-
दकत्वात्, अपि तु गवयत्वजातिपरिचायकमेव तदिति ध्येयम् । कथं तस्यानुमानेऽ-
न्तर्भाव इत्यत्राह । यो हीति । असति वृत्त्यन्तर इति । लक्षणागौणोत्पत्त्योरभाव
इत्यर्थः । तेन गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य गङ्गातीररूपार्थं प्रयुज्यमानत्वेपि ॥२॥
तद्वाचकत्वाभावात्, मित्रो माणवक इत्यादौ सिंहपदस्य सिंहसदृशरूपार्थं प्रयुज्य-
मानत्वेपि तद्वाचकत्वाभावाद्द्वयमिधारे निरस्तः । गोत्वस्येति । एतेन जातायेव
शक्तिः, न व्यक्तो व्यवहारी मानस्त्यात् व्यभिचाराच्च इति ध्वनितम् । तथाच गवय-
शब्दः गोसदृशनिष्ठगवयस्यावच्छिन्नवाक्यतानिरूपितवाचकतावान् लक्षणागौणो-
त्पत्त्योरभावे सति वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् गोत्वे प्रयुज्यमानगोपदवत् इत्यनुमा-
नेनैव गवयपदवाचकत्वसिद्धौ सत्यां ॥३॥ प्रमाणान्तरत्वं न सम्भवत्येवेति ।

एवं च 'सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह । प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुप-
मानफलं विदुः । इत्युद्यनाचार्योक्तिरपि अत्रैव निराकृता' तस्योक्तरीत्या प्रत्यक्षा-
पसाध्यत्वाभावात् ।

केचित्तु यथा गोस्तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यं श्रुत्वा वने गतस्य गवयसन्निकर्षं
सति अयं गवयः मग्नोसदृशः इत्याकारकं यज्ज्ञानं तदुपमितिरिति वदन्ति । तन्मतं
दूषयति । यत्स्वित्यादिना । अयमर्थः, गवयो गोसदृशः इत्याकारकं यज्ज्ञानं तस्य
प्रमाणान्तरत्वं नाङ्गीकार्यं तज्ज्ञानस्य गवयाद्यंशे प्रत्यक्षत्वात्, गवांशे च स्मरणरूप-
त्वात् इति ॥ तस्य प्रमाणान्तरत्वम् ।

मेव । अत एव स्मर्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् । न त्वन्यद्गवि सादृश्यम् अन्यच्च गवये । भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते । सामान्ययोगश्चैकः । स चेद्गवये प्रत्यक्षः, गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति, यत्र प्रमाणान्तरमुपमानं भवेत्, इति न प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

मीमांसकास्तु गोसदृशो गवय इति वाक्यार्थज्ञानानन्तरं वनं गतस्य गजयो गोसदृशः इति ज्ञानानन्तरं मदीया गौरनेन सदृशी इत्याकारकं यज्ज्ञानं तदेवोपमिति, तस्य च गवा इन्द्रियसन्निकर्षाभावेन न प्रत्यक्षरूपता, नाप्यनुमितिरूपत्वं गवयनिष्ठस्य गोसादृश्यस्य पक्षीभूतगोनिष्ठत्वाभावेन अतल्लिङ्गत्वात्, नापि शाब्दबोधरूपत्वं वाक्यार्थज्ञानाभ्यन्तत्वात्, इति रीत्या प्रमाणान्तरत्वसिद्धिरिति यद्वन्ति । तन्मते कूपयति । ॥॥ एवेति । गोनिष्ठगवयसादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वादेयेत्यर्थः । स्मर्यमाणायां गवि गवयसादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वे हेतुमाह । न त्वन्यदिति । हि यतः गवि गवयसादृश्यं गवये गोसादृश्यादभ्यन्तेत्यर्थः । ॥॥ गवये गोसादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वात् गव्यपि तत्सादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति भावः । गवयनिष्ठगोसादृश्याद्गोनिष्ठगवयसादृश्यत्वाभेदे हेतुमाह । भूयोऽवयवेति । भूयसां अवयवानां सुरविपाणादीनां यानि सामान्यानि सुरत्वादीनि तेषां योगः सम्बन्ध एव सादृश्यं, यद्यपि सुरत्वादेः सम्बन्धः सुरादावेष ननु गवि इति ॥॥ सादृश्यं अवयविनि स्थात्, तथापि स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन सुरत्वस्यैव सादृश्यरूपतया तस्य च गवि गवये च वर्तमानत्वेन तस्य एकत्वेन उभयोरपि सादृश्यं एकमेवेति न दोषावकाशः । ॥॥ च प्रकृतस्थलाभिप्रायेण । सिद्धो माणवकः इत्यादौ तु सिंहसादृश्यं माणवके न भूयोऽवयवसामान्ययोगरूपं सिद्धावयववृत्तीनां सुरत्वादीनां स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन माणवकादावभावात्, अपि तु सिंहवृत्तिभूयोगुणसामान्ययोगरूप एव सिंहगुणवृत्तीनां क्रोधस्त्वक्रत्वस्याणां भूयसां सामान्यानां योगस्य तत्र सत्त्वादिति । तथाच स्वावयवेषु समवेतैः सामान्यैः येन प्रकारेण स्वस्य योगः तथैव स्वमित्रे तेषां योग एव, सादृश्यमिति न तस्य न प्रत्यक्षत्वसम्भव इति । यद्यपि यथा अत्रिमित्वादिस्थले पर्वतः ॥॥ बहिर्बह स्मर्यमाणः तथापि तयोः सम्बन्धस्य केनापि प्रमाणान्तरेणाप्राप्ततया अनुमितिरूपं प्रमित्यन्तरमङ्गीक्रियते एवमेव गोः स्मर्यमाणत्वे गवयसादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वेपि च तयोः सम्बन्धस्य केनापि प्रमाणान्तरेणाप्राप्ततया उपमितेरपि प्रमित्यन्तरत्वमङ्गीकार्यं इति वाक्यते वक्तुम् । तथापि तयोः सम्बन्धस्य अनुमेयत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावाः । नच मदीया गौरनेन सदृशी इति ज्ञानस्यानुमानरूपत्वं न सम्भवति हेत्वभावादिति वाच्यम् । गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वसम्भवात् । नच गवयनिष्ठगोसादृश्यस्य न हेतुत्वं सम्भवति तस्य पक्षीभूतगव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् । गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वस्यैव तत्र हेतुत्वसम्भवात् तस्य च पक्षमेवेत्याह ॥॥ इति । पूर्वविधानुमानान्वसारेपि गवि गवयसादृश्यस्य ज्ञानैव गवयसादृश्यत्वेन गामुपमिनोर्मात्यनुव्यवसायाच्च उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमङ्गीकार्यमिति मीमांसकादीनामाशयः । अत्र च अनुभव एव प्रमाणमिति नात्र विशेषतो वक्तव्यम् ।

एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरम् ।

तथा हि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्याऽदृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमतता वृद्धानाम् । साऽप्यनुमानमेव । यदा खल्वस्यापकः सजेकत्र नास्ति तदाऽन्यत्रास्ति । यदाऽस्यापक एकत्रा-

शिष्यते । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

तदेवं ज्ञानानाम् सत्तन्मतानुसारेण प्रत्यक्षादिषु अन्तर्भावं कृत्वा अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वनिरासायाह । एवमर्थापत्तिरपीत्यादि । तत्र मीमांसकाद्यभिमतमर्थापत्तित्वरूपमाह । तथाहोत्यादिना । सतकपेजीवी चैत्र इति उच्येतिःशाब्दाद्वगत्-जीवनस्य चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन ~~तदाऽन्यत्र~~ तदाऽन्यत्र, बहिर्भावस्य कल्पनमर्थापत्तिरिति मीमांसकावामभिमतमित्यर्थः । अयमत्र मीमांसकामिप्रायः, उपापचक्षा-नेन उपपादकज्ञानमर्थापत्तिः । अन्येन केनचित्कल्पनीयेन जिना यत् न उपपद्यते तत् उपपाद्य इत्युच्यते, येन जिना नोपपद्यते तदुपपादकम् एवं च उपपाद्यज्ञानं अर्थापत्तिकरणम् उपपादकज्ञानं, च अर्थापत्तिः । सा च अर्थापत्तिर्द्विविधा, दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र दृष्टार्थापत्तिस्तावद्यत्र शब्दातिरिक्तप्रमाणेन उपपाद्यज्ञानं तत्रन्योपपादकज्ञानरूपा, यथा जीवतश्चैत्रस्येत्यादिपूर्वोक्ता, श्रुतार्थापत्तिश्च यत्र शब्दप्रमाणेन उपपाद्यज्ञानं तत्रन्योपपादकज्ञानस्वरूपा, यथा पीनो देवदत्तो दिवा न शुद्धे इत्यादौ- तत्र हि पीनो देवदत्तो दिवा न शुद्धे इति वाक्यध्वजानामन्तरं दिवा-ऽभुजानस्य पीनत्वरूपोपपाद्यज्ञानं ~~तत्र~~ रात्रिभोजनरूपोपपादकस्य ज्ञानं भवतीति रीत्या श्रुतार्थापत्तित्वं, यद्यपि दृष्टपदस्य ज्ञानमात्राधिक्यतया श्रुतार्थापत्तेरपि दृष्टार्थापत्तायेवान्तर्भावो भवति तथापि गोबलीवर्द्धन्यायेन दृष्टपदस्य शब्दबोधातिरिक्तप्रमाणजन्योपपाद्यज्ञानपरत्वं योध्यम् । सा च प्रमाणान्तरं, तथाहि तद्विषयस्य बहिर्भावा-देः चक्षुराद्यलङ्घितृप्तया प्रत्यक्षत्वं न सम्भवत्येव । नाप्यनुमानत्वं अनुमाने हि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वं सर्वथादिसिद्धं अस्य च अनुमानत्वं यदुता गृहास-त्वे सति जीवित्वस्य हेतुता बहिःसत्त्वस्य च माह्वता अङ्गीकार्या तच्च न सम्भवति बहिःसत्त्वरूपसाध्यव्याप्तेः पूर्वोक्तेतो ज्ञानाभायेपि सादृशज्ञानोत्पादात् सादृश-व्याप्तिज्ञानसत्ये ~~तदा~~ अनुमितित्वमिष्यते एव, अर्थापत्तिरूपता तु यदा यत्र यत्र गृहासत्ये सति सत्त्वाभावः तत्र ~~तत्र~~ जीवित्वाभावः इति ज्ञाने सति यत् बहिःसत्त्वस्य ज्ञानं तस्यैव । तत्तु नानुमितिरूपं सम्भवति साध्याभावे साध्या-भावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमित्यावप्रबोधकत्वात् । नाप्यनुमिति-रूपत्वं सादृश्यज्ञानकरणकत्वाभावात्-पूर्वं शब्दज्ञानकरणकत्वाभावात्न शब्दरूप-त्वस्यासम्भवेन अनुपलब्धिकरणकत्वाभावेन अनुपलब्धिरूपत्वस्याऽप्यसम्भवेन प्रमाणान्तरत्वसिद्धिरिति । तदेवमतं दृश्यति । साप्यनुमानमेवेति । पूर्वोक्तार्थापत्तेर-नुमानत्वे तस्या व्याप्तिज्ञानसध्यत्वावश्यकत्वाव्याप्तिज्ञानं दर्शयति । यदा त्वस्थिति । तथाच चैत्रः बहिःस्ति गृहासत्त्वे सति जीवित्वात् अहमिव इत्यनुमानेनैव बहिःस-त्त्वसिद्धिरित्यर्थः । इदंज्ञानुमानं यत्र जीवतो गृहासत्त्वम् तत्र बहिःसत्त्वम् इति ज्ञानात् यत्र च बहिःसत्त्वं तत्र जीवित्वं सति गृहासत्त्वभावः इत्युभयविधव्याप्तिज्ञा-नादपि सम्भवति, तत्र च प्रथमव्याप्तिज्ञानं दर्शयति । यदा सत्त्विति । सत्त्वविधमाह-

स्ति तदाऽन्यत्र नाऽस्ति, इति सुकरः स्वशरीरे व्याप्तिग्रहः । तथा च सतो गृहमावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैत्रस्य क्वचित्सत्त्वेन गृहभावाः शक्योऽपह्नोतुम्, तेनाऽसिद्धो गृहभावावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च गृहभावेन वा सत्त्वमप-

जीवमिति बाधत्, एकत्र गृहे नास्ति तदाऽन्यत्र बहिरस्ति इति स्वशरीरे व्याप्तिग्रहः सुकर इति योजना । तथाच यत्र यत्र जीवित्वे सति एकत्रायतमानत्वं तत्र तत्रान्यत्र वर्तमानत्वमिति व्याप्तिः पर्यवसिता, अत्र जीवित्वपक्षोपादानात् अवस्तवत्यस्य एकत्र वृत्तलादौ अवर्तमानत्वसत्त्वेपि वर्तमानत्वाभावात् न व्यभिचारः । पक्षोक्तव्याप्त्या चैत्रे बहिःसत्त्वज्ञानस्यानुमानरूपत्वसम्भवेति यत्र चैत्रस्य बहिःसत्त्वज्ञानेन गृहासत्त्वं ज्ञायते तत्र गृहासत्त्वज्ञानानुमितिरूपत्वं अपि तु अर्थापत्तिरूपत्वमेव स्यात् तत्प्रयोजकव्याप्तिज्ञानाभावात् इत्याशङ्क्या तादृशस्थलेपि व्याप्तिज्ञानं प्रदर्शयन् अनुमितिरूपत्वं स्पष्टयति । यदा गृहासत्त्वज्ञानं परिच्छिन्नपरिमाणवान्, तथाच परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वे सति एकत्र सत्त्वं यत्र यत्र तत्र तत्र अन्यत्रावर्तमानत्वम् इति व्याप्तिज्ञानस्यापि स्वशरीरान्तर्भावेण सुषट्पत्या तादृशव्याप्तिज्ञानादेव चैत्रस्य गृहासत्त्वज्ञानमनुमानरूपं सम्भवतीति न तदर्थं अर्थापत्तिरूपप्रमाणान्तरस्वीकार इति भावः । अत्र च अव्यापकत्वं सर्वव्यापकस्य गगनादेः एकत्र वर्तमानत्वेपि अन्यत्रावर्तमानत्वाभावाद् व्यभिचारवारणाय । ननु भवतु पूर्वोक्तरीत्या व्याप्तिज्ञाने ततः किमित्यत आह । तथाचेति । व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वादित्यर्थः । सतो जीवतश्चैत्रस्य, गृहमावदर्शनेन लिङ्गेन ज्ञानं बहिर्भावज्ञानमनुमानमेवेत्यर्थः । यद्यपि गृहमावदर्शनस्य न लिङ्गत्वमपि तु गृहमावत्त्वेन तथापि लिङ्गपदं लिङ्गज्ञानपरं सत्त्वं अनुमितौ कारणत्वात् । परे तु यत्र सत्त्वेन नास्ति तदा अन्यथास्ति इति अन्यथाव्याप्तिं प्रदर्श्य व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति । यदा अस्यापक इत्यादिना । न च व्यतिरेकव्याप्तिस्थले हेत्वभावात् साध्याभावव्यापकत्वमात्रव्यकमिति कथं उक्तव्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपता सम्भवति तत्र अन्यत्रासत्त्वरूपसाध्याभावव्यापकत्वस्य अन्यत्र सत्त्वरूपहेत्वभावेऽवोचनादिति वाच्यम् । यदा अन्यत्र नास्ति तदा एकत्रास्तीति योजनया तादृशार्थलाभसम्भवादिति वदन्ति । तत्र च अव्यापकपदस्य वैयर्थ्यापत्तिर्दुर्वारेति । व्यतिरेकव्याप्तेरपि अन्यैव रीत्या स्वशरीरान्तर्भावेण सुषट्पत्या बोध्यम् । तथा च चैत्रः बहिरस्ति गृहनिष्ठास्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति जीवित्वादित्यनुमानं फलितम् । न च सत्त्वासत्त्वयोः परस्परं विरुद्धतया एकस्मिन् सदुभयज्ञानस्यासम्भवेन पक्षधर्मताज्ञानाभावात्कथमनुमितिरित्याशङ्कामपहरति । न च चैत्रस्येति । चैत्रस्य क्वचित्सत्त्वेन अपह्नोतुं अपनेतुं न शक्य इत्यर्थः । येन असिद्धः चैत्ररूपपक्षे अनुचित, गृहभावावो बहिर्भावे हेतुर्न स्यादित्यर्थः । एवं गृहासत्त्वस्य सत्त्वप्रतिबन्धकतया कथं गृहासत्त्वे सति सत्त्वरूपसाध्यज्ञानं पक्षे सम्भवेदित्याशङ्कामपहरति । नचेति । गृहभावेन गृहासत्त्वेन सत्त्वं सत्त्वसामान्यम्, तेन गृहासत्त्वस्य गृहासत्त्वप्रतिबन्धकत्वेपि न क्षतिः । यद्यपि गृहासत्त्वकुदोः प्रतिबन्धकत्वेपि गृहासत्त्वस्य न गृहासत्त्वप्रतिबन्धकत्वं तथापि अत्र प्रतिबन्धपदार्थः तज्ज्ञानविरोधज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूप एव । तथा च गृहास-

पञ्चयते, येन सत्त्वमेधाऽनुपपद्यमानमात्मानं न बहिरवस्थापयेत् ।

तथा हि—चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं विरुध्यते, गृहासत्त्वं वा । न तावद्यत्र सत्त्वस्याऽस्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, मित्र

सत्त्वस्य गृहासत्त्वग्रहे प्रतिपन्नभीभूतगृहासत्त्वज्ञानविपर्ययावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य सत्त्वा-
त्तस्य सत्प्रतिपन्नकत्वोक्तिः संगतैवेति । अपञ्चयते प्रतिपद्यते, तथाच सत्त्वसामा-
न्यवत्तावुद्धिं प्रति सत्त्वसामान्याभाववत्तानिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकतया तस्य चात्रा-
सत्त्वेन सत्त्वपुद्गेरपि वत्पक्षौ न किञ्चिदाधकम् । केचित्तु गृहासत्त्वे सति सत्त्वस्य
हेतुस्ये बहिःसत्त्वस्य साधकत्वं न सम्भवत्येव बहिःसत्त्वस्वरूपाध्यानुमितिं
प्रति गृहासत्त्वनिश्चयस्वरूपस्य हेतुनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् इत्यासङ्गमपहर्तु-
माह । नचेति । इति चक्ष्मि । तत्र तद्वत्तावुद्धिं प्रति सदभाववत्तानिश्चयस्य कार्य-
सहभावेन प्रतिबन्धकतया गृहासत्त्वे सति सत्त्वरूपहेतुमत्तानिश्चयस्यैवासम्भवस्वरूपा-
ङ्गासम्भवे साध्यानुमित्यसम्भवसाङ्गानुसरणे प्रयोजनभासः । ननु गृहास-
त्त्वपुद्गेः सामान्यवुद्धिप्रतिपन्नकत्वं का क्षतिरित्यत आह । येनेति । सत्त्वमनुप-
पमानं अनिश्चीयमानं, आत्मानं न बहिरवस्थापयेत् बहिःसत्त्वानुमापकं न भवेत्
इत्यर्थः । तथा चैत्रो बहिरस्ति गृहासत्त्वे सति सत्त्वादित्यत्र न गृहासत्त्वमा-
त्रस्य हेतुता सम्भवति भूतस्यापि गृहासत्त्वेन तत्र च बहिःसत्त्वभावेन व्यभि-
चारात्, अपि तु सत्त्वविशिष्टस्यैव तस्य, तथाच सत्त्वविशिष्टगृहासत्त्वनिश्चयो न
सम्भवत्येव चैत्रे, सत्त्वगृहासत्त्वनिश्चययोः कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकत्वात् इति कथं
बहिःसत्त्वज्ञानस्यानुमितिरूपत्वं भवेदिति शङ्काकर्तुरभिप्रायः, स च गृहासत्त्वनिश्च-
यस्य सत्त्ववुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभावात् अयुक्तं पृथेति तात्पर्यम् ।

सत्त्वसामान्यनिश्चयः गृहासत्त्ववुद्धिं प्रति गृहासत्त्वनिश्चयः सत्त्वसामान्यवु-
द्धिं प्रति न विरुध्यति इत्यभिहितम्, तत्र च सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधस्य सर्वलोकासिद्धतया
तस्य बाह्यमात्रेणापक्षपासम्भवात् तयोर्विरोधे हेतु(वदर्थं वक्तव्यः इति तयोर्विरोध-
प्रदर्शनायाह । तथाहीत्यादि । गृहासत्त्वसत्त्वयोर्विरोधं वाच्यमिमं विकल्पयति । चैत्र-
स्येति । सत्त्वमात्रम् देशविशेषानवच्छिन्नं सत्त्वसामान्यम्, तत्रार्थं विकल्पं निरा-
करोति । न तावदिति । यत्र कचन सत्त्वस्य सत्त्वसामान्यस्य, गृहासत्त्वेन सह विरोधो
नास्तीत्यर्थः । अत्रेव हेतुमाह । भिन्नविषयत्वादिति । गृहासत्त्वस्य विषयः गृहात्मकः
प्रदेशः सत्त्वस्य तु इतरप्रदेशोपीति भिन्नविषयत्वान्न विरोधा, असौपोमीथं पञ्चमा-
कमेत इतिशास्त्रेण मा हिंस्यात्सर्वाभूतानीति शास्त्रस्य भिन्नविषयत्वाच्च विरोध इ-
त्येति । तथाच तद्विमिकतद्वर्मावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रि ज्ञानं प्रति तद्विमिक तद्वर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकनिश्चयस्यैव विरोधित्वं, न तु सत्प्रतियोगिकाभाव-
प्रकारकस्य तस्य, तथा सति भूतत्वे मौल्यये नास्तीत्याकारकनिश्चयस्यापि भूतत्वं
यत्तद्विस्थाकारकज्ञानप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, तथाच तयोर्विरोधान्न गृहासत्त्वनिश्चयस्य
सत्त्वसामान्यवुद्धिप्रतिबन्धकत्वमिति भावः । ननु गृहासत्त्वेन यत्र कचन सत्त्वस्य
मास्तु विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथापि चैत्रो बहिरस्ति गृहासत्त्वे सति सत्त्वा-
दित्यत्र चैत्रे सत्त्वसामान्यज्ञानस्यावश्यकतया तदन्तःपातिगृहासत्त्वस्यापि
ज्ञाततया गृहासत्त्वज्ञानं सम्भवति तयोः सामानविषयत्वेन विरोधा

विषयत्वात् । देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समान-
विषयतया विरोध इति चेत्, प्रमाणविनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पा-
क्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् । नाऽपि प्रमाणवि-
निश्चितो गृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिपिपक्षन् सत्त्वमपि प्रति-
क्षेप्तुं सांशयिकत्वं च व्यपनेतुमर्हतीति युक्तम् । गृहावच्छिन्नेन चैत्रा-
भावेन गृहसत्त्वं विरुद्ध्यते, न तु सत्त्वमात्रम्, तस्य तत्रौदासीन्यात् ।
तस्माद्गृहाभावेन लिङ्गेन सिद्धेन सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति
युक्तम् ।

दित्याशङ्कते । देशसामान्येनेति । निश्चितदेशत्वेनेत्यर्थः । गृहविशेषाक्षेपः ।
गृहविशेषप्राप्तिः, तथाच अविश्वामित्रस्य चैत्रस्य पक्षीकृतत्वेन सत्त्वमात्रस्य सामा-
न्यमाक्षिपक्षे देशसामान्यमप्याक्षिपति, देशसामान्यमाक्षिपता च तेन देशविशेषोपि
आक्षिप्यते इति पक्षे प्राप्ततया समानविषयतया विरोधः स्यादित्याशयः ।
तथाच हेतुसमाज्ञानासम्भवेन न अनुमितिः सम्भरतीत्यर्थः । उक्ताशङ्कौ परिहरति ।
प्रमाणविनिश्चितस्यादिना । प्रमाणविनिश्चितस्य प्रत्यक्षरूपप्रमाणेन निश्चितस्य, गृहा-
सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् प्रतिबन्धासम्भवात् । निश्चयात्मक-
गृहासत्त्वबुद्धिं प्रति संशयात्मकगृहसत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, अन्यथा
संशयस्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वे संशयानन्तरं कुमापि निश्चयो न स्यादिति भावः ।
गृहसत्त्वस्य सांशयिकत्वे हेतुमाह । पाक्षिकश्चेति । पक्षे प्राप्तः । निश्चितत्वात्सम्भ-
वादित्यर्थः । ननु मालु अनिश्चितस्य गृहसत्त्वस्य निश्चितगृहासत्त्वप्रतिबन्धकत्वं
तथापि निश्चितगृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वप्रतिबन्धकत्वमिव तदाक्षेपकसत्त्वसामान्य-
प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्याशङ्कामपहरति । नापीति । प्रमाणेन विनिश्चितः गृहाभावः
अस्य चैत्रस्य गृहसत्त्वं प्रतिपिपक्षन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेप्तुं अर्हतीत्यपि न युक्तं
इत्यन्वयः । तथा गृहसत्त्वस्य सांशयिकत्वे व्यपनेतुं अर्हतीत्यपि युक्तम् इत्यर्थः । ननु
नापीत्यस्य गृहसत्त्वस्य सांशयिकत्वं व्यपनेतुमर्हतीत्यनेनाप्यन्वयः । प्रमाणविनिश्चि-
तस्य गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वप्रतिक्षेपकताया पूर्वमेवोक्ततया तेन विरोधापत्तेः । गृ-
हासत्त्वस्य सांशयिकस्याप्रतिक्षेपे गृहासत्त्वनिश्चयेपि गृहसत्त्वसंशयस्याङ्गीकार्यत्वे
गृहासत्त्वनिश्चये गृहासत्त्वसंशयस्यैव फलत आङ्गीकृततया सर्वजनसिद्धस्य सामान्यमि-
कसमानप्रकारकसंशयस्य तयानिश्चयासमानाधिकरणताया अप्यपलापापत्तेः । तस्मात्ता-
पीत्यस्य नोभयान्नान्यथा अपि नु पूर्वमेवेति । एतदेव विशदयति । गृहावच्छिन्नेनेति ।
गृहनिष्ठेन चैत्राभावेनेत्यर्थः । सत्त्वमात्रस्याविरोधित्वे हेतुमाह । तत्रेति । तत्र सत्त्वभावे,
तस्य गृहासत्त्वस्य, औदासीन्यात् भिन्नविषयत्वादित्यर्थः । अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भाव-
मुपसंहरति । तस्मादिति यस्माच्चैत्रे गृहासत्त्वे सति सत्त्वं सिद्धं तस्माद्गृहाभावेन
सिद्धेन लिङ्गेन जीवतश्चैत्रस्य बहिर्भावो अनुमीयते अनुमित्यात्मकज्ञानविषयः इति
युक्तम् निर्दोषतया न्यायसिद्धमित्यर्थः । तथाच सादृशस्यते बहिर्भावस्य अनुमित्या-
त्मकज्ञानेनैव सिद्धतया न तत्सिद्ध्यर्थमर्थापत्तिरूपप्रमाणान्तरस्वीकारावश्यकतेति भावः ।
चैत्रस्य गृहासत्त्वं तावत्प्रत्यक्षस्य विषयः, सत्त्वं ज्योतिःशास्त्रस्य तत्र

एतेन-विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थयाऽविरोधापादनमर्थाप-
त्तेर्विषय इति निरस्तम्, अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् ।
उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानि । तस्मा-
दनुमानात्प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति सिद्धम् ।

एवमभावोऽपि प्रत्यक्षमेव । न हि भूतलस्य परिणामविशेषात् कैव-
ल्यप्रमाणे प्रामाण्ये अन्यस्य प्रामाण्ये विरुद्धयते अतस्त्वुक्त्यपलयोर्द्वयोः प्रामाण्योर्विरोध-
प्रसक्तौ प्रत्यक्षप्रमाणस्य गृहात्त्वविषयकत्वेन तात्त्विकस्य च यद्वाः सत्त्वविषयकत्वेना-
विरोधापादनं अर्थापत्तेर्विषय इति यद्वन्ति । तस्मिन् वृत्तयितुमुपन्यस्यति । एतेनेति ।
पूर्वोक्तयुक्त्या अर्थापत्तेरनुमानान्तर्गतत्वेन वक्ष्यमाणेन हेतुना च, नच विरुद्धयोः
प्रमाणयोरविरोधापादनरूपस्यापत्तेः विषयस्य कथमनुमानेऽन्तर्भावः स्यादित्याशङ्क्य
प्रमाणयोर्विरोध एव नास्तीत्याशयेन परिहरति । अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोरिति । गृहा-
वच्छिन्नसत्त्वगृहावच्छिन्नसत्त्वयोरित्यर्थः । गृहात् पूर्वोक्तरीत्या गृहावच्छिन्नसत्-
त्वस्य सत्त्वसामान्याविरोधितायाः प्रवृत्तितया तत्साधकप्रमाणयोरपि न विरोधः
सम्भवति, विषयविरोधेनैव प्रमाणविरोधादिति । एवं पीनो देवदत्तो दिश न भुङ्के
इत्यादीनि अर्थापत्तेरुदाहरणान्तराणि देवदत्तो रात्रिमोजी दिवाऽभुञ्जानत्ये सति
पीनत्वात् यो रात्रिमोजी न भवति स दिवा अभुञ्जानत्ये पीनो न भवति ।
व्यतिरेकस्यापत्यादिज्ञानस्य स्ववरीराधन्तर्भावेन सत्त्वावनुमान एवान्तर्भावनीयानि,
इत्याशयेनाह । उदाहरणान्तराणि येति । उपसंहरति । तस्मादिति । उक्तरीत्या
तस्या अनुमानेऽन्तर्भावसम्भवादित्यर्थः ।

ये भट्टा वेदान्तिनश्च अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वमङ्गीकुर्वन्ति । तथाहि
भूतलं घटाभाववदित्यत्र भूतलविशेष्यकघटाभावप्रकारकं यज्ज्ञानं प्रत्यक्षरूपं स-
म्भवति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यस्यैव ज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपतया तत्र च घटाभावेन
सह चक्षुरादीन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावेन तद्रूपताया असम्भवात् । नच घटाभावेन
सह चक्षुःसंयुक्तविशेषणतारूपः सन्निकर्षोऽस्त्येवेति वाच्यम् । विशेषणताया सम्ब-
न्धत्वस्यासिद्धेः । विशेषणतासम्बन्धसिद्धौ अभावप्रत्यक्षे अभावप्रत्यक्षसिद्धौ च
तत्सम्बन्धकल्पनमित्यन्योन्याभयापत्तेश्च । तादृशज्ञानस्य व्याप्यादिज्ञाना-
द्यजन्यत्वेनानुमानादिरूपत्वस्याप्यभावेन अतिरिक्तप्रमाणत्वसिद्धिरिति वदन्ति । त-
स्मिन् वृत्तयति । एवमभावोपीत्यादिना । यथा उपमानार्थापत्तौ न प्रमाणान्तरे तथा
अभावोऽपि न प्रमाणान्तरमपि तु प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । ननु प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्ट-
मिति पूर्वोक्तक्षणे अर्थसन्निकृष्टेन्द्रियाभितृप्तेरेव प्रत्यक्षत्वाभिधानात् अत्र च
घटाभावाकारवृत्तेः अर्थसन्निकृष्टेन्द्रियाभितृप्ताभावेन कथं तस्य प्रत्यक्षरूपत्वमि-
त्याशङ्क्यामपहरति । नहि भूतलस्येत्यादिना । भूतलस्य कैवल्यलक्षणत्वात् परिणामवि-
शेषात् अन्यो घटाभावो नास्तीत्यर्थः । तथा चाभावस्य भूतलाद्यपेक्षयाऽतिरिक्तस्ये
तत्प्रत्यक्षायं सन्निकर्षान्तरस्वीकारे पूर्वोक्तदोषः स्यात्, अस्माभिस्तु तस्य भूतल-
स्वरूपतास्वीकारेण भूतलस्य चक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षसत्त्वेन तेनेवाभावप्रत्यक्ष-
सम्भवे न तदर्थं प्रमाणान्तरस्य सन्निकर्षान्तरस्य वा आवश्यकतेति भावः । ननु
घटाभावस्य भूतलस्वरूपस्य भूतले घटस्येति तत्र घटाभाववत्ताबुद्धिः स्यात्, तत्का-

ल्यलक्षणादन्यो घटाभावो नाम । प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्वे एव भावाः, ऋते चितिशक्तेः । स च परिणाममेव ऐन्द्रियक इति नास्ति प्रत्यक्षानवरुद्धो विषयो यत्राभावाद्बुधं प्रमाणान्तरमभ्युपेयेतेति ।

तेपि घटाभावरूपस्य भूतलस्य ~~तत्त्व~~ इत्यत उक्तं । परिणामविशेषादिति । तथा च सादृशपरिणामविशेषविशिष्टस्य भूतलस्य तदानीमसत्त्वात् तत्काले तदभाववत्तादिति तत्काले भूतलपरिणामविशेषरूपवटाभावेन सहेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । परिणामविशेषस्य परिचायकमाह । कैवल्यलक्षणमिति । अत्र कैवल्यं घटसत्त्वरूपापादनेनापत्तिर्योग्यवटापलम्भकस्वरूपं । ~~तत्त्व~~ ~~तत्त्व~~ घटोस्ति तत्कालीनं भूतलं नोक्तकैवल्यवत् तत्काले ~~तत्त्व~~ ~~तत्त्व~~ स्वात्तर्हि उपलभ्येत इत्याकारकापत्तेः तद्वृत्ते दातुमशक्यत्वात्, अपि तु यदा पतादक्षी आपत्तिर्दातुं शक्यते तादृशमेव भूतलं कैवल्यवत् तादृशकैवल्यमेव लक्षणं परिचायकं यस्य तथाभूतादित्यर्थः । परे तु कैवल्यं घटरहित्वम् लक्षणम् तत्त्वरूपादित्यर्थमाहुः । तत्र च घटाभावस्वरूपनिर्वचनकाले घटरहित्वं भूतलस्य तत्त्वरूपत्वकथनं घटरहित्वस्य घटाभाववत्त्वरूपतयाऽसंगतमेव । केचित्तु कैवल्यं भावान्तरासंसृष्टस्वरूपं सद्द्वितीयस्वरूपधर्मापेक्षया धर्मान्तरं तदेव लक्षणं ~~तत्त्व~~ यस्य तस्मादित्यर्थः इति वदन्ति । ~~तत्त्व~~ भूतले पदसत्ये ~~तत्त्व~~ भावाभ्यासं तत्त्वाभावेन घटाभावरूपत्वस्यासम्भवापत्त्योपक्षितम् । ननु महत्त्वादित्यर्थं प्रकृतेः परिणामाभ्युपगमेऽपि भूतलादेः ~~तत्त्व~~ परिणामित्वं इत्यत आह । प्रतिक्षणपरिणामिनो हीति । तथाच ~~तत्त्व~~ ~~तत्त्व~~ तत्र तत्र प्रतिक्षणपरिणामित्वं इति व्याख्या भूतलादीनामपि भावस्येन प्रतिक्षणपरिणामित्वं सिद्धमेवेत्यर्थः । पुरुषस्य परिणामित्वं नास्तीत्याह । ऋते चितिशक्तेरिति । चितिशक्तिः चैतन्यं, तं विनेत्यर्थः । तथाच पुरुषस्य परिणामित्वानभ्युपगमेन सर्वलक्षणिकतावादिबौद्धमतमेवोपि नैत्यर्थः । एवं यथा बौद्धैः निरधिष्ठानो नाशः अभ्युपेयते न तथा साङ्ख्यैः, तैः सत्कार्यवादाभ्युपगमेन धर्मिणि विद्यमान एव तत्र पूर्वं पूर्वमननुभूतानां धर्माणां नभिवत्पङ्करीकारात् ।

अथास्तु करीत्याऽभावस्याधिकरणात्मकत्वं तथापि घटोपलब्धिकाले घटाभावप्रत्यक्षापत्तिवारणाय अनुपलब्धेः कारणत्वमङ्गीकार्यमेव, पूर्वं च इन्द्रियाकरणकत्वेन प्रत्यक्षत्वाभावात् सस्यातिरिक्तप्रमाणत्वसिद्धिः स्यादेवेत्यासाङ्ख्यमपहरति । स चेति सः पूर्वोक्तः, परिणाममेव परिणामविशेषः कैवल्यलक्षणः, ऐन्द्रियकः इन्द्रियप्राज्ञा, इति अतः, प्रत्यक्षानवरुद्धः प्रत्यक्षागोचरः, विषयः नास्ति यत्र अनुपलब्ध्याख्यप्रमाणान्तरमभ्युपेयं स्यादित्यर्थः । तथाच यथा घटादिप्रत्यक्षे उद्भूतरूपादेः कारणत्वेपि न ~~तत्त्व~~ कारणत्वं तथा अभावप्रत्यक्षे अनुपलब्धेः न कारणत्वमपि तु इन्द्रियस्यैवेति तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तमेवेति भावः । नच घटाभावस्य भूतलस्वरूपत्वे घटाभाववद्भूतलमित्याधारापेयभावावगाहिनी ~~प्रतीतिः~~ स्यात्, घटाभावभूतलयोरैक्यादिति वाच्यम् । नैवापिकैरभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारेपि यथाऽधारापेयभावः अङ्गीक्रियते यथा वा घटभेदो न घट इत्यादौ घटभेदस्याधारापेयभावावगाहिप्रत्ययस्तथैवास्माभिरपि भूतले घटाभाववद्वित्यादिप्रतीतेः ~~तत्त्व~~ नने तिलकाः इत्यादौ अभेदेपि यथाऽऽधारापेयभावावगाहित्वं तथैव स्वीकारात् ।

सम्भवस्तु, यथा खार्यो द्रोणादकप्रस्थाद्यवगमः । स चाञ्जु-
मानमेव । खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्यो द्रोणादिसत्य-
भवगमयति ।

यद्यानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रम्—'इति होचुर्बुद्धाः'—
इत्येतिह्यम । यथा 'इह वटे यक्षः प्रतिवसति' इति, न तत् प्रमाणा-

सम्भवस्य प्रमाणान्तरतावादिपौराणिकमतं निराकरित्यत्र सम्भवस्वरूपं प्रदर्श-
यति । सम्भवस्त्विति । अयमेवामाशयः । सम्भवो नाम भूयःसहचारदर्शनाधीनं
ज्ञानं, तथाहि खार्यो द्रोणादकप्रस्थादिज्ञानं, एवं बहुषु द्राक्षणेषु विद्याचरणसम्पत्ति-
साहचर्यदर्शनजन्यं द्रोणादकप्रस्थादिज्ञानं यत् विद्याचरणसम्पत्तिज्ञानं तदपि सम्भवस्वरूप-
प्रमाणजन्यमेवातिरिक्तप्रमाणरूपं भवति । तस्य हि इन्द्रियव्याप्तिज्ञानादिकरण-
कत्वाभावेन प्रत्यक्षानुमित्यादिषु क्लृप्तप्रमाणेषु अन्तर्भावासम्भवादतिरिक्तप्रमाणत्व-
भावव्यकमेवेति ।

तदेन्मतं दूषयति । स चाञ्जुमानमेवेति । ■ च पूर्वोपदर्शितद्रोणाद्यवगमस्य
अनुमानमेव न प्रमाणान्तरमित्यर्थः । ननु तस्य व्याप्तिज्ञानाजन्त्यत्वेन कथमनुमाने-
ऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्य व्याप्तिज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वप्रवर्तनेन निराकरोति । खारीत्वं हीति ।
खारीपरिमाणमित्यर्थः । द्रोणाद्यविनाभूतं द्रोणादिपरिमाणाभाववद्बुद्धिः, प्रतीतं ज्ञाते,
अद्यपि द्रोणपरिमाणस्य खारीपरिमाणेन सह सामानाधिकरण्यमेव नास्ति एकस्मिन्
परिमाणद्वयस्यासम्भवात् इति कथं तस्य तेन सह अविनाभूतत्वं सम्भवति । तथा-
पि ■ द्रोणपरिमाणं स्वाश्रयसमवतरेष्वप्यस्त्वसम्बन्धेन स्वाश्रयघटितत्वसम्बन्धेन वा खा-
रीपरिमाणवति वृत्त्ये वर्तत एवेति नोक्तद्रोणावकाशः । द्रोणादिसत्त्वं द्रोणादिपरिमा-
णस्य सम्बन्धं, अवगमयति बोधयति । तथाच मया वन्धाविनाभूतो भूमी ज्ञातः सम्-
बद्धिमुमापयति तथैव उक्तस्थले अनुमित्यैव निबोहि सम्भवाख्यातिरिक्तप्रमाणा-
ङ्गीकरणं अयुक्तमेवेत्यर्थः । पूर्वोक्तव्याप्तिज्ञानाभावे सति सहाचारज्ञानदर्शन-
जन्यस्य तज्ज्ञानस्य ■ प्रमाणत्वमेव नास्तीति भावः ।

सम्प्रति ऐतिह्याख्यप्रमाणान्तराङ्गीकर्तुमसमन्था दूषयति । यच्चानिर्दिष्टप्रवक्तृक-
मिति । अनिर्दिष्टः अमिथितः, प्रवक्ता यस्य प्रकृतो ■ यस्य तथाभूतमित्यर्थः ।
वक्तुरि प्रकृतत्वं च स्वसामानार्थकवाक्यातिरिक्तप्रमाणजन्यत्वाथविषयकबोधवत्त्वं,
प्रवादपारम्पर्यमात्रम् जनपरम्पराप्राप्तवादमात्रमित्यर्थः । पूर्वोक्तप्रवादस्य स्वरूपमाह ।
इति होचुर्बुद्धाः इति । इत्येतिह्यमिति । तथाच साहचर्यवर्तनं ऐतिह्यप्रमाणनिरर्थकः ।
किमुचुर्बुद्धाः इत्याकाङ्क्षां गमयन्माह । यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति । अयमेवाम-
मिप्रायः । पूर्वोक्त इति होचुर्बुद्धाः इति वाक्यजन्यस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षाविषु उक्त-
लक्षणेषु अन्तर्भावासम्भवेन ऐतिह्याख्यातिरिक्तप्रमाणसिद्धिः । नच तस्य द्वाभ्युपे-
क्ष्यते अन्तर्भावः सम्भवत्येवेति वाच्यम् । आसत्भुतिरासत्त्वचनन्तु इत्यादिप्रत्ययेन
आसत्त्वचनजन्यज्ञानस्यैव द्वाभ्युपेक्षायां अन्तर्भाववित्तुं शक्यतया-पूर्वोक्तवाक्यस्य
अनिर्दिष्टप्रवक्तृत्वेन आसत्त्वचनत्वाभावात् ■ तत्राद्यन्तर्भावासम्भवात् । तदे-
न्मतं दूषयति । न तत् प्रमाणमिति । तथाभूतं वाक्यं प्रमाणमेव नास्तीति तत्रा-

न्तरम् । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्, आस्रवक्तृकत्व-
निश्चये त्वागम एव, इत्युपपन्नं "त्रिविधप्रमाणम्" इति ॥ ५ ॥

एवं तावद्वाक्याभ्यक्तलक्षणप्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि लक्षितानि ।
तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि स्वरूपतः पांसुलपादो होलिकोऽपि प्रत्यक्षतः
प्रतिपद्यते, पूर्ववता चानुमानेन धूमादिदर्शनात् वह्न्यादीनि चेति,
तद्व्युत्पादनाय मन्दप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगममन्तेन व्युत्पा-

क्यजन्यज्ञानस्य प्रमाणेऽन्तर्भावस्तु सूदनिरस्त इत्यर्थः । तस्य अप्रमाणत्वे युक्ति-
माह । सांशयिकत्वादिति । सन्दिग्धत्वात् संशयजनकत्वादिति यावत्, तथा-
च तद्वाक्यस्य आस्रवक्तृकत्वसन्देहेन तज्जन्यबोधस्य संशयाकारस्योत्पत्तेः ।
सन्देहजनकस्ये हेतुमाह । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेनेति । आस्रवक्तृकत्वानिश्चयेनेत्यर्थः ।
अयं निश्चितास्रवक्तृकस्य इति होतुर्बुद्ध्या इत्यैतिहास्यैव प्रमाणान्तरत्वमभ्युपेय-
मित्यावाङ्मयामाह । आस्रवक्तृकत्वनिश्चये स्थिति । तथाच पूर्वोक्तवचने आस्रवक्तृक-
त्वनिश्चये तज्जन्यज्ञानस्यागम एवान्तर्भावसम्भवात् तथापि न प्रमाणान्तरत्व-
कल्पना युक्तेति ।

प्रमाणनिरूपणमुपसंहत्वा मूलं सक्रमयति । इत्युपपन्नमिति । इति उक्तप्रकारेण
उपमानादीनां तेषु तेषु प्रमाणेषु अन्तर्भावसम्भवात् त्रिविधं प्रमाणमिदमिति
मूलमुपपन्नं युक्तियुक्तमित्यर्थः ॥

अधिसंस्कारिकामवतारकितुं भूमिकामारब्धवति । एवन्तावदिति । एवम् उक्तप्रका-
रेण व्यक्तं पृथिव्यादि, अन्यत्वं अतीन्द्रियं प्रधानमद्वैतत्वादि, ज्ञः पुद्गलः, एतत्त्रिविध-
प्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि लक्षितानीत्यर्थः ।

पूर्वोक्तस्य त्रिविधस्यापि प्रमेयस्य एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यत्वं उत एतेषु अन्यतम-
मिति सूक्त्यामाह । तत्रेति । ॥५॥ तेषु प्रमेयेषु पृथिव्यादिरूपं यद्व्यक्तं तत् स्वरूपतः
परस्परपट्टादिरूपेण, पांसुलपादः पांसुलौ धूलिभूसरितौ पादौ तथामृतः हा-
लिकः हलबहनशीलः । एतेन तस्य शास्त्रज्ञानराहित्यं सूचितम् । प्रत्यक्षतः प्रत्यक्षप्र-
माणेन प्रतिपद्यते इति कर्तारं प्रयोगः तथाच जानातीत्यर्थः । केचित्सु पृथिव्याद्ये-
कैकभूतस्य प्रत्यक्षविषयस्य प्रतिपाद्य तत्सुमादयरूपस्य क्षारीरस्यापि प्रत्यक्षविषय-
त्वमाह । पांसुलपाद इति । एतेन हालिकस्य जीवरूपस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वा-
सम्भवात् पांसुलपाद इत्युक्त्या ॥६॥ देहपरत्वमपि दर्शितमिति वदन्ति । एतन्मते च
प्रतिपद्यते इति कर्मणि प्रयोगो बोध्यः ।

धूमादिदर्शनेन वन्द्यादिज्ञानमपि अनुमानेनैव लोकोक्तः सिद्धमेवेत्याह । पूर्ववतेति ।
पूर्ववता उक्तलक्षणेनास्त्वचिना अनुमानेन, वन्द्यादीनि हालिकोपि प्रतिपद्यते इति
पूर्वतनेवान्वयः । इति इत्यतः, तद्व्युत्पादनाय पूर्वोक्तव्यक्तप्रमेयप्रतिपादनाय यदि
एतच्छास्त्रम् तथा मन्दप्रयोजनम्, मन्दं स्वरूपं, प्रयोजनं फलं यस्य तथाभूतमित्य-
र्थः । तथाच वाक्यस्य एतदेव प्रामाण्यं न लौकिकप्रमाणेनाप्राप्तत्वाभावात् अस्य शास्त्रस्य प्रामा-
ण्यमेव न स्वादिष्टं भावः । दुरधिगमं लौकिकप्रामाण्यगम्यम्, अनेन शास्त्रेण,
व्युत्पाद्यमित्यर्थः । तथाच व्यक्तस्य लोकोत्पत्त्येऽपि अव्यक्तज्ञोः प्रमाणान्तरेणा-

धम् । तत्र यत् प्रमाणं यत्र शक्तं तदुक्तलक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्क-
प्य दर्शयति—

सामान्यतस्तु दृष्टात् अतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ॥

तस्मादपि चासिद्धम् परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

“सामान्यतः” इति । तुल्यशब्दः प्रत्यक्षपूर्वबद्धानां विशिनष्टि । सा-
मान्यतोदृष्टादनुमानादतीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनां प्रतीतिः—चित्ति
लक्षायापत्तिरुद्देश्यवसाय इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत्, शेषवत् ६-

प्राप्ततया तद्वस्तुत्पादकत्वादेवैतच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमिति भावः ।

उक्तप्रकारेण भूमिकामारब्धस्य सम्प्रति अप्रिमकारिकाभवसारयति । तत्रेति तत्र
पूर्वोक्तप्रकारेण दुरधिगमप्रमेयत्वेन एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यत्वे, यत्र यस्मिन्दुरधिगमप्रमे-
ये यत्प्रमाणं समर्थम् यत्प्रमेयव्युत्पादनयोग्यं यत्प्रमाणमिति समुदायार्थः । नि-
ष्कृप्येति । तथाच पूर्वोक्तत्रिविधप्रमाणेषु यस्य प्रमाणस्य लोकोक्त एव यत्प्रमेयव्युत्पादन-
योग्यत्वं सिद्धं तदनुक्त्वा यस्य प्रमाणस्य यत्प्रमेयव्युत्पादनयोग्यत्वं लोकोक्त असिद्धं
तदेवात्र विभज्य दर्शयतीति पर्यवसन्नम् ।

कारिकां व्याचष्टे । सामान्यतस्त्विति । कारिकावदनुक्तशब्दस्य कृत्यमाह । तुल्य-
शब्द इति । तथाच सामान्यतस्तु दृष्टादित्यस्य सामान्यतो दृष्टादेवेत्यर्थः । एवकारव्या-
वर्त्यमाह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षात्पूर्ववतोऽनुमानाच्च व्यावर्त्यतीत्यर्थः । केचित्तु सा-
मान्यतस्तु दृष्टादित्यत्र तु शब्दः प्रत्यक्षं व्यावर्त्ययति सामान्यतोदृष्टादिति विक्षेपणं
च पूर्ववन्नामकमनुमानं व्यावर्त्यतीत्यर्थे व्याचक्षते । अतीन्द्रियाणामित्यस्यायंमाह ।
प्रधानपुरुषादीनामिति । आदिना पञ्चतन्मात्रादीनां परिग्रहः । तथाच पूर्वं दृष्टमनु-
मानमाप्तवचनश्रुत्यादिना लक्षितेषु प्रमाणेषु प्रत्यक्षेण पूर्ववताऽनुमानेन च प्रधान-
पुरुषादीनां अतीन्द्रियाणां न प्रतीतिः अपि ॥ सामान्यतोदृष्टादनुमानादित्यर्थः ।
कारिकास्यप्रतीतिशब्दार्थमाह । चित्तिच्छायापरिरिति । चित्तिः चैतन्यं, **अस्मिन्**
प्रतिबिम्बं तस्य आपत्तिर्यत्र चैतन्यप्रतिबिम्बाश्रयेत्यर्थः । बुद्धेरिति । बुद्धेः भन्तःकरणस्य,
अध्यवसायः वृत्तिरूपपरिणाम इत्यर्थः । केचित्तु सामान्यत इति सामान्यस्य तथाच
इन्द्रिययोग्यस्य **अस्मिन्** दृष्टात् प्रत्यक्षादेव प्रतीतिरिति व्याचक्षते । तत्र, अतीन्द्रि-
याणां प्रतीतिरनुमानादिति, अप्रिमवाक्यस्यासङ्गतत्वापत्तेः, अनुमानेन इन्द्रियाकस्य
वद्व्यादेरपि प्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात् नचोत्तरानुमानापदं पूर्ववदनुमानमिदं ननुमानपर-
मिति वाक्यम् । लक्षणापत्तेः, शास्त्रस्य पूर्वोक्तमप्यप्रयोजनताया जागरूकत्वाच्च, एवं
यावत्प्रमाणानां विषयप्रदर्शनस्य तात्पर्यविषयत्वे पूर्ववदनुमानविषयाप्रदर्शनेन न्यू-
नतापत्तेरिति ।

तुल्यशब्देन यदि प्रत्यक्षपूर्ववदनुमानयोरेव व्यावृत्तिः सदा शेषवताऽनुमानेनावपि
अतीन्द्रियप्रतीतिसम्भवेन तदवभिधानेन न्यूनतां परिहरति । उपलक्षणं चैतदिति ।
एतत् सामान्यतोदृष्टमिति पदं, उपलक्षणं लक्षणया उपलक्ष्यं लक्षार्थतात्पर्यकम्, त-
था चात्रहस्त्यर्थलक्षणया सामान्यतोदृष्टपदस्य पूर्ववच्छेषवदनुमानार्थकत्वं बोध्यम् ।
शेषवत् इत्यपीति । तथाच यथा सामान्यतोदृष्टादनुमानादतीन्द्रियाणां प्रतीतिः

त्यपि द्रष्टव्यम् ।

तार्कि सर्वेष्वतीन्द्रियेषु सामान्यतोदृष्टमेव जानीते ? तथा च यत्र तत्राऽस्ति, महदाचारम्भक्रमे स्वर्गापूर्वदेवातादौ च, तत्र तेषामभावः प्राप्त इत्यत आह "तस्मादपि" इति । तस्मादपीत्येतावतैव सिद्धे चकारेण शेषवत् इत्यपि समुचितम् ॥ ६ ॥

स्यादेतत्, यथा गगनकुसुमकूर्मरोमशशविषाणादिषु प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं तदभावमवगमयति, एवं प्रधानादिष्वपि । तत्कथं तेषां सामान्यतोदृष्टादिभ्यः सिद्धिः ? इत्यत आह—

अतिदूरात् सामीप्यात् इन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ॥

सौक्ष्म्याद्व्यवधानात् अभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

"अतिदूरात्" इति । अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिद्धान्तलोक-

पदं शेषवतोऽमुमादपि भवतीत्यर्थः । शेषवत्तः पूर्वमुक्तलक्षणादवीतानुमानात्, कारिकाद्वितीयभागं व्याख्यातुं सङ्गतिमाह । तत् किमिति । यदि सामान्यतोदृष्टानुमानात् सर्वपामेवासीन्द्रियाणां सिद्धिः, तदा सामान्यतोदृष्टानुमानस्य यत्र नावसरः तत्र स्वर्गादौ अपूर्वं देवतायां महदादीनां आरम्भक्रमः प्रकृतेर्महान् इत्यादिप्रत्येन पूर्वमुक्तः, तेषां सर्वेषां अभावः प्राप्त इति । तस्मादपि चेत्सद्य चकारस्य सार्थकतां दर्शयति । तस्मादपीत्येतावदेति । तथाच चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन शेषवत्तः समुच्चयः । एवंच सामान्यतोदृष्टानुमानेन शेषवतोऽमुमानेन चासिद्धस्य अतीन्द्रियस्यागमप्रमाणेन सिद्धिरिति भावः । तत्र महदाचारम्भक्रमे, इन्द्रियेभ्यः परा अर्था अर्थेभ्य आ परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाश्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इत्यध्यागमाः, स्वर्गे च 'स्वर्गक्रामो यजेतेत्याद्यः पूर्वमुक्ताः, एवं अपूर्वं च' कर्मेनाशाजलरूपशक्तिरतोयाविर्लघनात् । गण्डकीपातुतरणादूर्ध्वं क्षरति कीर्तनात् इत्यादयः । देवतायां च ब्रह्मन्तः पुरन्दरः इत्यादयोऽनुसन्धेयाः ॥

अग्रिमकारिकामवतारयति । स्यादेतदिति । एतत् वक्ष्यमाणं स्यादित्यर्थः । विमतं प्रधानादि असत् अनुपलभमानत्वात् इत्यनुमानेन प्रधानादिषु असत्त्वं अनुमित्तुः दृष्टान्ते साध्यदेत्वोः सादृश्यं ग्राहयितुमाह । गगनकुसुमेत्यादि । तदभावं गगनकुसुमाद्यभावं, तथाच गगनकुसुमादेः यथाऽनुपलब्ध्या अभावः सिद्धयति । एवं प्रधानादीनामपि अभावः सेत्स्यति इत्याद्युक्तार्थः ।

अतिदूरात् किमवति इत्याशङ्क्या एतत्कारिकास्थपदेनाभिप्रेत्या तादृशाका-
इक्षानिराकरणसमर्थं अग्रिमकारिकास्थं पदं योजयति । अनुपलब्धिरिति । वक्ष्यमाणम् अग्रिमकारिकायाम्, अनुपलब्धौ च एतत्कारिकायामसिद्धान्तव्यतिरिक्तार्थः । उच्यते वाच्यवदकपदस्य पूर्ववाक्ये योजने न्यायमाह । सिद्धान्तलोकन्यायेनेति । यथा अरण्ये गच्छन् सिंहः मध्ये मध्ये शृङ्गमागमवलोकयति तथा अनुपलब्धिपदस्य पूर्ववाक्येपि अनुसन्धानं योज्यम् ।

नन्यायेनानुपक्षनीयम् । यथा उत्पत्तयं विधत्ते पक्षी अतिदूरतया
सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते । सामीप्यादित्यत्राप्यतिरनुवर्तनीयः ।
यथा लोचनस्थमञ्जनमतिसामीप्यात् दृश्यते । इन्द्रियघातोऽन्धत्व-
यधिरन्धादिः । मनोऽनवस्थानात्—यथा कामाद्युपहतमनाः स्फी-
तालोकमध्यवर्तिनमिन्द्रियसाक्षिकृष्टमप्यर्थं न पश्यति । सौक्ष्म्यात्-
यथेन्द्रियसाक्षिकृष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमना अपि न पश्यति । व्य-
वधानात्—यथा कुड्यादिव्यवहितं राजद्वारादिकं न पश्यति । अ-
भिभवात्—यथाऽहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न

अतिदूरात् अनुपलब्धिरित्यस्य दृष्टान्तमाह । यथेति । विधत्ते आकाशे, उत्प-
त्तयं उद्भूयमानः, पक्षी पक्षी, सन्नपि विद्यमानोपि, न गृह्यते, तथाच अनुप-
लब्धेः सत्त्वेपि न तस्याभावाः इति अनुपलब्धेः अभावसाधकत्वं न सम्भवति । सत्त्वे
सत्त्वे च केनचित्कालेन तस्य पक्षिण आगमनमेव प्रमाणम् । अतिदूरतयेति । तथाच
तस्य अनुपक्षौ अतिदूरत्वमेव प्रयोजकं न तु सम्भवति । अति दूरतयेति । तथाच
न्यतो दूरस्य वस्तुनः अनुपलब्ध्यभावात् दूरस्थमात्रस्य तत्प्रयोजकत्वासम्भवात्
व्यभिचारवारणाय ।

सामीप्यस्य प्रत्यक्षानुगुणतया तस्य कथमनुपलब्धप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्यामाह ।
सामीप्यादित्यत्राप्यतिरिति । तथाच सामीप्यमात्रं नानुपलब्धप्रयो-
जकं अपि अति-
सामीप्यमेवेत्यर्थः । सामीप्यादनुपलब्धेः दृष्टान्तमाह । यथेति । लोचनस्थमिति ।
पूतेन अञ्जनस्य सत्त्वं बोधितं, तथाच अनुपलब्धेः असत्त्वव्यभिचारित्वमित्यर्थः ।
इन्द्रियघातादिति कृतोयानुपलब्धिप्रयोजकं वक्तुं इन्द्रियघातशब्दार्थमाह । इन्द्रि-
यघात इत्यादि । तस्मात् सन्नपि रूपं पश्यति विद्यमानमपि सत्त्वं न शृणोति,
इति शेषो बोध्यः ।

मनोऽनवस्थानादिति । मनसोऽनवस्थानं तत्तदिन्द्रियेण संयोगाभावात् । अस्य
दृष्टान्तमाह । यथेति । कामादिना स्त्रीविषयकेच्छादिना, उपहतं तत्तदिन्द्रियासन्नि-
धौ मनो यस्य तथाभूत इत्यर्थः । स्फीतेति । पूतेन प्रत्यक्षकारणस्य आलोकादेः तत्र
सत्त्वं ध्वनितम् ।

सौक्ष्म्यादित्यस्योदाहरणमाह । यथेति । सौक्ष्म्यात् महत्त्वोद्भूतरूपालोकसंयो-
गाद्यभावात् । केचित्तु निरवयववद्भव्यत्वादित्यर्थमाहुः । तत्र द्वयगुणस्य तत्त्वासत्त्वादुपे-
क्षितम् । परमाण्वादीत्यादिना द्वयगुणादिपरिग्रहः, प्रणिहितमनाः समाहितचित्तः,
पूतेन मनोनवस्थानं तत्र नास्तीति बोधितम् ।

व्यवधानात् इत्यस्योदाहरणमाह । यथेति । व्यवधानं च आवरणं,
तथा तेन सहेन्द्रियसंयोगप्रतिबन्धकेन्द्रियसंयोगवद्भूतम् ।

अभिभवादित्यस्य तदाह । यथेति । सौरीभिः सूर्यमन्त्रिणीभिः, भाभिः किरणैः
अभिभूतन्तिरसृष्टं अभिभवन्न सत्रातीयग्रहणकृतमग्रहणं प्रकृते च सूर्यतेजोपहणकृत-
मग्रहणं नक्षत्रादेः, पहाः भौमादयः, नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि ।

पश्यति । समानाभिहारात्—यथा तोयदविमुक्तानुदविन्दून् जलाशये न पश्यति ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनानुद्भवोऽपि सङ्गृह्यति । तथा क्षीराद्यवस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न पश्यति ।

एतदुक्तं भवति । न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्भवभावो भवति, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि—गृहाद्विनिर्गतो गृहजनमपश्यन्तदभावं विनिश्चिनोयात्, न त्वेवम् । अपि तु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्तेरयमभाव विनिश्चिनोति । न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रत्यक्षयोग्यता, इति न तद्विनिवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानामिति ॥ ६ ॥

कतमपुनरेतेषु कारणं प्रधानादीनामनुपलब्धौ ? इत्यत आह—

समानाभिहारात् इत्यस्योदाहरणमाह । तोयदविमुक्तमिति । समानाभिहारो नाम सजातीयसम्बलनम्, तोयदेव मेवेन, विमुक्तान् उदयित्वैव जलकणान्, जलाशये न पश्यति ।

समानाभिहाराच्चेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वमाह । चकारेणेति ।

अनुद्भवः स्वकारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थाने, न च अनिर्गते दृष्टः असत्त्वादेव अनुपलब्धिर्न । अनुद्भवमिति वाच्यम् । अरुमन्मते सत्कारणत्वात्साधये साधयिष्यमाणतया क्षीराद्यवस्थायां दध्यादेरपि सत्त्वात् ।

वात्पर्यार्थमाह । एतद्विस्थादि । गगनकुसुमादिवदभावादेव प्रधानपुरुषादीनामपि अनुपलब्ध्या अभावः कुतो न सिध्यतीत्याशङ्क्यामाह । न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्रादिति । तथा चानुपलब्धिमात्रस्य नामावसायकत्वं अपि तु योग्यानुपलब्धेरवेत्यर्थः । अनुपलब्धिमात्रस्याभावसाधकस्येति प्रसङ्गमाह । गृहाद्विनिर्गत इति । न त्वेवमिति । गृहाद्विनिर्गतो गृहजनमात्रं न निश्चिनोतीत्यर्थः । न हि कीदृशप्रत्यक्षनिवृत्त्या अभावनिश्चय इत्याशङ्क्यामाह । अपि स्थितिः । योग्या वा प्रत्यक्षनिवृत्तिः तथेत्यर्थः । योग्यत्वं च प्रतियोगितद्व्याप्येतरस्यानुपलम्बसामग्रीसमवधाने । तथाच प्रकृत्यादीनां योग्यत्वाभावेन तदनुपलम्बमावस्थाय प्रधानरूपप्रतियोगितद्व्याप्येतरप्रधानोपलम्बकसामग्या असत्त्वात् तादृशानुपलब्धेः तादृशसामग्रीसमवधानं नास्तीत्यर्थः । अथवा योग्यस्य वा प्रत्यक्षनिवृत्तिः सैवाभावसाधिका योग्यत्वं च प्रत्यक्षप्रतिबन्धकारहितम्, प्रत्यक्षप्रतिबन्धकानि तु विषयगतानि अतिदूरत्वात्समीपस्वोद्भूतस्वरूपवत्त्वाभावसुषुप्तिदिक्किराभिमृत्तत्वं सत्रातोषवत्स्वन्तरमिश्रितत्वानि, इन्द्रियगतानि मनोनवस्थानेन्द्रियघातानि एतेषामुपलब्धिप्रतिबन्धकत्वाद्नुलब्धिकारणत्वमुच्यते । एवं च पूर्वोक्तप्रतिबन्धकाभावेपि यद्यनुपलब्धिः तदा तदभावनिश्चयो भवतीत्यर्थः । प्रधानादेः योग्यत्वाभावाच्च तदभावसिद्धिरित्यर्थः । अशङ्क्यादित्युक्ते ज्ञाने शृङ्गभाव एव ज्ञायते तत्र च शृङ्गस्य प्रत्यक्षयोग्यतया तदभावनिश्चयः युक्त एवेति । प्रधानादीनाञ्च सूक्ष्मत्वेन प्रत्यक्षयोग्यता नास्तीति अनुपलब्धिमात्रात् तदभावनिश्चयः प्रबानुपलब्धभावनिश्चयः, प्रामाणिकानां प्रमाणैर्ध्वंवादियमाणानां न युक्त इति भावः ।

उत्तरकारिकामवतारयति । कतमिति । एतेषु पूर्वोक्तातिदूरत्वादिषु मध्ये, प्रना-

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाऽभावात्, कार्यतस्तदुपलब्धेः ॥

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥

“सौक्ष्म्यात्” इति । अथामावादेव सप्तमरसवदेतेषामनुपलब्धिः कस्मात् भवति ? इत्यत आह—“नाभावात्” इति । कुतः ? “कार्यतस्तदुपलब्धेः,” ‘तत्’ इति प्रधानं परामृच्छति । पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यति, ‘लङ्कात्परार्थत्वात्’—(का० १७) इति । दृढतरप्रमाणावधारिते हि प्रत्यक्षमप्रवर्तमानमयोग्यत्वाच्च प्रवर्तते इति कल्प्यते । सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनाऽवधारित इति न तत्र प्रत्यक्षस्यायोग्यता शक्याऽध्यवसानुमित्यभिप्रायः ।

किं पुनस्तत्कार्यं यतः प्रधानानुमानम् ? इत्यत आह—“महदा-

वादीनां प्रकृत्यादीनां, आदिना पुरुषादिपरिग्रहः । अनुपलब्धौ किं कारणमित्यर्थः । नाभावादिति कारिकाद्वितीयपादमवतारयितुमाशङ्कते । अपेति । यथा मधुरादिभेदेव पद्विधा रसा उपलभ्यन्ते तदतिरिक्तस्तु सप्तमो रसः । अभावादेव नोपलभ्यते तथा प्रधानादीनामपि अभावादेवानुपलब्धिः कुतो नेत्यर्थः । उत्तरयति । नाभावादिति । सप्तमरसवद्भावाच्च प्रधानाद्यनुपलब्धिरित्यर्थः । अत्रैव हेतुं जिज्ञासते । कुत इति । उत्तरयति । कार्यत इति । तदुपलब्धेः प्रधानोपलब्धेः । तथाच कार्यलिङ्गकानुमानेन प्रधाननिश्चयादित्यर्थः । ननु तस्येन प्रधानस्यैव परामर्शः न तु पुरुषस्य तस्याकारणत्वेन कार्यरूपहेतुना तदनुमानासम्भवादित्याक्षेपेनाह । तदिति । तच्छब्द इत्यर्थः । तर्हि पुरुषोपलब्धौ प्रमाणाभावात् पुरुषस्यासत्त्वादेवानुपलब्धिरिति पुरुषस्याभावः प्राप्त इत्याकाङ्क्षायामाह । पुरुषोपलब्धौ त्विति । वक्ष्यति मूलकार इति शेषः । कुत्र वक्ष्यति इत्यत आह । सङ्गतपरार्थत्वादित्येति । कारिकाया-
मिति शेषः ।

ननु यथा अनुमानप्रमाणेन प्रधानादीनां सिद्धिः तथा अनुपलब्ध्या तदभावस्यापि सिद्धिः कुतो न भवति इत्याकाङ्क्षायामाह । दृढतरेति । पूर्वोक्तानुमानादिरूपप्रमाणेनावधारिते प्रधानादौ, या प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तिः अभावः स अयोग्यत्वात् प्रत्यक्षयोर्यत्वाभावात् प्रवर्तते इत्यर्थः । ननु अयोग्यत्वात्तत्र प्रत्यक्षं न प्रवर्तते इत्यत्र किं मावमित्यत आह । कल्प्यते इति । अनुमीयत इत्यर्थः । तथाच प्रधानाद्यः अयोग्यत्वात् प्रत्यक्षाविषयाः विद्यमानत्वे सति प्रत्यक्षाविषयत्वात् परमाणवादि-
त्वात् इत्यनुमानेनैव तत्र अयोग्यत्वात् प्रत्यक्षाविषयत्वं सिद्धिमिति विद्यमानता च तेषां कार्यलिङ्गकानुमानेनैव सिद्धेत्यर्थः । ननु सप्तमरसस्यापि अभावो नाङ्गीक्रियता-
मपि तु तत्रापि प्रत्यक्षायोग्यत्वमेवाङ्गीक्रियतामित्यत आह । सप्तमस्त्विति । तथाच सप्तमरसस्य केनापि प्रमाणेन विद्यमानताप्रतीत्यभावात् न तत्र अयोग्यत्वात् प्रत्यक्षाविषयत्वकल्पना न्याय्येति भावः ॥

ननु घटारिपूपाद्येन दण्डारिपूपाकारणस्यैवानुमानं स्यात् ननु प्रधानस्येत्याशङ्कौ येन कार्येण प्रधानस्यानुमानं तत्कार्यं बोधयितुं प्रवृत्तं कारिकाधर्मवतारयति ।

‘दि तच्च कार्यम्’ इति । एतच्च यथा गमकं तद्योपरिष्ठादुपपादयि-
ष्यते । तस्य च कार्यस्य विवेकज्ञानोपयोगिनी सारूप्यवैरूप्ये आह-
“प्रकृतिसरूपं विरूपं च” इति । एते त्परिष्ठाद्विमजनीये इति ॥ ८ ॥

कार्यात् कारणमात्रं गम्यते । सन्ति चात्र वादिनां विप्रतिप-
त्तयः । तथा हि केचिदाहुः—‘असतः सत् जायते’ इति ‘एकस्य स-
किं पुनरिति । एतद्येति । महदादिकार्यस्येत्यर्थः । ननु येन प्रकारेण गमकं अनुमाप-
कम्, प्रधानस्येति शेषः । उपरिष्ठादिति । भेदानां परिमाणादित्यादिकारिकान्याय्या-
भावसर इत्यर्थः ।

चतुर्थपादमवतारयति । तस्येति । विवेकज्ञानोपयोगिनीति । एतेन सारूप्यवैरू-
प्यज्ञानस्य विवेकज्ञानद्वारा मोक्षोपयोगित्वं बोधितम् । सारूप्यं साधर्म्यं समानो-
प्यमा, एवं वैरूप्यं वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इत्यर्थः । केचिद्वर्मेण महदादीनां प्रकृतिसा-
रूप्यमस्ति एवं केचिद्वर्मेण तेषामेव प्रकृतिवैरूप्यमस्ति तथाच तादृशसारूप्य-
वैरूप्यज्ञानेन तेभ्यश्च सर्वेभ्यः पुरुषस्य वैधर्म्यज्ञानेन सत्त्वपुरुषाण्युपाययतिरूपविवेक-
ज्ञानस्योत्पत्तिः भवेदेवेत्यर्थः । एते सारूप्यवैरूप्ये, उपरिष्ठात् हेतुमदनित्यमित्या-
दिकारिकाणां, विमजनीये विविच्य प्रतिपादनीये, तथाच तत्रैव गगानात् महदादी-
नां च साधर्म्यं तेभ्यश्च पुरुषस्य वैधर्म्यं प्रतिपादयिष्यत इति ॥

सम्प्रति सत्कार्यवादसाधनपरां कारिकावतारयितुं भूमिकामारभयति । कार्यात्
कारणमात्रमिति । कार्यात् कार्यरूपहेतुना, कारणमात्रम् कारणत्वेन रूपेण कारणं, ग-
म्यते अनुमीयते, ननु अस्यैवं कारणमिति रीत्या कारणं प्रतीयत इत्यर्थः । तथा च मह-
दादिरूपेण कार्येण कारणमात्रस्यैवानुमानं स्यात् ननु भवद्विमितमनित्यत्वादिकं प्रकृतौ
सेत्स्यति इति भावः । ननु उक्तरीत्या अस्तु कारणमात्रस्यानुमितिः परन्तु धृमादिना
बन्धिसामान्यानुमितिस्तथे यदि इतरविशेषबाधमिश्रयः स्यात् तदा यथा अनु-
मितेः महानसीययग्विषयकत्वं भवति तद्वदेवाप्रापि लाघवज्ञानादिसहकारेणानु-
मितेः नित्यप्रधानादिरूपकारणविषयकत्वं सेत्स्यति इत्याक्षय्यायामाह । सन्ति चेति ।
अत्र कार्यात् कारणानुमितिरूपे, वादिनां तत्तच्छास्त्रकारानां नैयायिकयौद्धवेशान्तिनां
विप्रतिपत्तयः विरुद्धाः प्रतिपत्तयः विरुद्धमतानीति भावत्, सन्तीत्यर्थः । तथाच पर-
स्परविरुद्धमतानां नैयायिकादीनां निराकारणं विना प्रधानरूपकारणविशेषोपायधारणं न
भवतीत्यर्थः, तान्येव विरुद्धमतानि निराकरणार्थे दर्शयति । तथा हीति । यौद्धा-
नां मतमाह । केचिदाहुः असतः सजायत इति । शून्यवादिनो हि यौद्धाः विनष्टादेव
पीजान्मूर्तरोत्पत्तिर्भवति एवं विनष्टादेव दुग्धादध्मादुत्पत्तिरितिरीत्या अभावादेव भा-
वोत्पत्तिः अनुमिन्वन्ति । तथाहि अस्तुपादानकम् भावत्वात् अमूरादि-
वदित्यनुमानम् । अतएव न्यायदर्शने यौद्धानां पूर्वपक्षसूत्रम् ‘अभावाच्चातोत्पत्तिर्ना-
नुपपद्ये प्रादुर्भावात् इति । तथा च जगदुत्पत्तेः पूर्वं कार्यं कारणं वा किमपि नासीत्
किन्तु शून्यमेव बभूव ततः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वयोगि किञ्चित्कालावस्थापि
कार्यं जायते । तस्यापि स्वरूपेण न सत्त्वम् इति वदन्ति ।

येदाभितमतमाह । एकस्य सतो विवर्त इत्यादि । एकस्य स्वजातोयद्वितीयरहित-
स्य, त्रिकांशायाधितस्य, विवर्तः उपादानविपमतत्ताकार्योपत्तिरूपः, कार्यज्ञानं

तो विवर्तः कार्यजातं न वस्तुसत् इत्यपरे अन्ये तु 'सत् असत् जायते' इति, 'सतः सत् जायते' इति वृद्धाः ।

तत्र पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिद्ध्यति । सुखदुःखमोहभेद-
स्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकं हि जगत् कारणस्य प्रधानत्वं सत्त्वरजः-
स्तमःस्वभावत्वमयमयति ।

कार्यसमूहः वस्तुसः सद्योत्यर्थः । इति अपरे वेशान्तिनः, आहुरिति पूर्वोक्तमनुप-
ज्यते । अयमेवामभिप्रायः, एकमेवाद्वितीयमित्यादिभूत्या प्रमाणं एकत्वावगमात्
तदुपपत्तिप्रमाणका एव एते सर्वेपि पदार्थाः ते च यथा शुक्तिकादौ भासमानं
रजतं न वस्तुतः सत्यं तथैव असत्या एव तत्त्वं विनाशश्च यथा शुक्तिस्वरूपज्ञानाद-
विद्याकल्पितस्य रजतस्य विनाशः पूर्वं अधिष्ठानरूपस्य प्रमाणः विज्ञानादेव वि-
नाश इति ।

नैयायिकश्रवणान्वयोक्तमाह । अन्ये स्थितिः । अन्यं नैयायिकवैशेषिकाः, स-
प्रपादपञ्चादितः असत् कार्योत्पत्तिकालपूर्वकाले अविद्यमानं घटादिकार्यं जायते
इति आहुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

साङ्ख्यमतमाह । सतः सज्जायते इत्यादि । सङ्गः सद्रूपान् कारणात् सद्रूपं कार्यं
जायते इति वृद्धाः साङ्ख्योचारा आहुरिति शेषः ।

तदेवं तत्तद्दार्शनिकमतं प्रतिपाद्य सम्प्रति साङ्ख्यमतातिरिक्तमते प्रधानस्य सिद्धस-
म्भवं दर्शयति । तत्रेति तत्र तेऽप्युपपत्तेषु, पूर्वस्मिन् पूर्वोक्ते, पक्षत्रये यौद्धवेदान्ति वैशेषिकप-
क्षेषु । प्रधानं न सिद्ध्यतीति । तथा च सतः सज्जायते इति मते यादृशं प्रधानं सिद्ध्यति ता-
दृशं पूर्वोक्तेषु पक्षेषु न सिद्ध्यतीत्यर्थः । कीदृशं तत्प्रधानं वदन्त्यमते न सिद्ध्यतीत्याश-
ङ्कायामाह । सुखदुःखेति । सुखदुःखमोहस्वरूपा ये भेदाः विशेषाः तद्वत् यस्त्वरूपं तेन
परिणामो येषां पञ्चभूता ये सद्भादयः आदिना रूपशोदिपरिग्रहः सदात्मक-
मिदं जगत् स्वकारणस्य । सत्त्वरजस्तमःस्वभावस्वरूपं प्रधानत्वमवगमयति अनुमा-
पयति इत्यर्थः । अयमर्थः कार्येण कारणानुमानस्थले कार्यं वदुगुणकं तदुगुणकस्यैव
कारणस्यानुमितिर्भवति । यथा रक्तगुणविशिष्टेन घटेन रक्तगुणविशिष्टस्यैव कपालस्या
नुमितिः नहि रक्तघटस्य अवयवः कपालः पीतवर्णको घटः एवमेव कार्यस्य घटप-
टादेः सुखदुःखमोहात्मकत्वात् तत्कारणमपि सुखदुःखमोहात्मकमेव भवति नाम्नाह-
शब्दं घटादीनां सुखादिरूपत्वं च यथा एकैव सो स्वामिन् सुखाकरोति सपत्नीर्तुः तपति
तामिन्व्यमानं पुण्यान्तरं मोहयति मनसा च क्षिप्वा सर्वं एव भावा व्याख्याता
इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण स्वयमेव ग्रन्थकृता प्रतिपादयिष्यते । साङ्ख्यमते च कारण-
स्य प्रधानत्वं सत्त्वरजस्तमोरूपत्वमेव तत्र सुखं सत्यं शुद्धं रजः मोहश्च तमा इति
रीत्या कारणस्य सुखदुःखमोहात्मकता स्यात् तत्रेत्त्वं सत्कार्यवाद्मन्तरेण अन्येषु यौ-
द्धवेदान्तिनैयायिकमिमतेषु असद्भादविवर्तवादास्तत्कार्यवादेषु न सम्भवत्येव ।

कचित्पुस्तके सुखदुःखमोहभेदस्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकत्वं हि । इति भाव-
प्रत्ययवदितः पाठोपि उपलभ्यते, स च एवं व्याख्येयः । जगतः कारणस्य प्रधानत्वं सुख-
दुःखमोहभेदस्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकत्वं तत्र तथाभूतं प्रधानत्वं पूर्वस्मिन् कल्प-
त्रये न सिद्ध्यतीत्यर्थः । प्रकरणं वैषम्यावस्थापरिहारेण, वैषम्यावस्थायां प्रकरणस्या-

यदि पुनरुक्ततः सज्जायेत असत् निरुपाख्यं कारणं सुखादिरूप-
शब्दाद्यात्मकं कथं स्यात् ? सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः ।

अथैकस्य सतो विवर्तः शब्दादिप्रपञ्चः तथाऽपि सज्जा-
यत इति न स्यात् । न चास्याऽद्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वम्, अपि त्व-
प्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव ।

मावात् धीयन्ते विधीयन्ते विद्यन्ते सत्त्वादिगुणा यस्मिन् उत्पन्नधानं भावः
इत्याद्येन प्रधानत्वस्य विवरणम् सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वमिति । सुखाद्या-
त्मकसत्त्वादिगुणस्वरूपत्वमित्यर्थः । अत्र पाठः सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वमित्य-
स्यानतिप्रयोजनकतया कथञ्चिदेव सङ्गमनीयः ।

अनु पूर्वस्मिन् सत्त्वादे न प्रधानस्य सिद्धिः इत्याशङ्क्यं नित्यमिति । यदि
पुनरित्यादिना । बौद्धमते प्रधानासिद्धिमाह । इति । सज्जायेत इति वैनाशिक-
मतमङ्गीक्रियेत तदा कार्यकारणयोस्तादात्म्यात् निरुपाख्यं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं
कथं स्यात् । अपि तु न स्यादेवेत्यर्थः । अत्रैव हेतुमाह । सदसतो रिति । सद्रूपस्य का-
र्यस्य असद्रूपकारणेन सह अभेदासम्भवादिति । तथाच कार्यकारणयोस्तादात्म्या-
भयानुपपत्त्या कैरपि जगतः कारणं असद्रूपं नाङ्गीकर्तुं शक्यमिति । अयमभि-
प्रायः, कार्यकारणयोरभेदे नाशाय विधीयते तदा असत् कारणं सुखादिरूप-
शब्दाद्यात्मकं कथं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यासम्भवात् । अत्रासत्त्वं नाम कश्चित्पु-
पाथौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वावधिकरणत्वं अस्ति चेदं शशशङ्कादौ नतु निरुपाख्यत्वं
शब्दरूपविषयस्वरूपं असत्सम्भवात्तेः, निरुपाख्यत्वादिपदेनैव वृत्तिसम्बन्धेन शशशङ्का-
दीनां सत्यव्यवसायत्वात् निरुपाख्यत्वादिपदानां अलीके अनुभावकस्वरूपशक्तिविरदेपि
अननुभवरूपालोकविषयकविकल्पे प्रति योगेन लक्षणाया सङ्केतविशेषेण वा अ-
लीकोपस्थितिद्वारा जनकत्वमावश्यकमेव तादृशविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात् अत एव
'पातञ्जलसूत्रे शब्दज्ञानानुपादौ वस्तुशून्यो विकल्पः' इति अनेन तादृशविकल्परूपस्य
असद्रूपविषयकस्य शब्दज्ञानजन्यत्वोक्तत्वात्, एवमेव 'वृत्तयः पञ्चतम्याः क्लृष्टाक्लिष्टाः
प्रमाणविषयविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति सूत्रे वृत्तिज्ञानस्य पञ्चधा विभागेन तत्र
विषयरूपपातञ्जलादिज्ञानविषयकात् अत्रापि पार्थक्येन विकल्पः पातञ्जलसूत्र एवोक्तः ।
नच अलीकस्य निर्धर्मकत्वे तत्र निरुपाख्यत्वादिदानां योगादिवृत्त्यसम्भव इति वा-
च्यम् । तस्यैतत्परमेशून्यत्वमपि अभावस्य विकल्पविषयत्वादेः, धर्मस्य स्वीका-
रेण योगेन नाचकशब्दरूपोपाख्याविरहस्यालीके प्रसिद्धरूपोपस्थित्योक्तविरहाभ्या-
लीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवादनेन पदेरालोकं बोध्यमिति सङ्केतसम्भवात्,
तथा चालीकं वृत्तिविषयमेवेति पूर्वोक्तमेवासत्त्वम् । तथा च न शून्यत्वादिमते उक्तप्र-
धानस्य सिद्धिरिति ।

बौद्धमते प्रधानासिद्धिसुपपाद्य सम्प्रति वैदान्तिकविवर्तवाद्मते तामाह । अये-
ति । तन्मते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन कारणस्य ब्रह्मणस्तेन सह तादात्म्यासम्भवात् ।
नच ब्रह्मणा सह कश्चित्तादात्म्यमस्त्येवेति वाच्यम् । तथापि स्वामिस-
प्रधानसिद्धयसम्भवात् प्रधानं हि सद्रूपमिच्छते अस्माभिः कार्येण सहाभेदे कार्यस्य
मिथ्यात्वेन तद्विनाशस्य कारणस्यापि मिथ्यात्वापत्तेः । अतो विवर्तवादे कार्यकारण-

येषामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सत एव कारणादसतो जन्म,
तेषामपि सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्न कार्यात्मकं कारणमिति न तन्मते
प्रधानसिद्धिः ।

अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्यं प्रतिजानीते ।

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणाभावाच्च सत् कार्यम् ॥९॥

बोवोऽस्यैक्याभावेन न प्रधानसिद्धिः ।

नच 'सद्वत्त्वमसत्त्वमसत्त्वादिभ्यः' इति सूत्रेण भगवता व्याप्तेन प्रधाना सह
कार्यस्य अमेदप्रतिपादनात् कृतो न एतन्मते प्रधानसिद्धिः इत्याशङ्क्यामाह । न
चात्स्याद्वयस्येति । अस्य अद्वयस्य प्रधानः न प्रपञ्चरूपत्वमपि तु अप्रपञ्चस्य प्रपञ्च-
मिन्नस्य, प्रपञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भूतैव । अद्वितीयत्वं च प्रधानः सदेव सौम्येदमप्र-
भासीत् एकमेवाद्वितीयम् ॥ इत्यादिश्रुत्या सिद्धं भवति । ननु तदैक्यं बहुस्यात्
प्रजायेय तस्माद्वा एतस्मादात्मन आद्यः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निरि-
त्यादिश्रुत्या अग्निषीयमाना सृष्टिः प्रधान एकत्वे कथमुपपद्यतामिदं भाह । अपि
त्विति । अप्रपञ्चस्य प्रपञ्चमिन्नस्य प्रपञ्चात्मकतया वा प्रतीतिः सा भ्रमरूपैव ।
तथाच ॥ शुक्तिकादौ शुक्तिकाऽज्ञानरूपाविद्यया शुक्तिकावरणे सति तत्र प्रातिभा-
सिकं रजतं प्रत्यक्षमपि न वस्तुसत् तस्य तादृशाज्ञाननिवृत्तौ सत्यां विना-
सित्वात् एवमेव प्रधानः अज्ञानेनावरणे सति तत्र आकाशादिकं परिदृश्यमानं न
वस्तुसदपि ॥ यावदज्ञानं तस्य सत्ता सैव ॥ व्यावहारिकी सत्तेत्युच्यते, तादृशा-
ज्ञाननिवृत्तौ च सत्यां तत्कार्यस्य प्रपञ्चस्य विनाशेन तस्य सद्रूपत्वाभावेन प्रधान
एकत्वमुपपन्नमेव । अत एव ग्रन्थकृता न वस्तुसदित्युक्तम् प्रपञ्चस्य व्यावहारिकस-
त्तास्वीकारेण पारमार्थिकसत्तानभ्युपगमात् । उक्तस्य तु यथा शुक्तिकादौ प्रातिभा-
समाने रजतं न शुक्तिकातो भिन्नं एवमेव प्रधानं अक्षयस्तं कार्यजाते न
प्रधानमिन्नं इति बोधयितुमेव ननु प्रपञ्चस्य ॥ सहामेदः एतच्च अ-
रम्भणशब्दाविभ्यः इत्यनेन सूत्रकृतेन स्पष्टीकृतम् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
सृष्टिकेत्येव सत्यमिति श्रुत्या कारणीभूतसृष्टिकाया यथा सत्यत्वम् वक्ष्यतादीनाञ्च
मिथ्यात्वमेव एवं विवर्तवादस्यैवात्राश्रयणमिति भावः ।

सम्प्रति चेद्यधिक्रमते प्रधानासिद्धिमुपपादयति । येषामपीति । कणभक्षः कणादः
क्षेपेपिकर्तृत्वमकर्ता, अक्षचरणः गौतमः स्यावक्षोभकर्ता, आदिना तदनुयायिनां प्रभ-
क्तपादवात्स्यायनादीनां तत्तज्जाप्यकारादीनां परिग्रहः ॥ इति श्लेषः । सतः विद्य-
मानात् परमाण्वादौ, असतः उत्पत्तेः प्रागविद्यमानस्य । न कार्यात्मकं कारणमिति ।
कार्यकारणाभोरमेदो न सम्भवति असतः सद्रूपत्वासम्भवादिति भावः ।

उक्तरीत्या बौद्धादिमतेषु सद्रूपेण कार्येण सह कारणैक्यात् न प्रधानसिद्धिः सम्भ-
वति त्रिगुणात्मककार्येण त्रिगुणात्मककारणस्यानुमायं हि ॥ सत् जायते इति
साङ्ख्यशास्त्रसिद्धान्तस्वीकारेणैव सम्भवति ॥ अत इति । यतः सत्कार्या-
तिरिक्तमते प्रधानसिद्धिरत इत्यर्थः । प्रधानसिद्ध्यर्थं शुद्धदुःखमोहरूपत्रिगुणा-

“असदकरणात्” इति । “सत् कार्यम्” कारणव्यापारात् प्राग-
पीति शेषः । तथा च न सिद्धसाधनं नैयायिकतन्त्रैरुद्भावनीयम् ।

यद्यपि बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्य-
ते, तथापि न प्रध्वंसस्य कारणत्वम्, अपि तु भावस्यैव बीजाद्य-
वयवस्य । अभावाच्च भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् सर्वदा

सकप्रधानानुमानार्थम् । प्रतिजानीते कार्यस्य तत्त्वं साधयतीत्यर्थः ।

ननु कार्यस्य तत्त्वं यदि साध्यते तदा नैयायिकमते सिद्धसाधनम्, तैरपि कारण-
व्यापारानन्तरं घटादित्युत्पत्तिर्वा सत्त्वस्य स्वीकारात् इत्यत आह । कारणव्यापा-
रात्प्रागपीति । तथाच नैयायिकैः कारणव्यापारानन्तरं सत्त्वस्य सत्त्वाभ्युपगमेऽपि सत्त्वस्य
तत्त्वस्यानभ्युपगमात् अस्माभिस्तु कारणव्यापारपूर्वकालावच्छेदेन कार्यं सत्त्वस्य
साधनीयतया नैयायिकतन्त्रैः संभवत् नैयायिकादुगमनशीलैः नैयायिकशिल्पैः,
सिद्धसाधनं न प्रदर्शनीयमित्यर्थः ।

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपपद्ये प्रावृत्तात् इति बौद्धमतस्य दुष्टत्वं प्रतिपादयितु-
माह । यद्यपीति । तथाच कारणत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव बीजमृत्पिण्डाद्यनन्तर-
मेव घटाद्युत्पत्तिश्चानात् कार्यमित्यत पूर्ववत्स्यथासिद्धस्यैव कारणत्वादिति न
कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यस्य सत्त्वस्यैव भावः । निराकरोति । तत्रापीति । नच यदि
ज्वलस्य न कारणत्वं तदा कस्येत्यत आह । अपि स्थिति । तथाच बीजावयवादीनामे-
वाङ्कुराद्युत्पादानकारणत्वमिति बीजज्वलस्य अङ्कुरादिपूर्वं सत्त्वेऽपि न तस्य तथाविध-
कारणत्वम् । बीजज्वलस्य बीजावयवस्य अङ्कुरादिव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्यैव
विनिगमनाविरहादुभयोरपि सत्त्वस्यैव सत्त्वस्यैव सत्त्वस्यैव सत्त्वस्यैव सत्त्वस्यैव
विशेषेऽपि समवायेन द्रव्यं प्रति समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया बीजावयवे
समवायेनाङ्कुररूपकार्यं प्रति समवायेन बीजरूपद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धका-
भावस्य च कारणत्वेन बीजज्वलस्य कारणत्वमिदमेव उपादानकारणत्वञ्च तस्य
नास्ति अपि तु बीजावयवस्यैवेति । अभावाद्भावोत्पत्तौ को दोष इत्यत आह ।
अभावाद्भावोत्पत्ताविति । तस्य अभावस्य सर्वत्र सुलभत्वात् कालादी सत्त्वात्,
सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गापत्तिः । अयमभिप्रायः, बीजज्वलस्य अङ्कुरोत्पादानकारणत्वे
ज्वलस्य ज्वलभावेन तस्य सर्वदा सत्त्वात् सर्वदा अङ्कुरोत्पत्तिः स्यात् नच अस्म-
न्मते कार्यमात्रस्य क्षणिकतया एकाङ्कुराभावादनन्तरं प्रतिक्षणमङ्कुरोत्पत्तिर्भवत्ये-
ति वाच्यम् । तथापि यत्र बाह्याङ्कुरस्य आत्मगतिको विनाशः तत्रापि पुनस्तद्वत्ता-
ङ्कुरोत्पत्तिः स्यात् तत्र ज्वलरूपस्य कारणस्य विद्यमानत्वात् । एवमभावाद्भावोत्पत्त्य-
भ्युपगमे अभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् नहि बीजादीनामु-
पपत्तिदानां योऽभावस्तस्य च अभावविपाणदीनां च निःसंभावत्वाविशेषोपादभावत्वे
कश्चिद्विशेषोस्ति येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधि इत्येवंजातीयकः कारण-
विशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे ज्ञानवि-
षाणादिभ्योऽङ्कुरादयो जायेरन् नचैवं दृश्यते । इत्यादीनि आचार्योक्तानि, एवं
घटपटादयो न अभावविकाराः अभावानन्वितत्वात् यत् येनानन्वितम् तत् तस्य

सर्वकार्योत्पादप्रसङ्ग इत्यादि न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः
प्रतिपादितम् ।

प्रपञ्चप्रत्ययश्चाऽसति याचके न शक्यो मध्येति वदितुमिति
कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते ।

तत्रेदं प्रतिज्ञातम्, "सत् इति । अत्र हेतुमाह "असदकरणात्"

विकारो न भवति यथा हेमाचलनन्विताः घटक्षरावाक्यो हेतो न विकाराः । इति
रीत्या भामस्युक्तानि दूषणान्यवसेयानि । न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामिति । प्रपञ्च-
नन्वयविनष्टयोः प्राक्विषयपीजयोः कश्चिन्विशेषोऽस्ति येनैकस्माच्छास्त्रद्वारा नान्यस्मा-
दित्यादिप्रत्ययेनेति शेषः ।

येदान्तिमतं निराकर्तुमाह । प्रपञ्चप्रत्ययश्चेति । प्रपञ्चस्य घटपटादिरूपस्य, यः
प्रत्ययः प्रत्यक्षादिरूपोऽनुभवः सः याचके विरोधिप्रमाणेऽसति मिथ्याभूत इति वक्तुं
न शक्य इत्यर्थः । शुक्तिरजत्तादेः प्रत्यक्षादिना प्रतीयमानत्वेऽपि मिथ्यात्वादसति-
याचके हस्त्युक्तम् । तथाच शुक्तिरजत्तादिरूपके नेदं रजतमिति विरोधिप्रमाणेन याधि-
तत्वात्तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वेऽपि घटपटादिभेदावगाहिप्रत्यक्षस्य न मिथ्यात्वं
सम्भवति विरोधिप्रमाणाभावादिति । अत्र याचारम्भणं निमित्तं नामधेयं सृष्टि-
केत्येव सत्यम् इत्यादिभूतिरेव याचकप्रमाणरूपाऽस्तीति कुतो न मिथ्यात्वमिति
चेदत्र केचित् । अस्याः श्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादने न तात्पर्यम् अपि तु रजयोरभे-
दादारम्भते, इत्यस्य आलम्ब्यते इत्यर्थः बाहुलकात्कर्मणि स्युटि आरम्भणमित्यस्य
आलम्भनं स्वर्ग इति यावत् । याचा इति तृतीयान्तस्य वाक्यवहारे कक्षणा
तृतीयार्थश्च प्रयोजकत्वम् तथाच वाक्पूर्वकेणार्थं घटोऽनेन घटेनोदकमाहुर इत्यादि-
व्यवहारेण हेतुना पतादृश्यवहारसिद्धयर्थं विकारः पृथुवृज्जोऽवकारत्वादिलक्षणः
संस्थानविशेषः, तत्प्रयुक्तं च घटः इति नामधेयम्, आरम्भणं सृष्ट्वव्येण स्पृश्यते,
उदकाहरणानिव्यवहारसिद्धयर्थं सृष्ट्वव्यमेव संस्थानान्तरनामधेयान्तरभाग् भवतीति
यावत् । असौ घटाद्यपि स्रुतिका सृष्ट्वव्यम् अनेन सत्यं प्रमाणप्रतिपन्नम्, न तु
घटादिकं ब्रह्मान्तरमिति । परे तु यत्रोत्तरकाले यावज्ञानं तत्रैव पुनः अमल-
मङ्गीक्रियते यथा शुक्तिकायां नेदं रजतम् इति यायेन रजतज्ञानस्य प्रकृते च प्रपञ्चे
यावज्ञानस्याभावेन न तत्प्रत्ययस्य मिथ्यात्वमपि तु याचारम्भणमित्यादिभूतेः
उपासनामाप्रपन्नैवेति वदन्ति । उक्तभूतेः कार्यकारणयोरभेदबोधन एव तात्पर्यमि-
त्यपि वदन्ति । एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि भक्ष्यासा न सम्भवति भक्ष्यासत्तावद्यत्र अधि-
ज्ञानसामान्यधर्मज्ञानं विशेषधर्मस्य याज्ञानं तत्रैव यथा शुक्तिरजत्तादिरूपके शुक्ति-
कायाः इदंत्वादिसामान्यज्ञाने शुक्तित्वादिविशेषाज्ञाने च सादृशो भ्रमः न सत्यस्या
प्रकृते च स्वन्नमते ब्रह्मणः निःसामान्यविशेषतया तादृशोऽभ्यासो न सम्भवत्येवेति ।
उक्तप्रकारेण मतद्वयं निरस्य सम्प्रति नैयायिकमतं निरसनीयमिच्छाह । इति
कणभक्षाक्षचरणमतमिति । अवशिष्यते निरसनीयतया परिशिष्यते इत्यर्थः ।

तत्रेति । तथाच प्रत्यङ्कृतैव सम्मतं निरस्यते इति भावः । तत्र कणादादिमतनि-
रासार्थं, कार्यं सदितिप्रतिज्ञातं प्रतिज्ञावाक्यमभिहितं, मूलकृतेति शेषः । प्रतिज्ञा ता-
वत् पक्षे साध्यवैशिष्ट्यबोधकं वाक्यम् अत्र च कार्यस्य पक्षत्वं सत्यस्य साध्यत्वं

इति । असत् चेत् कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यम्, नाऽस्य सत्त्वं कर्तुं केनापि शक्यम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणाऽपि पीतं कर्तुं शक्यते । 'सदसत्त्वे घटस्य धर्मो' इति चेत्, तथाऽपि असति धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव, तथा च नाऽसत्त्वम् । असम्भवेना-

तयोर्वैशिष्ट्यबोधकं कार्यं सति विनाशमयतस्तस्य प्रतिज्ञात्वम् ।

अनु किमिदं साध्यभूतं सत्त्वं नाम यद्युपादानसमवेतत्वमाद्यं तदा सिद्धसाधनम् । घटोत्पत्तेः पूर्वकपाले घटविरोधेऽपि घटकाले कपाले घटसत्त्वे बाधकभावात् यदि कार्यपूर्व-क्षणावच्छेदेन उपादानसमवेतत्वं साध्यं कार्यपूर्वक्षणस्य कार्यान्वयिकरणत्वनिमित्तेन तत् क्षणावच्छेदेन कार्यं कपालसमवेतत्वग्रहासम्भवात् इति चेत् । कारणव्यापारात् पूर्व-कालावच्छेदेन उपादानसमवेतत्वस्यैव साध्यमिति नोक्तदोषावकाशः । यद्यपि सत्कार्य-वादिषां मते कारणव्यापारस्यापि सत्त्वेन कारणव्यापारपूर्वकाल प्रवाप्रसिद्धः तथापि कारणव्यापारानिमित्त्यधिकरणपूर्वक्षणावच्छेदेन उपादानसमवेतत्वं साध्यमिति न दोषः अधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यति ।

अनु परार्थानुमितिलक्षणे प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादिपञ्चावयववाक्येनैवानुमितिर्भवति, प्रकृते सत्कार्यमिति प्रतिज्ञावाक्ये सत्यपि हेतुवाक्यभावात्कथं तत्सिद्धिः स्यात् इत्यत आह । अत्र हेतुमादेति । अनु असत्करणरूपस्य हेतोः पक्षीभूतकार्यश्रुतिस्थेन कथं तस्य हेतुत्वमिति चेत् कार्यं सत् क्रियमानत्वात् यद्य सत् सत्क्रियमाणं न भवति यथा नीलं पीतं इति शेषवन्ननुमाने हेतुत्वोपयोगिभ्यतिरेकव्याप्तिबोधकत्वादेवास्त्व हेतुत्वम् ।

क्रियमाणत्वसत्त्वयोर्व्याप्तिं ग्राहयति । असत्चेदिति । तथाच कार्यं यदि कारण-व्यापारात्पूर्वमसत् स्यात् तर्हि क्रियमाणं न स्यात् इति तर्केण तस्य कारणव्यापारात्पूर्वं सत्त्वसिद्धिः उत्कर्षार्थमूलकव्याप्तिं दृष्टान्तयति । नहीति । नीलं नीलरूपं शिल्पिस-हस्रेण पीतरूपं कर्तुं शक्यते तथाच नीलरूपस्य पीतरूपात्मनाऽसत्त्वात् यथा तस्य पीतरूपता न सम्भवति एवमेव असत्तः कार्यस्य सद्रूपता न सम्भवत्येवेति नावः ।

अनु यथा प्रथमे नीलरूपवान् घटः पाकयत्नेन रक्तरूपतामापद्यते एवमेव सन्न नी-लरूपपीतरूपयोः घटधर्मत्वात् एकस्मिन्नपि कालभेदेन विद्वद्भ्यां धर्माणां समावेश-रूपोभयवादिस्मिन्नत्वात् । एवमेव सत्त्वासत्त्वयोः घटधर्मत्वमस्माभिरङ्गीक्रियते तयो-र्विरोधेऽपि घटोत्पत्तिपूर्वकालावच्छेदेन असत्त्वं घटोत्पत्तिकालावच्छेदेन च तस्य सत्त्वमङ्गीक्रियते इति न काष्ठानुपपत्तिरित्याशयेनाशङ्कते । सदसत्त्वाविति । परिह-रति । तथाप्यति । सत्त्वासत्त्वयोर्धर्मत्वाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । धर्मिणि घटादिरूपे असति धर्मस्य असत्त्वस्य घटीत्यर्थं न स्यादेव धर्मिणो घटस्यापि प्राप्तमेव इति कथं तस्य असत्त्वं, नहि अविद्यमाने धर्मिणि तद्धर्मत्वं सम्भवति विद्यमाने च तस्य सत्त्वेन कथं तत्रासत्त्वमिति एतदेवाह तथाचेति । घटोत्पत्तिपूर्वकाले तस्य विद्यमान-ताङ्गीकारे चेत्पर्यः । नासत्त्वम् असत्त्वस्य तद्धर्मत्वं न सम्भवति सत्त्वासत्त्वयो-र्विस्मृत्वादिति भावः । उत्पत्तेः प्राक् घटः असन् इति व्यवहारः असत्त्वस्य घटसम्भ-वीकारे एव स्यात् नान्यथा तथा सति रूपादिनाऽसम्बन्धेऽपि रूपवान् घट इति व्यवहारः स्यात् सम्बन्धश्च विद्यमानेनैवेति वक्ष्यते घटरूपाविद्यमानतया तेन सह

तदारमना चाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः ? तस्मात् कारणव्यापाराद्
ध्वमिष ततः प्रागपि सदेव कार्यमिति ।

कारणव्यापारस्य सतोऽभिध्यक्तिरेवाऽवशिष्यते । सतश्चाऽभि-
ध्यक्तिरुपपन्ना । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य, भवघातेन धान्येषु
तण्डुलानाम्, बोहनेन सौरमेयीषु पयसः । असतः करणे तु न नि-
दर्शनं किञ्चिदस्ति । न खल्वभिध्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा कश्चि-
दसत् दृष्टम् ।

इतश्च कारणव्यापारात् प्राक् सदेव कार्यम्—“उपादानग्रह-
णात्”, उपादानानि—कारणानि, तेषां ग्रहणं—कार्येण सम्पन्नम् ।
उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत् ।

एतदुक्तं भवति—कार्येण सम्पन्नं कारणं कार्यस्य जनकम्, स-
म्बन्धश्च कार्यस्याऽसतो न सम्भवति, तस्मादिति ।

असत्त्वं घटस्वरूपं घटधर्मो वा न सम्भवत्येवेति पूर्वोक्तव्यवहारोऽनुपपन्न एवेत्ययः ।
निगमयति । तस्मादिति । ननु कारणव्यापारात्पूर्वमपि कार्यस्य सत्ताङ्गीकारे कार-
णव्यापारानर्थक्यमित्यत आह । कारणाच्चाऽस्येति । सतः सद्रूपस्य, अस्य कार्यरूप,
कारणव्यापारात् अभिव्यक्तिः सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य स्थूलरूपापत्तिः, अवशिष्टते जा-
यते । तथाच पूर्वकाले तस्मै सूक्ष्मरूपेण सत्त्वं कारणव्यापारेण च स्थूलरूपेण तस्य
स्थितिर्भवति, तदर्थमेव च कारणव्यापारावश्यकतेति भावः ।

ननु सूक्ष्मरूपेणावस्थितस्य स्थूलरूपापत्तिः कारणव्यापाराद्भवति असत् एव
तत्त्वोत्पत्तिर्वा भवतीत्यत्र विनिगमकाभाव इत्यत आह । सतश्चेति । पूर्वं सद्रूपस्य
अभिव्यक्तिः उपपन्ना युक्ता, न त्वसत् इति । अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन साधयति । पयेति ।
तैलस्येति यच्छाश्वत्थं अभिव्यक्तिरिति पूर्वोक्तमनुपश्यति । त्वत्पक्षे न कोपि दृष्टान्त
इत्याह । असत् इति । करणे उत्पत्तौ, किञ्चिदपि निर्दर्शनम् दृष्टान्तो नास्तीत्यर्थः ।
तथा च वादिप्रतिवादिभ्यां निर्गोतस्यैव दृष्टान्तरूपतया अस्मान्निरसत्त्वेन निर्गोत-
स्य वाशङ्क्यादेः उत्पत्तिर्न कस्यापि सम्भवात्, पूर्वोक्तस्थले तिलादौ तु सत एव तैलस्य
अभिव्यक्त्येर्नैवाविकेमाप्यङ्गीकारात् सतः अभिव्यक्तौ तस्य दृष्टान्तस्य सम्भवत्येवेति ।
एतदेव विज्ञायति । न कश्चिदिति । अभिव्यज्यमानमिति स्वमताभिप्रायेण तन्मते
तत्पद्यमानमिति ।

दाह्याय हेतुन्तरमवतारयति । इतश्चेति । वक्ष्यमाणगुप्तेरेवेत्यर्थः । उपादायते
कार्ये यः साधुपादानानि इत्यभिप्रायेण उपादानपदार्थमाह । उपादानानि कारणानी-
ति । गुप्तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ग्रहणपदं सम्बन्धपरं, विशिष्टधीनियामकत्वात् सम्बन्धस्य,
तस्य च प्रतिशेगिसा ह्यङ्गत्वात् तत्पदाभ्यादरेण तदर्थमाह । कार्येण सम्बन्ध इति ।

कलितार्थमाह । एतदुक्तमभवतीति । कार्यं उत्पत्तेः प्राक् स्वोपादानसम्बन्धं तज्ज-
न्यत्वादित्यनुमानेन उत्पत्तेः प्राक् उपादानसम्बन्धस्यैव हेतुना उत्पत्तेः पूर्व-
सत्त्वं साधनीयमिति भावः ।

स्यादेतत्—असम्बद्धमेव कारणैः कार्यं कस्माच्च जन्यते ? तथा चाऽसंबद्धोत्पत्तस्य इत्यत आह—“सर्वसम्भवाभावात्” इति । असम्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद्भवत् । न चेत्तदस्ति, तस्मात्ताऽसम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते, अपि तु सम्बद्धं सम्बद्धेन जन्यत इति । यथाऽऽहुः सांख्यबृद्धाः—

“असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।

असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः—” ॥ इति ।

स्यादेतत्—असम्बद्धमपि सत् तदेव करोति यच्च यत्कारणं शक्तं, शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते । तेन नाऽऽव्यवस्थेत्यत आह—“शक्तस्य शक्यकरणात्” इति । सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया, सर्वत्र वा स्यात्, शक्ये एव वा ? सर्वत्र चेत्, तदवस्थैवाऽव्यवस्था । शक्ये

पूर्वोक्तानुमाने उपादानजन्यत्वमस्तु उत्पत्तेः । उपादानसम्बद्धत्वं मास्तु इति व्यभिचारशङ्कामुद्भावयति । स्यादेतदिति । उक्ताशङ्कानिवर्तकानुसृत्यैव प्रदर्शनपरं कारिकाशार्थमाह । असम्बद्धस्येति । तथाच स्वोपादानजन्यत्वं यदि उत्पत्तेः प्राक् उपादानसम्बद्धत्वव्यभिचारि स्यात् तदा स्वानुपादानसमवायिकार्यवृत्ति स्यात् इति तर्केण व्यभिचारशङ्का निवर्तनीयेति भावः ।

अत्र सम्बन्धाभावे बृद्धसम्भतिमाह । यथाहुः साङ्ख्यबृद्धा इति । असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे, सत्त्वसङ्गिभिः कारणैः सद्रूपैः कारणैः, सम्बन्धो न सम्भवति सत्त्वतोस्तादास्यानुपपत्तेः, असम्भते च कार्यकरणयोस्तादास्यात् । मास्तु कारणैः सह कार्यस्य सम्बन्ध इत्यत आह । असम्बद्धस्येति । कारणैः सम्बन्धरहितस्य कार्यस्योत्पत्तिमिच्छतः मते इति शेषः । व्यवस्थितिः तन्तुम्य एव पटः सुदृश्य एव घट इति व्यवस्थितिः नियमो न स्यादित्यर्थः ।

कारणेन सह असम्बद्धस्य कार्यस्य उत्पत्तिमङ्गोक्त्याः असत्कार्यवादी पूर्वोक्तमध्यवस्थां निराकर्तुमाशङ्कते । स्यादेतदिति । कारणेन सह सम्बन्धाभावेऽपि यत्कारणं यत्कार्यनिरूपितशक्तिमत् तत् तदेव कार्यं करोति इति शोकाव्यवस्थेत्यर्थः । ननु दण्डादिरूपकारणे यत्रादिरूपकार्यनिरूपितेव शक्तिः ननु पटरूपकार्यनिरूपिता इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । शक्तिमेति । तथाच शक्तेरतोन्मियतया येन कारणेन यत्कार्यं जायते तस्मिन् सत्कार्यनिरूपिता शक्तिरिति कार्यणेन तदनुमाने सम्भवतोत्पत्त्यर्थः । उक्तरीत्या असत्कार्यवादाशङ्कानिराकरणपरत्वेन मूलमवतार्य तादृशाशङ्कानिराकर्तुं विकल्पयति । सा शक्तिरित्यादिना । शक्तकारणाभ्यां सा शक्तिः सर्वत्र वा स्याच्छक्य एव वेत्यन्वयः । शक्तं कार्यानुसृत्यैव शक्तिमत्कारणं तत् आश्रयो यस्याः तथाभूता, सर्वत्रेति निरूपकतासम्बन्धेनेत्यादि । तत्राप्यपक्षे पूर्वोक्तमध्यवस्थायास्तादृश्यमाह । सर्वत्र चेदिति । सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद्भवेदिति पूर्वोक्तमध्यवस्था तदवस्थैव शक्यविशेषादित्यर्थः । द्वितीयपक्षे सत्कार्यवाद एव विश्रान्तिरित्याह । शक्ये चेदिति । शक्ये चेत् असति शक्ये तत्र तन्निरूपता, शक्तिरिति वक्तव्यम् इति योजना । तथाच निरूप्यनिरूपकभावरूपस्यापि सम्बन्धस्य सता सदैव सम्भवेन कथं अ-

चेत्क्रयमसति शक्ये तत्र इति शक्यम् । शक्तिभेद एव एतादृशो यतः
किञ्चिदेव कार्यं जनयेत् न सर्वमिति चेत्, इन्त मोः । शक्तिविशेषः
कार्यसम्यग्दो वाऽसम्यग्दो वा । सम्यग्दत्वे नाऽसता सम्यग्ध इति
सत् कार्यम् । असम्यग्दत्वे सेवाऽव्यवस्था, इति सुष्ठूक्तं "शक्तस्य
शक्यकरणात्" इति ।

इतश्च सत् कार्यमित्याह—“कारणभावात्”, कार्यस्य कारणात्म-
कत्वात् । न हि कारणाद्भिन्नं कार्यम्, कारणं च सदिति कथं तद-
भिन्नं कार्यमसद्भवेत् ? ।

कार्यस्य कारणाभेदसाधनानि च प्रमाणानि—

न पटस्तन्तुभ्यो मिथते, तन्तुधर्मत्वात् । इह यद्यतो मिथते तत्
तस्य धर्मो न भवति, यथा गौरश्वस्य । धर्मश्च पटस्तन्तूनां, तस्मा-
न्नाऽर्थान्तरम् ।

उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः, ययोरर्थान्त-

सता कार्येण तादृशसम्यग्व्यसम्भव इति अनायत्या कार्यस्य सत्त्वमङ्गीकार्यमेवेत्यर्थः ।

पूर्वोक्तदूषणं परिहर्तुं पुररपि असत्कार्यवादी आशङ्कते । शक्तिभेद पदेति । शक्ति
भेदः शक्तिविशेषः, यतः शक्तिविशेषात् किञ्चिदेव कार्यं कार्यविशेष एव, तथाच शक्ति-
विशेषेण कार्यविशेष एव जन्यते इति उदाहरणकार्यस्य पूर्वमसत्त्वेऽपि न सर्वस्मात्
कार्यजातं भवेदितिरीत्या पूर्वोक्तान्यवस्थायाः प्रसङ्ग इति भावः । उक्तीत्या श-
क्तिविशेषाङ्गीकारेऽपि पूर्वोक्तदूषणस्य तादृक्त्वमेवेत्याह । इन्त मोः इति । उपसंहर-
ति । इति सुष्ठूक्तमिति । यतः शक्तं कारणं शक्यसम्यग्दमेव सत् कार्यं करोति नास-
म्यग्दमतः शक्तस्य शक्यकरणादिति सुष्ठु निर्दोषमभिहितमित्यर्थः ।

सत्कार्यसाधकं हेतुन्तरमवतारयति । इतश्चेति । कारणभावः कारणतावात्सल्ये
कारणाभिन्नत्वमिति यावत् । तथाच कार्यं सत् सद्रूपकारणाभिन्नत्वात् इत्यनुमानेन
कार्यस्य सत्त्वं साधनीयमिति भावः । ननु कार्यस्य कारणाभिन्नत्वे किं मानमित्या-
काङ्क्षायामाह । कार्यस्येति । उच्यन्ते इति शेषः । तान्येव प्रमाणान्वाह । न पटः
जातः । पटः तन्तुभ्यो न मिथते इत्यन्वयाः । प्रतिज्ञावाक्यमभिधाय हेतुवाक्यमाह ।
तन्तुधर्मत्वादिति । तद्वत्त्वाविशेषात्मकत्वादित्यर्थः । उक्तानुमाने अव्यवहारात्ता-
सम्भवेन व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । इह यद्यतो मिथते इत्यादिना । परिहृत्यमान-
वार्थेषु, तथाच व्यापकस्य सद्रूपत्वाभावस्य निवृत्त्या व्यापकस्य तत्रैवस्य निवृत्तिरू-
पाभेदस्य पदे सिद्धिरिति भावः । उपनयवाक्यमाह । धर्मश्च पटस्तन्तूनामिति । निग-
मयति । तस्मान्नार्थान्तरमिति । तस्मात् सत्त्वभेदव्याप्यतन्तुधर्मत्ववत्त्वात्, अभ्यो-
अर्थः अर्थान्तरम् निगमयार्थः तन्न भवति इत्यनर्थान्तरम् अभिन्न इति यावत् ।
पूतेन पूतन्मते न्यायस्य पञ्चावयवत्वमङ्गीकृतम्, ननु वेदान्तिकादिवत् उच्यववत्त्व-
मपीति सूचितम् । केचित्तु तन्तुधर्मत्वादित्यस्य सत्त्वभाववदवृत्तित्यादित्यर्थमाहुः ।

प्रमाणान्तरमाह । उपादानोपादेयभावाच्चेति । उपादानानि समवायिकार-

रत्वं न तयोऽरुपादानोपादेयभावः, यथा घटपटयोः । उपादानोपादे-
यभावश्च तनुपटयोः तस्मान्नाऽर्थान्तरत्वम् ।

इतश्च नाऽर्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः, संयोगाप्राप्त्यभावात्, अर्था-
न्तरत्वं हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डलदरयोः, अप्राप्तिर्वा यथा हिमव-
न्निष्पद्योः । न चेह संयोगप्राप्ती, तस्मान्नाऽर्थान्तरत्वमिति ।

इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते, गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् ।

णानि, उपादेयम् कार्यम्, तथाच समवायिकारणकार्यभावादित्यर्थः । व्यतिरेकह-
टान्तमाह । ययोरिति । अर्थान्तरत्वं मेदः । उपनयमाह । उपादानोपादेयभाव-
श्चेति । निगमयति । तस्मादिति ।

पुनरपि प्रमाणान्तरेण तत्साधयति । इत्येति । संयोगाप्राप्त्यभावादिति ।
संयोगाभाववत्त्वे सति असम्बन्धाभावादित्यर्थः । विशेषणमात्रोपादाने हि-
मवद्विन्ध्ययोर्भूमिभारा तयोः संयोगाभावेपि परस्परं भेदस्य सर्वजनसिद्धत्वात्,
अतः विशेष्योपादानम् । तस्मान्नोपादाने च घटभूतलयोर्व्यभिचारः तयोर-
प्राप्त्यभावेपि भेदस्य अवश्यमङ्गीकारादत उभयोपादानम् । केचित्तु संयो-
गाप्राप्त्यभावादित्यस्य संयोगानाभितत्वात् विभागानाभितत्वाच्चेति हेतुद्वये
साक्ष्यमाहुः । तदेतत् हिमद्विन्ध्यान्तर्भावेण व्यभिचारादुपेक्षणीयमेव । उक्तैस्तौ
व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । अर्थान्तरत्वे हीति । अप्राप्तिर्वा इत्यत्र इतिपदे दृष्टा
इति छिन्नविपरिणामेन योजनीयम् । हिमद्विन्ध्ययोरपि कालिकादिरूपः सम्ब-
न्धोऽस्त्येव तथापि विविधवृद्धिनिषामकस्यैव सम्बन्धत्वेन हिमवति विन्ध्या
विन्ध्ये वा हिमवानितिविशिष्टबुद्ध्यनुत्पत्त्या न तस्य प्राप्तिरसम्बन्धत्वमिति
भावः । न च तथापि रूपादिना घटादेः संयोगाप्राप्त्योरभावात् तत्र व्यभिचार इति
वाच्यम् । गुणगुणिनोरभेदस्यापि अस्माभिः स्वीक्रियमाणतयोक्तदोषानवकाशात् ।

हेत्वन्तरमाह । गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादिति । उपादाननिष्ठगुरुत्वपेक्षया भि-
रिक्तं यद्गुरुत्वं तस्य यत्कार्यं पतनरूपक्रियाविशेषः तय पटरूपकार्यं अग्रहणा-
दित्यर्थः । अयमभिप्रायः, गुरुत्वं तावत् आद्यपतनासमवायिकारणीभूतो गुणविशे-
षः, स च न प्रत्यक्षः, तथा सति अद्यःस्थितस्य वस्तुनः गुरुत्वस्य त्वगिन्द्रियेण ग्रहण-
प्रसङ्गात् । ऊर्ध्वस्थितस्यैव वस्तुनो गुरुत्वं गृह्यते इत्यपि न नियमः, अन्यत्रासजि-
तस्य ऊर्ध्वस्थितस्य प्रसृजोपि तद्ग्रहणापत्तेः, तस्मादतीन्द्रियमेव तत् । अनुमीयते
च पतनरूपक्रिया इत्येवावश्यमभ्युपेयम् । एवं सति द्रव्याणां गुरुत्वप्रकर्षाप्रक-
र्षावपि कित्थानुमेयाविति सिध्यति । तथाहि तुलायां कोटयो मयतः सत्रैकस्यां
कोटौ गुप्तादिद्रव्यमवस्थापनीयम्, अपरकोटौ च तोलनीयं वस्तु अवस्थाप्यं, तत्र यदि
गुप्तादिद्रव्यापेक्षया तोलनीयवस्तुनः गुरुत्वं अपकृष्टं प्रकृष्टं वा न भवेत्तदा एकस्यापि
कोटेश्चतुर्विधं भवेत्, न्तो हि गुरुत्वं आद्यपतन एव कारणं द्वितीयादिगतनस्य
वेगेभ्योत्पन्नो, आद्याच्च पतनाद्देगाक्षयः संस्कारः उत्पद्यते ततश्च द्वितीयं पतनमि-
तिरीत्या क्रियासन्तानः उत्पद्यते, तत्र यथेकस्मिन् तुलाद्रव्ये समानगुरुत्वे द्वे वस्तुनी
आसृज्येते तर्हि तन्निष्ठगुरुत्वमपि समानवेगारम्भिकामेव आद्यपतनक्रियां कुर्यात्

यद्यस्माद्भिन्नम् तस्मात् तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते, यथैकप-
लिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषस्तस्माद्विपलिक-
स्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिभेदोऽधिकः । न च तथा तन्तु-
गुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वकार्यान्तरं दृश्यते । तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः
पट इति । तान्येतान्यभेदसाधनान्यवीतानि ।

एवमभेदे सिद्धे, तन्तय एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः, पटः
न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः ॥

स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिपक्षेऽर्थक्रियाभेदाच्च नैकान्तिकं

एवं सति कोट्यन्तरस्थितद्रव्यावनतिरपरकोटिस्थितद्रव्यभेदप्रतिषेधा भवति । एत-
कोटिस्थितद्रव्यगुरुत्वस्य कोट्यन्तरावस्थितद्रव्यगुरुत्वपेक्षया अधिकस्ये तु तेन
प्रकृष्टभेदजनिकायाः क्रियाया एवोत्पादेन तत्कोटौ गुरुत्वकार्योवनतिविशेषो भवति ।
एवं च कपालद्वयापेक्षया घटो यदि भिन्नः स्यात् तदा समानगुरुत्वं कपालचतुष्टयं गृही-
त्वा कपालद्वयेन घटं निर्माय अवशिष्टकपालद्वयेन स घटस्तोलीयः, यदि कपाल-
द्वयापेक्षयाऽतिरिक्तः कश्चन अथर्वो स्यात् तदा गुरुत्वमपि अधिकमभिव्यजति त-
त्कार्यं अवनातिविशेषोपि गृह्येत, तदग्रहणात् घटो न कपालापेक्षया भिन्न इति सिद्ध-
म् । अत एव पञ्चकृता गुरुत्वान्तराग्रहणादित्यनुक्त्वा गुरुत्वान्तरकार्यग्रहणादित्यु-
क्तम्, गुरुत्वस्यातीन्द्रियतया तदग्रहणस्य तदभेदसाधकत्वासम्भवात् ।

अत्रापि व्यतिरेकोदाहरणं दर्शयति । इहेति । गुरुत्वान्तरकार्यं न्यूनाधिकगुरु-
त्वकार्यं पतनं, गृह्यते अनुभूयते । दृष्टान्तमाह । यथैकपलिकस्येति । तोलक-
चतुष्टयात्मकैकपलेन परिमितस्य, स्वस्तिकस्य तदाख्यभूषणविशेषस्य, अवन-
तिविशेषः पतनाख्यक्रियाविशेषः । उदाहरणमाह । न च तथेति । निगमनमाह ।
तस्मादिति ।

साधनं सावीतस्य व्यतिरेकिणः उदाहरणमभेदोऽभिवाचयते इत्यादिना ग्रन्थेन
निरूप्यत्येन प्रतिज्ञातस्य अवीतत्वोदाहरणमिदमेवेत्याह । तान्येतानीति ।

ननु पटस्य यदि तन्त्वभिन्नत्वं तदा कारणव्यापारस्यानावश्यकतापत्तिः तन्तु-
रूपस्य पटस्य कारणीभूतमेवाद्विध्यापारपूर्वकालेपि विद्यमानत्वादित्याशङ्काम-
हति । एवमभेद इति । एवं पूर्वोक्तरीत्या अनुमानप्रमाणेन, संस्थानभेदेन अव-
यवसंविशेषविशेषेण, तथाच कार्यकारणयोरभेदेपि तादृशसंस्थानविशेषविशिष्ट-
तन्तूनामेव पटरूपतया तादृशसंस्थानविशेषस्य च कारणव्यापारेणाभिन्नव्ययमानतया
तदर्थमेव कारणव्यापारस्यावश्यकतेति भावः ।

तु नैयायिकाः पटः तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुषु उत्पद्यमानत्वादित्यादिना पूर्वो-
क्ताभेदसाधकानुमाने सप्रतिपक्षमाक्षिपन्ति । तान्प्रत्याह । स्वात्मनि क्रियेत्या-
दिना । स्वात्मनि पटादिरूपकार्यात्मके वस्तुनि, क्रिया उत्पत्तिः, निरोधः विनाशः,
तयोर्वा बुद्धिः पट उत्पद्यते पटो विनश्यति इत्यादिरूपा, व्यपदेशः तन्तुषु इत्या-
कारको व्यवहारः, अर्थक्रिया तत्तत्कार्यकारित्वम्, तेषां भेदाः द्वन्द्वान्ते अयमाणास्य
भेदकब्धस्य प्रत्येकमभिन्नम्भवात्, क्रियानिरोधबुद्धिभेदः व्यपदेशभेदः अर्थक्रियाभे-

भेदं साधयितुमर्हन्ति । एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावातिरोभावा-
भ्यामेतेषामविरोधात् । यथा हि कूर्मस्याऽङ्गानि कूर्मशरीरे निवि-
शमानानि तिरोभवन्ति, निःसरन्ति चाऽऽविर्भवन्ति, न तु कूर्मत-
स्तदङ्गाण्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा । एवमकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घ-
टमुकुटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते,
निविशमानास्तिरोभवन्ति विनश्यन्तीत्युच्यन्ते । न पुनरसतामुत्पा-
द्यः सतां वा निरोधः । यथाऽऽह भगवान् कृष्णद्वैपायनः—

"नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः—"

गी० २—१६ इति ।

द्वय इति सम्भ्यते । नैकान्तिकमिति । पारमार्थिकं, भेदं साधयितुं नाहन्तीत्यर्थः । तथा-
हि तन्मुपपत्तोरभेदे पट उत्पद्यते इति बुद्धसत्त्वेपि तन्तुनोत्पद्यते इति बुद्धिभेदो न स्यात्,
एवं पटो विनश्यति इत्याकारकबुद्धिसत्त्वे तन्मुक्तं विनश्यति । बुद्धिभेदो न स्यात् ।
एवमेव तन्मुक्तं । इत्याधारायेवावगाहिनी प्रतीतिरिति स्यात् । एवं प्रावरणसीतनादि-
ति रूपक्रियाभेदोपि न स्यात् इतिरोत्था पूर्वोक्तसत्प्रतिपक्षहेतुभिः तन्मुपपत्तोरभेदः
सेत्स्यति इति भावः ।

केचित्तु क्रियानिरोधौ च बुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थामेवात्र क्रियानिरोधबुद्धि-
व्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थामेवात्र इति समासमङ्गोक्तवन्तः दृश्यमानो पटस्य उत्पत्ति-
जन्यो अभिन्ने तन्तौ अनुपपन्नौ तयोर्भेदं साधयतः । एवं बुद्धिभेदः पृथक् हेतुः,
तथाच एतत् इमे पटव्यावसिति ज्ञानवैकल्यमपि भेदसाधकम् इति रीत्या वदन्ति ।

क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभेदानां पारमार्थिकभेदासाधकत्वे हेतुमाह ।
एकस्मिन्नपि । अभिन्नेऽर्थात्पर्यः । तत्तद्विशेषेति । वटादिरूपो यो विशेषः
तस्य यः आविर्भावः अभिव्यक्तिः, एवं च तिरोभावः कारणे लयः, ताभ्याम्, एतेषां
क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभेदानां, अविरोधात् कार्यकारणाभिन्नत्वसाधकहेतु-
विरोधाभावात् । तथाच क्रियानिरोधबुद्धिभेदादिरूपाणां पूर्वोक्तहेतूनां न भेदसाधकत्वं
तेषां व्यभिचरितत्वात् इति लोकाभेदसाधकहेतूनां सत्प्रतिपक्षितत्वमिति भावः ।

एतदेव बोधयितुं आदौ क्रियानिरोधयोः भेदस्य भेदव्यभिचारित्वं दृष्टान्तेन प्रद-
र्शयति । यथा हीति । निःसरन्ति इति सत्प्रत्ययान्तम्, अङ्गानि इति पूर्वोक्तेन
सम्बध्यते । प्रध्वंसन्ते इत्यत्र कूर्म इति शेषः । दृष्टान्तिके योजयति । एवमिति ।
असतां कार्याभिव्यक्तिप्राक्काळे अविद्यमानानाम्, कारणव्यापारादुत्पाद इति न,
नचः सतां पदार्थानां निरोधः अत्यन्तासत्त्वरूपेण परैरङ्गीक्रियमाणो जन्यः, उक्तपु-
नरेति शेषः ।

उक्तार्थं भगवद्गीतावाक्ये प्रमाणयति । नासतो विद्यते भाव इति । असतः
अविद्यमानस्य भावः उत्पत्तिः न विद्यते अपि तु सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्यैव, अन्यथा
अत्यन्तासतः दृष्टविषयादेरपि कदाचित्प्राक् उत्पत्तिः स्यात्, सतः विद्यमानस्य अभावः
प्रध्वंसरूपोपि न विद्यते, किन्तु अभिव्यक्तावस्था एव सत्तु कार्यस्योत्पत्तिः, एवं सूक्ष्म-
रूपेणावस्थानमेव च विनाश इति भावः ।

यथा जूमः स्वावयवेभ्यः सद्गोचविकासेभ्यो न भिन्नः, एवं घट-
मुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।

एवञ्च 'इह तन्तुषु पटः' इति व्यपदेशो यथा 'इह वने तिलकाः'
इत्युपपन्नः ।

न चाऽर्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति, एकस्याऽपि नानार्थ-
क्रियादर्शनात् । यथैक एव बाह्विर्बाहकः पाचकः प्रकाशकश्चेति । ना-
ऽप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः, तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थ-
क्रियाव्यवस्थादर्शनात् । यथा प्रत्येकं विष्टयो वरमं दर्शनलक्षणामर्थ-
क्रियां कुर्वन्ति, न तु शिबिकावहनम्, मिलितास्तु शिबिकामुद्ध-

नृकरीत्या घटादेराविर्भावतिरोभावमिन्नयोः उत्पत्तिर्विरोधयोरनङ्गीकारेऽपि
साम्यामेव अवयवावयविनोः भेदः सेत्स्यति इत्याशङ्क्यामाह । नपेति । घटादेरनु-
त्पन्नतावस्थायां मृदादेः संकोचशालित्वं, अभिव्यक्तवस्थायां च विकाशशालित्वं
योष्यम् ।

एवं व्यपदेशभेदस्यापि भेदसाधकत्वं नास्तीत्याह । एवञ्चेति । उकरीत्या अभे-
दस्यैव सिद्धिसम्भवेनेत्यर्थः । यथाच व्यपदेशभेदस्य कश्चिन्नेदसामानाधिकरण्योप-
न शक्य भेदसाधकत्वम्, इह वने तिलकाः इत्यादिस्थले भेदमात्रेऽपि तादृशव्यपदेशा-
त् । नच तादृशस्थले आधारार्थेयावगादिबोधजनकस्य तादृशव्यपदेशस्य वाचकप्रत्यक्ष-
प्रमाणादिसत्त्वात् औपचारिकत्वेऽपि उक्तस्थले इह तन्तुषु पटः इति व्यपदेशस्य औपचा-
रिकत्वे प्रमाणाभावेन मुख्यार्थताया एवाङ्गीकारावश्यकत्वेन तस्य भेदसाधकत्वम-
स्त्येवेति वाच्यम् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् इत्यादिभूति-
स्थानुल्लतकंसहकृतस्याभेदसाधकप्रमाणस्य यत्नत्वेन उक्तव्यपदेशस्य औपचा-
रिकाया एव व्याप्यत्वात् ।

अर्थक्रियाभेदस्य साधकत्वं निराकरोति । नपेति । अर्थक्रियाभेदोऽपि भेदं न आपा-
दयति साधयति, तस्य व्यभिचारित्वादिति शेषः । व्यभिचारमेवाह । एकस्यापीति ।
तथाच यत्र यत्र भिन्नक्रियाकारित्वे तत्र तत्र वस्तुभेदः इति व्याप्तिर्न सम्भवतीत्युक्त-
हेतोर्न भेदसाधकत्वसम्भवः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । यथा एक एवेति । तत्र
बाह्विर्बाहायेऽपि बाहपाकप्रकाशरूपपरस्परभिन्नकार्यकारित्वस्य सत्त्याग्यभिचारः
स्फुटः ।

नन्वर्थक्रियाभेदो न विभिन्नार्थक्रियाकारित्वरूपः अपि तु भेदक्रियाव्यवस्था-
रूपः परस्परविद्वद्दार्थक्रियाकारित्वमिति वाच्यः । स चास्त्येव भेदसाधकः उक्त-
स्थले च बाहपाकादिरूपायेक्रियाणां परस्परविरोधाभावेन हेतोरसत्त्याग्य व्यभिचार
इत्याशङ्क्यामाह । नापीति । वस्तुभेदे वस्तुभेदसाधने । व्यभिचारमाह । तेषा-
मेति । तदभिन्नवस्तुनामित्यर्थः । समस्तानां मिलितानां, व्यस्तानां पक्षेऽप्युक्तम् ।
अत्रैव दृष्टान्तमाह । यथेति । विष्टयः बाहकाः मृत्पविष्टेयाः, वरमं मार्गः,
लक्षणां स्वरूपां, शिबिका वाहनविष्टेयः ।

हन्ति, एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणः अपि मिलिता आवि-
र्भूतपटमावाः प्रावरिष्यन्ति ।

स्यादेतत्—आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन् अ
सन् वा ? असंश्वेत् प्राप्तं तर्ह्यसदुत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि
कारणव्यापारेण । न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्या-
मः । आविर्भावे चाऽऽविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मा-
दाविर्भूतपटमावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः ।

मेवम् । अथाऽसदुत्पद्यत इति मते केयमसदुत्पत्तिः ? सती,

दृष्टान्तिके योजयति । एवमिति । आविर्भूतपटमावाः आविर्भूतः अभिव्यक्ता
पटमावो पटरूपो धर्मो येषां तथाभूताः, प्रावरिष्यन्ति प्रावरणरूपकार्यकारिणो भवि-
ष्यन्ति । तथाच बलमर्धनादिरूपार्थक्रियायां विष्टयो न परस्परपक्षे भवन्ति शिवि-
कावहने तु मिलिता एवार्थक्रियाकारिण इति अर्थक्रियाव्यवस्थासत्त्वेऽपि समुदायस्य
प्रत्येकानतिरिक्ततया न तत्र भेदः, अत्रापि अर्थक्रियाव्यवस्था सत्त्वेऽपि न
तयोः परस्परं भेदसिद्धिः सम्भवति इति भावः ।

कारणव्यापारात्पूर्वं विद्यमानस्यैव कार्यं तेनाभिव्यक्तिरिति पूर्वोक्तसाङ्ख्यसि-
द्धान्ते येषं कार्यस्याभिव्यक्तिः सा सती असती वा, सती चेत् कारणव्यापारात्पूर्वमपि
घटादेरुः प्रत्यक्षत्वापत्तिः कारणव्यापारानर्थक्यं च, असती चेत् तस्या अप्याविर्भावा-
न्तरमित्यनवस्था स्यात्, किञ्च असन्नपि आविर्भावः उत्पद्यते इत्यङ्गीकारे अस-
तः घटादेरपि उत्पत्तिः स्यादित्यभिप्रायवान्तरार्थिकः आशङ्कते । स्यादेतदिति । एतत्
वक्ष्यमाणम्, स्यादित्यर्थः । तदेवाह । आविर्भाव इति । असन्नित्यत्रापि कारणव्या-
पारात्प्राग् इत्यभ्येति । कारणव्यापारेणाङ्गीक्रियमाणो आविर्भावः कारणव्यापारा-
त्पूर्वं सन्नसन्ना इति विकल्पः । द्वितीये दूषणमाह । असंश्वेदिति । तर्हि असतः उ-
त्पादनम् उत्पत्तिः, प्राप्ता सिद्धेश्चक्रे । एवं च यदि असतः उत्पादनमङ्गीकार्यमेव तत्र
असतो घटादेरपि उत्पादनाङ्गीकारे वाचकाभावात् सत्कार्यसाधनं पूर्वोक्तं असन्न-
तमेव स्यादिति न प्रचानादिसिद्धिप्रसन्न इति भावः । आद्ये दूषणमाह । अत्र भ-
विति । कारणव्यापारात्प्रागपि यदि घटाविर्भावो विद्यमान एव तत्र कारणव्यापारेण
कृतम् अलम्, तस्य प्रयोजनाभावादिति भावः । तदेव विशदयति । न होति । कारण-
व्यापारस्य प्रयोजनं कार्यमेव, सति । तस्मिन् स निष्प्रयोजनक पक्षेति वाङ्मनुरभिप्रा-
यः । नच आविर्भावः सन्नेवाङ्गीक्रियते कारणव्यापारेण तस्याप्याविर्भाव एव भवतीति
न असतः उत्पादनाङ्गीकारापत्तिः, नापि कारणव्यापारानर्थक्यमित्यशङ्क्यामाह ।
आविर्भावे चेति । आविर्भावस्त्वयो आविर्भावः स सन् असन् वा, असंश्वेत् प्राप्तं तर्हि
असदुत्पादनम् इत्यादिरीत्या पूर्वोक्तदूषणस्य तत्रापि जागरूकतया सत एव तस्यापि
आविर्भावः सोऽपि आविर्भावः सन्नेवाविर्भवति इत्यादिरूपा अनवस्था स्यात्, नचैवं
प्रामाणिकी, इति आविर्भूतपटमावाः तन्तवः क्रियन्ते इति यदवज्ञा उक्तं, तत्
रिक्तं पूर्वोक्तदोषदुष्टत्वादसारमित्यर्थः ।

सिद्धान्तो प्रातश्च्युत्तरमाह । मेवमिति । नैयायिकमते असतः वा उत्पत्तिः तैर-

असती वा ? सती चेत्, कृतं तर्हि कारणैः । असती चेत्, तस्या
अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था ।

अथ—उत्पत्तिः पटाभाऽर्थान्तरम्, अपि तु पट एवाऽसौ, तथा-
ऽपि यावदुक्तं भवति 'पटः'इति, तावदुक्तं भवति 'उत्पद्यते'इति ।
ततश्च 'पटः'इत्युक्ते 'उत्पद्यते'इति न वाच्यम्, पौनरुक्त्यात्, 'विन-
श्यति'इत्यपि वाच्यम्, उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात् ।

तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवाया वा, स्वसत्तासमवायो

द्वीक्यते सा उत्पत्तिः सती असती वा इतिरीत्या आभिर्वाङ्मोकारे यो दोषः स एव
उत्पत्त्यङ्गीकारेपि स्यादेवेति "यद्योनवोः समो दोषः परिहारोपि वा समः । नैकः पथ-
न्योक्तव्यः सादृश्यविचारणे । इति न्यायेन पृतादृशदोषानुज्ञावनमेवोचितमिति भावः ।

अथ उत्पत्तिर्नाम आद्यक्षणसम्बन्धः, क्षणे आद्यत्वेन स्वाधिकरणक्षणत्वं सानधि-
करणत्वं, स च सम्बन्धः ॥ संयोगादिरूपः गुणादीनामृष्यौ तदसम्भवादिति स्वरूपस-
म्बन्ध एव, स च स्वरूपसम्बन्धः प्रतिबोधिस्वरूप एवेति पटोत्पत्तिरपि पटरूपैवेति त-
स्याप्युत्पत्तिः पटरूपैवेति न कारणव्यापारानर्थक्यं नाप्यनवस्था इति भवदुक्तदूषणस्य
मन्मतेऽसम्भवात् कथं यत्रोभयोः इति न्यायस्यात्र प्रसर इत्याक्षयेनाशङ्कते । अथेति ।
पटोत्पत्तिः न पटमिच्छा । अपि तु पटरूपैवेत्यर्थः । असौ पटोत्पाद्यः । निराकरोति ।
तथापीति । उक्तरीत्या उत्पत्तेः पटानतिरिक्तत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः । पटपदार्थस्य उत्प-
त्तिपदार्थानतिरिक्ततया पट उत्पद्यते इति प्रयोगस्य सर्वप्रामाणिकसम्प्रतिपन्नस्य पौ-
नरुक्त्यदोषपुष्टत्वापत्तिः । एवं घटो घटः इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधोधाभावेन उद्देश्य-
तावच्छेदकविधयोर्योर्मेदस्य शाब्दबोधं प्रति कारणत्वेन सादृश्याक्याच्छाब्दबो-
धानुपपत्तिरपि स्यात् । दूषणान्तरमप्याह । विनश्यति इत्यपि न वाच्य-
मित्यादिना । पटो विनश्यति इत्यादि प्रयोगस्यापि सर्वप्रामाणिकसम्प्रतिपन्नस्य विद-
द्बार्थप्रतिपादकस्वरूपदोषपुष्टत्वापत्तिः स्यात् । अत्रैव हेतुमाह । उत्पत्तिविनाशयोरि-
ति । कालान्तरावच्छेदेन एकत्र उत्पत्तिविनाशयोः सम्भवादाह । युगपदिति । एक-
कालावच्छेदेनेत्यर्थः । विभिन्नाधिकरणेषु एककालावच्छेदेन विभिन्नपदार्थयोरुत्पत्तिवि-
नाशयोः सम्भवादाह । एकत्रेति । एकदेश इत्यर्थः । तथाच पटपदस्य उत्पत्तिपदसमा-
नार्थकतया उत्पत्तिविनाशयोरैकत्र युगपद्विरोधेन पटो विनश्यति इति वाक्यस्वीकृद्दो-
षपुष्टत्वं स्यादेवेति भावः ।

पूर्वोक्तरीत्या उत्पत्तेः उत्पत्त्यङ्गीकारेऽभवस्था, अनङ्गीकारे च कारणव्यापारानर्थक्यं,
पटाद्यभिन्नत्वाङ्गीकारे च पूर्वोक्तयोर्वाक्ययोर्दुष्टत्वापत्तिः, अतः उत्पत्तेः लक्षणात्तरमेव
कथंभ्यमित्याक्षयेनाह । तस्मादियमिति । यतः पूर्वोक्तदोषः तस्मादित्यर्थः । स्वकारण-
समवाय इति । स्वस्य कार्यस्य यत् कारणं तस्मिन् समवायः समवायरूपसम्बन्धाद्य-
क्षेप एव पटोत्पत्तिः ननु सदतिरिक्ता, तथाच पटमिद्वर्णकपूर्वकाले तन्मुना सह पटसम-
वायस्याभावेन सदा न पट उत्पद्यते इति व्यवहारः । उक्तलक्षणस्य कारणत्ववदित्तत्वेन
गौरवादाह । स्वसत्तासमवाय इति । स्वस्मिन् पटादिरूपकार्ये यः सत्तासमवायः
सत्तारूपजातिविशेषस्य समवायात्मकसम्बन्धविशेषः, स एवोत्पत्तिः । उभयथापि

वा, उभयथाऽपि नोत्पद्यते, अथ च तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते । एवं सत एव घटादेराविर्भावाय कारणोपक्षेप्युपपन्नम् ।

उक्तप्रकारद्वयस्यापि उत्पत्तिस्वरूपत्वाद्भोकोरेपि । नोत्पद्यते उत्पत्तिरिति शेषः । भवन्मते समवायस्य नित्यतया तत्त्वोत्पत्त्यसम्भवेन तदात्मकोत्पत्तेरपि उत्पत्तिर्न सम्भवत्येवेति भावः । भवत्करीत्या उत्पत्तेर्नित्यत्वं तथापि प्रकृते किमापातमित्यत आह । अथ चेति । तदर्थानि उत्पत्तिप्रयोजनकानि, कारणानि व्यापार्यन्ते व्यापारवन्ति क्रियन्ते, लौकैरिति शेषः । एवं उक्तरीत्या अरुमन्मतेपि सत एव कारणव्यापारात्प्राग्विद्यमानत्वेन, कार्यस्य आविर्भावाय कारणापेक्षा इति उपपन्नम् युक्तमित्यर्थः । भवन्मते समवायस्वरूपोत्पत्तेः प्राक् विद्यमानत्वेपि यथा तदर्थं लौकैः कारणानि व्यापार्यन्ते तथा अरुमन्मतेपि प्राक्विद्यमानत्वेन कार्यस्याभिन्नकथ्ये कारणानि लौकैर्व्यापार्यन्ते इति समानमेवोचरमिति भावः ।

भवत्करीत्या प्रतिबन्धोत्तरेन नैयायिकस्य पर्यन्तयोगासम्भवेपि साङ्ख्यशास्त्राज्येष्वा पूर्वाकरीत्या आविर्भावः सन् असन् वा इति विकल्पे प्रतिपादितशङ्कायाः अनिरासेन तेषां कथं सत्कार्यवाद्निवृत्तयः स्यात् इति चेदुच्यते । सत्कार्यवादाद्भोकोरुत्पत्तां मते कार्यस्य सत्त्वाद्भोकोरेपि सर्वकार्याणां अवस्थासः अनित्यत्वे स्वरूपेण च नित्यत्वमित्येवाद्भोकोरिति । तथाच अवस्थानां उपजननापायसमैवस्वरूपानित्यत्वाद्भोकोरारात् स्थित्वावस्थारूपस्याविर्भावस्य असत्येवोत्पत्तिरद्भोकोरिति इति न पूर्वोक्तदूषणावकाशः । नच तथासति सत्कार्यवाद्वादिभिः, ~~कारणैः~~ सूक्ष्मावस्थाया एवास्माभिरसत्त्वारूपत्वाभ्युपगमात्, नच तथापि अभिव्यक्तेरपि अभिव्यक्त्यद्भोकोरे अनवस्थापत्तिरिति वाच्यम् । एतादृशानवस्थाः । प्रामाणिकत्वेनादोपात् अत एवोक्तं सूत्रकृता "पारम्पर्यतोऽन्येषणा बीजाद्भुतवदिति" साङ्ख्य सू० अ० १-सू० १२२- । अत्र विज्ञानमिक्षुः अदोपस्थादित्यर्थः, बीजाद्भुताभ्यां चाप्रायमेव विज्ञेयो बद्धबीजाद्भुतस्थले क्रमिकपरम्परयाऽभवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्पर्येति प्रामाणि इत्वं तु तुल्यमेवेति । सदेव सौम्येदमथ आसीत् इत्यादिभूतिरूपप्रमाणसिद्धसत्कार्यवादान्धानुपपत्त्या कल्प्यमावायः अस्या अनवस्थायाः प्रामाणिकत्वे न विवादलेशोपीति भावः ।

परे तु असत्कार्यवाद्मतेपि घटादीनां चाऽऽत्पत्तिः सा उत्पद्यते न वा, उत्पद्यते चेत् तस्या अपि उत्पत्त्यन्तरं, नोत्पद्यते चेत् असत्त्वान्नोत्पद्यते उत नित्यत्वात्, आद्ये घटादीनामुत्पत्त्यमावात्सदानुपलब्धिप्रसङ्गः, द्वितीये तु सर्वत्र घटादिरूपकार्योपलम्भप्रसङ्गः, इति तूपपत्त्यं जागरूकतया तद्वारणार्थं उत्पत्तेरुत्पत्तिः न ततो भिन्ना अपि तु तदर्थैवेत्यस्यैवावश्यं वक्तव्यतया तद्वदेव आविर्भावस्यलेपि आविर्भावस्याविर्भावः पत्तिरिति अपि तु पूर्वाविर्भावरूप एवेति अस्माभिरपि समाधातुं शक्यत्वाद्भोकोरुत्पावसतः, अत एवोक्तं सूत्रकृता 'उत्पत्तिवत्तदोपः' अ० १ सू० १२३ इति । नच तथापि आविर्भावस्याविर्भावान्तरात्स्वीकारेऽपि तस्य सत्त्वेन तदर्थं कारणव्यापारोपि स्थित्यर्थ एवेति वाच्यम् । सत एव घटादेरभिव्यक्तिरिति सद्धान्ते घटादीनां सत्त्वाद्भोकोरेपि अभिव्यक्तेः कारणव्यापारात्पुनस्तत्त्वाभ्युपगमाच्च कारणव्यापारावर्थक्यमपीति वदन्ति । साङ्ख्यचन्द्रिकाकारास्तु तत्सत्कार्याभिव्यक्तेः तत्सत्कार्यनिवृत्तसत्त्वगुणरूपतया तस्य च नित्यत्वेपि तमसा प्रतिबद्धत्वाच्च तस्या व्यवहा-

न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याऽक्रियात्वात्, क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम्, अन्यथा कारणत्वाभावात् ।

तस्मात् सत् कार्यमिति पुष्कलम् ।

तदेवं प्रधानसाधनानुगुणं सत्कार्यमुपपाद्य यादृशं तत् प्रधानं साधनीयं तादृशमादर्शयितुं विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तसारूप्यवैरूप्ये तावदाह—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

साधययं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

"हेतुमत्" इति । व्यक्तं हेतुमत्, हेतुः कारणम्, तद्वत्, यस्य

रोपयोगित्वं अभिव्यञ्जकसामग्र्या उच्चेजकेन समसः प्रतियन्धात्, तस्या व्यवहारोपयोगित्वं भवत्येवेति । सत्कार्यवादे — निश्चितिरित्याहुः ।

उत्पत्तेः स्वकारणसमवायस्वरूपत्वाङ्गीकारे समवायस्य नित्यत्वेऽपि तदर्थं कारणापेक्षा नाना युज्यते तथैव अभिव्यक्त्यैः पूर्वं सत्येऽपि तदर्थं कारणापेक्षा युक्तैवेति पूर्वोक्तं उत्पत्तेः स्वकारणसमवायस्वरूपत्वात्मानङ्गीकुर्वन् तार्किकः आशङ्कते । नचेति । पदेति कार्यमात्रोपलक्षणम्, तस्य यद्वै तन्न सत् यः कारणानां कुविन्द्रादीनां सम्बन्धः कारणत्वस्यः स पुन पदोत्पत्तिपदार्थः पदादिकार्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं कारणस्य यदुच्यते तत् पटरूपानुकूलव्यापारवत्स्वरूपमिति यावत् । तथा च पटरूपस्य पूर्वमसत्त्वे न तस्यैवोत्पत्तिपदार्थत्वमित्याशयः । निराकरति । तद्रूपस्येति । पटरूपस्येत्यर्थः । सक्रियात्वादिति । तस्य गुणरूपत्वेन क्रियारूपत्वासम्भवादिति भावः । न च पटरूपस्य क्रियारूपत्वं न भवतु तथापि तेन सह कारणानां सम्बन्धः कुतो न भवतीत्याशङ्क्यामाह । क्रियासम्बन्धित्वाच्चेति । तथाच तत्सम्बन्धस्य जनकत्वरूपस्य कारणे सत्येऽपि तस्य क्रियात्वाभावेन न तस्य कारणत्वं सम्भवति कारयति । इति कारणमिति व्युत्पत्त्या क्रियासम्बन्धिन एव कारणरूपत्वादुक्तस्थले तदभावात् एतदेवाह । अन्यथेति । क्रियासम्बन्धित्वास्वीकारे, कारणत्वमेव न स्यात् उत्पत्तेर्भावात्त्वर्थरूपतया क्रियात्वमक्षतमेव, भात्वर्थो हि क्रिया प्रतीतिभाव इत्यभिधीयते । इति वचनात् । रूपस्य तु भात्वर्थत्वाभावेन न तद्रूपत्वसम्भवं इति । उपसंहरति । तस्मादिति । यत्तः सत्कार्यवादातिरिक्तमतस्य सर्वोपत्त्वं सत्कार्यवादादस्यैव च निर्वापत्वमतः, सत्कार्यमिति । मतमिति शेषः । पुष्कलम् युक्तिभूतिरूपप्रमाणानुगुणत्वात् श्रेष्ठमित्यर्थः ॥

कारिकाग्रमवतारयति । तदेवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । प्रधानसाधनानुगुणं यादृशं प्रधानं साधनीयं तादृशप्रधानमस्मिन्नुपयोगिनं कार्यस्य सत्त्वमुपपाद्य युक्त्या व्यवस्थाप्य । विवेकज्ञानोपयोगीति । कृतव्यापारव्यापारमेतत् ।

विगुणोति । व्यक्तमिति । व्यक्तम् प्रधानपुरुषातिरिक्तं महत्त्वादिपञ्चमहाभूतात्मकपदार्थजातम्, अयं च लक्ष्यनिर्देशः । साधर्म्यमाह । हेतुमदिति । हेतुमत्पदार्थमाह । कारणमिति । तद्वत्ताच्च स्वजन्याविर्भावाभ्यस्तत्त्वसम्बन्धेन, तथाच कादाचित्काविर्भावाभ्यस्तत्वमिति पदवत्तन्त्रम् । न च अन्तःकरणस्य मनोरूपस्य नित्यतया कथं तत्रोक्तहेतुमत्त्वसाधर्म्यसङ्गतिरित्याशङ्क्यामाह । चेति । तथाच अन्तःकरणा-

च यो हेतुस्तमुपरिष्ठाद्व्याप्ति ।

“अनित्यम्,” विनाशि, तिरोभावीति यावत् ।

“अव्यापि,” सर्वे परिणामिनं न व्याप्नोति ।

कारणेन हि कार्यमाविष्टम्, न कार्येण कारणम् । न च बुद्ध्यादयः प्रधानं वेविपतीत्यव्यापकाः ।

“सक्रियम्,” परिस्पन्दवत् । तथा हि बुद्ध्यादयः उपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति, देहान्तरं चोपाददते, इति तेषां परिस्पन्दः । शरीरपृथिव्यादीनां च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव ।

दीनामपि अनित्यतायाः प्रत्यक्षमागतया न तत्रोक्तलक्षणाव्याप्तिरिति भावः । उपरिष्ठात् प्रकृतेर्महात्सतोद्भूता इत्यादिकारिकायाश्च । वक्ष्यति मूलकार इति शेषः । साधर्म्यान्तरं व्याचष्टे । अनित्यं विनाशीति । विनाशप्रतियोगित्वमित्यर्थः । सत्कार्येणादिमते अस्त्यन्तासत्त्वरूपस्य विनाशस्य घटादावभावेऽपि तिरोभावरूपस्य सत्यं तत्र सत्त्वमक्षतमेवेत्याशयेन सात्पर्यायंमाह । तिरोभावीति यावदिति । यद्यपि प्रागभावाप्रतियोगित्वे चाभावाप्रतियोगित्वस्य नित्यस्वरूपतया अनित्यत्वभावे प्रागभावप्रतियोगित्वं च्छेदप्रतियोगित्वान्यतररूपमेव तन्त्रान्तरकृतामभिमतं, तथापि प्रागभावस्य प्रमाणाभावेन अनङ्गीकारात् नित्यस्वरूपक्षणे तदप्रतियोगित्वस्यानिर्देशनीयस्य अनित्यत्वमपि न तादृशान्यतररूपमपि तु यादाप्रतियोगित्वस्वरूपमेवेति ।

अव्यापित्वरूपं साधर्म्यान्तरं व्याचष्टे । सर्वमिति । तथाच सर्वपरिणाम्यव्यापकत्वमिति पर्यवसन्नं, तेन महत्त्वत्वादेः अस्त्यकरणादिरूपस्य त्किञ्चित्परिणामिव्यापकत्वेऽपि न तेषु लक्षणाव्याप्तिः तेषां चत्किञ्चित्परिणामिव्यापकत्वेऽपि प्रकृत्यादिरूपपरिणाम्यव्यापकत्वेन सर्वपरिणामिव्यापकत्वाभावात् । परिणामिवदानुपादाने प्रकृत्यादौ साधर्म्यान्तरतुल्यरूपव्यापकत्वाभावेन तत्रातिव्याप्तिः स्यात् अतस्तदुपादानम् । महत्त्वत्वादीनामव्यापकत्वे हेतुमाह । कारणेन हीति । आविष्टम् व्याप्तम्, तथाच महत्त्वत्वादीनां कार्यतया तेषां कारणव्याप्यत्वं स्यादेव ननु प्रधानस्य महत्त्वव्याप्यत्वं कार्येण कारणव्याप्यभावात्, इत्याशयेनाह । न कार्येणेति । आविष्टमिति पूर्वोक्तमुपपद्यते । बुद्ध्यादय इति । वेविपतिव्याप्नुवन्ति, तेषां प्रधानकार्यत्वात् इति शेषः ।

क्रियाशब्दस्य धात्वर्थेनाग्रपरतया परिणामात्मकक्रियायाः प्रधानेऽपि सत्त्वेन तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिरित्याशयेन क्रियाशब्दस्य परिस्पन्दार्थकतामाह । सक्रियं परिस्पन्दवदिति । परिस्पन्दो हि नैवाविकार्यनिमित्तकमरूपः स च न प्रधानादपि सम्भवति तेषां वधुतया क्रियाश्रयत्वाभावात् । बुद्ध्यादीनां क्रियाश्रयत्वमुपपादयति । तथाहीत्यादिना । उपात्तम् गृहीतम्, देहं त्यजन्ति मरणसमये इति शेषः, देहान्तरं अन्यदेहं उपाददते गृह्णन्ति जन्मकाल इति शेषः । तथाच पूर्वदेहसंयोगनाश उत्तरदेहसंयोगश्च बुद्ध्यादीनां कर्मवत्त्वामाये न स्यादेवेति तेषां कर्मवत्त्वं सिद्धम्, शरीरादीनां कर्मवत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धमेवेत्याह । शरीरपृथिव्यादीनामिति । प्रत्यक्षसिद्धक्रियाश्रयस्य शरीरस्य पृथिवीत्वेऽपि ग्रथगुणव्यासः गोबलीवदव्यायेन बोधः । प्रसिद्धः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धः ।

“अनेकम्,” प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात् । पृथिव्याद्यपि शरीर-
रघटादिभेदेनाऽनेकमेव ।

“आश्रितम्,” स्वकारणमाश्रितम् । बुद्ध्यादिकार्याणामभेदेऽपि
कथञ्चिद्भेदविषयत्वाऽऽश्रयाश्रयिभावः, यथा ‘इह बने तिलकाः’
इत्युक्तम् ।

“लिङ्गम्,” प्रधानस्य । यथा चैते बुद्ध्यादयः प्रधानस्य लिङ्गं

अनेकत्वं न एकमित्यर्थं वस्तुमात्रस्यैव एकत्वात् तन्निवृत्त्याप्रतिपक्षः, अपि तु स्व-
संजातीयद्वितीयसहितत्वं इत्याशयेन बुद्ध्यादीनां अनेकत्वं दर्शयति । प्रतिपुरुषमिति ।
पुरुषमेवेन बुद्ध्यादीनां भिन्नत्वात्, अन्यथा तत्त्वसाक्षात्कारे एकस्य जाते बुद्धेर्विनाशात्
एकस्य मुक्ततायां सर्वमुक्तत्वापत्तिः स्यात् । पुरुषस्य प्रतिचरीरे भिन्नत्वेन तत्र
स्वजातीयद्वितीयसहितत्वरूपानेकत्वलक्षणव्याप्तिरित्यासिः सम्भवति । तथापि अस्य
प्रधानवैधर्म्यरूपतायां पुनर्जातीकरणोपपत्त्या नोक्तदोषावसरः । अस्यैव वक्ष्यति ग्रन्थकारः
“एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यं तत्त्वमुच्यते तद्विपरीतः पुनानिति” इत्यादिना ग्रन्थ-
सन्दर्भेण । नच स्वसंजातीयद्वितीयसहितत्वं तदा प्रकृतावतिव्याप्तिः । तस्या
अपि परिणामित्वादिना स्वसंजातीयमहत्तत्त्वादिरूपद्वितीयसहितत्वात् । नच तत्त्व-
विभाजकोपाधिमत्त्वेन साक्षात् विविक्षणार्थं, स्वाश्रयतियोगिकाग्यान्ध्याभावसमाना-
धिकरणतत्त्वावभाजकोपाधिमत्त्वं स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं स्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्ब-
न्धेन भेदविशिष्टतत्त्वविभाजकोपाधिमत्त्वमिति यावत् । तथाच प्रधानस्वरूपतत्त्ववि-
भाजकोपाधेः तादृशोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वाभावात्तत्त्वलक्षणव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । प्रकृतेरपि प्रतिक्षणपरिणामिनो ह्येत्यादिषां परिणामित्वान्युपगमात् तत्रापि
स्वसंजातीयद्वितीयकत्वरूपानेकत्वसम्भवात् इति चेन्न । स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं स्व-
प्रतियोगिसमानकालीनस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वस्य तत्त्ववि-
भाजकोपाधौ निवेशादुक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । परे तु प्रकृतेः परिणामित्वेऽपि तस्याः पूर्वं-
प्रकृतिभिन्नत्वाभावेन न तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिरिति सम्भव इति वदन्ति ।

साधर्म्यान्तरं व्याचष्टे । आश्रितमिति । आश्रयाश्रयिभावस्याग्रे प्रदर्शनीयतया
तत्त्वविशिष्टप्रकृतेः रजोविशिष्टप्रकृत्या आश्रयाश्रयिभावसम्भवात् सत्तातिव्याप्तिः
स्यादत आह । स्वकारणमिति । तथाच बुद्ध्यादीनां स्वकारणाप्रसिद्ध्या तदाश्रि-
तत्वरूपस्य लक्षणस्य तातिव्याप्तिरिति भावः । नच पूर्वं कार्यकारणयोरभेदस्य प्रति-
पादिततया महत्तत्त्वादीनां स्वकारणीभूतप्रधानाश्रितत्वं न सम्भवतीति कथं तत्र ल-
क्षणसमन्वय इत्यत आह । अभेदेपीति । कथञ्चिदिति । प्रकृतिरिव महत्तत्त्वादिरूपयोः
भेदविषयस्येत्यर्थः । अत्रैव पूर्वोक्तं दृष्टान्तं स्मारयति । ज्ञेयेति । उक्तमिति । सत्कार्य-
साधनावसर इति शेषः ।

लिङ्गत्वं अनुमापकत्वं तत्त्वच प्रधानेऽपि सत्त्वेन सत्तातिव्याप्तिः तस्य पुरुषलिङ्ग-
त्वात् पुरुषात् कारिकायां स्फुटोपविष्यति इति सत्तातिव्याप्तिनिराकरणार्थमाह ।
प्रधानस्येति । प्रधानानुमापकत्वलक्षणस्य महत्तत्त्वादिषु सत्त्वं प्रतिपादयितुमाह ।
यथा चैत इति । बुद्ध्यादय इति । आदिना अन्तःकरणादिव्यक्तपरिग्रहः । उपरिष्ठादि-

तयोपरिष्ठाद्व्यति । प्रधानं तु न प्रधानस्य लिङ्गं पुरुषस्य लिङ्गं भवदपीति भावः ।

“सावयवम्,” अवयवनमवयवः, अवयवानामवयवविनां मिथः संश्लेषो मिश्रणं संयोग इति यावत् । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः । तेन सह वर्तत इति सावयवम् ।

तथा हि—पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते, एवमन्येऽपि, न तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगः, तादात्म्यात् । नाऽपि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगः, अप्राप्तेरभावात् ।

“परतन्त्रम्,” बुद्ध्यादि । बुद्ध्या स्वकार्येऽहङ्कारे जनयितव्ये प्रकृत्यापरोक्षेऽप्येते, अन्यथा क्षीणा सती नाऽलमहङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः । एवमहङ्कारादिभिरपि स्वकार्यजनने इति सर्वे स्वकार्येषु प्रकृत्याऽऽपूरमपेक्षते । तेन परं प्रकृतिमपेक्षमाणं कारणमपि स्वकार्यजनने परतन्त्रं व्यक्तम् ।

ति । भेदानां परमाण्वित्यादि नास्तिनास्ति चेत् । प्रधानस्येत्यस्य प्रयोजनमाह । प्रधानन्तिवति । लिङ्गत्वाभावे तस्याशङ्क्य निराकरोति । पुरुषस्येति ।

सावयवपदस्य अवयवसमवेतत्वात्कस्य परमाणवध्याप्तिः तस्य अवयवसमवेतत्वाभावात् इत्याशयेन सावयवपदार्थमाह । अवयवनमिति । अवपूर्वकस्य युवमिश्रणे इति धातोः क्युटि रूपमिदं, मिथः परस्परम् । तथाच परस्परसंयोगवत् प्रतियोगितानुयोगितापक्षवन्त्यतरसम्बन्धेन संयोगाभाव इति यावत् । मिश्रणं न समानामिहाररूपमपि । संयोग एवेत्याह । संयोग इति । संयोगकक्षणमाह । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । सम्बन्धप्रकारे दर्शयति । तथाहोति । प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगाभावे हेतुमाह । तादात्म्यादिति । एतेन अप्राप्तिपूर्विका इति विशेषणस्य सार्थक्यमपि दर्शितम् । न च तथापि सत्त्वरजस्तमोगुणैः प्रकृतेः सत्त्वादीनां परस्परसंयोगसत्त्वात् तस्यां संयोगानुयोगित्वसत्त्वादतिव्याप्तिरिति आकाङ्क्षायामाह । नापीति । सत्त्वरजस्तमतां परस्परं संयोगाभावे हेतुमाह । अप्राप्तेरभावादिति । तथाच तत्सम्बन्धस्य नित्यतया न सत्प्राप्तिपूर्वकत्वमिति भावः ।

परतन्त्रमित्यस्य बुद्ध्यादी समन्वयप्रकारं दर्शयति । बुद्ध्या स्वकार्ये इति । प्रकृतिसाहाय्यम् प्रकृतेः। अनुपप्रेष इति यावत् । नच बुद्ध्यादयः स्वकार्यजनने प्रकृतिसाहाय्यानपेक्षा एव स्वतः स्वकार्यं जनयन्ति इत्याशङ्क्यामाह । अन्यथेति । प्रकृत्यापूर्वविना, क्षीणा सती असमर्था सती अहङ्कारं जनयितुं नाकम् न समर्था स्यात् । तथाच । प्रकृतिविप्रेक्षायाः अहङ्कारादिरूपसत्त्वान्तरजनने सामर्थ्यमेव नास्ति, अन्यथा बुद्धिः यदि प्रकृतिसाहाय्यं विना अहङ्कारं जनयिष्यति तदा बुद्धेः अवयवानां अहङ्कारभावेन परिणामस्य स्वीकारावश्यकत्वेन अहङ्कारस्थितिकाले बुद्धेः स्थितिरिव न स्यात् । नचेदं सम्भवति तस्मात् सा परतन्त्रेवेति । बुद्धेः परतन्त्रन्तां न्युत्पाद्य अहङ्कारादीनामपि जामाह । एवमिति । स्वकार्यजनने एवमसम्प्रादिपोषकगणजनने । प्रकृत्यापूरो अपेक्ष्यते इति पूर्वोक्तमनुपपन्नते । कलितार्थमाह । तेनेति । उक्तीत्या बुद्ध्यादीनां

“विपरीतमव्यक्तम्,” व्यक्तात् । अहेतुमत्, नित्यं, व्यापि, निष्क्रियम्, यद्यप्यव्यक्तस्याऽस्ति परिणामलक्षणा क्रिया, तथाऽपि परिरूपब्धो नाऽस्ति । एकम्, अनाभितम्, अलिङ्गम्, अनवयवम्, स्वतन्त्रम्, अव्यक्तम् ।

तदनेन प्रयत्नेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तम् । सप्रति तयोः साधर्म्यम्, पुरुषाच्च वैधर्म्यमाह—

त्रिगुणमविबोधि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं, तथा प्रधानम्, तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥११॥

“त्रिगुणम्” इति ! त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुण-

स्वस्वकार्यजनने प्रकृत्यापूरस्य आवश्यकत्वेन, कारणमपि स्वकार्यजनने प्रकृति-
मपेक्षमाणं परतन्त्रमिति सिध्यति ।

व्यक्तानां साधर्म्याण्यभिधाय तेषामभावेत्यव्यक्तसाधर्म्यं बोधायतुमाह विपरीत-
मिति । कस्माद्विपरीत्ये अव्यक्तस्येत्याकाङ्क्षायामाह । व्यक्तादिति । अहेतुमत् आवि-
र्भावरूपस्य हेतुमत्त्वस्य प्रकृतावसत्त्वात् । अजामेकमित्यादिभूतस्य प्रकृतेरजात्वव्यव-
स्थापनादिति भावः । नित्यम् अविनाशीत्यर्थः, तिरोभावरूपस्य तस्य तत्राभावात् ।
व्यापीति सर्वपरिणामिव्यापकमित्यर्थः, तेन पुरुषापेक्षयः अधिकदेशवृत्तित्वरूपस्य व्या-
पकत्वस्य तत्राभावेऽपि न क्षतिः । नच प्रकृतेः परिणामितया तस्यां च तत्रापेक्षत्वाभा-
वेन अव्याप्तिरिति वाच्यम् । सततपरिणामिभिः स्वीयसत्त्वादिगुणैः स्वावयवभूतैः
स्वस्यापि अवयवोत्पादकत्वेन व्यापकत्वमपि तत्राक्षतमेवेति भावः । निष्क्रियमिति ।
कर्मत्वरूपजातिमत्कर्मरहितमित्यर्थः । क्रियाशब्दस्य चात्वर्यमात्रपरत्वे तस्य प्रकृतौ
परिणामरूपक्रियायाः सत्त्वेन अव्याप्तिमाह । यद्यपीति । एकमिति । स्वसजातीय-
रहितमित्यर्थः । अजामेकमित्यादिना एकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अनाभितमिति ।
स्वकारणानाभितमित्यर्थः । तस्याः कारणाभावादिति भावः । अलिङ्गमिति । प्रधा-
नानुमापकमित्यर्थः । स्वेन स्वस्यानुमानासम्भवादिति भावः । अनवयवमिति । स-
योगाभाववदित्यर्थः । अप्रातिपूर्वकप्राप्तिरूपस्य तस्य प्रधानेऽसम्भवात् तस्य नित्य-
तया अप्राप्तेरभावात् । स्वतन्त्रमिति । स्वकार्यजनने प्रकृत्यनपेक्षमित्यर्थः । स्वस्यैव त-
द्रूपत्वात् तेन पुरुषायां दिरूपस्य हेतोः अपेक्षत्येति न क्षतिः । अव्यक्तमिति सर्वत्र पूर्वो-
क्तेऽनुपपद्यते ।

अग्रिमकारिकामवतारयति । तदनेनेत्यादिना । तयोः व्यक्ताव्यक्तयोः परस्परं सा-
धर्म्यं पुरुषाच्च तयोर्वैधर्म्यमाहेत्यर्थः ।

त्रिगुणमिति साधर्म्यं व्याचष्टे । त्रयो गुणा अस्येति । ते त्रयो गुणा इत्याका-
ङ्क्षायामाह । सुखदुःखमोहा इति । यद्यपि अत्र सत्त्वरजस्तमसामेव पुरुषोपका-
रकत्वात् पुरुषवन्धकमहदादिनिर्मातृत्वाच्च गुणपदमिवेत्वं ननु सुखदुःखमोहानां त-
थापि भ्रमेर्धर्मिणोरप्येवात् सुखादय एवात्र गुणपदेनाभिप्रेताः ननु सत्त्वादिरूपा इति ।
केचित् कारिकास्यत्रिगुणादस्य सत्त्वाद्यर्थकत्वे व्यक्ताव्यक्तयोः तथाविचगुणावपत्वा-

म् । तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् ।

"अविवेकि" । यथा प्रधानं न स्वतो विविच्यते, एवं महदादयोऽपि न प्रधानात् विविच्यन्ते, तदात्मकत्वात् ।

अथ वा सम्भूयकारितायाऽविवेकिता । न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं

तयोः साधर्म्यानुपपत्तिः अजामेकामित्यादिभूत्वा प्रकृतेः तदाश्रयत्वेऽपि महत्त्वादिषु तत्सत्त्वे मानाभावात् । न च कार्यस्य कारणगुणान्वयतया तादृशगुणवत्त्वेन तत्कार्यस्य महत्त्वादेरपि तादृशगुणवत्त्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । तयोः कार्यकारणभावस्य हृदानोमसिद्धेः । किञ्च सुखदुःखात्मकतया कारणस्य प्रभावात् तदात्मकत्वसाधनेन तत् एव सत्त्वादिगुणान्वयताया अपि साधयिष्यमाणत्वादिदानीं गुणपदस्य सत्त्वादिगुणपरत्वव्याख्यानमनुवितम् । अपि च सत्त्वादिगुणानां महत्त्वादिषु परिणामेन रूपाभ्युपगमात् सत्त्वादिपदवाच्यत्वमेव न सम्भवति कुर्यादपि परिणामेन दधिभावमापन्नेषु तत्पदप्रयोगस्यासम्भवात् अतः गुणपदं सुखदुःखमोहपरया व्याचष्टे । सुखदुःखमोहा इतीति वदन्ति ।

सुखदुःखादीनामात्मगुणतायाः नैयायिकादिभिरङ्गीकृततया कथमेतादृशगुणत्रयवत् प्रधानादौ इत्याशङ्क्यामाह । तदनेनेति । सुखादीनां व्यक्ताव्यक्तधर्मत्वकथनेनैत्यर्थः । परेषां नैयायिकादीनां, अभिमतं इच्छाद्वेषप्रवर्तनसुखदुःखज्ञानाभ्यात्मनो लिङ्गम् इत्यादि सूत्रेण सम्मतं, सुखादीनामिति । आदिना दुःखादिपरिग्रहः । आत्मगुणत्वं आत्मसमवेतगुणत्वं, पराकृतम् निरस्तमित्यर्थः । असङ्गो ह्येष पुरुष इत्यादिभूत्वा आत्मनो निष्पत्ताया एव प्रतिपादिततया तत्र तादृशगुणस्वीकारे उक्तभुतिविरोधः स्यादिति भावः ।

साधर्म्यान्तरं व्याचष्टे । अविवेकीति । विवेकः भेदः तदभाववानित्यर्थः । न चोक्तलक्षणसमस्तमपि प्रधानादौ पुरुषभेदसत्त्वादिति वाच्यम् । प्रधानप्रतियोगिकभेदाभाववत्त्वस्योक्तत्वात्, प्रधाने पुरुषभेदसत्त्वेऽपि प्रधानप्रतियोगिकभेदासत्त्वात् । उक्तस्य साधर्म्यस्य समन्वयप्रकारं दर्शयति । प्रधानमिति । स्वतः स्वस्मात्, विविच्यते न भिद्यते, स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकभेदासत्त्वादित्यर्थः । महत्सत्त्वादीनां प्रधानाभेदमुपपादयति । एवं महत्सत्त्वादय इति । तेषां प्रधानाभिन्नत्वे हेतुमाह । तदात्मकत्वादिति प्रधानात्मकत्वादित्यर्थः । तथाच कार्यकारणयोरभेदस्य सत्कार्यसाधनावसरे साधितत्वेन महद्दीनां प्रधानकार्यत्वेन प्रधानाभिन्नत्वं तत्राक्षतमेवेति भावः ।

अविवेकित्वसङ्गस्य अभेदार्थकत्वे प्रधानशब्दस्य अभुतस्य लक्षणघटकस्याङ्गीकारेऽन्वयसाधनान्तरमाभित्य व्याचष्टे । अथ्येति । अत्र एतत्तत्कारिकायां घटकत्वं सङ्गमर्थः । अविवेकित्वं अविवेकित्वपदार्थः । सम्भूयकारित्वं परस्परसहकारेण कार्यजनकत्वम् । उक्तार्थस्य समन्वयप्रकारं दर्शयति । नहीति । किञ्चित् वस्तु, एकं द्वितीयपरहितं सत्, स्वकार्ये स्वप्रयोज्यकार्यजनने न पर्याप्तं न समर्थम्, अपि तु सम्भूय मिश्रित्वेत्यर्थः । तत्र व्यक्ताव्यक्तयोर्मध्ये कस्याचित् कस्यापि, एकस्मात् सजातीयद्वितीयोपावेषेणाव सम्भवः उत्पत्तिः नास्ति । तथाच प्रकृतेरपि एकस्या एव न महत्त्वादिरूपकार्यजनकत्वं अपि तु अदृष्टादिसाहाय्येनैव कार्यजनकत्वमिति तत्रापि

स्वकार्ये, अपि तु सम्भूय । तत्र नैकस्मात् यस्य कश्चित् केनाचि-
त्सम्भव इति ।

ये त्वाहुः-विज्ञानमेव हर्षविषादमोहशब्दाद्यात्मकम्, न पुनरि-
तोऽप्यस्तद्धर्मैति, तान् प्रत्याह-"विषय" इति । विषयः-प्राज्ञा, वि-
ज्ञानाद्वहिरिति यावत् ।

तत एव "साधारणम्" घटादिष्वनेकैः पुरुषैर्गृहीतमित्यर्थः । वि-
ज्ञानाकारत्वे तु असाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्तिरूपाणां तेष्वसाधार-
णविवेकित्वं स्पष्टमेव । अणुस्वादौ तु परस्परमितिसाधर्म्यव्याख्यानावसरे पृथमेव
स्पष्टीकृतमिति ।

यौद्धिचोपास्तु विज्ञानातिरिक्तपदार्थस्य प्रमाणं नास्तीत्युच्यते । तथाहि घट-
ज्ञानपटज्ञानादीनां तावन्नेदः ज्ञानातिरिक्तपदार्थान्भ्युपगन्नापि अवश्यमङ्गीकृतव्य
एव, अन्वया घटज्ञानपटज्ञानयोरविशेषापत्तिः, इति ज्ञानेनैव घटपटादिव्यवहारभेदो-
पपत्तौ याद्वार्थवस्तुकल्पनायां प्रमाणाभावः । किञ्च विषयस्य विज्ञानस्य च पृथक्
सत्त्वाभ्युपगमे विषयाभावे तद्विज्ञानस्य तदभावे च विषयसत्तोपलभ्येत न च तथा-
स्ति अतः तयोः पृथक् तात् नान्त्वमेव । एवं विज्ञानस्य विषयसत्तापेक्षाया स्वप्ना-
दित्यले अभावेन जागरादित्यलेपि तत्सत्ता विना तदुपपत्तौ तत्सत्ताङ्गीकारे प्रमा-
णाभावः । न च यदि वाद्योक्तैः नास्ति तदा विज्ञानानां वैचित्र्यं नोपपद्येत इति वा-
क्यम् । वासनायैचित्र्यादेव विज्ञानवैचित्र्योपपत्तेः । संसारस्थानादितया बीजाङ्कुर-
वत् वासनानामपि परस्परवैचित्र्यं सङ्गतमेव । स्वप्नादिविज्ञानस्य वासनाविज-
न्यताया उभयवादिमप्रतिपत्ततया जागरादित्यलेपि वासनायाः कारणत्वेनैवोपपत्तौ
विषयसत्ताङ्गीकारे प्रमाणाभाव इति वदन्ति । तन्मतं कूपयितुमाह । ये त्वाहुरिति ।
हर्षः सुखं, विषादः दुःखं, मोहः तमःपरिणामविशेषः, शब्दादिष्व आकारो यस्य तथा-
भूतम्, विज्ञानमेव, एवकारव्यवच्छेदमाह । न पुनरिति । तत्र विज्ञानात्, अग्न्यः
रादृमां विज्ञानं धर्मो यस्य पृथग्भूतः इति आहुः, तान् प्रति यौद्धविशेषान् लक्ष्यीकृत्य
माह । करिकाकार इति शेषः । विषय इतीति । विज्ञानस्य इच्छादिविषयत्वेन तेषां
विज्ञानस्यरूपताङ्गीकारेपि मते न निराकृतमित्याशयेनाह । प्राज्ञ इति । ज्ञानविषय
इत्यर्थः । तत्र च विज्ञानस्य इच्छाविषयत्वेपि ज्ञानविषयत्वाभावात् तत्र उक्तलक्षण-
मेव न संगच्छेत यदि विज्ञानातिरिक्तपदार्थस्य सत्तां नाङ्गीकुर्यात् । न च विज्ञानस्य ज्ञान-
विषयत्वाङ्गीकारेपि न सौगतमतलक्षणे सम्भवति तैः घटपटादीनां ज्ञानरूपत्वेपि तज्ज्ञाने
ज्ञानविषयत्वस्याङ्गीकर्तुं शक्यत्वादित्यत आह । विज्ञानाद्वहिरिति । तथाच विज्ञानमि-
प्रत्य-प्रधानादीनां साधर्म्यम्, विज्ञानरूपस्य आत्मनः विज्ञानमिद्वत्त्वाभावात् तत्रोक्त-
लक्षणातिव्याप्तिः ।

साधर्म्यन्तरमाह । अत एवेति । विज्ञानमिद्वत्त्वादेवेत्यर्थः । सामान्य-
पदार्थमाह । साधारणमिति । पुरुषयेदेपि नमिद्वत्त्वम् । विज्ञानाकारत्वे तेषां
साधारणत्वं न ह्यादित्वाह । विज्ञानाकारत्वे स्थिति । घटपटादीनां विज्ञानस्यरूपत्वे
इत्यर्थः । विज्ञानानां असाधारणत्वात् एवैकपुरुषवैद्वत्त्वात्, विज्ञानानां एवैकपुरुषवैद्वत्त्वे
हेतुगमविशेषणमाह । वृत्तिरूपाणामिति । तद्विषयाकारात्तद्व्यवहारवृत्तिप्रतिविम्बाना-

णाः स्युः, विज्ञानं यथा परेण न गृह्यते, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभि-
प्रायः । तथा च नर्तकीभूलतामङ्गे एकस्मिन् बहूनां प्रतिसन्धानं यु-
क्तम् । अन्यथा तत्र स्यादिति भावः ॥

मित्यर्थः । तथा च तत्तदन्तःकरणवृत्तिप्रतिविम्बानां तत्तदात्मनैव येषत्वाच्चासां सा-
धारण्यं न सम्भवतीति भावः । तेषां घटापटादयोपि, असाधारणाः एकैकपदपदेवाः
स्युः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । विज्ञानेन यथा परेणेति । विज्ञानं परकीयं परेण यथा
न गृह्यते तथा घटादयोपि परेणाप्राप्याः स्युरित्यर्थः । एकविज्ञानस्य अपरविज्ञाना-
विषयत्वे हेतुमाह । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति । परेणेति शेषः ।

अस्तु घटादीनां असाधारण्यमित्याशङ्क्यामाह । तथा चेत् । साधारणत्वाङ्गो-
कारे चेत्त्यर्थः । एकस्मिन्निति । एतेन तत्र नर्तकीभूलतामङ्गस्य पुदपभेदेन भिन्नत्वं ना-
स्तीति सूचितम् । अङ्गः कौटिल्यम्, बहूनां दर्शकपुरुषाणाम् प्रतिसन्धानम् प्रत्यभिज्ञा-
नम्, युक्तमिति । नर्तकीभूलतामङ्गस्य विज्ञाने भिन्नत्वेन सर्वसाधारणत्वसम्भवात् इति
भावः । अन्यथा नर्तकीभूलतामङ्गस्य विज्ञानरूपत्वाङ्गोकारे बहूनां प्रतिसन्धानं न
स्यादिति ।

अयं तत्र नर्तकीभूलतामङ्गदर्शनोत्तरे दत्तेन नर्तकीभूलतामङ्गं दृष्टवानसीति पृष्टा
ननु । दृष्टवानस्मोत्येवं वदति तदेतदेकस्यैव अर्थस्य अनेकेयुगपद्गृहीतस्वरूपं सा-
धारण्यं विज्ञानरूपस्यैव नोपपद्यते, स्वप्नस्थले चैत्रोद्यविज्ञानविषयस्य स्वप्नस्य सै-
वेणाज्ञानमेव भवति न तथा अत्र, तस्मात् स्वप्नस्थलवज्जागरादित्येके भासमानस्य
न विज्ञानरूपस्यैव सेत्स्यति इति । न चोक्तस्थलेपि एकस्यैव विज्ञानरूपस्य अर्थस्य
अभ्येनापि ग्रहणं भवति इति नोक्तस्थले प्रतिसन्धानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा-
सि एकस्य घटज्ञानकाले सर्वस्यापि तद्वत्त्वप्रसङ्गात् ।

एवं येषां पदार्थानां नामात्म्यसत्त्वेपि तस्य पञ्चमं प्रमाणेन निश्चीयते तत्तत्त्वः नि-
श्चितमिति नियमः । दृष्टो गोव्यक्तोनां भेदेपि गोत्वस्य एकत्वेन निश्चीयमानस्य गो-
व्यक्तिभ्यो भेदः । तथा च चैत्रमैत्रादिनिष्ठानां नर्तकीभूलतामङ्गज्ञानानां भिन्नत्वेपि
नर्तकीभूलतामङ्गस्य उक्तप्रतिसन्धानेन एकताया सिद्धत्वेन तस्य विज्ञानाभिन्नत्वं
सिद्धमेवेति ।

न च स्वप्नज्ञानवजागरितज्ञानस्य असद्विषयकत्वं साध्यमिति कथं विज्ञानाति-
रिक्तवस्तुसिद्धिरिति वाच्यम् । उक्तानुमाने वाच्यत्वस्यैवोपाधित्वात् । तस्य असद्वि-
षयकत्ववादिनापि जागरितप्रत्ययस्य वाच्यत्वं स्वाप्नस्य अवाच्यत्वमङ्गीकार्यमेव
अन्यथा स्वप्नप्रत्ययस्य निराकर्म्यनत्वमेव न सिद्धयेत् तस्य हि जाग्रतप्रत्ययवाच्य-
त्वादेव निराकर्म्यनत्वं आधनोद्ये जागतप्रत्ययस्य च वाच्यत्वाङ्गीकारे तस्य स्वाप्न-
प्रत्ययवाचकत्वं न सम्भवति तस्मात् तस्य वाचकत्वासम्भवात् इति उक्तानुमाने उपायो
तस्यात् न तेनासद्विषयत्वसिद्धिरिति भावः ।

न च ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भनियमादेव एकस्यासत्त्वं सिद्धमिति वाच्यम् । ज्ञा-
नार्थयोः सहोपलम्भ इत्यत्र साहित्यं यदि सहवृत्तिस्त्वं तदा विरुद्धोऽर्थः हेतुः साहित्य-
स्य भेदस्याप्यस्येन । तद्विरुद्धाभेदसाधकत्वासम्भवात् । यदि च साहित्यं ऐक्यमेव तथा
सहोपलम्भ इत्यस्य एकोपलम्भनियमादित्ययः पयवसन्नः । तच्च न सम्भवात् सद्वत्

“अचेतनम्” ‘सर्वं एव प्रधानबुद्ध्यादयोऽचेतनाः न च वैताशि-
कथनं चैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः ।

“प्रसवधर्मि”—प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्याऽस्तीति प्रसवध-
र्मी । प्रसवधर्मेति वक्तव्ये मत्वर्थीयः प्रसवधर्मस्य नित्ययोगमाशया-
त्तुम् । सरूपविरूपपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यते इत्यर्थः ।

व्यकृत्यकमव्यक्तेऽतिदिशति—“तथा प्रधानम्” इति । यथा
व्यक्तं तथाऽव्यक्तमित्यर्थः ।

ताभ्यां चैवमर्थं पुरुषस्याऽऽह—“तद्विपरीतः पुमान्” इति ।

इस्य एकत्ववाचकत्वाभावात् । तत्र लक्षणाङ्गीकारेपि वा एकोपलम्भ इत्यस्य एकत्व-
प्रकारकोपलम्भः एकामित्रोपलम्भो वा, वाच्यः, यावत्त्वान्तरस्वरूपविरूपधर्मनिश्चयेन
तयोरेकत्वप्रकारकोपलम्भासम्भवात्, न च ज्ञानाकार एव विषयः आन्तरः सन् यावत्
तयाऽवभासत इति वाच्यम् । तथापि यावत्त्वान्तरस्वरूपविरूपधर्मोपलम्भेन तयो-
रेकत्वनिश्चयासम्भवात् त्वन्मते यावत्पदार्थस्याङ्गीकृतया यावदवभासते इत्यस्य
वक्तुमशक्यत्वाच्च, प्रसिद्धस्यैव सादृश्यप्रतियोगित्वात् । न द्वितीयः, एकामित्रो-
पलम्भस्य एकत्वासाधकत्वात् न हि वयोरैकोप्युपलम्भस्तयोरैकत्वं साधयितुं प्रम-
वति । न चैकत्वेनोपलम्भनियमस्य एतद्विपर्ययः एव पूर्वमेव विरस्तत्वादिति ।

साधर्म्यान्तरमाह । अचेतनमिति । बुद्ध्यादय इति । आदिना अन्तः करणादिप-
रिग्रहः । यथाच बुद्ध्यादीनामचेतनत्वं तथोपपादयिष्यति । वैतनिकत्व भावमानस्य
क्षणिकत्ववादिवाच्यविशेषवत् ।

प्रसवधर्मि इति । प्रसवः परिणामः, तद्रूपो वा धर्मः तद्वदित्यर्थः, एतच्च प्रसव-
धर्मि एतच्च कर्मधारयानन्तरं मत्वर्थीयेन प्रत्ययेन सादृश्यार्थलाभः, न च प्रसवरूपो
धर्मोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मी इति बहुव्रीहिसमासेनेव सादृश्यार्थलाभसम्भवे न कर्मधार-
यान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिव्येत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यनुशासनात् कथमत्र मत्वर्थीयेन प्रत्य-
यघटितस्य प्रयोगस्य सायुक्तं सम्भवति इत्याशङ्क्यामाह । प्रसवधर्मा इति वक्तव्ये
इति । प्रसवधर्मा इत्यनेन प्रसवरूपधर्माभयत्वस्य बोधसम्भवेपि प्रसवरूपधर्मप्रति-
योगिकनित्यसम्यग्व्यस्य बोधासम्भवेन तत्सर्वं चात्र विवक्षितत्वेन तदर्थं मनुवर्थप्रत्ययः
आवश्यक एव, बहुव्रीहेः मत्वर्थीयप्रत्ययजन्यबोधजनकत्वाभावेन बहुव्रीहिव्येत्तदर्थ-
प्रतिपत्तिकर इत्यल्पोक्त्येकेऽभावात् मत्वर्थीयघटितप्रयोगः साधुरेवेति भावः । न च
मत्वर्थीयेन कथं नित्ययोगस्य बोधः तस्य तद्वाचकत्वाभावादिति वाच्यम्, नृ-
मनिश्चाप्रतीतासु नित्ययोगेऽतिशयावे । सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवाच्यः ॥
इत्यादिना नित्यसम्बन्धवाचकतायाः तस्मिन् सिद्धत्वात् । प्रसवधर्मस्य नित्ययो-
गाशयानेन सात्त्विक्यमाह । सरूपेति । प्रलयादौ प्रकृतेः । सरूपपरिणामरूपधर्मवत्त्वं
तयोः तु विरूपपरिणामरूपवत्त्वमिति परिणामरूपधर्मवत्त्वस्य नित्ययोगः सम्भ-
वत्येवेति भावः ।

पुरुषस्य व्यक्ताव्यकसाधर्म्यतामाह । व्यक्तवृत्तमिति । व्यक्तवृत्तम् व्यक्तधर्मं त्रि-
गुणत्वादि, अव्यक्ते प्रधानापरिधायि, अतिदिशति सादृश्यवाचकपदघटित-
तथापदेन बोधयति इत्यर्थः । तद्विपरीत इति । ताभ्यां व्यक्ताव्यक्ताभ्यां

स्यादेतत्—अहेतुमत्त्वनित्यत्वादि प्रधानसाधर्म्यमस्ति पुरुषस्य, एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यम्, तत्कथमुच्यते 'तद्विपरीतः पुमान्' इति ? अत आह—“तथा च” इति । चकारोऽप्यर्थः । यद्यप्यहेतुमत्त्वादिकं साधर्म्यम्, तथाऽप्यत्रैगुण्यादिवैपरीत्यमस्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रिगुणमित्युक्तम्, तत्र के ते त्रयो गुणाः ? इति तत्त्वक्षणम् । इत्यत आह—

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनिधिमार्थाः ।

अन्योऽन्याभिभवाभयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

“गुणाः” इति परार्थाः । “सत्त्वं लघु प्रकाशकम्—” (का० १३)

इत्यत्र च सत्त्वादयः क्रमेण निर्देक्ष्यन्ते । तदनागतावेक्षणेन तन्त्रयु-

विपरीतः व्यक्ताव्यक्तधर्मेविरोधिधर्मेवानित्यर्थः । तथाच हेतुमत्त्वादयो पूर्वं व्यक्तधर्मा उक्ता । त्रिगुणत्वादयो व्यक्ताव्यक्तधर्माः तदभाववान् पुरुष इत्यर्थः, नच व्यक्ताव्यक्तसाधर्म्यस्य हेतुमत्त्वादेरभावस्य पुरुषे सत्त्वेपि अव्यक्तसाधर्म्यस्य अहेतुमत्त्वनित्यत्वादेः, एवमनेकत्वस्य व्यक्तसाधर्म्यस्य तत्र सत्त्वात् कथं तस्य तद्विपरीत्यमित्याशङ्क्य तथाचेतिपदस्य तथापीत्यर्थेकतामभ्युपगम्य निराकरोति । स्यादेतदिति । चकारोऽप्यर्थ इति । तथाच तथाचेत्यस्य तत्सदृशोऽपि इत्यर्थः । एतदेव स्फुटयति । यद्यपीति । अहेतुमत्त्वादीत्यादिना नित्यत्वादिपरिग्रहः । अत्रैगुण्यादीत्यादिना विवेकित्वं अविषयत्वं असाधारणत्वं चेतन्त्रं अप्रसवधमित्त्वानां परिग्रहः । तथाच पुरुषस्य पूर्वोक्तहेतुमत्त्वादिरूपसाधर्म्यस्यपि अत्रिगुणत्वादिरूपव्यक्ताव्यक्तवृत्तिधर्मविरुद्धधर्मवत्त्वात् तद्विपरित्यक्तं तन्नास्त्येवेति भावः ॥

कारिकान्तरव्यवहारयति । त्रिगुणमित्युक्तमिति । कारिकाघटकस्य गुणपदस्य 'द्रव्याभ्यगुणवान्' रूपांगविभागयोरकारणजनपक्षः इत्यादि वैशेषिकादिसम्मतगुणपरत्वात् नास्ति, तेषां परिणामरूपक्रियाभयत्वासम्भवात् इत्याशयेनात्र गुणपदस्य परार्थमाश्रयेकतामाह । गुण इति परार्था इति । परांपकारका इत्यर्थः । तथाच यथा प्रचानयागोपकरणानि अङ्गानि गुणा इति व्यपदिश्यन्ते यथा या प्रधानस्य राज्ञः उपकारकाः अमात्यादयस्तथैव पुरुषस्य भागापवर्गसाधकाः सत्त्वादयोपि गुणशब्देन व्यवहियन्ते इति भावः ।

नच प्रीत्यप्रीतिविषादानां परस्परविरुद्धत्वेव गुणानां प्रत्येकस्य तद्वात्मकत्वं न सम्भवति नाह एकस्य यस्तुक्तं मन्वकारप्रकाशात्मात्मकत्वमिति गुणानां प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकत्वं एकैकस्य पूर्वैकैकत्वमेव वाच्यमिति कस्य किमात्मकत्वमित्यत आह । सत्त्वं लघु प्रकाशकमित्यप्रीति । इत्यत्र इति कारिकायां, नच । प्रमकारिकायां निदिष्टानां सत्त्वादीनां कथामह ग्रहणं इत्यत आह । तदनागतावेक्षणेनेति । यथापूर्वमनुपूर्वाचारिणः वक्ष्यमाणः सिंहाचलाकनन्यायेनानुपजनीयमित्युक्तं एवमेव अत्रापि अधिमकारिकायां वक्ष्यमाणानां सत्त्वरजस्तमसां यथासङ्ख्यं क्रमेण प्रीत्यप्रीतिविषादारमकत्वमवयवन्त्यामित्यर्थः । प्रकारान्तरण यथासङ्ख्यं प्रीत्याद्यात्मकत्वमाह । तन्त्रयुक्त्या वेति । तन्त्रं प्रकृतशब्दं, तस्य युक्तिः अप्रीतिपदं परमतमनुमतं भवति

कस्या वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम् ।

एतदुक्तं भवति—प्रीतिः—सुखम्, प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः । अ-
प्रीतिः—दुःखम्, अप्रीत्यात्मको रजोगुणः । विपादो—मोहः, विपादा-
त्मकस्तमोगुण इत्यर्थः ।

ये तु मन्यन्ते " न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते, एवं दुःखमपि
न प्रीत्यभावादित्यदिति, तान् प्रति " आत्म"ग्रहणम् ।

नेतरेतराभावाः सुखादयः, अपि तु भावाः, आत्मशब्दस्य भावव-
चनत्वात्, प्रीतिरात्मा-भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि
व्याख्येयम् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा । परस्परभावात्मकत्वे तु
परस्परश्रयापचारेकस्याऽप्यसिद्धरूपमयासिद्धिरिति भावः ।

इत्याकारिका स्येत्यर्थः । तथाच भगवता कृष्णद्वैपायनेन 'सर्वं रजस्तम इति गुणा
प्रकृतिसम्भवाः । नियजन्ति महाबाहो देहे देहान्मवयवम् । इत्यादिषु सत्त्वरजस्तम-
सामेव क्रमेण निर्देशात् अत्रापि सत्त्वरजस्तमसां यथासङ्ख्यं क्रमांश इति भावः ।

एतद्वै विशदयति । प्रीतिः सुखमित्यादिना । प्रीत्यप्रीतिविपादात्मकाः इत्यत्र ह-
न्तान्ते ध्रुवमाणस्य आत्मशब्दस्य प्रत्येकमसिद्धत्वात् प्रीत्यात्मकः अप्रीत्यात्मकः
इत्यर्थकतामाह । प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुण इति ।

प्रीत्यप्रीत्यविपादा इत्यनेनैव सामञ्जस्यं आत्मपदं व्यर्थमित्याहङ्गी निराश्रुमाह ।
ये तु मन्यन्ते इति । दुःखाभावादतिरिच्यते इति । ॥१॥ च दुःखाभावस्य अभावहर-
तया कथं सत्त्वगुणस्य तदात्मकत्वमिति शङ्कितुरभिप्रायः । तान् प्रतीति । प्रीत्यप्री-
त्योरितरेतराभावरूपतावादिनं लक्ष्योक्त्य, तन्मतनिराकरणायात्मग्रहणमित्यर्थः ।
आत्मपदोपादानेन कथं तन्मतनिराकरणमित्यत आह । न इतरेतराभावाः सुखादय
इति । अपि तु सद्रूपा पदेत्यर्थः । आत्मशब्देन कथं तेषां सद्रूपत्वज्ञान इत्यत आह ।
आत्मशब्दस्य भाववचनत्वादिति । तथा च 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमा-
त्मनि' इति कोशेन आत्मशब्दस्य भाववचकतायाः सिद्धत्वात् सुखस्य भावरूपत्वं
कारिकात् एव लब्धमिति ॥२॥ । एवमन्यदुपाति । अप्रीत्यात्मक इत्यादौत्यर्थः ।
नच कारकायां भाववचकस्य आत्मशब्दस्य श्रुत्येपि इतरेतराभावरूपताङ्गीकारेणैव
सामञ्जस्ये तेषां भावरूपस्य प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्यामाह । भावरूपता चैषामिति ।
सुखदुःखानां भावरूपता अनुभवसिद्धा, अनुभवेन ॥ सुखी अहं दुःखी इत्यादिरूपेण
तेषां भावरूपत्वं सिद्धमेव अभावस्वरूपस्य तु घटो नास्तोत्यादाविव सुखादिसत्ये नि-
वेधोक्तेरपि स्यात् नचायमनुभवसिद्ध इति भावः, नच यथा मैत्र्यादिना ॥३॥ ते-
षोभावरूपताङ्गीकारेणैव सामञ्जस्यं इत्यादि भावोक्तेरनुभव उपपाद्यते एवमेवा-
त्रापि तादृशानुभवसत्येपि तस्याभावरूपत्वं न विरुध्यते इत्याशङ्क्यामाह । परस्प-
राभावात्मकत्वं त्विति । सुखस्य दुःखाभावरूपस्य दुःखस्य च सुखाभावरूपस्य इत्य-
र्थः । परस्परश्रयापचारे । अन्योन्याश्रयापचारेत्यर्थः । तथाच अभावबुद्धिं प्रति प्रति-
योगिज्ञानस्य कारणत्वेन सुखबुद्धिं प्रति दुःखज्ञानस्य, दुःखस्यापि सुखाभावरूपत्वेन
तद्वबुद्धिं प्रति च सुखज्ञानस्य कारणत्वावयवकत्वेन स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्व-
पान्योन्याश्रयापत्त्या न तयोः परस्पराभावरूपत्वसम्भव इति भावः ।

स्वरूपमेवामुक्त्वा प्रयोजनमाह—“प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः” इति । अत्रापि यथासङ्गमेव । रजः प्रवर्तकत्वात् सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्तयेत्, यदि तमसा गुणना न नियम्येत, तमोनियतं तु कचिदेव प्रवर्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् ।

प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह—“अन्योन्याभिभवाभयजननमिधुनवृत्तयश्च” इति । वृत्तिः—क्रिया, सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । “अन्योन्याभिभववृत्तयः”, एवामन्यतमेनार्थेऽवशादुदभूतेनान्यदभिभूयते ।

तथा हि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रति

कारिकाद्वितीयापादे व्याप्यते । स्वरूपमेवामिति । एवाम् सत्त्वादिगुणानाम् । प्रयोजनमिति । तथाच प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः इत्यत्र अर्थेपदस्य प्रयोजनपरत्वमिति भावः । यथासङ्गमिति । सत्त्वरजोस्तमोगुणानां यथासङ्गं प्रकाशः प्रवृत्तिः नियमः प्रयोजनानि इत्यर्थः । प्रकाशः ज्ञानं, प्रवृत्तिः प्रयत्नादि, ज्ञानप्रयत्नान्यामेव सकलकारणसिद्धिसम्भवे नियमस्य तत्प्रयोजनकस्य तमसश्चाङ्गोकारे मानाभाव इत्याशङ्क्यामाह । प्रवर्तकत्वादिति । अत्र रज इति कर्तृवाचकं पदम् रजोगुण इत्यर्थः । प्रवृत्तिरूपप्रयोजनकत्वात् लघु सत्त्वं सर्वत्र प्रवर्तयेत्, तथाच सर्वेभ्यश्च प्रकाशः स्यात् यदि गुणना तमसा रजो न नियम्येत, तमसा नियमे तु यत्र तमसा प्रतिबन्धो न क्रियेत तत्रैव सत्त्वस्य प्रवृत्त्या न सर्वस्य प्रकाश इति रजोनियामकतया तमसः स्वीकारो आनवश्यक एवेति नियमार्थम् । नियमप्रयोजनकं तमः भवति इत्यर्थः ।

कारिकाद्वितीयाध्याख्यानमाह । प्रयोजनमुक्त्येति । नचात्र क्रियाधाचक्राब्दाभावात् कथमस्य क्रियाधोषकत्वमित्याशङ्कां वृत्तिपदस्य क्रियार्थकत्वेन निराकरोति । वृत्तिः क्रियेति । सा च प्रत्येकमिति । अभिभवश्च व्याप्यते च मिथुनं च अभिभवाभयजननमिधुनानि अन्योन्यस्य अभिभवाभयजननमिधुनानि अन्योन्याभिभवाभयजननमिधुनानि तानि वृत्तयो येषां । अन्योन्याभिभवाभयजननमिधुनवृत्तयः इति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् वृत्तिपदस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धो बोध्यः, उपलक्षणज्ञेयत्वं तदादौ श्रूयमाणस्य अन्योन्यपदस्यापि प्रत्येकं सम्बन्धो बोध्यः द्वन्द्वादौ तद्वृत्ते च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बन्धते इति न्यायात्, तत्र सत्त्वादीनां अन्यान्याभिभवक्रियां स्पष्टयति । एवामिति । एषां सत्त्वादित्रयाणां मध्ये, अन्यतमेन एकैकेन, उद्भूतेन स्वकार्यजननोन्मुखेन, तेषामुद्भवे हेतुस्त्विति भावः । अन्त्यत्वे गुणास्तत्र अभिभूयते स्वस्वकार्यजननमिधुनं क्रियते । एतदेवोपपादयति । तथाहीति । सत्त्वं आत्मनः आत्मसम्बन्धिभ्यो, शान्ताम् सुखादिप्रयोज्यां वृत्तिं क्रियां प्रतिष्ठमते प्राप्नोति । शान्ता घोराश्च सूक्ष्माश्च इत्यादिकारिकायां पञ्चमहाभूताणां शान्तघोरमूलाख्यवृत्तस्वीकारेण सत्त्वादिगुणानां तादृशवृत्तिजनकत्वादिति भावः । ननु शान्तघोरवृत्त्योः परस्परविरुद्धत्वेन यथा सत्त्वं शान्तां वृत्तिं लभते तथा रजस्तमसी अपि आत्मनो घोरमूदे वृत्ती

लभते, एवं रजः सत्त्वतमसो अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजः
सो अभिभूय मूढामिति ।

‘अन्योन्याश्रयवृत्तयः’ । यद्यप्याधाराधेयभावेन नाऽयमर्थो घट-
ते, तथाऽपि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याऽऽश्रयः ।

तथा हि—सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाधित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनो-
पकरोति, रजः प्रकाशानियमावाधित्य प्रवृत्त्या इतरयोः, तमः प्रका-
शप्रवृत्ती आधित्य नियमेनेतरयोरिति ।

“अन्योन्यजननवृत्तयः” । अन्यतमोऽप्यतमं जनयति । जननं च
गुणानां सदृशरूपः परिणामः । अत्र एव न हेतुमत्त्वम्, तत्त्वान्तरस्य

लभेयुरिति परस्परविरुद्धवृत्तौ नो एकस्मिन् क्षणे स्वीकारापत्तिः परस्परस्य परस्परका-
र्यजननप्रतिषन्धे च परस्परप्रतिषन्धादेकस्या अपि बुद्धेरनुस्थादापत्तिरित्यत उक्तम् ।
सत्त्वतमसो अभिभूयेति । तथाच उद्भूतानां रज आदीनामेव तत्त्ववृत्तिप्रतिषन्धे सा-
मर्थ्यादुक्तस्थले तयोरभिभूतत्वेन न तादृशवृत्तिजननप्रतिषन्धकत्वसम्भव इति भावः ।
घोरामिति । आत्मनो वृत्तिं प्रतिलभते इति पूर्वोक्तमनुपपद्यते । एवमग्रेऽपि ।

अन्योन्याश्रयेति । नच सत्त्वस्य प्रकृत्याधितत्वेन रज आवाधितत्वाभावेन क-
थमन्योन्याश्रितत्वं तयोरित्याशङ्क्य निराकरोति । यद्यपीति । आधाराधेयभावरूपः
आश्रयशब्दार्थोऽत्र न घटते गुणानां परस्परआधाराधेयभावान्म्युपगमादिति शेषः ।
तथापीति । यस्य क्रिया यदपेक्षया यत् अपेक्ष्य भवति सः तत्प्राक्षयः, तथाच स्वप्र-
योज्यकार्यप्रयोजकत्वरूपं सहकारित्वमेवात्राश्रयशब्दार्थ इति भावः । गुणानां परस्प-
राश्रयत्वं स्पष्टयति । तथाहोति । सत्त्वं सत्त्वगुणः रजस्तमसोः प्रवृत्तिनियमौ कार्यभू-
ताविति शेषः । आधित्य सहकारित्वेनोपादाय प्रकाशेन स्वकायण रजस्तमसो उपक-
रोति, एवं । सत्त्वतमसोः कार्यभूतौ प्रकाशनियमावाधित्या प्रवृत्त्या स्वकार्येण इत-
रयोः सत्त्वतमसोः, उपकरोतीति पूर्वोक्तमनुपपद्यते । एवमग्रेऽपि । एतच्च सब (१६)
कारिकायां व्यक्तीभविव्यति ।

अन्योन्यजननेति । अत्र च जननं न उत्पादने सत्त्वादिगुणानां मित्यस्त्वेन तदस-
म्भवादित्यत आह । जननं च परिणाम इति । ननु कोऽसौ गुणानां परिणामः यत्र
गुणाः अन्योन्यमपेक्ष्य तादृशपरिणामोत्पादका इत्याशङ्क्यामाह । स चेति । परिणा-
मश्चेत्यर्थः । सदृश इति । सरूपपरिणाम इति यावत्, तथाच प्रलयकालेऽपि संत्वाद्याः
सदृशपरिणामानि सत्त्वादीनि उत्पादयन्ति इति तत्रापि गुणान्तरयोः सहकारित्व
मस्त्येष । नच अन्योन्याश्रयवृत्तयः इत्यनेनास्याभेद इति वाच्यम् तत्र विरूपपरि-
णामरूपस्वकार्ये इतरसहकारित्वं अत्र च सरूपपरिणामरूपस्वकार्ये तत्सहकारित्वं
विवक्षितमिति तयोर्मन्वात्, नच सदृशपरिणामं प्रति तस्य जनकस्य सत्त्वादिरूपस्य
सदृशपरिणामस्य हेतुमत्त्वापत्तिरित्याशङ्क्यामाह । अत एवेति । सदृशपरिणामप्रयो-
जकत्वादेवेत्यर्थः । तथापि कुतो न तस्य हेतुमत्त्वमित्याशङ्क्यामाह । तत्त्वान्तरस्येति ।
तथा च हेतुमत्त्वमित्यत्र सत्त्वान्तरप्रयोज्यत्वरूपं हेतुमत्त्वं विवक्षितं तच्च न सत्त्वादेः
सम्भवति तस्य सत्त्वगुणजन्यत्वेन तत्त्वान्तरजन्यत्वाभावाच्च तत्र तद्वृत्त्याति या-

हेतोर्भावात् । नाऽऽप्यनित्यत्वम् , तत्त्वान्तरे लयाभावात् ।

‘अन्योन्यमिथुनवृत्तयः’ । अन्योन्यसहचराः, अविनाभाववृत्तय इति यावत् । ‘चः’ समुच्चये । भवति चाऽप्राऽऽगमः—

‘अन्योऽन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः ।

रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥

तमसश्चाऽपि मिथुनं ते सत्त्वरजसो उभे ।

उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ॥

नैयामादिः सम्प्रयोगो वियोगो वापलभ्यते”—

इति (वे. भा. ३।८) ।

“प्रकाशप्रवृत्तिनियमायाः” इत्युक्तम् , तत्र के ते इत्यम्भृताः

कुतश्चेत्यत आह—

सिरिति भावः । नच तथापि पूर्वसत्त्वगुणस्य विनाशित्वेन अनित्यत्वापत्तिरित्यत आह । नाऽप्यनित्यत्वमिति । तत्त्वान्तरे लयवत्त्वमेवानित्यत्वं उक्तस्येते तस्य तत्त्वा-
न्तरत्वाभावेन तत्र न तल्लक्षणातिव्याप्तिरिति ।

अन्योन्यमिथुनवृत्तय इत्यस्यार्थमाह । अन्योन्यसहचरा इति । सहचरा इत्यस्या-
र्थमाह । अविनाभाववृत्तय इति । चकारस्य समुच्चयार्थकतामाह । समुच्चये
इति । अन्योन्यमिथुनवृत्तयस्तेष्वत्र चकारः समुच्चयार्थः, तेन सर्वेषामेव तेषां तेषु स-
म्भवोऽस्तीति बोधितम् ।

विशेषतश्चेत्तत् ‘अन्योन्यामिमवाचैते विद्वन्ति परस्परम् । तथाऽन्योन्याश्रयाः
सर्वे न तिष्ठन्ति निराश्रयाः इत्यारम्भ्य ‘तथा चो पुरुषश्चैव मिथुने च परस्परम् । तथा
गुणाः समाधान्ति पुरमभावं परस्परम् । नैयामादिः सम्प्रयोगो वियोगो वापलभ्यते ॥
इत्यन्तेन ग्रन्थसम्बन्धेन प्रपञ्चितं देवीभागवते इति । नच एतादृशगुणानां अन्योन्या-
मिमवादिद्विसिद्धीकारे प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्यमाह । भवति चाप्रागम इति ।
इति । च गुणानां अन्योन्यसहनरादिरूपवृत्तिमत्वे च । आगमः देवीभागव-
तादिरूपः भवति अस्तीत्यर्थः । तमेवागममाह । अन्योन्येति । अन्योन्यमिथुनाः,
अन्योन्यसहचराः अत एव सर्वे सत्त्वरजस्तमोगुणाः सर्वत्रगामिनः सहसत्त्वादिसं-
लकार्येषु प्रविष्टा इत्यर्थः । एतेषां अन्योन्यमाहवर्चं दर्शयति । रजसो मिथुनं सत्त्व-
मिति । गुणवासनानामनादित्वमनस्तत्त्वज्ञाह । नैयामादिरिति । एषां गुणानाम् भा-
विः उत्पत्तिर्नास्ति सम्प्रयोगः संयोगोपि नास्ति अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपस्य तस्य तेषु
अभावात् अत एव संयोगाभावात् विप्रयोगो विभागोपि नास्तीत्यर्थः । नच एतेषु सं-
योगविभागावशीकारे ‘एते गुणाः संयोगविभागचर्माज इति योगभाष्यविरोध इति वा-
च्यम् , तादृशवाक्यस्य पुरुषेण सह गुणानां संयोगविभागचर्माज इत्यर्थकतया अ-
न्योन्यं संयोगविभागप्रतिपादकतया अविरोधात् । व्यक्तीभविष्यति सौदुपरिष्टादिति ।
कारिकान्तर्भवतारयति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमायां इत्युक्तमिति । इत्यम्भृताः प्री-
त्याद्यात्मकाः, प्रकाशाद्यर्थाः अन्योन्यामिमवादिक्क्रियाश्च के किंवामानः, कुतश्च क-
स्मात्कारणात् ते इत्यम्भृताः इत्यतः इत्याकाङ्क्षायां कारिकाकार इति शेषः ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु धरणकमेव तमः, प्रदीपवद्वाऽर्थतो वृत्तिः ॥१३॥

“सत्त्वम्” इति । सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं चांश्याचार्यैः ।

तत्र कार्योद्गमने हेतुर्धर्मोऽलाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि, यतोऽग्नेरूर्ध्वञ्चलनं भवति । तत्रैव लाघवं कस्यचित्तिर्यग्गमने हेतुर्भवति, यथा वायोः ।

कारिकाप्रथमपार्द व्याचष्टे । सत्त्वमेवेति । तथाच गुरु धरणकमेव तम इत्यत्र पूर्वकारः सत्त्वमेव रज एव तम एवेति निश्चक्रमः सत्त्वं सर्वत्रानुपपन्ननीयः । वक्ष्यति चाये ‘पूर्वकारः निश्चक्रमः प्रत्येकमभिसम्बध्यत’ इति । ‘इष्टमित्यत्र कर्तृवाचकपदं पूरयति । साङ्ख्या-चार्यैरिति । कपिलासुरिपञ्चशिखादिभिरित्यर्थः । तथाहि कपिलसूत्रम् “लज्जादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्” अथमस्त्वार्यः, गुणानां सत्त्वादीनां लघुत्वादिभिः साधर्म्यं वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्यां सह पूर्वमितरेषां लज्जादिना साधर्म्यञ्चष्टे बोधये । नन्वेतत् तदा अपाद यदि सत्त्वादिव्यक्तयो मनेकाः स्युः तत्रैव मानं नास्तीति वाच्यम्, ~~अतः~~ सत्त्वं मध्यमं सत्त्वं निष्ठं सत्त्वमित्यादिरूपेण सत्त्वादिव्यक्तीनामपि नानात्वात् । नच पृथग्मते सत्त्वरजस्तमोगुणानां मूलकारणतया तेषां चामन्तस्तत्रैव शेषिकाविशेषापत्तिरिति वाच्यम् । वैशेषिकैर्मूलकारणानां परमाणूनां स्पर्शादिसहित-त्वाद्गौरव, एभिश्च सत्त्वादीनां तदनङ्गीकारादेव विशेषात् । नचात्र विनिगमकामावः । शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभववाच्यम् । इतिविष्णुपुराणादिरूपप्रमाणस्यैव विनिगमकत्वाविति । एवं पञ्चशिखाचार्यो अपि “सत्त्वं नाम प्रसादलाघवानभिपन्नप्रतीतितितिक्षासन्तोषादिरूपानन्तमेदं समासतः सु-क्यात्मकम्, इत्यादिना सत्त्वस्य लघुत्वं उक्तवन्तः ।

■ च सत्त्वरूपस्य गुणस्य सत्त्वं एव प्रमाणं नास्तीत्याक्षय्यायामाह । तत्रेति । कार्योद्गमने कार्यस्य पदार्थस्य उद्गमने ऊर्ध्वगमने यो हेतुस्तदेव लाघवं तत्र गुरुत्ववि-रोधि गुरुत्वस्य पतनकारणत्वेन तत्सत्त्वे ऊर्ध्वगमनासम्भवात्, नच सत्यपि छोटादी-गुरुत्वे सत्त्वापि उपरि शेषेणैव सति ऊर्ध्वगमनं भवत्येवेति वाच्यम्, स्वाभाविकोर्ध्वगम-नस्यैव लाघवजन्यत्वेन उक्तोर्ध्वगमनस्य सादृशत्वाभावेन तयात्वासम्भवात् । नच गुरुत्वाभावेनैकोर्ध्वगमनादिसिद्धौ लाघवसत्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । तथा सति उक्तरीत्या लघुत्वाभावेनैव पतनादिसिद्धौ गुरुत्वस्यापि तदभावरूपत्वापत्तिः, त-रूपादाद्यपतनासमवायिकारणतया गौरवरूपस्य गुणस्येवाधोऽर्ध्वगमनासमवायिकारणत-या लाघवरूपस्य गुणान्तरस्यापि सिद्धिरप्रत्युद्भवम् । पतनासमवायिकारणस्य गुरुत्वस्य कार्यानुमेयत्वमिधोर्ध्वगमनासमवायिकारणस्य लघुत्वस्यापि कार्यानुमेयत्वमेव न तु प्र-त्यक्षत्वमित्याशयेन तस्य कार्यं दर्शयति । यत् इति । यतः यस्मात् गुणविशेषात् अग्ने-रूर्ध्वञ्चलनं भवति तत् लाघवमित्यर्थः । नच तथा सति ऊर्ध्वगमनसमवायिकारणतया लघुत्वस्य गुणान्तरत्वस्वीकारे तिर्यग्गमनासमवायिकारणतया गौरवलाघवाभ्यामिति-रिक्तस्य गुणस्यापि सिद्धिप्रसङ्ग इत्याक्षय्यायामाह । तत्रैव लाघवमिति । तथाच ऊर्ध्वगमनासमवायिकारणत्वेनानुमितस्य लाघवगुणस्यैव तिर्यग्गमने हेतुत्वसम्भवे तदर्थं गुणान्तरस्वीकारे गौरवमिति भावः । नच तथासति अधोगमनं प्रत्यपि उक्तवन्तः ।

एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतुर्लाघवम्, गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वमुक्तम् ।

सत्त्वतमसौ स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रज-
सोपहृम्येते—अवसादात् प्रख्याप्य स्वकार्ये उत्साहं—प्रयत्नं कार्यते ।
तद्विमुक्तम्—“उपहृम्मकम्” इति । कस्मादित्यत उक्तम्—“चलम्”
इति । तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् ।

यत्तत्त्वेन हेतुत्वसम्भवे तद्वयमपि गुणान्तरस्वीकारानर्थक्यमापद्येतेति वाच्यम् । ऊर्ध्व-
गमनरूपकार्यस्य अधोगमनरूपकार्यविरुद्धत्वेन तदुभयं प्रति कारणत्वस्य एकजातीयेऽ-
सम्भवात् । नच तथापि ऊर्ध्वगमनात्तर्धगमनोभयं प्रति लाघवस्य कारणत्वे एकस्मि-
न् काले एकस्य वस्तुनः तिर्यग्गमनोर्ध्वगमनरूपकार्यद्वयापत्तिरिति वाच्यम् । अधो-
गमनविरुद्धगमनं प्रति तस्य हेतुत्वस्वीकारेण तादृशापत्त्यभावात् । नच तथापि मग्नौ
लाघवरूपकारणतत्त्वात्तत्रापि फणाचिचिर्यगमनरूपकर्मण उत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
वाच्यपक्षया प्रकृतसत्त्वगुणस्य तेजसः अपहृतसत्त्वस्य चायोश्च तिर्यग्गम-
नमितीत्या तादृशापत्तिनिवारणसम्भवात् । उक्तरीत्या द्विविधं लाघवमभिधा-
न्यविविमित्रादीनां लाघवमाह । एवमिति । एतां लाघवमन्याद्युर्ध्वज्वलनेहेतुस्तथे-
रत्नम् । करणानां कार्यं त्रयोदशविधमित्यादिकारिकायां निरूपयिष्यमाणानां इन्द्रिया-
दीनां, वृत्तौ सन्निकर्षादिरूपव्यापारे पटुत्वं क्षीप्कारित्वं सन्निकर्षादिरूपव्यापारे प्रति
अव्यवधानेन कारणत्वमिति यावत्, तत्र हेतुः कारणीभूतो यो धर्मः सोऽपि लाघवमेवे-
त्यर्थः । तथाच इति निषयग्रहणेन तत्प्रयोजकीभूतो लाघवरूपो धर्मः इन्द्रियादावपु-
मेव इति भावः । क्वचस्तु इन्द्रियेषु वृत्तिपटुत्वं तथापि तत्र लाघवगुणो भास्तु
इत्याशङ्क्यामनुकूलतर्कमाह । गुरुत्वे । तथाच करणानि यदि गुरुत्ववन्ति स्युः
तदा मन्दानि स्युः इति सर्वेण तादृशाशङ्काऽपनेयेति भावः । मन्दानि प्रदिति स्व-
स्वविषयप्रकाशानामसमर्थानि करणानोत्पन्नपश्यते । पूर्वोक्तरीत्या इन्द्रियादिगतस्य स-
त्त्वस्य वृत्तिपटुत्वहेतुत्वेन तस्य मायं क्व प्रकाशकमित्यनेन प्रकाशात्मकत्वमुक्तमि-
त्याशया ।

रजःस्वरूपप्रतिपादनपरं कारिकाद्वितीयापादं व्याचष्टे । सत्त्वतमसौ इति ।
सत्त्वतमोगुणादित्यर्थः । स्वयं गुणान्तरानपेक्षौ, अक्रियतया क्रियारहितत्वेन
स्वस्वकार्यप्रवृत्तिं प्रति स्वस्वकार्याणि प्रकाशानियमादिरूपानि तेषु वा प्रवृत्तिः
उत्पादनानुकूला क्रिया तस्याम्, स्वस्वकार्योत्पादन इति यावत् । अवसा-
दन्ती असमर्थं शिथिलीभूते पतत सत्त्वतमसोर्विधेषणम्, रजसो रजोगुणेन उपहृम्ये-
ते । उपहृम्मपशयंमाह । अवसादादिति । स्वस्वकार्यजननक्षीयस्वरूपात् प्रख्याप्य
नित्यं प्रकाशादिरूपे उत्साहः आलस्यविरोधी गुणविशेषः, प्रयत्नः प्रवृत्तिः
तौ कार्यते प्रवृत्तिजननाय प्रेयेते इत्ययम् । तथाच उपहृम्नाति उच्येज्यति इत्युपहृम्म-
कम् इति व्युत्पत्त्या रजसः उत्साहप्रयत्नोत्पादकतया सत्त्वतमोगुणोपहृम्मकत्वं सि-
द्धम्, तथाच सत्त्वादिगुणस्य प्रकाशादिकार्यकारित्वान्नयानुपपत्त्या रजोगुणः सिद्ध
इति भावः । तत् सत्त्वरजसोः प्रवर्तकत्वात्, उपहृम्मकं रजः इदमुक्तम् । कस्मात् का-
रणात् रजस उपहृम्मकत्वमित्याशङ्कते कस्मादिति । इत्यतः इत्याशङ्कायात्, तथाच

रजस्तु चलतया पारितस्त्रैगुण्यं चालयत् गुरुणाऽऽवृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कश्चिदेव प्रयस्यत इति ततस्ततो व्यावृत्त्या तमो नियामकमुक्तम्—“गुरु वरणकमेव तमः” इति । एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते, सत्त्वमेव, रज एव, तम एवेति ।

ननु एते परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत् परस्परं ध्वंसस्त इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्तृताया इत्यत आह—

चलतया सर्वदा प्रवृत्तिबोधस्थेन प्रवादस्व तदन्तर्गतगुणादिचालकस्थमिव रजसोपि सत्त्वतमसोः प्रवत्तकत्वं सञ्चमिति भावः ।

गुरु वरणकमेव तमः इति सुलोचपादे व्याख्यास्यन् तमसः आवडवक्ता प्रदर्शयति । रजस्विहत्यादिना । चलतया सततप्रवृत्तिमत्त्वेन परितः सर्वास्मन् स्थके त्रैगुण्यान्निगुणात्मकमिन्द्रियादि ध्रुवो गुणाः वा स्वरूपापि प्रवृत्तिः स्वत एवेति तस्य त्रैगुण्यं प्रति चालकत्वमक्षतमेव, । चालयत् प्रवर्तयत्, एवंभूतं रजः, गुरुणा यतो घटादेः पतनादिकं भवति तथाभूतेन, आवृण्वता तमः अर्धमिव घटादिकं आच्छादयता, अत एव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन सत्त्वगुणप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कश्चिदेव प्रयस्यते घटपटादिरूपविषय एव न तु विप्रकृष्टव्यवहितयोरपि । तथाच — अभावे रजोगुणप्रयोज्यायाः सत्त्वगुणप्रवृत्तेः प्रतिबन्धकस्याभावेन सर्वदा सर्वत्र सत्त्वगुणस्य प्रवृत्तापत्तिरिति सार्वज्ञ्यमेव स्यादतस्तमोगुणोपि भवदर्थं स्वीकर्तव्य इति भावः ।

तत्र तत्रेति । यत्र यत्र रजोगुणक्रिया न जीवस्योपकारिणी तत्र तत्रेत्यर्थः । इत्यतः कारणात् ततस्ततः विप्रकृष्टादेर्व्यावृत्त्या व्यावर्तनेन तमो नियामकमुक्तम् । गुरु वरणकमेव तम इत्यत्र एवकारः सत्त्वमेव लघु प्रकाशकम्, रज एव उपष्टम्भकम् चर्ल, तम एव गुरु वरणक इति ॥३॥ योजनीय इत्याशयेनाह । एवकारः भिन्नक्रम इति । वरणकप्रदार्थेन तदर्थान्वयो न अपि तु तमः पदार्थेनेत्यर्थः । सत्त्वरजोभ्यामेव तस्याभ्ययः सन् लघुपदार्थेनत्याशयेनाह । सत्त्वमेवेत्यादि ।

ननु सत्त्वादिगुणानां प्रकाशादिविभिन्नाधजनकत्वे तेषां कार्याणां परस्परविरुद्धत्वादभ्योभ्यामिभवाशयेति पूर्वकारिकायां परस्परसहकारेण कार्यकारित्वरूपमन्योभ्यामभ्यवृत्तिस्त्वं कथं संगच्छते नहि परस्परविरोधिनाः शत्रवः सम्भूयैककार्यकारिणो हवन्ते इत्याशयेनाशङ्कते । नञ्चिति । परस्परविरोधशीलाः परस्परविरुद्धत्वभावाः । गुणाः सत्त्वाद्यः परस्परम् अन्योभ्यम् ध्वंसेरन् विनाशकाः स्युः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । सुन्देति । पुरा किल सुन्दोपसुन्द्याभ्यां द्वावसुरौ तपः प्रभावात् ईशरादासत्त्वस्वभावाः परस्परस्मादभ्यस्मात्पञ्चाभावरूपवरीतस्माच्च वराभ्युत्पन्नतिशयद्वयौ सर्वानेवत्रासत्त्वाभासतुः । ततश्च कश्चिद्वला तिलोचमा नाम्नी तयोः समीपमुपगतवती तां बोभावपि परिणिनीतु परस्परं युद्धं कृत्वा परस्परस्मात् सुताविति हि पौराणिकी कथा अत्र लघुसन्धेया । सुन्दोपसुन्दौ यया परस्परं जडतुः एवमेव गुणा अपि परस्परं ध्वंसेरक्षित्याशयः । तेषां गुणानां एकक्रियाकर्तृतायाः प्रागेव ते ध्वंसेरन् इति योजना, तथाच तेषां गुणानां परस्परविरुद्धत्वेन मेहनमेव न सम्भवति, तदभावे च अन्योभ्यसहकारेण कार्यजनकत्वं कृत एव निरस्तमित्यर्थः ।

“प्रदीपवच्छाऽर्धतो वृत्तिः” इति । दृष्टमेतत्, यथा वर्तितैलेऽनलवि-
रोधिनी, अथ मिलिते सहाऽनलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुर्वतः ।
यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षण-
कार्यकारिणः । एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथो विरुद्धाभ्युपगन्तुवत्स्यन्ति
स्वकार्यं करिष्यन्ति च ।

“अर्थतः” इति । पुरुषार्थत इति चाप्युक्तं, तथा च वक्ष्यति—

“पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम्”—इति ।

(का० ३१)

अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपानि

उक्ताशङ्कानिराकरणरं कारिकास्तुर्थपादं ~~मात्रं~~ । दृष्टमेतदिति । एतत् परस्पर-
विरुद्धानां सम्भूय एककार्यकारिणं दृष्टमित्यर्थः । कुत्र दृष्टमित्याशङ्क्यामाह ।
यथेति । ~~प्रति~~ तुल्यकादिनिर्मितावयवविशेषः, तैले प्रांसदं ते अनलविरोधिनी अनलः
अग्निः विरोधी ययोः तथाभूते तयोरेकदाहयत्वात् । अथ च एवमपि, अग्निश्च सह
मिलिते रूपप्रकाशस्वरूपं कार्यं कुर्वत इत्यर्थः ।

अथोक्तस्थले वर्तितैलयोरनलविरोधित्वेपि तयोः परस्परं विरोधाभावेन उक्तगुण-
प्रत्ययं च परस्परमपि विरोधात् सत्त्वाभावेन परस्परविरोधिनामेकक्रियाकर्तृत्वमुक्त-
दृष्टान्तेन न साधारणं शक्यमित्याशङ्क्या प्रदीपवच्छेत्त्यत्र अनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण
सूचितं सर्वोद्यम उक्तानुरूपं दृष्टान्तमाह । यथा चेति । परस्परविरोधिन इति ।
वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधित्वं आयुर्वेदे प्रसिद्धम् । ते मिलित्वा शरीरधारणरूपं
कार्यं यथा कुर्वन्ति, एवं मिथः परस्परम्, विरुद्धानि अनुवत्स्यन्ति परस्परसहकारि-
तामासादयिष्यन्ति, स्वकार्यं महात्त्यादिरूपं करिष्यन्ति चेत्यर्थः । वस्तुतस्तु तुल्य-
वृत्ताभावेन विरोधात्प्रकाशादिरूपे कार्यं ~~तत्त्वाभावेन~~ प्राधान्यत्वादितरेषां चाङ्गत्वात् ~~तत्त्वाभावेन~~
समानवस्तुत्वमिति न विरोधसम्भावना एवमन्यत्रापि । न च कचित्सत्त्वस्य प्राधा-
न्यं क्वचित्चेतरस्येत्यत्र ~~हेतुरित्यत आह ।~~ अर्थत इति । पुरुषार्थत इति विवरणम् ।
पुरुषार्थस्य अनागतत्वस्य हेतुत्वे कारिकादृष्टसम्भतिमाह । तथा च वक्ष्यतीति ।

न च सत्त्वादिगुणानामप्रत्यक्षत्वात्तेषां सुखदुःखमोहात्मकत्वे प्रमाणाभावः अत-
स्तेषां सुखदुःखमोहारतमकत्वमनुमानेन साधयति । ~~अत्र~~ चेति । ~~अत्र~~ परिदृश्यमान-
पदार्थेषु, विद्यमाना इति शेषः, स्वस्वानि रुशानीत्यस्य विवरणं सुखदुःखमोहात्म-
कानीति । निमित्तानि कारणानि, ~~अत्र~~ अनुमापयन्ति । तथा च प्रतिपद्यमान-
पदार्थपदार्थाः सुखदुःखमोहात्मककारणकाः सुखदुःखमोहात्मकत्वात् यत् यदात्मकं
तदात्मककारणकं ~~यदा~~ यदात्मको यतः तदात्मककारणक इति यदात्म्या कारणीभू-
तानां सुखदुःखमोहात्मकत्वं सिद्धिमिति भावः ।

केचित्तु न च त्रिगुणमविवेकीत्वादिना आत्ममिन्नस्य सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वं प्रतिपा-
दितं तत्र सम्भवति, यत् यदात्मकं यदा यस्य भवति न तदा तत् अन्त्यात्मकमिति वक्तुं श-
क्यम् । तथा सति तस्येव अन्तरूपेणापि तस्मिन्नेव काले प्रतीतिप्रसङ्गात् । न हि यदा
यस्य यत् सुखरूपं तत्तदा तस्य दुःखरूपं प्रतीयते, तत् पूर्वोक्तं भासतोक्तं “यदि पुनरेव

सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषां च परस्पर-
मभिभाष्याभिभावकभावाज्ञानात्त्वम् ।

तद्यथा—एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखा-
करोति । तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् ।
एव स्त्री खपत्नीर्दुःखाकरोति, तत् कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या
दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दमानं सैव मोहयति,
तत् कस्य हेतोः ? तं प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च
स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः ।

तत्र यत् सुखहेतुः तत् सुखात्मकं सत्त्वम्, यत् दुःखहेतुस्तत् दुः

एव सुखादिस्वभावाभ्येयः ततः स्वरूपत्वात् हेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात्, न हि चन्दनः
कदाचिदचन्दनः, तथा निद्रापेऽपि कुटुम्बपङ्क्तुः सुखः स्यात्, न ह्यसौ कदाचिदकुटुम्बपङ्क्तु
इति, एवं चन्द्रः क्रमेण कल्पे सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां च स्यात्, न
ह्यसौ काञ्चित्प्रत्येक कण्टक इति, तस्मात् असुखादिस्वभावाः अपि चन्दनकुटुम्बादयो
जातिकालाद्यवस्थापेक्षया सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति
रमणीयः इति । इत्याशङ्क्यामाह । अत्र च सुखदुःखमोहा इति । अत्र गुणस्वभाव-
विरूपणावसरे च ध्येयमिति शेषः । परस्परविरोधिना ये सुखदुःखमोहास्ते स्वभा-
विशेषेण वर्तमाना अपि नाकस्मादेव उद्भवन्ति येन सर्वान्प्रत्यविशेषेण न आगच्छे-
युरपि तु स्वस्वोद्भवे निमित्तानि कल्पयन्ति अपेक्षन्ते इत्यन्वयः । निमित्तान्यपि च
न यानि कानिचिदपि तु स्वस्वानुरूपाणि स्वस्वप्रादुर्भावावुक्तानि सुखदुःखमोहा-
त्मकान्येव कल्पयन्ति । तत्र सुखं स्वोद्भवे धर्मपक्षं सुखात्मकं सत्त्वरूपं निमित्तम-
पेक्षते दुःखं च स्वोद्भवेऽधर्मपक्षं दुःखात्मकं रजोनिमित्तमपेक्षते मोहश्च स्वप्रादुर्भा-
वेऽधर्मपक्षं मोहात्मकं तमोनिमित्तमपेक्षते इत्यर्थः इति वदन्ति ।

ननु यथा एकस्य वस्तुनः सुखदुःखमोहात्मकत्वं तथा तत्कारणस्य एकस्यैव
गुणस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वं मस्तु लाभात् इति च गुणत्रयसिद्धिरित्यत आह ।
तेषां न्येति । सुखदुःखमोहानां परस्परं अन्योन्यं, अभिभाष्याभिभावकभावात् त-
त्कारणानां गुणानां नानात्वमित्यर्थः । सुखदुःखमोहानां परस्परमभिभाष्याभिभावक-
भावं दृष्टान्तेन प्रदर्शयति । तद्यथेति । सुखरूपसमुद्भवादिति । एतेन स्वामिनं प्रति दुः-
खतमसोः आविर्भावः तत्रा नास्तीति सूचितम् । एवमन्यत्रापि, तथा च एकस्य वस्तुनः
सुखदुःखमोहात्मकत्वेऽपि च प्रति यद्रूपस्योद्भवः अभिभावकान्यरूपयोः तत्प्रति तस्य
तेन रूपेण प्रतीतिः । इत्यते च अनेकात्मकवस्तुनोऽपि एकैकं प्रति एकैकरूपेण ज्ञानं
धीभिः कामोर्ध्वभिः स्वर्गैः कायैः सन्नमिरीक्षितः । इत्यादौ । तस्मात् सुखदुःख-
मोहानां परस्परस्वरमभिभाष्याभिभावकभावात् तत्कारणस्यापि एकैकगुणस्य एके-
करूपत्वमेव वक्तव्यमन्यथा एकदैवैकैकं प्रति सुखदुःखमोहत्रयरूपेणापि एकस्य व-
स्तुनः प्रत्यक्षं स्यात् । उक्तकामिनीदृष्टान्तेन सर्वेषामेव भावानां सुखदुःखमो-
हात्मकत्वमाह । ननवेति । आवाः परिणामिनः पदार्थाः, व्याख्याताः सुखदुःख-
मोहात्मकत्वेनेति शेषः ।

सम्प्रति सत्त्वादित्स्वरूपमाह । तत्रेति । कामिन्यादावित्यर्थः । तत्सुखात्मक-

ज्ञात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः । सुखप्रकाशलाघवानां
 स्वेकस्मिन् युगपदुभयवृत्तावविरोधः सह दर्शनात् । तस्मात् सुखदुःख-
 मोहैरिव विरोधिभिः अविरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघ-
 वानि निमित्तमेवा उच्यन्ते । एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्तकत्वैः, एवं
 मोहगुदत्वावरणैः—इति सिद्धं त्रैगुण्यमिति ।

स्यादेतत्—अनुभूयमानेषु पृथिव्यादिष्वनुभवसिद्धा भवन्त्व-
 विवेकितादयः । पुनः सत्त्वाद्यो नाऽनुभवपथमधिरोहन्ति, तेषां
 कुतस्त्यमविवेकित्वं विषयत्वमचेतनत्वं प्रसवधर्मित्वं च ? इत्यत
 आह—

अविवेक्यादेः सिद्धिः त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।

कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याऽव्यक्तमपि सिद्धम् ॥४॥

"अविवेक्यादेः" इति । अविवेकित्वमाविवेकि । यथा 'द्येकयो-
 द्विवचनैकवचने' (पा. सूत्र. १।४।२२) इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति, अ-
 न्यथा द्येकेष्विति स्यात् ।

मिति । कार्यकारणयोरमेवादिति भावः । एवमपि । तम इति । उच्यते इति शेषः ।

ननु सुखदुःखमोहरूपैः कार्यैः यदि कारणत्रयस्यानुमितिः तदा सुखप्रकाशलाघवैः
 दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्तकत्वैः मोहगुदत्वावरणैश्च इत्येवमपि गुणानां सिद्धिः स्यात्
 इत्यत आह । सुखप्रकाशलाघवानामिति । तथा च सुखदुःखमोहानामेकस्मिन्नपि
 युगपदुत्पत्तेः सर्वजनसिद्धतया न तैः पृथक्कारणकल्पना युक्ता इति कावयेन सत्त्वस्यैव
 सुखप्रकाशलाघवकारणत्वमिति गुणत्रयसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव । उच्योयन्ते अनुमोयन्ते ।
 दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्तकत्वैरिति । न निमित्तमेवा उच्योयन्ते इति पूर्वोक्तमनुपपद्यते ।
 एवमपि । उपसंहरति । इति सिद्धमिति । यतः सुखदुःखमोहैरेव परस्परं
 विरोधात् अतिरिक्तगुणसिद्धिः न लाघवप्रकाशादिभिः अतः त्रैगुण्यं सिद्धमित्यर्थः ॥

उक्तरीत्या सर्वेषां भावानां त्रैगुण्यं प्राप्य हेतुना अविवेकत्वादीनां
 साधर्म्यानां साधकं चार्थकान्तरमवतारयति । स्यादेतदिति । अनुभूयमानेषु प्रत्यक्ष-
 विषयेषु, अविवेकित्वादय इति । आदिना त्रिगुणमविवेकीत्यादिकारिकाया-
 मुक्तानां विषयत्वादीनां परिग्रहः । सत्त्वादय इति । सत्त्वसम्बन्धेनात्र सत्त्व-
 रजस्तमोगुणानां साम्यावस्थात्मकं प्रधानं बोध्यम् । आदिना महत्सत्त्वाहङ्कारावि-
 पक्षतन्मात्रान्तानां परामर्शः । नानुभवपथमधिरोहन्ति न प्रत्यक्षविषया भवन्ति,
 कुतस्त्यं किम्प्रमाणम् ।

अविवेकत्वमविवेकीति । तथा च आर्थात्याविवेकिपदस्य भावप्रधाननिर्देशात्तथा
 अविवेकित्वपरत्वम्, अत्रैव दृष्टान्तमाह । अयेति । न च उक्तसूत्रे द्विपदस्य द्वित्ववि-
 शिष्टपरता एवमेकपदस्यैकत्वविशिष्टपरता च किं न स्यादित्यत आह । अन्ययेति ।
 तस्य भावप्रधानत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । तथा च उक्तसूत्रे द्विपदस्य द्वित्वविशिष्टार्थकत्वे
 एकपदस्य एकत्वविशिष्टार्थकत्वं तयोर्द्वन्द्वे अनेकसन्दर्भयोः बहुसंख्याकत्वेन द्वये-

कुतः पुनरविवेकीत्वादेः सिद्धिरित्यत आह—“त्रैगुण्यात्” इति ।
“यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्तदविवेकित्वादियोगि, यथेदमनुमूय-
मानं व्यक्तम्—” इति स्फुटत्वादन्यथो नोक्तः ।

व्यातिरेकमाह—“तद्विपर्ययाभावात्” इति । अविवेक्यादिविपर्यये
पुरुषे त्रैगुण्याभावात् ।

अथ वा व्यक्ताभ्यक्ते पक्षीकृत्याऽन्वयाभावेनाऽधीत एव हेतुस्त्रै-
गुण्यादिति वक्तव्यः ।

स्यादेतत्—अव्यक्तसिद्धौ सत्यां तस्याऽविवेकित्वादयो घर्माः
सिद्ध्यन्ति, अव्यक्तमेव त्वद्याऽपि न सिद्ध्यति, तत्कथमविवेकित्वादि-
सिद्धिरित्यत आह—“कारणगुणात्मकत्वात्” इति ।

अयमभिसन्धिः—कार्यं हि कारणगुणात्मकं दृष्टम्, यथा तन्मा-
दिगुणात्मकं पटादि । तथा महदादिलक्षणेनाऽपि कार्येण सुखदुःखमो-
हरूपेण स्वकारणं सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवति ।

केचित्ति यद्वचनान्त एव प्रयोगः साधुः स्यात् न तु द्व्येकयोरिति तस्माद्वक्तृप्रयोग-
स्य साधुत्वादन्यथानुपपत्त्या उक्तत्रे तयोः भावप्रधाननिर्देशत्वभावद्वयकमेवेति भावः ।

प्रधानादीनां अविवेकित्वादिसम्भवं हेतुमाह । त्रैगुण्यादिति । तथा च प्रधान-
महदहङ्कारादीनि अविवेकित्वादिमन्ति त्रिगुणात्मकत्वात् इत्यनुमानेन तेष्वपि अविवे-
कित्वादिसिद्धिः । उक्तप्रयोगे अन्यव्याप्तिमाह । यद्यदिति । तथा च यद्य-
त्सुखदुःखमोहात्मकं तत्तदविवेकीत्वादिरूपाणां अन्यव्याप्तेः घटपटादीं साध्यहेत्वो-
न्वयसाहचर्यस्य स्पष्टतया सुशेषत्वात् अन्यव्याप्तेः कारिकाकृता अप्रदर्शनेपि
न न्युनता ।

साध्यभावव्यापकोभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यातिरेकव्याप्तिं कारिकाकार आह ।
तद्विपर्यये इति । तत्पदस्य अविवेकिपरामर्शकत्वमाह । अविवेक्यादिविपर्यये इति ।
अविवेक्यादेः विपर्ययः अभावो यस्मिन् तथाभूते पुरुषे आत्मनि । त्रैगुण्याभावादिति ।
तथा च यदविवेकि न भवति तस्मिन्गुणं न भवति इति व्याप्तिरपि पुरुषे सुप्रहेति भावः ।

सर्वमभिवेद्यं प्रमेयत्वात् पृथिवी इत्येभ्यो मिथते गणवत्त्वादिस्थावाविव एकव्या-
प्यैवानुमितिसम्भवं स्फुटतराभ्यव्याप्तिं परित्यज्य व्यातिरेकव्याप्यमिधानमनु-
चित्तमित्याशयेनाह । अभवेति । तथा च घटपटादीनां पक्षतया तत्रापि साध्यनिवृ-
त्त्यासायेव अव्यवसाहवर्गमिभयादन्वयव्याप्तेर्गृहीतुमशक्यतया व्यातिरेकव्याप्तेरेवा-
भावात्सा प्रदर्शनभावद्वयकमिति भावः ।

अव्यक्तसिद्धाविति । तथा च प्रधानादिकं अविवेकित्वादियोगोत्पादित्वादिपूर्वोक्तानु-
मानमाश्रयासिद्धिप्रस्तमिति भावः ।

अभिसन्धिः अभिप्रायः, सिद्धं भवति इति । तथा च महत्तत्त्वादिकं सुखदुःख-
मोहात्मककारणजन्यं कार्येणैव सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् इत्यनुमानेन अव्यक्त-
सिद्धिः । नि पित चेदमवत्तात् विशेषतस्तद्वे स्फुटीभवित्यति ।

स्यादेतत्—'व्यक्तात् व्यक्तमुत्पद्यते' इति कणमक्षाक्षचरणतनयाः
परमाणवो हि व्यक्ताः, तेषां द्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणं कार्यं
व्यक्तमारभ्यते । पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः ।
तस्मात् व्यक्तात् व्यक्तस्य तद्वगुणस्य चोत्पत्तेः कृतमदृष्टचरेणाऽ-
व्यक्तमेत्यत आह—

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागाद्विभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

कारणमस्तप्यक्तम् . प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।

परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥

"भेदानाम्" इति । भेदानां—विशेषाणां महदादीनां भूम्यन्तानां
कार्याणां कारणं—मूलकारणमस्तप्यक्तम् । कुतः ? "कारणकार्यवि-
भागाद्विभागाद्वैश्वरूप्यस्य" । कारणे सत् कार्यमिति स्थितम् ।

कारिकान्तरमवतारयितुमाशङ्कते । स्यादेतदिति । अथ कथमत्र न प्रत्यक्षविषय-
परम् नैयायिकादिभिः परमाणोः प्रत्यक्षविषयत्वानङ्गीकारात्, अपि ॥ पृथिव्यादिपर-
मेवेत्याक्षयेमाह । परमाणवो हीति । अयमेवामात्रायः सृष्टिकाले अदृष्टवद्वात्मसंयोगात्
परमाणौ क्रिया ततो विभागः ॥ पूर्वदेहासंयोगनाशः ततः परमाणुद्वयसंयोगः सतो अ-
णुकोत्पत्तिः अनयैव संयुक्तद्वयकर्मयास्त्रसरेणुः पूर्वं चतुरणुकादिकपाळान्तमुत्पद्यते ततश्च
कपालद्वयसंयोगात् षट्पत्तिरिति रीत्या घटपटादिरूपाणां पृथिव्यादीनामवयवविनामु-
त्पत्तिः । नन्वेवं रीत्या घटस्योत्पत्तावपि तत्र रूपादेः गुणस्य कथमुत्पत्तिः इत्यत आह ।
कारणगुणक्रमेणेति । अवयववृत्तिविशेषगुणाः अवयवविनि स्वसमानजातीयगुणानारभन्ते
इति नियमेन परमाणुगत रूपसंजातीयस्य रूपस्य द्यणुकेऽदृष्टत्तिरिति क्रमेण घटादावपि
रूपादीनामुत्पत्तिरिति । तथा च कार्यस्य कारणगुणात्मकत्वात्स्वीकारेण परमाणवादे-
रेव सिद्धिः स्यान्नस्त्वदृष्टचरस्य रूपस्य सादिविहीनस्य नान्यत् सिद्धिरिति भावः ।
अत एवोक्तं व्यायसुश्रुता व्यक्ताद्व्यक्त निष्पत्तिरिति, कृतम् अलम् ।

मिदन्ते परस्परं मिश्रतया प्रतीयन्ते इति भेदाः इत्याक्षयेन भेदपदार्थमाह । विषे-
षणामिति महदादीनामिति आदिना अहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्राणां परिग्रहः ।
कारणमव्यक्तमिति अधिमकारिकारूपपदान्ययानुरोधेन व्याचष्टे । कारणमिति ।
ईश्वररूपमिहितकारणमादायार्थान्तरभयेनाह । कारणम् मूलकारणमिति । मूलव-
त् कारणमित्यर्थः । तेन उपादानकारणत्वलाभः । ईश्वरस्य च महदादिगुणसमा-
भजातीयगुणवत्त्वाभावेन न तथात्वसम्भव इति भावः । अत्र हेतुं जिज्ञासते । कुत
इति । कस्मादतस्त्वित्यर्थः । परिमाणसमन्वयादीनां पञ्चानां हेतुत्वेऽपि कारणकार्यविभा-
गाविभागयोः अभ्यार्हितहेतुत्वेन प्रथमं तौ इत् व्याचष्टे कारणकार्येति । वैश्वरूप्या-
स्य चाभावरूपस्य कार्यस्य कारणेभ्यः विभागात् आविर्भावात् इति प्रथमहेत्वर्थः ।

एवं कार्यमात्रस्य कारणेऽविभागात् तिरोभावात् इति द्वितीयहेत्वर्थः ।

तत्र प्रथमहेतु विसर्जयति । कारणे सत्कार्यमिति स्थितमिति । उत्पत्तेः प्राग्वी-

तथा च यथा कूर्मशरीरे सन्त्येवाऽङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते—
'इदं कूर्मशरीरं, एवान्येतस्याऽङ्गानि'—इति । एवं निविशमानानि
तस्मिन् अव्यक्तीभवन्ति । एवं कारणान्मृत्पिण्डाद्वैमपिण्डाद्वा कार्या-
णि घटमुकुटादीनि सन्त्येवाऽऽविर्भवन्ति विभज्यन्ते । सन्त्येव पु-
नरित्यादीनि कारणान्माधादादिर्भवन्ति विभज्यन्ते, सन्त्येव च त-
न्माधाप्यहङ्कारात् कारणात्, सन्त्येवाऽहङ्कारः कारणान्महत्, सन्त्येव
महान् परमाव्यक्तात् । सोऽयं कारणात् परमाव्यक्तात् साक्षात्
पारम्पर्येणाऽन्वितस्य विश्वस्य कार्यस्य विभागः ।

प्रतिसर्गो मृत्पिण्डं सुवर्णपिण्डं घटमुकुटादयो विशन्तोऽ-
व्यक्तीभवन्ति । तत्कारणरूपमेवाऽनभिव्यक्तं कार्यमपेक्षयाऽव्यक्तं
भवति । एवं पृथिव्याद्यस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मा-
त्राप्यव्यक्तयन्ति । एवं तन्मात्राप्यहङ्कारं विशन्त्यहङ्कारमव्यक्तयन्ति,
एवमहङ्कारो महान्तमाविशन् महान्तमव्यक्तयति, महान् प्रकृतिं स्व-
कारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति । प्रकृतेस्तु न कचिन्निवेश इति सा
सर्वकार्याणामव्यक्तमेव । सोऽयमविभागः प्रकृतौ, वैद्वरूपस्य नाना-
रूपस्य कार्यस्य, स्वार्थिकः स्यञ्, तस्मात् कारणे कार्यस्य सत एव
ति ज्ञेयः । स्थितम् अद्यस्तादुपपादितम्, सन्त्येव विशमानान्येव, निःसरन्तीति अङ्गा-
नीत्यस्य क्षुद्रप्रत्ययान्तं विशेषणम्, विभज्यन्ते भिन्नतया प्रतीयन्ते, तामेव प्रतीति-
माह । इदं कूर्मशरीरमिति । तस्मिन् कूर्मशरीरे, निविशमानानि अङ्गानीति पूर्वोक्त-
मनुपज्यते, एवं घटान्त उपपाद्य प्रकृते आह । पूर्वमिति । साक्षादिति महत्त्वमभिप्रे-
त्य, तदितरकार्याभिप्रायेण पारम्पर्येति ।

द्वितीयं हेतुं व्याचष्टे । प्रतिसर्गो स्थितिः । प्रतिसर्गो प्रलयकाले, अव्यक्तीभवन्ति,
सृष्ट्यात्मना अवस्थायानभिव्यक्ता भवन्तीत्यर्थः । नच प्रधानस्यैवाव्यक्ततया मृत्पि-
ण्डादीनां कथमव्यक्तत्वमित्यत आह । तत्कारणमिति । अनभिव्यक्तरूपं कार्यमपे-
क्ष्य तत्कारणरूपमेव अव्यक्तमित्युच्यते । तथाच निरवधिकाव्यक्ततायाः प्रधान एव
सत्त्वेऽपि कार्यमपेक्ष्याव्यक्ततायाः कारणेषु सृष्टादिष्वपि सत्ये न क्षतिः । स्वापेक्षया
तन्मात्राणीति । स्वावधिः समव्यक्तत्वं तन्मात्रासु कर्तव्यतीत्यर्थः । उक्तरीत्या महद्वा-
हीनामव्यक्तत्वं उक्त्वा सम्प्रति प्रकृतेः परमाव्यक्तत्वमाह । सा सर्वकार्याणामव्यक्तमे-
वेति । तस्याः सर्वकार्याव्यक्तत्वे हेतुमाह । प्रकृतेस्त्विति । तथाच प्रकृतेः कारणाभावे-
न तस्याः कचिन्निवेशाभावेन अव्यक्तत्वमेवेत्यर्थः । अव्यक्तमेवेत्येवकारेण व्यक्तत्वव्य-
यच्छेदः । उक्तरीत्या तिरोभावस्य अविभागपदार्थत्वमाह । सोऽयमविभाग इति ।
वैद्वरूपस्येत्येत्यस्यार्थमाह । नानारूपस्य कार्यस्येति । तथाच नानारूपस्य कार्यस्य
सोऽयं तिरोभावः प्रकृतौ विद्यमानः अविभाग इत्यर्थः । वैद्वरूपस्येत्यस्य स्यञ्प्र-
त्ययस्यार्थमाह । स्वार्थिक इति । तथाच वैद्वरूपस्येत्यस्य नानारूपस्येति विवरणं
सङ्गतमेव । उक्तरीत्या कारिकोक्ती हेतुं निगमयति । तस्मादिति । तथाच महत्त्वा-

विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्ति ।

इतश्चाऽव्यक्तमस्तीत्याह—“शक्तिः प्रवृत्तेश्च” इति । कारणशक्तिः कार्यं प्रवर्तत इति सिद्धम्, अशक्तात् कारणात् कार्यस्यानुत्पत्तेः । शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या, न हि सरकार्यपक्षे कार्यस्याऽव्यक्तताया अन्यस्यां शक्तौ प्रमाणमस्ति, अयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमस्यनागतावस्थं न सिकतास्थिति ।

स्यादेतत्—शक्तिः प्रवृत्तिः कारणकार्यविभागाविभागौ च महत् एव परमाव्यक्तत्वं साधयिष्यतः, कृतं सतः परेणाऽव्यक्तेनेत्यत आह—“परिमाणात्” इति । परिमितत्वात्, अव्यापित्वादिति यावत् ।

दिकार्याणि स्वापेक्षया अव्यक्तोपादानकानि तिरोभाववशात् आविर्भावत्वाच्च यदा द्विवदित्यनुमानेन महत्त्वत्वादीनामव्यक्तकारणसिद्धौ अनवस्थापत्त्या तस्य कारणभावेन परमाव्यक्तरूपस्य प्रधानस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

शक्तिः प्रवृत्तेरिति कारिकोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे । इत्यथेति । अकारणनिष्ठशक्तिः कार्यप्रवृत्तेरभावेन कारणेति पूरयति । कारणशक्ति इति । कारणनिष्ठशक्ति इत्यर्थः । प्रवर्तते इत्यपत्ते, एतत्कृतः सिद्धमित्यत्र आह । अशक्तादिति । तथाच कारणशक्तिः कार्योत्पादिका स्वाभाव्यव्यतिरेकानुविधायिकाव्यक्तत्वात् यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायिव्यक्तः स तदुत्पादकः यथा स्वाभाव्यव्यतिरेकानुविधायिव्यक्तो वृषः इति रीत्या शक्तिः कार्योत्पादिका इति सिद्धम् । अस्तु उक्तरीत्या शक्तिसिद्धिः तथापि प्रकृते किमायातमत आह । शक्तिश्चेति । कारणगता शक्तिश्च कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या नास्ति, तथाच कारणगतकार्यस्याव्यक्तताया एव शक्तिरुत्वं ननु मोमोसकद्विदत्पदार्थान्तरस्यमिति भावः । अत्र हेतुमाह, नहोति । हि यतः, शक्तस्य शक्यकरणादिति पूर्वतनकारिकाव्याख्यानान्वसरे कार्यस्याभिव्यक्तितोऽतिरिक्ता शक्तिर्न सम्भवत्येवेति स्पष्टमेवापेक्षितम् । उक्तप्रकारायाः शक्तेः स्वीकारादेव तैलोपादानानां तिलानां सिकताभ्यो विक्षेपः सम्भवतीत्याह । अयमेव होति । कार्यस्याव्यक्तत्वरूपशक्तिरेवेत्यर्थः । भेदो विक्षेपः । तथाच महत्त्वत्वादिकं शक्तिरुशब्दकावल्याज्जगत् कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन अव्यक्तावस्थारूपशक्तिसिद्धौ सा शक्तिः क्वचिदाश्रिता शक्तिश्चात् इति रीत्या साहसशक्त्याश्रयतया प्रधानसिद्धिरिति भावः ।

मनुकरोत्या प्रधानसिद्धिस्तत्र स्यात् यदि महत्त्वस्य कार्यत्वं स्यात् तदेव तु भवति अहङ्कारकारणे महत्त्वं एव अस्मानि विभ्रामाभ्युपगमात् इत्याक्षयेनाशङ्कते । स्यादेतदिति । परमाव्यक्तत्वं प्रधानत्वं, तथाच अहङ्कारादौ कार्यत्वस्य सिद्धत्वेन तत्कारणस्य महत्त्वस्य परमाव्यक्तत्वरूपं प्रधानत्वं सिद्धयत् प्रकृत्याम्यप्रधानस्वीकारे तु प्रमाणाभाव इति भावः । परिमाणं परिमितिः नापेक्षुत्प्रत्ययेनोकार्यभावात् इत्याक्षयेनाह । परिमितत्वादिति । तथाच बुद्ध्यादयः सामान्यतया परिमितत्वात् इत्यनुमानेन तत्कारणस्य सिद्धिः । नच त्रिभुपरिमाणस्य प्रकृत्यादौ तत्त्वेन तत्र चाव्यक्तकारणत्वाभावात् व्यभिचार इत्याक्षयेन परिमितत्वादिरूपस्यार्थमाह ।

विवादाध्यासिता महदादिभेदा अध्यक्तकारणवन्तः, परिमितत्वात्, घटादिवत् । घटादयो हि परिमिताः सृष्टाद्यव्यक्तकारण का दृष्टाः । उक्तमेतद्यथा कार्यस्याऽव्यक्तावस्था कारणमेवेति यन्महत्तः कारणं तत् परमाध्यकम्, ततः परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

इतश्च विवादाध्यासिता भेदाः अध्यक्तकारणवन्तः, "समन्वयात्" मिश्रानां समानरूपता समन्वयः ।

सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽव्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते । यानि च यद्रूपसमनुगतानि, तानि तत्स्वभावाव्यक्तकार-

अव्यापित्वादिति । तथाच अव्यापकत्वरूपस्य परिमितत्वस्य प्रकृत्यादावभावेन नो-
क्तव्यमिचार इति भावः । उक्तानुमाने घटादिरूपदृष्टान्ते हेतुसाध्ययोः सत्त्वं दर्शयति ।
घटादयो हीति । ननु रूपं सृष्टादीनामव्यक्तत्वमित्यत्र आह । उक्तमेतदिति । कार्यस्या-
व्यक्तावस्था कारणमेवेति पूर्वमुक्तमित्यर्थः । तथाच घटादिरूपदृष्टान्ते सृष्टाद्यव्यक्तका-
रणकत्वस्य न प्रमाणत्वस्य साध्यविकलत्वमिति भावः । न च महत्तः अव्यापि-
त्वरूप हेतुमत्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । हेतुमद्विस्तृतमव्यापित्वस्य कारिकायां
तत्स्योक्तत्वात्, प्रमाणतश्चैतन्महत्तत्त्वविरूपणावसरे प्रतिपादयिष्यामः । तथाचोक्तानु-
मानेन महत्तत्त्वस्य कारणं यत्तिसद्वं तदेव प्रधानमित्वाशयेनाह । यन्महत्तः कारण-
मिति । तत्परमाध्यकं उच्यते इति शेषः ।

नन्येवंरीत्या परमाव्यक्तत्वेवभवदभिमतं प्रधानं अव्यक्तकारणकं अव्यक्तत्वात्
सृष्टादियत्यनुमानेन परतराव्यक्तमपि सेत्स्यति इत्याशङ्क्यामाह । ततः परतरेति ।
प्रधानात् परतरेत्यर्थः । प्रमाणाभावादिति । तथाच उक्तैस्तोः परिमितत्वरूपोपाधिप्र-
स्तुत्येन व्याप्यत्वासिद्धतया न प्रमाणत्वमिति प्रमाणांतरस्य चामावात्तत्त्वेक्ष-
या परतरस्याव्यक्तस्य सिद्धिरिति भावः ।

अथोक्तानुमानैः महत्तत्त्वादीनां अव्यक्तकारणकत्वसिद्धावपि तादृशाव्यक्तस्य
सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्या तेषां सत्त्वरजस्तमोगुणात्मक-
त्वसाधकं हेत्वन्तरमाह । इत्युच्येति । विवादाध्यासिताः विमताः, भेदा महदादयः ।
समन्वयादित्यत्र समन्वयपदार्थमाह । मिश्रानामिति । अहङ्कारस्वप्नजगन्मात्रत्वादि-
रूपेण परस्परमिश्रानां या सुखदुःखमोहात्मकत्वेन समानरूपता स एव समन्वय-
पदार्थ इत्यर्थः ।

उक्तस्य समन्वयरूपहेतोः पक्षे सत्त्वं प्रदर्शयति । सुखदुःखमोहसमन्विता हीति ।
उदाहरणमाह । यानीति । नच यानि यद्रूपसमनुगतानि तानि तत्स्वभावाव्यक्तकारण-
कानीति व्यासिद्धे सम्भवति, घटादौ घटत्वादिजातिसमनुगतत्वेपि तत्र तादृशजाति-
स्वभावाव्यक्तकारणकत्वाभावात् इति वाच्यम् । यानि यद्रूपसमनुगतानि तानि
तत्स्वभावाव्यक्तकारणकानीति व्याप्ती तात्पर्यात् । उक्तस्यैव च जातेर्द्रव्यत्वाभावेन
न व्यभिचारः नच सुखादीनां द्रव्यत्वाभावेन नोक्तव्याप्या सुखदुःखमोहात्मकाव्यक्त-
कारणकत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । सुखादीनां सत्त्वाद्यात्मकानां द्रव्यत्वेन तत्र गुणत्व-
वदवधारस्य परार्थत्वमात्रेणोपदादित्वेनोक्तदोषाभावात् ।

णकानि, यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्य-
क्तकारणका इति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम् ।

अव्यक्तं साधयित्वा तस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—“प्रवर्तते त्रिगुण-
तः” इति । प्रतिसर्गावस्थायां सत्त्वं रजो तमश्च सदृशपरिणामानि
भवन्ति । परिणामस्वभावा हि गुणा नाऽपरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते ।
तस्मात् सत्त्वं सत्स्वरूपतया, रजो रजोरूपतया, तमस्तमोरूपतया
प्रतिसर्गावस्थायामपि प्रवर्तते । तदित्युक्तं—“त्रिगुणतः” इति ।

प्रवृत्त्यन्तरमाह—“समुदयाच्च” इति । समेत्य उदयः—‘समुद-
यः’—समवायः । समुदयश्च गुणानां न गुणप्रधानभावमन्तरेण स-
म्भवति, न च गुणप्रधानभावो वैषम्यं विना, न च वैषम्यमुपमर्शोप-
मर्दकभावाद्भवेत्, इति महदादिभावेन प्रवृत्तिर्द्वितीया ।

अथास्तु उक्तरीत्या प्रधानसिद्धिः तथापि तस्य प्रवृत्तिमत्त्वाभावे पुरुषवत् कारण-
त्वात्तुपपत्त्या प्रवृत्तिमत्त्वं वाच्यम्, सा च प्रवृत्तिः सरूपपरिणामानुगुणा विरूपपरिणामानु-
गुणा वा, आद्ये सर्वदा प्रत्यापत्तिः, द्वितीये सर्वदा सर्गावस्थायाः सत्त्वापत्त्या प्रत्युत्पत्तिः,
इत्यादिवाक्याः तस्याः प्रवृत्तिर्द्विविधेन निराकृत्यपरं कारिकान्तरमवतारयति । तत्र
प्रवृत्तिप्रकारमाह । प्रवर्तते त्रिगुणत इति । तत्राद्यां प्रवृत्तिं व्याचष्टे । प्रतिसर्गावस्थाया-
मिति । प्रतिसर्गावस्थायाम् प्रत्यावस्थायाम्, सदृशपरिणामानि समानगुणोत्पादकानि
सुखदुःखवस्थायामिव महत्त्वादिद्रुपत्रिगुणात्मककार्योत्पादकानीत्यर्थः । तथा
च त्रिगुणत गुणान्तरानपेक्षैः प्रत्येकगुणैः कार्यमुत्पाद्यते तच्च तथाविधमेव स्वा-
दित्यर्थः । नच प्रत्येककाले गुणान्तरासहकारेण सदृशपरिणामोत्पादकत्वाद्भौतिकारे
प्रमाणभाव इत्यत आह । परिणामस्वभावा हि गुणा इति । “प्रतिक्षणपरिणामिनो
सर्वं पञ्च मायाः भूते घितिशक्तेः” इत्यत्र सर्वेषामेव भावानां प्रतिक्षणपरिणामित्व-
स्य साधितत्वेन तदानीमपि गुणेषु परिणामा इत्यम्भावात् । उपलब्धरति । तस्मा-
दिति । यस्मात् गुणाः परिणामस्वभावाः क्षणमपि परिणामं विहाय नावतिष्ठन्ते
तस्मादित्यर्थः ।

सुखदुःखवस्थासम्पादिकां द्वितीयप्रवृत्तिं । प्रवृत्त्यन्तरमाहेति । समुदया-
द्येत्यत्र समुदयपदार्थमाह । समेत्य उदय इति । समेत्य मिलित्वा नान्यसहकारे-
णेति यावत्, उदयः प्रकाशमानत्वम् । तत्राविर्भाव इति यावत्, समुदायइत्यस्य पर्याय-
माह । समवाय इति । तथा च न्यायिकादिभिरङ्गीक्रियमाणः सप्तवापरूपसम्बन्ध-
विशेषः नात्र समवायपदार्थः अपि तु उक्तसमुदयरूपं पृथेति भावः । उक्तरूपो गुणानां
समुदायः गुणप्रधानभावाद्भौतिकारे विना न सम्भवतीत्याह । समुदयश्च गुणानामिति ।
गुणप्रधानभावः अङ्गाङ्गिभावः, अङ्गाङ्गिभावापि वैषम्यं विना न सम्भवतीत्याह । नच
गुणप्रधानभावो वैषम्यं विनैति । वैषम्यं न्यूनाधिक्यं, वैषम्यमपि उपमर्शोपमर्दकभावं
विना न सम्भवतीत्याह । नच वैषम्यमिति । उपमर्शोपमर्दकभावः अभिभावक्यामि
भावकभावः तस्मात् भूते विना, नच सम्भवति । तथाच अनागतावस्थपुरुषार्थवशात्
गुणेषु क्षोभो जायते, ततश्च तेषु उपसर्जनभूतः कश्चन प्रधानभूत इति सर्वं मिलित्वा

स्यादेतत्—कथमेकरूपाणां गुणानामेकरूपा प्रवृत्तिरित्यत आ-
ह—“परिणामतः सलिलवत्” इति । यथा हि वारिदविमुक्तमुद्रक-
मेकरसमपि तत्तद्भूविकारानासाद्य नारिकेलतालतालीधिल्वधिर-
विल्वतिन्तुकामलकप्राचीनामलककपित्थफलरसतया परिणमन्मधु-
रान्मलवणतिककपायकद्रुतया विकल्पते, एवमेकैकगुणसमुद्भवात्
प्रधानं गुणमाश्रित्या ऽप्रधानगुणाः परिणाममेवान् प्रवर्तयन्ति । तदि-
दमुक्तम्—“प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्” । एकैकगुणाश्रयेण यो विशेष
पस्तस्मादित्यर्थः ।

ये तु तौष्टिका अभ्यक्तं वा महान्तं वा ऽहङ्कारं वा इन्द्रियाणि वा
भूतानि वा ऽऽत्मानमभिमन्यमानास्तान्येवोपासते तान् प्रत्याह—

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥१७॥

मदादिरूपेण प्रवर्तन्ते ॥१४॥ महत्तत्त्वाण्यनुकूला प्रवृत्तिः द्वितीया, अत एव च महत्तत्त्वाद्गौ-
सत्त्वस्य प्रधानमिवरयोश्चाश्रुत्वमिति ।

ननु गुणानां उक्तरूपप्रवृत्तिद्वयं कारणान्तरानपेक्षाणां ॥१५॥ सम्भवतीति ॥ उक्ते ।
स्यादेतदिति । एकरूपाणां सरूपपरिणामकालोचरूपातिरिक्तरूपरहितानाम् अनेक-
रूपा सरूपपरिणामविरूपरिगामोऽन्यरूपा ।

दृष्टान्तेन एकरूपस्यापि अनेकरूपपरिणाममाह । ॥१६॥ । तत्तद्भूविकारान् नारि-
केलादिरूपान् पृथिवीपरिणामान्, तालो तालवृक्षविशेषः, धिरविल्वः मलमालः,
प्राचीनामलकः किद्रिकोजीवरफलम्, विकल्पते विविधाकारेण परिणमते ।

दृष्टान्तानुसारेण प्रकृते भोजयति । एवमिति । एकैकगुणसमुद्भवात् एकैकगुण-
नां ॥ समुद्भवः शोभरूपः परिणामविशेषः तस्मात् तथाच एकस्य प्रधानतत्त्वमपरस्य
चाश्रुत्वमिति रीत्या प्रधानाश्रयभावेनान्योन्यसहकारितामासाद्य विरूपपरिणामं अ-
न्यथा तु सरूपपरिणाममिति इतरगुणसहकारासहकाराभ्यां प्रवृत्तिद्वैविध्यं नानुप-
पन्नमिति भावः ।

प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषादिति व्याचष्टे । एकैकेति । एकैकगुणाश्रयेण एकैकगुण-
प्राधान्येन यो विशेषः वैलक्षण्यमनेकरूपत्वं तस्मादित्यर्थः ।

ननु उक्तरूपे गुणानां शोभाकपरिणामे को हेतुः, पुरुषार्थ इति चेत्, पुरुषे प्रमा-
णाभावेन तत्सम्भवात्, इत्याशङ्क्यां पुरुषे प्रमाणपरं कारिकान्तरमवतारयति । ये ॥
तौष्टिका ॥ । पृथिवीवधाष्टया सिद्धिः इति कारिकायां प्रतिपादितप्रकृत्यादिषु लयेन
कृतकृत्यता रूपवृत्तिरेव प्रयोजनं येषां तथाभूताः । अभ्यक्तं प्रधानापरपर्यायम्, ते च
“दश मन्वन्तराणीह सिद्धन्तोऽग्निप्रचिन्तकाः । इत्यादिना वक्ष्यमाणाः । तान् तौष्टिकान्
लक्ष्यीकृत्य तेभ्यो अव्यक्तादिभ्यः अतिरिक्तं पुरुषं साधयितुं कारिकाकारः सङ्घातपरा-
र्थत्वादित्यादेत्यर्थः ।

तौष्टिकैरपि अभ्यक्तादेरेव पुरुषत्वाद्भोक्तेरेण पुरुषोऽस्ति इत्येतावन्मात्र उच्य-

“सङ्घातपरार्थत्वात्” इति । पुरुषोऽस्ति, अव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः । कुतः ? “सङ्घातपरार्थत्वात्” । अव्यक्तमहद्बह्मकारादयः परार्थाः सङ्घातत्वात्, शयनासनाभ्यङ्गादिवत्, सुखदुःखमोहात्मकतयाऽव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः ।

स्यादेतत्-शयनासनादयः सङ्घाताः संहतशरीराद्यर्था इत्याः, न त्वात्मानमव्यक्ताद्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मात् सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुः, न त्वसंहतमात्मानमित्यत आह—“त्रिगुणादिविपर्ययात्” इति ।

अयमभिप्रायः, सङ्घातान्तरार्थत्वे तस्यापि सङ्घातत्वात् तेनापि ऽपि सङ्घातान्तरार्थेन भवतिव्यम् । एवं तेन तेनेत्यनवस्था स्यात्, न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्था युक्ता, कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । न

माने सिद्धसाधनं स्यादत आह । अव्यक्तादेरतिरिक्त इति । प्राज्ञोऽहं सुखी महमि त्यागि प्रतीत्या महत्त्वादेरेव अहंरक्षित्वं पुरुषत्वं चास्तु अहं तदतिरिक्तेन पुरुषेणेत्याशयेन वृच्छति । कुत इति । उत्तरयति । सङ्घातेति । नच तथा सति पुरुषः अस्ति सङ्घातपरार्थत्वादित्यनुमानं फलितम् तच्च न सम्भवति सङ्घातपरार्थत्वरूपहेतोः पक्षे ऽवृत्तित्वादित्याशयेन विवक्षितमनुमानप्रयोगमाह । अव्यक्तमहद्बह्मकारादय इति । परार्थाः परस्य अर्था येन्य इति व्युत्पत्त्या स्वातिरिक्तप्रयोजनका इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । सङ्घातत्वादिति । संहत्य मिश्रोभवन्ति अनेके विधेया अस्मिन्निति संवाता इति व्युत्पत्त्या अनेकात्मकत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तमाह ज्ञानेति । शयनं दास्या, नच महत्त्वादीनां अनेकात्मकत्वेऽपि प्रधानस्वरूपस्य कथमनेकात्मकत्वमित्यत आह । सुखदुःखमोहात्मकतयेति । तथा ■ अव्यक्तादयः संघाताः सुखदुःखमोहात्मकत्वाव इत्यनुमानेन तत्रापि तत्सिद्धिरिति भावः । सुखदुःखमोहात्मकत्वं च प्रधानस्य पूर्वमेवापेक्षितम् । प्रधानस्य गुणत्रयात्मकतया अनेकात्मकत्वमप्रत्यूहमेवेति तात्पर्यम् ।

उक्तानुमाने अर्थान्तरतामाद्युक्ते । स्यादतेदिति । तथाचोक्तानुमानेन संघातान्तरस्यैव सिद्धिः स्यात् ननु असंहतत्वात्मान इति । उक्तार्थान्तरनिराकरणार्थं हेत्वन्तरमवतारयति । त्रिगुणादिविपर्ययादिति । तथाच अव्यक्तमहद्बह्मकारार्थं आत्माऽसंहतः त्रिगुणाभाववत्त्वात् यत्तासंहतं न तात्त्रिगुणाभाववत् यथेदमनुभूयमानं घटादिकं इति व्याप्त्या आत्मन असंहतत्वं सिद्धम् । नच आत्मनः अत्रिगुणत्वेऽपि प्रमाणाभावादेव हि अव्यक्तादीनां संहतपरार्थत्वमङ्गोक्रियते तेन सस्य त्रिगुणपरार्थकत्वस्यापि अङ्गोक्तं वाक्यत्वाव इत्यासङ्ग्यामात्मन अत्रिगुणत्वादिकं साधयितुं तात्पर्यार्थमाह । अयमभिप्राय इति । संघातान्तरार्थेनेति । संघातत्वेन हेतुना तत्रापि संघातपरार्थत्वसाधनसम्भवादिति भावः । बीजाङ्कुरादिवदन्यथानुपपत्त्या स्त्री-जार्थमनवस्थेत्यासाङ्ग्यामाह । नच व्यवस्थायां सत्यामिति । संघातत्वेन हेतुना परार्थत्वमात्रसाधने परस्यासंघातत्वेन व्यवस्थासम्भवे इत्यर्थः । अनवस्थायां अयुक्तत्वे हेतुमाह । कल्पनागौरवप्रसङ्गइति । अप्रामाणिकानन्तसंघातकल्पने गौरवादिति भावः । नच प्रामाणिकीकृतवत्त्वा न दोषाय यथाहुः “प्रमाणवन्त्सदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्वपि ।

‘प्रमाणधर्मेण कल्पनागौरवमपि मृष्यते इति युक्तम्, संवृतत्वस्य पा-
रार्थ्यमात्रेणाऽन्यथात् । दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मानुरोधेन स्वनुमानमिच्छतः
सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्तिककृतात्पर्यटीकायाम-
स्माभिः । तस्मादनवस्थामियाऽस्यासङ्घातत्वमिच्छताऽत्रिगुणत्वं वि-
वेकिस्त्वमधिपत्यमसामान्यत्वं चेतनस्त्वमसवधर्मित्वञ्चाऽभ्युपेयम् ।

त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः संवृतत्वेन व्याप्ताः । तत्संवृतत्वमस्मिन्
परे व्यावर्तमानं त्रेगुण्यादि व्यावर्तयति, ब्राह्मणत्वमिव व्यावर्तमानं
कट्वद्यादिकम् । तस्मादाचार्येण ‘त्रिगुणादिविपर्ययात्’ इति वदताऽसं-

वदृष्टतत्त्वमागोपि न कल्प्यो न प्रमाणकः । इत्याक्षयेन बाधते । नवेति । प्रमाणधर्मे-
ति । यत्र यत्र संघातत्वे ॥ यत्र स्येतरसंघातार्थत्वमिति व्याप्तिविशिष्टसंघातस्वरूपा-
नुमानधर्मेनेत्यर्थः । शयनासनादौ संवृतत्वस्य संवृतपरार्थत्वेन सहचरित्ववर्णनेपि
तस्य पारार्थ्यमात्रेणैव व्याप्यत्वमुपगमादित्याक्षयेन निराकरोति । संवृतत्वस्येति । यत्र
दृष्टान्ते संवृतत्वस्य संवृतपरार्थत्वेन सह सामागधिकरणवर्जनाच्च कर्म तस्यानुमिति-
रित्याशङ्क्यामाह । दृष्टान्तदृष्टेति । दृष्टान्ते निश्चितसाध्यवति ॥ सर्वे धर्माः
तदनुरोधेन तदन्तर्भावेन अनुमानमिच्छतः दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मविपर्ययानुमितिमिच्छत
इत्यर्थः । सर्वानुमानस्य अनुमितिमात्रस्य उच्छेदप्रसङ्गः । महानसादौ दृष्टान्ते दृष्ट-
महानसीयत्वादिरूपस्य धर्मस्य पूर्वतादिद्विषयव्यावर्तनान्न कर्म तस्यानुमिति-
वद्वयनुमानासम्भवादिति भावः । एतच्च स्वकृतन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां स्पष्टं
प्रतिपादितमित्याह । उपपादितमिति । “पराधीनपञ्चरादयः संघातत्वाच्छयनासनादिव
अथ अन्ये सत्त्वं संघाताः पराधीनवन्ति ते तु संघातान्तरायां यथा शयनादयः” इत्या-
दिवार्तिके “तस्मात् यथाऽनित्यः शब्दः उत्पत्तिमत्त्वात् घटवदिति प्रयुक्ते कश्चित्
साध्यदृष्टान्तपोषधर्मैविचित्र्यात् प्रत्यवतिष्ठेत, यदि घटस्य साधर्म्यादुत्पत्तिमत्त्वादित्यः
शब्दः इत्यतस्मादेव रूपादिमता ॥ भाष्यम्, नवेदये घटसाधर्म्येण रूपादिमान्
पथमनित्योपि मान् । एवं ॥ प्रत्यवतिष्ठमान उत्कर्षसमजातिवादी पराधीनते पृथ-
वं वाप्युत्कर्षसमजातिवादितया पराजितव्यः साधर्म्यमात्रेणाप्रयोजकेन प्रत्यवस्थाप्यात्,
तस्य च सर्वानुमानेषु सुलभतया सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गादित्यादिना ग्रन्थेनेति शेषः ।
उपसंहरति । तस्मादिति । अनवरूपाभयेनास्यासंवृतत्वस्वीकारेपि अत्रिगुणत्वा-
दिकं कुतोङ्गोक्तव्यमित्यत आह । त्रिगुणत्वादयो ॥ तथाच यत्र यत्र त्रिगुणत्वं
तत्र तत्र संवृतत्वमिति व्याप्यत्वा त्रिगुणत्वादीनां सहसंवृतव्याप्यत्वेन व्यापकाभावस्य
च व्याप्याभावव्याप्यत्वेन असंवृतत्वाभावरूपेण संवृतत्वेन व्यापकामायेन त्रिगुण-
त्वादिरूपस्य व्याप्यस्याभावः तत्र सुसाध्य इति भावः । व्यापकामावस्य व्याप्या-
भावव्याप्यत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति । ब्राह्मणत्वमिव निवर्तमानमिति । निवर्तमानं मा-
ह्वये यथा कट्वादिस्व स्वरूपं व्यावर्तयति इति पूर्वोक्तमनुपपन्नते । एतेन त्रिगु-
णमविशेषोत्पादिकारिकायां आत्मनोऽत्रिगुणत्वादिकं उच्यमानं उपपादितं भवतीति
ज्ञेयम् । तथाच पूर्वोक्तः परः असंवृतः त्रिगुणाभाववत्त्वादित्यनुमानमत्र क्लृप्तमित्या-
शयेनाह । तस्मादिति । पर इति । संघातपरार्थत्वादित्यनेनोच्यमानः पर आचार्येण

हतः परो विवाहेतः, स चाऽऽत्मेति सिद्धम् ।

इतश्च पुरुषोऽस्ति—“अधिष्ठातात्” । त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् । यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिष्ठियमानं हृष्टम्, यथा रथादि यन्त्रादिभिः । सुखदुःखमोहात्मकं चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम् । स च परस्त्रैगुणयादन्य आत्मेति ।

इतश्चाऽस्ति पुरुषः—“भोक्तृभावात्” भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति । भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते । तेनाऽनयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केन विद्वप्यन्येन भवितव्यम् । न चाऽनुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया वा बुद्ध्यादयः, तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । तस्मात्

ईश्वरकृष्णेतेत्यर्थः । स च आत्मेति । अव्यक्तादीनां संहतत्वेन तथाविधपरत्वासम्भवादिति भावः ।

अधिष्ठानादिति कारिकाकृतोक्तं हेत्वन्तरे व्याचष्टे । इतश्चेति । परः इति शेषः, प्रकृत्यादेरन्य इति तदर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । उक्तस्य हेतोरर्थमाह । त्रिगुणात्मकानामिति । त्रिगुणात्मकानाम् सुखदुःखमोहात्मकानां महत्तत्त्वादीनां, अधिष्ठीयमानत्वात् पण्ये प्रेयमाणत्वात् इत्यर्थः । तथाच महत्तत्त्वादयः स्वातिरिक्तेन प्रेयमाणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वात् इत्यनुमानमत्र फलितम् । अत्रैव व्याप्तिं ग्राहयति । यद्यदिति । दृष्टान्तमाह । यथा रथादिति । यन्त्रां सारथिः तेनेत्यर्थः । उपनयमाह । सुखदुःखमोहात्मकभेदमिति । निगमयति । तस्मादिति । एतन्महत्तत्त्वादि, अस्तु उक्तोऽस्या परेणाधिष्ठीयमानत्वसिद्धिः, तथापि तस्य सुखदुःखमोहानात्मकत्वे प्रमाणानामव इत्याशङ्का निराकर्तुमाह । स च परस्त्रैगुणयादन्य इति । तथाच त्रिगुणादिविपर्ययादिति हेतुव्याख्यानावसरे अयमभिप्राय इत्यादिना कथिता अयवस्थानीतिरेव तस्यास्त्रैगुणयादितापनायालमिति भावः ।

हेत्वन्तरं व्याचष्टे । इतश्चेत्यादिना । भोक्तुः भावः भोक्तृभावः तस्मादिति अनुसृत्या भोक्तृत्वादित्यर्थः । इदानीं पुरुषस्यासिद्ध्या भोक्तृत्वस्य पुरुषभवेन अस्ति-प्रप्राप्तत्वात् कथमस्य हेतुत्वमित्यत आह । भोक्तृभावेनेति । भोक्तृभावपदेनेत्यर्थः । उपलक्षयति कारिकाकार इति शेषः । सुखदुःखयोः स्वरूपमाह । अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये इति । अनुकूलवेदनीयेत्यर्थं इतरेच्छानधीनत्ववृत्तिवप्रकारकेच्छाविषयत्वम् । प्रतिकूलवेदनीयत्वम् इतरद्वेषानधीनत्ववृत्तिवप्रकारकद्वेषविषयत्वम् । उक्तसुखदुःखयोः प्रमाणमाह । प्रत्यात्ममिति । तथा च महं सुखी महं दुःखी इत्यादिविषयक्षविषयत्वमेव तयोरिति भावः ।

तथाच बुद्ध्यादिकं स्वातिरिक्तभोक्तृकं सुखाद्यात्मकत्वात् भोग्यत्वादित्यनुमानमत्र फलितमित्याशयेनाह । तदनयोरिति । अनुकूलमीयः स्वविषयकेच्छाभयः प्रतिकूलमीयः तद्विषयकद्वेषाभयः, नच बुद्ध्यादेरेव सुखाद्यत्मकत्वभोक्तृत्वमस्तु तद्वृत्तिकेव पुरुषेणेत्याशङ्क्यामाह । न चानुकूलवेदनीया इति । बुद्ध्यादीनां तत्त्वाभावे हेतुमाह ।

योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स चाऽऽमेति ।

अन्ये त्वाहुः—भोग्या इत्या युज्यादयः । न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषाम् । तस्मादस्ति द्रष्टा इत्ययुज्याद्यन्तिरिक्तः, स चाऽऽमेति । भोक्तृभावात्—द्रष्टृभावात्, इत्येनं द्रष्टुरनुमानादित्यर्थः । इत्यस्य च युज्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम् ।

इतश्चाऽस्ति पुरुष इत्याह—“कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च” इति । शास्त्राणां महर्षीणां च दिव्यलोचनानाम् । कैवल्यमाप्तवान्तिकुरुः स्वप्नप्र-

स्वात्मनि ॥३॥ स्वात्मनि स्वस्वरूपे, वृत्तिविरोधात् अनुकूलोपस्थादीनां वृत्त्यसम्भवादित्यर्थः । कर्मकर्तृभावविरोधेन एकस्यैव भोगकर्मस्वरूपभोग्यत्वतत्कर्तृस्वरूपभोक्तृत्वयोः असम्भवादिति भावः । पूर्वोक्तमनवस्थां स्मारयन्नाह । योऽसुखामेति ।

व्याख्यानान्तरमाह । अन्ये त्वाहुरिति । भोक्तृभावपदेन लक्षणीया भोग्या युज्यादयः इत्यस्येन रूपेण लक्षणीया इत्याह । इत्येव इति । इत्यस्य प्रत्यक्षविषयस्वरूपमत्र विवक्षितं, न तु चाधुपज्ञानविषयत्वं युज्यादीनां तथात्वासम्भवात् । इत्यनुज्याद्यन्तिरिक्त इति । तथा च स्वात्मनि वृत्तिविरोधेन स्वस्मिन्नेव द्रष्टृत्वदृश्यत्वयोरसम्भवं पूर्वोक्तोऽग्राप्यनुसन्धेयः । भोक्तृभावादित्यस्यैतन्मते अर्थमाह । द्रष्टृभावादिति । अनुमानादिति । तथा च युज्यादयः स्वातिरिक्तद्रष्टृकाः इत्यस्यात् घटादिवदित्यनुमानेन अतिरिक्तरूपात्मनः सिद्धिर्योऽप्या । न तु युज्यादीनां इत्यस्य प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्यां तेषां द्रष्टृत्वमात्रं अनुमानमाह । इत्याह । युज्यादीनामिति । तथा च युज्यादयः इत्याः सुखाद्यात्मकत्वात् पृथिवीवदित्यनुमानेन तत्र इत्यस्वरूपहेतुसिद्धिरिति भावः । ॥३॥ पतन्मते भोगकर्तृत्वस्वरूपं वास्तवं भोक्तृत्वं द्रष्टृत्वं च युद्धेरेव ॥३॥ एव वक्ष्यति “तस्मात्तत्संभोगादचेतनं चेतनावदिव छिन्नम् । गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तव्यं भवत्युदासीन इति । तथा च कथं भोक्तृत्वादिना आत्मसिद्धिरिति वक्तुं शक्यम् । तथापि ज्ञेयस्वभावानां युज्यादीनां ज्ञातृत्वासम्भवात् आत्मनश्चास्माभिः चिद्रूपत्वाङ्गीकारेण ज्ञातृत्वस्य तत्र वास्तविकस्य सम्भवो अस्त्येव, पूर्वव्याख्यायां भोगपदं सुखनुःशान्त्यनन्दसाक्षात्कारपरमेवेति तत्रापि द्रष्टृत्व एव पर्यवसानं बोध्यम् । ज्ञानविशेषपक्षस्य भोगपदस्य ज्ञानसामान्यपरत्वे लक्षणानुसरणेवाभ्येत्यनेन सूचितोऽस्वरसोऽग्र बोध्यः ॥

इत्यन्तरमाह । कैवल्यार्थमिति । केषां कैवल्यार्थं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्यामाह । शास्त्राणामिति । अत्र प्रवृत्तेः चेतनगुणतया शास्त्रस्य प्रवृत्तिमत्त्वं न सम्भवति इत्यतः तत्र कैवल्यप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानजनकतया औपचारिकप्रयोगस्याङ्गीकारापत्त्या वास्तविकप्रवृत्तिमत्त्वो द्शयंति । महर्षीणामिति । ननु तेषां भ्रमादेव प्रवृत्तिरिति न तथा आत्मनः सिद्धिरित्याशङ्क्यामपनेतुमाह । दिव्यलोचनानामिति । भूतमविष्यत्सुक्ष्मादिव्यवहितविषयकप्रमाज्ञानवतामिति यावत् । तथा च तेषु भ्रमासम्भवात्तेषां प्रवृत्तिः भ्रमापनयोनेवेति तथा आत्मनो निःप्रत्ययदेव सिद्धिरिति । कैवल्योद्देश्यकप्रवृत्त्या कथमात्मसिद्धिरित्याशङ्क्यानिराकरणार्थं कैवल्यपदार्थमाह । कैवल्यमिति ।

शमलणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति । ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं स्व-
भावाङ्गयोर्जायंतुं शक्यन्ते । तदतिरिक्तस्य त्वत्तदात्ममस्ततो विद्यो-
गः शक्यसम्पादः । तस्मात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महाधियां
चाऽस्ति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

तदेवं पुरुषास्तित्त्वं प्रतिपाद्य, स च सर्वशरीरेष्वेकः किमनेकः
प्रतिक्षेत्रमिति संशये, तस्य प्रतिक्षेत्रमनेकत्वमुपपादयति-

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादगुणवत्प्रवृत्तेः ॥

पुरुषवद्भूत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ ८ ॥

"जनन" इत्यादिना । "पुरुषवद्भूत्य" असिद्धम् । कस्मात् ? "जनन-
मरणकरणानां प्रतिनियमानम्" । नकायांवाशप्राप्ताभरपूर्वाभिर्वहेन्द्रियम-
नोऽहङ्काराद्वृत्तवन्नामेः पुरुषस्याऽभिसम्बन्धो जन्म, न तु पुरुषस्य
परिणामः, तस्याऽपरिणामत्वात् । तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां

आत्यन्तिकः स्वपमानाधिकरणदुःखासमानकालीनः यः दुःखत्रयस्य आख्यात्मिकाधि-
भौतिकाधितैविकमेवेन त्रिविधस्य दुःखस्य प्रथमः ध्वंसः स एव कैवल्यपदार्थ-
इत्यर्थः । एतादृशं कैवल्यं बुद्ध्यादीनां न सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । ते हि दुःखाद्या-
त्मका इति । कथमिति । ॥ ८ ॥ दुःखादिनामे तदाश्रयस्य बुद्ध्यादीनां एव ह्याव-
इति कैवल्यं बुद्ध्यादीनां न सम्भवति इति भावः । आत्मनः कैवल्यश्रयत्वं सम्भव-
तीत्याह । तदतिरिक्तस्येति । दुःखाद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः, आत्मनो दुःखाद्यतिरिक्तस्येति
स्वाभाविकदुःखादिधर्मस्त्वस्येति कैवल्यसम्भवादाह । अतदात्मन इति । स्वाभाविकदुः-
खादिधर्मरहितस्येत्यर्थः । विषयः दुःखादीनाम्, शक्यः सम्पादो यस्य तथामृतः ।
उपसंहरति । तस्मादिति । तथा च आगममहर्षीणां कैवल्यविपर्ययोः प्रवृत्तिः स्वोद्-
देश्यसम्पादिका भ्रमानधीनप्रवृत्तित्वात् भोगनादिप्रवृत्तिविपर्ययानुमानेन कैवल्यसिद्धौ
तादृशकवत्प्रवृत्तयस्तथा पुरुषसिद्धिरिति ।

कारिकास्तरमवतारयति । तदेवमिति । एवं उक्तप्रकारेण, प्रतिक्षेत्रम् प्रतिशरीरम्
कारिकां च व्याचष्टे । पुरुषवद्भूत्वं सिद्धम् इति । नित्यस्यात्मनः उत्पत्तिरूप-
मनः असम्भवात्तद्वत्पदार्थसम्पत्त्या व्याचष्टे । निकायविशिष्टाभिरिति । निकाया-
देवमनुष्यतिर्यगादीनामौचराचयेणावस्थितानां संघातः, तद्विशिष्टाभिरित्यर्थः । इति
व्यायवार्तिकात्तात्पर्यटीका । इन्द्रियपदं बहिरिन्द्रियपदं तेन मनसः पुण्यापानानेपि न क्ष-
तिः । बुद्धिः महत्तत्त्वम्, येन तत्परिणामो ज्ञानात्म्यः सामिः पुरुषस्य अभिसम्बन्ध-
कमिति । सम्बन्धः भूतात्त्विकः भोक्तृभोग्यभावरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः । तेन पुरुषस्यास-
न्नतया तत्त्विक सम्बन्धभावेपि सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धस्य पुरुषान्तरसाधारण्येपि न न-
क्षतिः । जन्मोत्तरकालीनस्य तथाविधसम्बन्धस्य जन्मत्वभावादाह । अपूर्वाभिरिति ।
तथा तादृशस्य सम्बन्धस्य अपूर्वदेहिन्द्रियादिनिरूपितत्वाभावात् तत्कालीनस्य त-
थाविधसम्बन्धस्य जन्मत्वव्यवहार इति भावः । यदादाविवोत्पत्तिरूपो जन्मपदार्थ-
कृतो मात्रोक्त इत्याशङ्क्यामाह । न तु पुरुषस्येति ॥ परिणामरूपं जन्म, पुरुषस्य न स-

स्था इति युक्तम्, पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेनाऽपि जन्ममरणादिव्यं-
स्थाप्रसङ्गात् । न हि पाणौ वृक्षणे जाते वा स्तनादौ महत्त्ववयवे यु-
वतिर्धृता जाता वा भवतीति ।

इतश्च प्रतिक्षेपं पुरुषभेद इत्याह—“अयुगपत्प्रवृत्तेश्च” इति । प्र-
वृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथाऽपि पुरुष उपचर्य-
ते । तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने, एव सर्वशरीरेष्वेक

देहाद्युपाधिभेदेनैव व्यवस्थाङ्गीकारे देहादेरिव सद्बन्धवानां कश्चरणाशीनामपि उपा-
धित्वस्याविशेषेण वक्तव्यत्वात्स्था पाणिस्तनादिरूपोपाधिनाशोत्पत्तिसत्येपि जन्मम-
रणव्यवहारप्रसङ्गादित्याशयेन नद्वैतवाचिर्न निराकरोति । पाणिस्तनादीति । उक्तप्रस-
ङ्गस्य इष्टत्वं निराकर्तुमाह । नहीति । वृक्षणे छिन्ने, महत्त्ववयवे स्तनादौ जाते वा
इति योजना । भवतीति । व्यवहार इति शेषः । तथाच युवतिः सृता जाता वा
इति व्यवहारः नहि भवतीत्यर्थः । तथाचोक्तव्यवहाराभावेन इष्टापरिचिन्ने सम्भवतीति
भावः । केचित्तु देहरूपोपाधिभेदेन व्यवस्थाङ्गीकारे पाण्यादिरूपपूर्वावयवविवक्षेये स्त-
नादिरूपावयवान्तरसंयोगे पूर्वशरीरनाशस्य शरीरान्तरोत्पत्तेश्चावश्यं वक्तव्यतया जन्म-
मरणादिव्यवहारप्रसङ्गादित्याशयं वर्णयन्ति । तस्मिन्ने च पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेनेत्यस्य
पाणिस्तनादिप्रयुक्तः योऽुपाधिभेदः शरीररूपस्य उपाधेर्भेदः, तेनेत्यर्थः । तत्र वृक्ष-
पाणिप्रयुक्तत्वं कथञ्चित्सीगमयनोपमिति । नच अस्माभिः शरीररूपोपाधित्वाङ्गीकारेपि
मुख्यन्यायेन हस्तादीनां नोपाधित्वमङ्गीक्रियते । यतो हि उपाधित्वात् उपस्वस-
नीपवर्तिनि स्वधर्ममावृधाति इति व्युत्पत्त्या वस्तुतो एकस्मिन्व्यवस्थासमि शरीरगत-
भेदादिरूपधर्मारोपकः सच शरीरादिरेव न भवितुमर्हति, ननु हस्तादिः तस्य तदारो-
पकत्वाभावात् । एवञ्च्यते आरोपे सति निमित्तानुसरणं ननु निमित्तमस्तीत्यारोपः
इति । तथाच नोक्तदेह इति वाच्यम् । तथासति बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः, उपाधे-
र्मिन्नस्येपि एकदेशरूपस्ये उपहितस्य एकतया एकशरीरावच्छिन्नस्य मुक्तस्येपि तस्यैव
पुनरापि शरीरान्तरावच्छिन्नस्थापत्त्या वदत्वापत्तेः । नच तथापि तत्त्वमसि एका देवः
सर्वभूतेषु गूढः इत्याद्यद्वैतप्रतिपादकभूतेः का गतिरिति वाच्यम् । उक्तयुक्तगुणवृद्धि-
सर्व आत्मनि समर्पिताः इत्यादिध्रुतिविद्वद्भानां पूर्वोक्तभूतीनां स्वाधे तात्पर्याभावात् ।
अधिकमन्यन्नानुसन्धेयम् ।

पुरुषभेदसाधकं हेतुवन्तरं व्याचष्टे । इत्यभेत्वादिना । प्रतिक्षेपमिति । तथाच पुरुषः
प्रतिशरीरं भिन्नः अयुगपत्प्रवृत्तिमत्त्वात् इत्यनुमानेन पुरुषभेदसिद्धिरिति भावः ।
नच स्वस्मिन्ने हस्तादीनां बुद्धिधर्मस्वरूपायै वक्ष्यमाणत्वेन अयुगपत्प्रवृत्तिमत्स्वरूपहेतोः
पुरुषे अभावेन स्वस्यासिद्धिरित्याद्युक्ते । प्रवृत्तिश्चेति । प्रयत्नलक्षणा कृतिरूपा ।
निराकरोति । तथापीति । साक्षात्सम्बन्धेन तस्याः अन्तःकरणे सत्येपि, उपचर्यते
अनुत्पन्नस्य साक्षात्कारस्य बुद्धिपुरुषयोर्नोदाग्रहात् तयोः स्वस्वामिभावसम्बन्धात्
प्रवृत्तिः पुरुषे आरोप्यते । अस्मिन्मनो अपपराजयौ स्वामिनि इव । तथाच स्वप्रका-
रकारोपविशेत्स्वस्वसम्बन्धेन तस्या हेतुत्वेन नोक्तस्वरूपासिद्धिरिति भावः । अयुगप-
त्प्रवृत्तिमत्त्वेपि प्रतिशरीरं पुरुषभेदो भास्तु इत्याकाङ्क्षां परिहरति तथाचंति । तस्मिन्

इति सर्वत्र प्रयतेत, ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपद्यालयेत् । नानात्वे तु नाऽयं दोष इति ।

इतश्च पुरुषमेव इत्याह—“त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव” इति । एवकारो भिन्नक्रमः ‘सिद्धम्’ इत्यस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यः । सिद्धमेव नाऽसिद्धम् । त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं, तस्य विपर्ययः—अन्यथात्वम् ।

केचित्सल्लु चरवनिकायाः सत्त्वबहुलाः यथोर्ध्वञ्चोत्तसः, केचि-
द्रजोयहुलाः यथा मनुष्याः, केचित्तमोयहुलाः यथा तिर्यग्योनयः ।

आत्मनि, एकत्र शरीरे प्रयत्नमाने एकशरीरावच्छेदेन प्रयत्नवति, सर्वत्र प्रयत्नेन सर्वशरी-
रावच्छेदेन प्रयत्नवान् स्यात्, अत्रैव हेतुमाह । सर्वशरीरेष्वेक इति । इति मस्माद्धेतोः,
एवञ्च सर्वशरीरेष्व्वात्मन एकत्वे सर्वशरीरावच्छेदेन युगपत्प्रवृत्तिमत्त्वापत्तिरेव बाधि-
का । नन्वस्तु सर्वशरीरावच्छेदेन युगपत्प्रवृत्तिरित्यत आह । ततश्चेति । सर्वशरीराव-
च्छेदेन युगपत्प्रवृत्तिमत्त्वाच्चैत्यर्थः । चालयेत् चेष्टयेत्, तथाच सर्वशरीरेषु युगपच्चे-
ष्टापत्त्या तत्र अयुगपत्प्रवृत्तिमत्त्वमवश्यमभ्युपगन्सम्भ्यमिति भावः । एतेन अयुगप-
त्प्रवृत्तेः अप्रत्यक्षत्वेन ॥३॥ प्रमाणाभावात् कथमस्या हेतुत्वमित्यपि निरस्तम् । अयुग-
पच्चेष्टया अयुगपत्प्रवृत्तिमत्त्वस्य ॥३॥ सुसाध्यत्वात् । आत्मनः सर्वशरीरेषु नानात्वे
युगपद्यालनरूपो दोषः नास्त्येत्याह । नानात्वे तिष्ठति । प्रतिशरीरमिति शेषः । अयं
युगपत्सर्वशरीराणां चालवापत्तिरूपः । दोषः नेत्यर्थः ।

हेत्वन्तरं न्याचष्टे । इतश्चेति । पुरुषमेव इति । प्रतिषेधमिति पूर्वोक्तमनुप-
ज्यते । त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेत्यत्र एवकारायेत्य यथासुतत्रैगुण्यविपर्ययादित्य-
स्यायेन सहान्वयो न सम्भवति त्रैगुण्यविपर्ययादिव अयुगपत्प्रवृत्तेरपि पुरुषबहुत्वस्य
सिद्धेः ॥३॥ एवकारस्य भिन्नक्रमत्वमाह । एवकारो भिन्नक्रम इति । तस्य भिन्न-
क्रमत्वेपि कल्पानन्तरं स अनुसन्धातव्य इत्यत आह । सिद्धमित्यस्येति । द्रष्टव्यः
अनुसन्धातव्यः । तथाच निष्कृष्टार्थमाह । सिद्धमेव नासिद्धमिति । यद्यपि पुरुष-
बहुत्वमित्यस्यानन्तरमपि एवकारः अनुसन्धातुं शक्यः ततश्च पुरुषबहुत्वमेव सिद्धं
न एकत्वमित्यर्थो लभ्यते । तथापि एवकारस्य भिन्नक्रमत्वावश्यकत्वेपि सन्निकृष्ट-
सिद्धपदानन्तरमनुसन्धानेनापि अन्वयबोधसम्भवे दूरस्यपुरुषबहुत्वपदानन्तरमनुस-
न्धानमनुचितमित्याशयेन तथा नोक्तमिति ।

त्रैगुण्यविपर्ययादिति न्याचष्टे । त्रयो गुणा ॥३॥ । अभावरूपस्य विपर्ययस्य पुरुष-
भेदसाधकत्वासम्भवात् विपर्ययपदं अन्यथानावपरतया न्याचष्टे । विपर्ययोऽन्यथा-
त्वमिति । वैचित्र्यमिति भावत् । तदेवान्यथात्वं विसृज्यति । केचित्सल्लुचिदस्या-
दिना । सत्त्वं प्राणा तस्य निकायाः आश्रयाः प्राणिन इति यावत् । सत्त्वबहुलाः
सत्त्वगुणातिशयवन्तः तानेवाह । ऊर्ध्वञ्चोत्तस इति । देवादय इत्यर्थः । सत्त्वस्य
प्रकाशात्मकतया तेषां च सर्वज्ञत्वेन सत्त्वबहुलत्वादित्यर्थः । रजोयहुला इति ।
सत्त्वनिकाया इत्यनुपज्यते । रजोयहुलानाह । यथा मनुष्या इति । तेषां चक्षुस्तेन र-
जोबहुलत्वादिति भावः । तमोयहुलानाह । तिर्यग्योनय इति । पशुपक्षादय इत्यर्थः ।
तेषामशानातिशयत्वेन तमोबहुलत्वादिति । तथाच सर्वशरीरेषु यद्येकः पुरुषः स्यात्,

सोऽयमीदृशकौगुण्यविपर्ययः—अन्यथाभावस्तेषु तेषु सत्त्वनिकायेषु
न भवेत्, यद्येकः पुरुषः स्यात्, पुरुषभेदे त्वयमदोष इति ॥ १८ ॥

एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य विवेकदानोपयोगितया तस्य धर्मानाह—

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

“तस्माच्च” इति । ‘च’शब्दः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्मान्तराणि
समुचिनोति । ‘विपर्यासादस्मात्’इत्युक्ते ‘त्रैगुण्यविपर्ययात्’इत्यन-
न्तरोक्तं सम्बन्धेय, अनन्तराभिरासाय ‘तस्मात्’इत्युक्तम् । अनन्तरोक्तं
हि सन्निधानादिदमो विषयः, विप्रकृतं च तद्, इति विप्रकृतं त्रिगु-
णमविवेकीत्यादि सम्बन्धयेत् ।

तस्मात्—त्रिगुणत्वादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं,
विवेकित्वं, अविषयत्वं, असाधारणत्वं, चेतनत्वं, अप्रसवधर्मित्वञ्च ।
तत्र चेतनत्वेनाऽविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते । चेतनो हि

तदा तेषु तेषु सत्त्वनिकायेषु विद्यमाना ईदृशा उक्तप्रकारः अन्यथाभावो न स्यात् । भेदे
प्रतिशरीरं पुरुषभेदे, तु अयं अन्यथाभावः, अदोषः न विद्यते दोषो यस्मिन्निति श्रु-
त्पत्त्या दोषरहित इत्यर्थः ।

तस्माच्चेत्यत्र प्रकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकतया तैम कस्यात्र समुच्चयः इत्याशङ्का-
यामाह । बहुत्वेन सहेति । धर्मान्तराणि एतत्कारिकोक्तानि साक्षित्वादौनि ।

अस्माच्च विपर्यासादित्यनुक्त्वा तस्मादित्युक्तवतः कारिकाकारस्याशयं प्रकाश-
यति । विपर्यासादस्मादित्युक्ते इति । अनन्तरोक्तं सम्बन्धितोक्तम्, सम्बन्धेय अ-
न्वीयेत, तन्निरासाय अनन्तरोक्तस्य त्रैगुण्यविपर्ययादित्यस्य सम्बन्धनिरासाय । तस्मा
दित्युक्तो कुतो न तस्यागम्य इत्याशङ्कयामाह । अनन्तरोक्तं हीति । इदमः इदंशब्दस्य,
विषयः अर्थः, “इदमस्तु सन्निकृष्टं समोपतरवति चेतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृतं तदिति
परोक्षं विजानीया” इत्यादौ इदंशब्दस्य सन्निकृष्टार्थकताया उक्तत्वेपि अनन्तरोक्ता-
र्थताया अनुक्तत्वात्, एवं तस्य तदर्थत्वमित्यत आह । सन्निकृष्टादिति । अत्र
सन्निकृष्टत्वस्यापि अनन्तरोक्त एव सत्त्वादिति भावः । अथास्तु उक्तरीत्या इदंश-
ब्दस्य सत्ये सन्निकृष्टत्वस्य तच्छब्दस्य सत्ये कुतः स नास्त्येत्यत आह । विप्रकृतं
चेति । तद् तच्छब्दस्य, विषय इति पूर्वोक्तमनुपपद्यते । इति तच्छब्दस्य विप्रकृतार्थ-
कतया, त्रिगुणमविवेकी इत्यादिकारिकोक्तं तच्छब्दार्थः । न चास्तु अनन्तरोक्तस्य
परामर्शः तथापि का क्षतिरिति वाच्यम् । तथा सति अनन्तरोक्तेन त्रैगुण्यविपर्य-
येण साक्षित्वादिवर्त्मस्य तत्र सिद्ध्यसम्भवाद् । तस्मादित्यस्यार्थमाह । त्रिगुणत्वादेः यो
विपर्यास इति । अन्यथाभावरूपः स नात्र विवक्षित इत्याशयेन साक्ष्यविपर्यासस्य
स्वरूपमाह । अत्रिगुणत्वमिति । आदिभा सुषितस्य अविवेकित्वादेः विपर्यासस्यापि
स्वरूपमाह । विवेकित्वमिति ।

द्रष्टा भवति, नाऽचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति, यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी । यथा हि लोकेऽर्थिप्रत्ययिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः, एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी । न चाऽचेतनो विषयो वा शक्यो विषयं दर्शयितुम्, इति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी । अत एव द्रष्टाऽपि भवति ।

अत्रैगुण्याच्चाऽस्य कैवल्यम् । आत्यन्तिको दुःखप्रयाभावः कैवल्यम् । तच्च तस्य स्वाभाविकादेवाऽत्रैगुण्यात्—सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम् ।

अत एवाऽत्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यम् । सुखो हि सुखेन तुल्यः दुःखो हि दुःखं द्विपञ्चमध्यस्थां न भवति । तदुभयरहितं मध्यस्थ इत्युदात्तानं इति चाऽऽख्यायत । त्रिंशत्तथाप्रसवधर्मित्वाच्चाऽकरोति सिद्धम् ॥ १९ ॥

तत्र केन विषयत्वेन कस्य सिद्धिर्निर्विषय दर्शयति । तत्रेति । चेतनत्वेन अचेतनत्वविपर्ययसंरूपेण एवमप्येति । दर्शने अनुमिते, चेतनत्वस्य साक्षित्वेन व्याप्तिं दर्शयति । चेतनो ह्येति । नाचेतन इति । एतेन चेतनत्वस्य द्रष्टृत्वाभाववदव्यक्तित्वरूपं द्रष्टृत्वव्याप्यत्वं प्रतिपादितम् । कारिकाकृदमिमत्तस्य साक्षित्वस्य स्वरूपमाह । साक्षी चेति । दर्शितः विषयो यस्मै तथाभूतः पतदेवाह । यस्मै प्रदर्श्यते इति । अत्रैव दृष्टान्तमाह । यथाहि इति । अस्मिन् इत्यर्थो इति व्युत्पत्त्या वादो अर्थोत्पद्यते प्रत्यर्थोऽप्रतिवादी तौ । विवादविषये विमतम् ।

प्रकृते साक्षित्वं दर्शयति । एवमिति । प्रकृतिः महत्त्वम् कार्यकारणयोरभेदात्, स्वचरितम्, स्वेन गृहीतम् विषयज्ञानम् । पहरायेति । स्वस्मिन्प्रतिबिम्बिताय पुरुषाय, इति यस्मै प्रदर्श्यते विषयो तथाभूतत्वात्, पुनः साक्षी इत्युच्यते, साक्षित्वस्य प्रत्येतरवर्मत्वं नास्तीति प्रतिपादयितुमाह । न चाचेतन इति । साक्षी पुरुष एवेति शेषः । ॥॥ एव अचेतनत्वादविषयत्वादेयेत्यर्थः । केचित्तु अत एव साक्षित्वादेयेत्ययमाहुः ।

कैवल्यरूपधर्मस्य साधकं विषयसमाह । अत्रैगुण्यादिति । कैवल्यपदार्थमाह । आत्यन्तिक इति । आत्यन्तिकः स्वसमानाधिकरणदुःखप्रयाभावात्, दुःखप्रयस्य आधिभौतिकान्तरूपस्य त्रिविधदुःखस्य यो अभावः स एव कैवल्यमित्यर्थः । तच्च उक्तस्य कैवल्यं च, तस्य पुरुषस्य, स्वाभाविकात् स्वभावसिद्धात्, साक्षित्वादिति यावत् । एतच्च तस्मान्न वक्ष्यते इत्यादिकारिकायां स्फुटीभवति । अत्रैगुण्यादित्यस्यार्थमाह । सुखदुःखमोहरहितत्वादिति । अत्रैगुण्यस्य धर्मान्तरेसावकत्वमप्याह । अत एवेति ॥माध्यम्यपदार्थमाह । सुखो ह्येति । तदुभयरहितः नृसिद्धेपरहिता, तथा च रागाद्वेपरादित्वं मध्यम्यत्वं अत्र विवक्षितमिति बोध्यम्, मध्यस्य एव उदासीन इत्युच्यते इत्याह । उदासीन इति ।

विवेकित्वरूपविपर्ययसामर्थ्यं धर्माह । विवेकिरिति । सम्भूयकारिता-

स्यादेतत्—प्रमाणेन कर्तव्यमर्थमवगम्य 'चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमि' इति कृतिचेतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम्, तदे-
तस्मिन्मते नऽवकल्पते, चेतनस्याऽकर्तृत्वात्, कर्तुंक्षाऽचेतन्यात्,
इत्यत आह—

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्ते च भवत्युदासीनः ॥२०॥

"तस्मात्" इति । यतश्चेतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तिः
सिद्धे, तस्मात् भ्रान्तिरियमिभ्यर्थः । 'लिङ्गम्'—महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं
वक्ष्यति । भ्रान्तिर्योजं 'तत्संयोगः'—तत्सन्निधानम् । अतिरोहिताय-
मन्यत् ।

पाविकामाववत्त्वात्, अपरिणामित्वाच्च । अकतां इति । उक्तधर्मस्य कर्तृत्वव्या-
पकत्वेन तदभावेन तदभावस्य सिद्धेरप्रत्युद्भवात् ।

कारिकान्तरमवतारयितुमाशङ्कते । स्यादेतदिति । प्रमाणेनेति चक्षुरादिनेत्यर्थः ।
अवगम्य ज्ञात्वा चिकीर्षन् इत्यनेन इच्छादर्शिता करोमोत्पन्नेन च कृतिः । चेतनोहमि-
त्यनेन च तेषां त्रयाणामप्याश्रयः आत्मा उक्तः । इति प्रतोत्था, कृतिचेतन्ययोरिति
इच्छाया अप्युपलक्षणम् । सामानाधिकरण्यम् एकाधिकरणवृत्तिर्त्वे, अनुभवसिद्धम्
प्रत्यक्षमिदम्, अस्तु सामानाधिकरण्यस्यानुभवसिद्धता तथापि का क्षतिरित्यत
आह । तदिति । तत् उक्तगुणानां सामानाधिकरण्यम् एतस्मिन्मते कृत्यादीनां बुद्धिगु-
णत्वाद्भोक्तृणां सांख्यानमते, न अवकल्पते न युज्यते । अग्रेव हेतुमाह । चेतन-
मिति । चेतनस्य पुरुषस्य अकर्तृत्वात् कृतिरहितत्वात्, कर्तुः कृतिमत्तो महत्त्वस्य
अचेतनत्वात् चेतन्याभाववत्त्वात् । एतन्मते इति पूर्वोक्तमनुपपद्यते । इत्यतः
इत्याशङ्क्याम् ।

उपाधिषे । यत् इति । तस्मादित्यस्वार्थमाह । यतः इत्यादि । चैतन्यं चेतनत्वे
आत्मधर्मः पूर्वं चैतन्यं बुद्धिधर्म इति पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्धं । भिन्नाधिकरणे भिन्नम-
धिकरणं ययोः तथाभूते । ॥२०॥ चेतनोहं करोमोत्पादिप्रतीतिः भ्रान्तिः । तथा च न सा
विषयसाधनाया उक्तम्,

उक्तभ्रान्तेः किं कारणमित्याशङ्क्यां तत्कारणं प्रदर्शयति । भ्रान्तिर्योजमिति । त-
त्संयोग इति । चेतनस्य पुरुषस्य असङ्गो ह्येष पुरुष इत्यादिना असङ्गस्वप्रतिपादनात्,
कथं तयोः पुरुषबुद्धयोः संयोगस्य सम्भव इत्यतः संयोगपदस्य सन्निधानाधिकृत्य-
माह । तत्सन्निधानमिति । लिङ्गपदार्थमाह । महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमिति । सूक्ष्मलि-
ङ्गपर्यन्तम् । वक्ष्यतीति । पूर्वोत्पन्नमसत्कं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुप-
भोगं मानैरधिवासितं लिङ्गम् । इत्यादिकारिकायामिति शेषः ।

तथा च बुद्ध्यादिकमचेतनमपि चेतनसन्निधानात् चेतनमिव एवं चैतन्यं पुरुषोपि
कर्तृबुद्धिसन्निधानात् कर्तेव प्रतिभाति, न वास्तवं तत्र चैतन्यं अस्मिन् कर्तृत्व-
मिति भावः ।

‘तत्संयोगात्’ इत्युक्तम्, न च मिश्रयोः संयोगोऽपेक्षां विना, न चेयमुपकार्योपकारकमायं विनेत्यपेक्षाहेतुमुपकारमाह—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पञ्चबन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

“पुरुषस्य” इति । प्रधानस्येति कर्मणि पठ्यते । प्रधानस्य सर्वकार-
रूपस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थम् । तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शि-
ता । ततश्च भोग्यं प्रधानं भोकारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्ताऽस्य
भोक्ष्यपेक्षा ।

पुरुषस्याऽपेक्षां दर्शयति—“पुरुषस्य कैवल्यार्थम्” इति ।

तथा हि—भोग्येन प्रधानेन सम्मिश्रः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वा-

कारिणान्तरमवतारयति । तत्संयोगादित्युक्तमिति । मिश्रयोरिति । चेतनत्वाचे-
तनत्वरूपविरुद्धधर्मयोः पुरुषप्रधानयोरित्यर्थः । अपेक्षां स्वस्वकार्यजननसहकारित्वं ।
अपेक्षा उपकार्योपकारकमायं विना न सम्भवति इत्याह । न चेति । इयं अपेक्षा ।
इति । यत अपेक्षा उपकारे विना न सम्भवति जत इत्यर्थः ।

स्वाचष्टे । प्रधानस्येति । उभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रेण पठ्या कर्मत्वाच्चकत्वप्रति-
पादनात् । पतेन प्रधानस्येति कर्तरि पठ्योन्नमो विरस्तः । प्रधानकर्मकत्वं कल्पेत्या-
हान्तरां सत्त्वविश्रियां दर्शयति । दर्शनमिति । उक्तस्यैव कर्तृत्वाच्चकपदाभावेन
अव्याहारं विना शाब्दबोधासम्भवात् कर्तृत्वाच्चकपदमव्याहरति । पुरुषेणेति । तदर्थं
प्रधानदर्शनार्थम् । अनेन पुरुषकर्तृप्रधानविषयकदर्शनरूपार्थप्रतिपादनेन, प्रधानस्य
भोग्यतेति । सर्वकारणत्वेन प्रधानपदवाच्यस्य प्रकृतिसत्त्वस्य भोगविषयत्वरूपा
भोग्यता प्रतिपादितेत्यर्थः । भवतु प्रधानस्योपकरीत्या भोग्यता तथापि क्य-
मनेन यस्य पुरुषापेक्षित्वमित्यत आह । ततश्चेति । उक्तरीत्या प्रधानस्य भोग्यत्वे चे-
त्यर्थः । भोग्यमिति । प्रधानस्य भोग्यत्वं भोकारमन्तरेण न सम्भवतीत्यर्थः । स्वा-
त्मनि दृष्टिबिरोधेन स्वस्यैव भोग्यत्वमोक्षत्वयोरसम्भवात् अतिरिक्तभोक्षुरावयव-
कत्वात्तस्यैव च पुरुषत्वात् प्रधानस्य पुरुषापेक्षाऽस्त्येवेति भावः ।

पुरुषस्येति । पुरुषस्य प्रधानविषयिणी वा अपेक्षा तामित्यर्थः । परस्परपेक्षां
विना परस्परसम्बन्धासम्भवात् उभयोरप्यपेक्षाप्रतिपादनस्यावश्यकत्वादिति भावः ।
नच पुरुषस्य भवन्मतेऽसङ्गतया आत्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणस्य कैवल्यस्य सर्वज्ञ-
पुरुषे सत्त्वेन कैवल्यस्यैव सम्भवतोऽपेक्षायां भावः । तथा होत्यादिना ।
सम्मिश्रः प्रधानात्स्वस्मिन् विवेकमजान्, प्रधानगतं, स्वात्मनि स्वस्मिन्,
प्राच्यते अभिलषति । तथाच पुरुषस्य सर्वज्ञा दुःखत्रयवहितत्वेऽपि प्रकृतिविवेकाप्र-
हात् दुःखत्रयस्य आभिमानिकसम्बन्धप्रयुक्तमवयवता । उक्तसम्बन्धप्रयुक्तदुःखत्र-
यप्रशमस्य असिद्धत्वेन सत्येच्छाविषयत्वात् उक्तस्यैव कैवल्यस्य इच्छाविषयत्वक-

तन्मन्त्रमिमम्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते । तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनि-
बन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं
पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादिस्वात्त्व संयोगपरम्पराया भोगाय सं-
युक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यत इति युक्तम् ।

ननु भवत्वनयोः संयोगः, महदादिसर्गस्तु कुत इत्यत आह—
“तत्कृतः सर्गः” इति । संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय
कैवल्याय पयाति इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थः ॥

सर्गक्रममाह—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥

“प्रकृतेः” इति । प्रकृतिः—अव्यक्तम् । महदहङ्कारौ वक्ष्यमाणलक्ष

पर्यन्तं सुसङ्गतमेव । उक्तप्रकारेण कैवल्यस्य पुरुषार्थत्वेपि तदर्थं पुरुषस्य प्रधानापेक्षां
प्रतिपादयितुमाह । तच्चेति । कैवल्यं चेत्यर्थः । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनियन्धनमि-
ति । प्रधानपुरुषयोर्महदप्रधोऽन्यमित्यर्थः । उक्तमेव महसत्त्वे भेदाग्रहप्रयुक्तसम्बन्धा-
भावेन पुरुषे उक्तत्रिभिर्दुःस्वभावात्मन्येवादिता भावाः । प्रधानमन्तरेणेति । भवणम-
ननिदिध्यासनारेः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेश्च महत्त्वपरिणामतया प्रधानमन्तरेण
सद्वसम्भवादित्यर्थः । पुरुषस्य प्रधानापेक्षामुपलहरति । इति कैवल्यार्थमिति ।

ननु पुरुषस्य प्रधानविषयकदर्शनरूपभोगार्थं यदि तयोः संयोगः तथा तेन संयोगेन
कथं कैवल्यसम्भवः कैवल्यस्य भोगविद्वत्त्वेन सदुभयं प्रति जनकत्वस्य एकस्मिन्
संयोगे असम्भवादित्याहङ्कारमपेक्षेतुमाह । अनादिस्वात्त्वेति । संयोगपरम्पराया
इति । अथा च एकस्मिन् संयोगस्य नोभयं प्रति कारणत्वमपि तु संयोगपरम्पराया
अनादित्वेन कस्याश्चित्संयोगपरम्पराया भोगहेतुत्वं कस्याश्चिन्नापवर्गहेतुत्वमिति
कारणोक्तपक्षेणमावात् ।

उभयस्यापेक्षायां दृष्टान्तमाह कारिकायां । पञ्चवन्धवदिति । यथा गमनशक्तिवि-
हीनः पङ्क्तुः गमनशक्तिमन्तमन्यमपेक्षते दर्शनशक्तिविहीनश्चान्धः तादृशशक्तिमन्तमन्य-
मपेक्षते तथाच तयोश्चयोरपि परस्परापेक्षासत्त्वात् संयोगः, तेन च अन्धसङ्गन्धमाहङ्कार-
पङ्क्तुः मार्गप्रदर्शनकार्यं करोति एवमेवात्र परस्परापेक्षयोः पुरुषपुरुषयोः संयोगः तेन च
च भोगापवर्गौ भवत इत्यर्थः । अनयोः पुरुषद्वयोः, तत्कृतः उक्तसंयोगकृतः । ननु
संयोगस्य भोगापवर्गार्थत्वाद्भोगापवर्गावेव तत्कृतौ स्याताम् महदादिसर्गः कथं तत्कृतः
इत्याहङ्कारमपेक्षेतुमाह । संयोगो हीति । पयातिः समर्थः । तथाच भोगापवर्गयोः महदा-
दिसर्गमन्तरेणासम्भवात् संयोग एव भोगापवर्गार्थं महदादिसर्गमपि करोतीत्यर्थः ।

कारिकास्तरमवतारयति । सर्गक्रममिति । सर्गस्य महदादिसर्गस्य क्रमं पौर्वापर्यं ।
प्रकृतिविकृतिमूलायां महत्त्वादीनामपि प्रकृतित्वात्प्रकृतिपदार्थं व्याचष्टे । प्रकृतेः सत्त्व-

णौ । एकादशेन्द्रियाणि-वक्ष्यमाणानि, तन्मात्राणि च पञ्च, सोऽयं
पोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः पोडशकः । तस्मादपि पोडशकादपकृष्टे-
॥॥ पञ्चम्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतान्याकाशादीनि ।

तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणम्, शब्दतन्मात्रसाहितात्
स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसाहिताद्रूपत-
न्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणम्, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसाहिताद्रसत-
न्मात्राद्वापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसाहिता-
द्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी, जायते इत्यर्थः ।

अन्यथा सामान्यतो लक्षितं "तद्विपरीतमव्यक्तम्" (का १०)
इत्यनेन, विशेषतश्च "सत्त्वं लघु प्रकाशकम्" (का १३) इत्यनेन ।
व्यक्तमपि सामान्यतो लक्षितं "हेतुमत्" (का १०) इत्यनेन । सम्प्र-
ति विवेकज्ञानोपयोगितया व्यक्तविशेषं बुद्धिं लक्षयति—

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।

सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

"अध्यवसायः" इति । 'अध्यवसायो बुद्धिः' क्रियाक्रियावतोर-

कमिति । वक्ष्यमाणलक्षणौ अप्रिमितद्विप्रकारिकयोः वक्ष्यमाणं यतोस्तथाभू-
तावित्यर्थः । पोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः पोडशक इत्यत्र पोडशसङ्ख्यां प्रकटीकरोति ।
एकादशेन्द्रियाणीत्यादिना । पोडशकात्पञ्चम्य इत्यत्र पञ्चानां पोडशकजन्यत्वाभा-
वेनाह । पोडशकादपकृष्टेभ्य इति । पञ्चम्य इत्यनेन केषां पञ्चानां परामर्शं इत्याशङ्का-
यामाह । तन्मात्रेभ्य इति ।

कस्मात्तन्मात्रात्किमुक्तं जायत इति विशिष्य दर्शयति । तत्रेति । पञ्चतन्मात्रेषु
मध्ये इत्यर्थः । शब्दतन्मात्रादाकाशं, जायते इति अप्रिमेय सन्मग्नः । आकाशस्य
शब्दतन्मात्रादेवोत्पत्तिः न तु स्पर्शतन्मात्रादेः इत्यत्र हेतुगर्भं विशेषणं शब्दगुणमिति ।
तथाच अन्यतन्मात्रजत्वे तस्य अन्यगुणत्वापत्तिः स्यात् । वायोः उभयतन्मात्रजत्वे
हेतुगर्भं विशेषणम् शब्दस्पर्शगुण इति । पूर्वमप्येपि ।

कारिकान्तरमवतारयति । अव्यक्तमिति । सामान्यतः व्यक्तविपरीतत्वाविना,
लक्षितमित्याशङ्कयामाह । तद्विपरीतमित्यादिनेति । विशेषतश्चेति । लक्षितमिति
पूर्वोक्तमनुपज्यते ।

अध्यवसायो बुद्धिरिति । ननु अध्यवसायस्य बुद्धिर्वापात्त्वेन बुद्धिधर्मत्वात् बुद्धि-
रूपत्वाभावेन कथमस्य बुद्धिरूपत्वमित्याशङ्कयामाह । क्रियाक्रियावतारिति । व्यापा-
रव्यापारिणोरित्यर्थः । अध्यवसायस्य बुद्धिधर्मत्वमेवेति विशदयितुं प्रवृत्तिप्रकारमाह ।
सर्वो व्यवहर्तेति । व्यवहर्ता हानोपादानादिकरणप्रवृत्तिमान्, आलोच्य आलोचकं कृत्वा

मेवविषयत्वा । सर्वो व्यवहर्ताऽऽलोक्य नाया 'अहमत्राऽधिकृतः' इत्यभिमत्य 'कर्तव्यमेतन्मया' इत्यव्यवस्यति, ततश्च प्रवर्तते इति लोकसिद्धम् । तत्र योऽयं कर्तव्यमिति विनिश्चयश्चित्सन्निधानादापन्न-
चेतन्याया बुद्धेः सोऽव्यवसायः-बुद्धेरसाधारणो व्यापारः, तदमेवा-
बुद्धिः । न च बुद्धेर्लक्षणं, समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् ।

तदेवं बुद्धिं लक्षयित्वा विवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्या धर्मान् सा-
त्त्विकतामसानाह-“धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपं
तामसमस्माद्विपर्यस्तम्” इति ।

धर्मः-अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः । अत्र यागदानाद्यनुष्ठानजनितो
धर्मोऽभ्युदयहेतुः । अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुः । गु-
णपुरुषान्यताख्यातिर्ज्ञानम् । विरागः-वैराग्यं-रागाभावः ।

आलोचनं बाह्येन्द्रियादिभिः प्रत्यक्षीकरणं । मत्त्वा इदमित्थमेवेति निश्चये कृत्वा अर्थ-
चमनसो व्यापारः अहङ्कारव्यापारं दर्शयति । अहमत्राधिकृत इति । अत्र एतद्वस्तुपदणे
हाने वा अधिकृतः समर्थः इति अभिमत्य । अहङ्कारव्यापारानन्तरं बुद्धिव्यापारं
अव्यवसायमाह । कर्तव्यमेतन्मयेति । एतत् हानोपादानादि, अव्यवस्यति निश्चिनोति ।
ततः लक्षविधनिश्चयानन्तरं । लोकप्रसिद्धं सर्वजनप्रतीतिसिद्धम्, तत्र अव्यवसाय-
स्वरूपं प्रदर्शयति । तमेति । उक्तालोचनमननामिमानधर्माव्यनिश्चयेषु इत्यर्थः ।
न च कर्तव्यमिति निश्चयस्य कथं बुद्धिधर्मत्वं निश्चयस्य ज्ञानरूपतया तस्य जडधर्म-
त्वासम्भवादित्यत आह । चिद्विषयिष्यत्वादि । तथाच वास्तविकचैतन्यस्य तत्रा-
भावेपि चेतनपुरुषसंयोगात्कौतल्यापत्तिरिति रीत्या उक्तनिश्चयस्य बुद्धिधर्मत्वं स-
म्भवत्येवेति भावः । अस्तु तस्य बुद्धिधर्मत्वं तथापि कथं तस्य लक्षणत्वं असाधार-
णधर्मत्वेव लक्षणत्वादि, त्यक्तत्वं असाधारणधर्मत्वंमाह । बुद्धेरसाधारणो व्या-
पार इति । तदमेवा तस्मात् अव्यवसायरूपात् व्यापारादमेवोक्त्या पूर्वभूता, न च त-
स्यासाधारणधर्मत्वे प्रमाणाभावः इत्यत आह । न चेति । उक्ताव्यवसायश्वेत्यर्थः ।
लक्षणं असाधारणो धर्मः, समानासमानजातीयेति । समानजातीयेभ्यः अहङ्कारादिभ्यः,
असमानजातीयेभ्यो वस्त्यादिभ्यः, व्यापारकत्वात् व्यवच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

चोदबालक्षणोऽर्थो धर्मः इति जैमिनिस्त्रोक्तस्य धर्मस्य प्रोक्षणादिरूपस्य बुद्धि-
धर्मत्वासम्भवात् वैधेयिकानुसारेण धर्मपदार्थमाह । धर्मोऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरि-
ति । अभ्युदयः सुखं, निश्चयसं आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, तयोर्हेतुत्वं धर्मलक्षणमि-
त्यर्थः । उभयहेतुत्वस्य सर्वत्रासम्भवात् विशिष्य व्यवस्थां प्रदर्शयति । तमेति । अ-
भ्युदयहेतुनिःश्रेयसहेत्वोर्म्ये इत्यर्थः । निश्चयसंप्रयोजनं धर्ममाह । अष्टाद्वेति । यम-
नियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि इति योगसूत्रोक्तानि
अष्टौ अङ्गानि यस्य पूर्वभूतो यो योगः चित्तवृत्तिनिरोधः तदनुष्ठानजनित इत्यर्थः ।

ज्ञानपदार्थमाह । गुणपुरुषान्यताख्यातिरिति । गुणाः बुद्धितत्वं, विरागपदस्य

तस्य-यतमानसंज्ञा, व्यतिरेकसंज्ञा, एकेन्द्रियसंज्ञा, वशीकारसं-
ज्ञा-इति चतस्रः संज्ञाः । रागादयः कषायाश्चित्तवर्तिनः, तैरिन्द्रिया-
णि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्यन्ते । तस्मा प्रवर्तिषत विषयेष्विन्द्रियाणी-
ति तत्परिपाचनायाऽऽरम्भः-प्रयत्नो यतमानसंज्ञा ।

परिपाचने चाऽनुष्ठीयमाने केचित्कषायाः पक्काः, पश्यन्ते च
कोचित्, तत्रैवं पूर्वापरीभावे सति पश्यमाणेभ्यः कषायेभ्यः पक्कानां
व्यतिरेकेणाऽवधारणं व्यतिरेकसंज्ञा ।

इन्द्रियप्रवृत्त्यसमर्थतया पक्कानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यव-
स्थापनमेकेन्द्रियसंज्ञा ।

औत्सुक्यमात्रस्याऽपि निवृत्तिरुपस्थितेऽपि दृष्टानुभवाविकविप-
येषु या संज्ञाप्रयात पराचीना सा वशीकारसंज्ञा । यामत्रमवान् प-

रागाभाववर्णकतया एतच्च बुद्धिधर्मत्वाभावेन भावप्रधानतया व्यावृत्ते । विरागो वै-
राग्यमिति ।

वैराग्यं विमज्जन् तस्य तान्त्रिकीसंज्ञा आह । तस्येति । वैराग्यस्येत्यर्थः ।

यतमानसंज्ञस्य वैराग्यस्य स्वरूपमाह । रागादय इति । आदिना द्वेपादिपरिग्रहः ।
कषायाः मलाः, कषायानां मला पटादिरजस्तमेव रागादीनामपि चित्तरजस्तत्वात्क-
षायत्वं, तै रागादिभिः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि यथास्वं यथावर्थं, स्वविषयेषु रूप-
स्पर्शादिषु, प्रवर्त्यन्ते प्रेम्नन्ते, सा प्रवर्तिषत प्रवृत्तानि मा भवन्तु, इति इति विचारो,
तत्परिपाचनाय रागादिमलनिराकरणाय । आरम्भपदार्थमाह । प्रयत्न इति ।

वैराग्यं विमज्जति । परिपाचने चेति । रागादिमलक्षालनप्रयत्ने
चेत्यर्थः । केचित्कषायाः पक्का इति । तथाच सर्वेषां मलानां पाकस्य एकदा असम्भ-
वेन पक्केभ्यो मलेभ्यः पक्कानां मलानां भेदेभावधारणपूर्वकं तेषामपि पाकार्यं यो यत्नः
तु पुन व्यतिरेकसंज्ञकवैराग्यपदार्थः ।

एकेन्द्रियसंज्ञकं वैराग्यं प्रपञ्चयति । इन्द्रियेति । यदा मलानां बाह्येन्द्रियप्रवर्तन-
सामर्थ्यविगमेपि 'रागे स्वलक्ष्यविषये वेदना महती तु या । संशोपजी तु मात्राणां
तामुत्कण्ठां विवृणोति । इत्युत्कण्ठोत्कण्ठामात्रेण मनसि व्यवस्थापनं भवति तदेव
एकेन्द्रियसंज्ञकं वैराग्यमित्यर्थः ।

चतुर्थं वशीकारसंज्ञकं वैराग्यं दर्शयति । औत्सुक्यमात्रस्यापीति । पूर्वोक्तरीत्या-
मनसि वर्तमानस्य औत्सुक्यस्यापि निवृत्तिः वशीकारसंज्ञकं वैराग्यमित्युच्यते ।
सुषुप्तिकाले उक्तौत्सुक्यनिवृत्तिसत्त्वेपि वशीकारसंज्ञकवैराग्याभावादाह । उपस्थि-
तौष्वपीति । उपस्थितेषु स्मृतिविषयेषु, दृष्टाः भोजनपात्रविलेपनदयः, आनुभवाः
स्वर्गादयः ये विषयाः भोग्यपदार्थाः तेष्वित्यर्थः । उक्तवैराग्यस्य मुख्यत्वमाह ।
संज्ञात्रयादिति । पराचीना पक्का उत्पन्नानां, अस्या पृथ मुख्यत्वं प्रकटयितुं पतञ्ज-

तज्जलिर्वर्णयाञ्जकार—“दृष्टानुभवविकथिषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञ
वैराग्यम्” इति (यो० सू० १।१६) । सोऽयं बुद्धिधर्मो विराग इति ।

ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः, यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः ।

(१) अत्राऽणिमा—अणुभावः, यतः शिलामपि प्रविशति ।

(२) लघिमा—लघुभावः, यतः सूर्यमरीचीनालम्ब्य सूर्यलोकं याति ।

(३) गरिमा—गुरुभावः, यतो गुरुमवति ।

(४) महिमा—महतो भावः, यतो महान् भवति ।

(५) प्राप्तिः, यतोऽद्भुत्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम् ।

(६) प्राकाम्यं इच्छानभिधातः, यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति च, यथोदके ।

(७) वशीत्वम्, यतो भूतमौक्तिकं वशीभवत्यवश्यम् ।

(८) ईशित्वम्, यतो भूतमौक्तिकानां प्रभवस्थितिलयानामीष्टे ।
यच्च कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता, येन यथाऽस्य सङ्कल्पो

लिसुखं प्रदर्शयति । यामिति । वां वशीकारसंज्ञां, अत्रभवान् पूज्यः, उपसंहरति ।
सोयमिति । सोयं विरागो बुद्धिधर्म इत्यन्वयः ।

अतुर्थं सात्त्विकं रूपमाह । ऐश्वर्यमिति । ऐश्वर्यपदार्थमाह । यतोऽणिमादिप्रादु-
र्भाव इति । तथाच अणिमाद्युत्पादकधर्मविशेष एव ऐश्वर्यमित्यनेनोच्यते । अणिमा-
दीत्यादिपदप्राक्तास्तु “अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च । प्राकाम्यस्त तथे-
शित्वं वशीत्वञ्च ॥” परम् । यच्च कामावसायित्वं गुणानेतावनौचरान् । प्राप्नोत्येतात्
नरमेष्ट परनिर्वाणसूचकान् । इत्यनेन साकंण्डेयपुराणे प्रतिपादिताः । तानेव व्या-
चष्टे । तत्रैत्यदिना । अणिमायाः कार्यमाह । यतः ॥” इति । लघिमायाः कार्यमाह ।
यत इति । लघुत्वस्य ऊर्ध्वगमनं प्रति कारणतायाः पूर्वमुक्ततया लघिमासत्ये सूर्यम-
रीचीनीलम्ब्य सूर्यलोकप्रयाणस्य सहजत एव सम्भवः । गरिमायाः कार्यमाह ।
यतो गुरुरिति । महिमायाः कार्यमाह । यतो महानिति । स्वस्वपरिणामोपि पर्वता-
दिमहत्परिमाणवान् भवतीत्यर्थः । प्राप्तिकार्यमाह । अद्भुत्यग्रेणेति । अतिदूर-
मपि चन्द्रमसं अद्भुत्यग्रेण विनापि महत्परिमाणं स्पृशति । तथाच सर्वभूतसन्धि-
धानमेव प्राप्तिरित्यर्थः । प्राकाम्यपदार्थमाह । इच्छानाभिधात इति । तस्य कार्य-
माह । यत ॥” इति । यथोदके निमज्जति उन्मज्जति च तथैव भूमावपि निमज्जन्मो-
ज्जनाविकं करोतीत्यर्थः । तथाच तस्येच्छाया काठिन्यादिभिर्भूमिधर्मैः अभिघाता
न भवतीत्यर्थः । वशीत्वपदार्थमाह । वशीभवत्यिति । न वधयं अवधयं वशान्
वस्तु अवधयं वशी भवति इत्यर्थः । ईशित्वं सामर्थ्यं तत्किञ्चरूपितमित्यत आह ।
भूतमौक्तिकानामित्यादि । भूतानि युधिष्यादीनि मौक्तिकानि घटपटादीनि तेषां
प्रभवा उत्पत्तिः, व्यूहः स्थितिः, व्ययो नाशः, तेषां ईष्टे समर्थो भवतीत्यर्थः ।
कामावसायित्वपदार्थमाह यचेति । सत्यसङ्कल्पतां व्याचष्टे । यथास्येति । जस्य

भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां मनुष्याणां निश्चयाः
निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते, योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्था निश्चयम् ।
इति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्माः ।

तामसास्तु तद्विपरीता बुद्धिधर्माः । अधर्माज्ञानवैराग्यनिवृत्त्या-
भिधानाश्चत्वार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अहङ्कारस्य लक्षणमाह—

अभिमानोऽहङ्कारः, तस्माद्बुद्धिविधः प्रवर्तते सर्गः ।

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

"अभिमानः" इति । 'अभिमानोऽहङ्कारः' । 'यत् जडबालोचितं
मत्तं च तत्र अहमाधिकृतः', 'शक्तः कद्वहमत्र, 'मदयां एवाऽमी वि-
षयाः,' 'मत्तो नाऽन्योऽत्राऽधिकृतः कश्चिदस्ति,' 'मतोऽहमास्मि' इति
योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः । तमुपजीव्य हि बुद्धि-
रव्यवस्थति—'कर्तव्यमेतन्मया' इति ।

योगिनः भूतेषु मनुष्यतिर्यंगादिषु विषये यथा भवति मनुष्यादि विषये अर्थं व्याख्या-
इत्यादिरूपः भवति तथैव भूतानि भवन्ति व्याख्यादिरूपाण्येव भवन्तीत्यर्थः ।

अनु कथमेतत्सम्भवतीत्यत आह । अन्येषामिति । योगिमित्रानामित्यर्थः ।
निश्चयः निश्चेतव्यं निश्चयविषयोभूतं अनुविधीयन्ते अनुसरन्ति, योगिनां त्वाह । यो-
गिनस्त्विति । निश्चयमिति । अनुविधीयन्ते इति पूर्वोक्तमनुपपद्यते, तथाच योगिनो
निश्चयानुसरेण निश्चेतव्याः पदार्था भवन्ति न अन्येषामिति ।

सात्त्विकधर्मानुपसंहरति । इति चत्वारः सात्त्विका इत्यादिना । चत्वारः धर्मा
धर्माज्ञानवैराग्यैवधर्मरूपाः ।

सात्त्विकधर्मानुक्त्वा तामसधर्मानाह । तामसास्त्विति । तद्विपरीताः, सात्त्विक-
विपरीताः सात्त्विकविरोधिण इति यावत् । सानेवाह । अधर्माज्ञान इत्यादिना । अध-
र्मो धर्मविरोधी नरकादितुच्छहेतुः, अज्ञानं अविद्या सा च च विद्याभावरूपा अपि तु
'अनिस्माद्बुद्धितुलानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मवयातिरविद्या इति सुब्रह्मा विपर्यय-
ज्ञानरूपा, अवैराग्यं रागरूपमेव, अनैवर्त्यं प्रातहतच्छब्दादिरूपम् ।

अहङ्कारस्य बुद्धितत्त्वकार्यत्वात् महत्त्वनिरूपणानन्तरं अहङ्कारस्य लक्षण-
माह । अभिमान इत्यादिना । अभिमानपदार्थमाह । यत्कस्त्विति । यत्
वस्तु बालोचितं यहिरिन्द्रियगृहीतं, अनन्तरं मत्तं मनसा, तदनन्तरं अभिमानो
भवति । तस्यैवाभिमानस्य स्वरूपाह । अहमत्राधिकृत इति । अस्मैव विवरणं
कद्वहमत्रेत्यादि । उक्ताभिमानस्य लक्षणत्वसिद्धयर्थं तस्य असाधारणव्यापारत्व-
माह । सो असाधारणव्यापारत्वादिति । असाधारणः व्यापारो यस्य पदभूत इत्यर्थः ।

अहङ्कारकक्षणनिरूपणस्य बुद्धिलक्षणानन्तरं प्रतिपादने उपजीव्योपजीव्यकार्य

तस्य कार्यमेदमाह—“तस्माद्विधिविधः प्रवर्तते सर्गः” इति । प्रका-
रद्वयमाह—“एकादशकञ्च गणः”—इन्द्रियाद्वयं, तन्मात्रपञ्चकञ्चैव ।
द्विविध एव सर्गाऽहङ्कारात्, न त्वम्य इति ‘एव’कारेणावधारयति ॥२४॥

स्यादेतत्—अहङ्कारादेकरूपात्कथं जडप्रकाशकौ गणौ विलक्षणौ
भवत इत्यत आह—

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसः, तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

“सात्त्विकः” इति । प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः
सात्त्विको वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात्प्रवर्तते । भूतादेस्त्वहङ्कारात्ता-
मसात्तन्मात्रो गणः प्रवर्तते । कस्मात् ? यतः ‘स तामसः’ । एतदुः-
कम्भवति, यद्यप्येकाऽहङ्कारस्तथाऽपि गुणभेदोद्भवाभिमवाभ्यां भिन्नं
कार्यं करोतीति ।

ननु यदि सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते तदा फूतमाकेन्द्रि-
त्करणे रजसेत्यत आह—“तैजसादुभयम्” इति । तैजसात्—राज-
सादुभयं—गणद्वयं भवति । यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमास्ति, तथा-
ऽपि सत्त्वतमसौ स्वयमक्रिये समर्थे अपि न स्वस्वकार्यं कुरुतः, रज-
स्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वकार्यं कुरुत इति, तदुभय-
स्मिन्नपि कार्यं सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेणाऽस्ति रजसः कारण-

द्योतयन्माह । समुपजीव्येति । समहङ्कारं उपजीव्य ज्ञानमिति ।

तस्य अहङ्कारस्य, कार्यमेदम् कार्यविशेषम् ।

कारिकान्तरमवधारयति । स्यादेतदिति । जडगणः पञ्चतन्मात्राणि, प्रकाशको गणः
एकादशेन्द्रियाणि ।

वैकृतादहङ्कारात् सात्त्विकः एकादशगणः प्रवर्तते प्रभवतीति मुख्यार्थः । इन्द्रियग-
णस्य सात्त्विकत्वे हेतुमाह । प्रकाशलाघवाभ्यामिति । सत्त्वं लघुप्रकाशकमित्यनेन
तयोः सत्त्वगुणरूपस्त्वस्य प्रतिपादितत्वात् । वैकृतादित्यस्यार्थः सात्त्विकादिति ।

भूतादेस्तु इत्यस्य विवरणम् अहङ्कारात्तामसात् इति । सः पञ्चतन्मात्रगणः, ता-
मसः समोबहुलः प्रकाशलाघवयोः तत्र स्वस्वपरिमाणेन सत्त्वात् ।

तात्पर्यार्थमाह । एतदुक्तं भवतीत्यादिना । गुणविशेषौ सत्त्वतमोरूपौ तयोः उद्भ-
वाभिमवाभ्यामित्यर्थः ।

तैजसादुभयमिति चतुर्थेऽर्धे व्याख्यातुमाशङ्कते । नन्विति । सर्वं कार्यं एकादशे-
न्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि च, कृतं जडम् । तैजसादित्यस्यार्थः राजसः इति । तथा च
वैकृतादिराजसेति सात्त्विकतामसराजसानां तान्निष्यः संज्ञाः सन्तीति भावः ।

त्वमिति न व्यर्थं रज इति ॥ २५ ॥

सात्त्विकमेकादशमाशपातुं बाह्येन्द्रियदशकं तावदाह—

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।

बाह्यपाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

“बुद्धीन्द्रियाणि” इति । सात्त्विकाहकारोपादानकत्वमिन्द्रियस्य—

सामान्यज्ञानस्य विशेषनिरूपणावसरे आक्षेपकत्वेनेन्द्रियसामान्यलक्षणं आदा-
वाह । सात्त्विकेति । अत्र सात्त्विकपदानुपादाने पञ्चतन्मात्रेष्वतिश्यासिः, तेषामपि
अहङ्कारोपादानकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अत्र प्रत्यक्षतिष्ठते वैशेषिकादयः । चक्षुरिन्द्रि-
यं तैजसं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवामिष्यञ्जकत्वात् दीपवत्, स्वगिन्द्रियं वायवीयं रूप-
कादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवामिष्यञ्जकत्वात् अद्भुतसिद्धिसलिलशैत्यामिष्यञ्जकवजनपवन-
वत्, पृथ्वीरसमं जलीयं रूपादिषु मध्ये रसस्यैवामिष्यञ्जकत्वात् दस्तास्तस्तोषवत्,
घ्राणस्य पाथि इत्ये गन्धस्यैवेति कुङ्कुमगन्धामिष्यञ्जकमिष्यत्वगादिनिदर्शनम्, श्रोत्र-
स्य नमस्त्ये ॥ ॥ गुणावान्तरजात्या स्वगुणसजातीयगुणग्राहकम् बाह्येन्द्रियत्वात्
चक्षुरादिवत् इति । शब्दो गुणावान्तरजात्या स्वगुणसजातीयगुणवतेन्द्रियेण गृह्यते
वहिरिन्द्रियव्यवस्थापकगुणत्वात् रूपादिवत् । शब्दो भूतेन्द्रियग्राह्य इति वा वहिरि-
न्द्रियव्यवस्थापकगुणत्वादित्येव हेतुः । तथा श्रोत्रं भौतिकं बाह्येन्द्रियत्वात् चक्षुरादि-
वत् । आकाशः इन्द्रियारम्भकः भूतत्वात् भूतान्तरवत्, शब्दोपलब्धिर्वा भूतेन्द्रिय-
करणिका बाह्येन्द्रियव्यवस्थापकोपलब्धित्वात् रूपोपलब्धिवदित्याद्यनुमानज्ञातैः बा-
ह्येन्द्रियाणां भौतिकत्वसिद्ध्या तेषामहङ्कारोपादानकत्वं न सम्पद्यते इति ।

तत्रेदं विचार्यते, आद्येषु चतुर्ष्वनुमानेषु रूपादिग्राहकत्वं यदि रूपाद्युपलब्धिकर-
णत्वरूपं तदोक्तहेतोरसाधारण्यम्, दीपादिषु रूपादिप्रत्यक्षकरणत्वाभावात् । अस्मिन्स-
ति कार्यं भवत्येव तदेव हि करणम् । तच्च सन्निकर्षविशिष्टतयेन्द्रियाणामेव न ॥
दीपादेः । ननु—

उद्विग्नो ह्यन्धकारेण कश्चिदेव प्रवीक्ष्यति ।

किं चक्षुषा ममेतेन ॥ दीपेन यन्मया ॥

इति दीपादिष्वपि साधकत्वमस्त्वमस्त्येवेति कथमुक्तहेतोरसाधारण्यत्वम् । इत्थं, आ-
लोकेन विनापि जम्बुभेदेषु चक्षुषो रूपादिग्राहकत्वं सिद्धम् । अन्धकारे च मनुष्या-
दीनां तत्पततोऽभ्यगात् वा । अतः ईदृशं प्राधान्यमपेक्ष्य इन्द्रियेषु करणत्वं दीपादिषु
सहकारित्वं च प्रख्यातमनुद्विग्न विकल्पप्रवृत्तेरविरोधः । यदि च रूपाद्युपलब्धिं प्रति
सहकारित्वमेव रूपादिव्यञ्जकत्वं तदा स्वरूपासिद्धिः, चक्षुरादीनां तादृशोपलब्धिक्क-
रणत्वेन तत्सहकारित्वाभावात् । नच दीपादिकं प्रति सहकारित्वं चक्षुरादेरप्यव्याह-
तमिति न स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । तर्हि प्रमादुपमेययोरपि तथात्वात् तत्रापि
तैजसत्वादिसिद्धिः स्यात् । तयोः सतोरपि कदाचित्कार्यं न भवतीति चेत्, तावता
करणत्वं माधुत तत्सहकारित्वं ॥ सिद्धमेव । दीपे च सति भाव एवेति नियमा वास्ति

तथापि तत्र सहकारित्वाङ्गीकारात् । सम्प्रयोगविशेषसाहित्यास्त्वादिति चेत्, तर्हि तयोरपि तत्तत्स्वादेयेत्यनैकान्त्यम् । एतेन करणत्वादिविकल्पनानादरेण रूपादिबोधक-
द्रव्यत्वमात्रं हेतुरित्यपि निरस्तम् । अज्ञानादावतिप्रसङ्गाच्च । अज्ञानस्य शक्ये प्रति-
बन्धनिवर्तकत्वमात्रमिति चेत् । गूढनिधिदुर्घनादौ शक्त्याधानेन सहकारि-
त्वात् । शक्त्याधायकं न सहकारि इति चेत् । शोषादावपि तथा क्लृप्तिप्रसङ्गात् ।
सचयैव तत्र हेतुत्वं दृष्टमिति चेत्, तस्यास्तु अविशेषात् । ये च सत्तदिन्द्रियग-
तपिचादिदोषैरपि रूपादिधीरस्वीति भत्वा—

शरीरयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनम् ।

इति चक्षयन्ति । तन्मते सत्तदोषैरप्यनैकान्त्यम्, तैजसत्त्वानभ्युपगमात् ।
दन्तान्तस्तोयदृष्टान्तबाधयुक्तं, तस्य व्यञ्जकत्वायोगात् । नहि
प्रत्यमानं किञ्चिदसंस्कृत्य दन्तान्तस्तोयस्योपकारकत्वम् । तावता च रसव्यञ्जकत्वे
रसगन्धाद्युद्भवदेतोरन्यादेरपि किं तत्र स्यात् । वायुश्च वेगेनाभिघ्नन् सूक्ष्मान् सखि-
कणाम् अन्तःशरीरं प्रवेशयति, तैजसं तु तेजो स्वगिन्द्रियप्रवेशवप्यादिसन्मनुष्य-
यते । तावता रूपशक्यञ्जकत्वे गन्धोपहारकस्य तस्य गन्धव्यञ्जकत्वमपि किं नेष्यते ।
तथाच प्राणपार्थिवत्वानुमानमपि य सम्भवति । एवं चतुर्णो भौतिकत्वोसिद्धौ
द्वान्तेन ओन्नभौतिकत्वानुमानान्यपि निर्भूतानि ।

प्रतिप्रयोगाच्च बाह्येन्द्रियाणि अभौतिकानि इन्द्रियत्वात् मनोवत् । त्रयेक-
पक्षीकरणेन वा चक्षुरिन्द्रियं अतैजसं इन्द्रियत्वात् प्राणादिवदिति । तस्मान्मनुषरा-
शाराद्युक्तं क्षुतिसिद्धं इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वमेव युक्तम् ।

तत्र 'इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु' इति श्रुत्या भौतिकत्वमसौपां भातीति क्षुतिसिद्धमेवे-
न्द्रियाणां भौतिकत्वमिति चेत् । पृथिव्यप्सु प्रलीयते इत्यारभ्य वायुराकाशे प्रलीयते
इति श्रुतिः । अनन्तरं आकाश इन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ
लीयन्ते इति श्रुतौ पठितम् । यथाच आकाशेन्द्रियपर्याययोः मध्ये लयपदं पठितम् ।
यथात्रानुपपन्नः, सति गत्यन्तरेऽप्यहारावसत्त्वाप्ययोगात् । सर्वत्राहाराहारे वा इन्द्रि-
याणामाकाशप्रकृतित्वं सर्वोपवृद्धगविरुद्धमङ्गीकृतं स्यात् । अतो वरमधिकरणत्वोक्ति-
मात्रानुसारादाकाशस्येन्द्रियेषु तेषां च आकाशारम्भकतन्मात्रेषु प्रवेशविशेषामिधा-
नपरत्वमेवास्त्वाः श्रुतेर्युक्तम् । अयं भावः, यद्यपि आकाशस्येन्द्रियैः प्रागपि सम्बन्धः,
तथापि सत्तदिन्द्रियाप्यायकभूतांशानां स्वकारणलयक्रमात् आकाशदशापन्नत्वात्
तदानीमिन्द्रियेष्वाकाशस्यैव सम्बन्धः, अनन्तरमाकाशे च शब्दतन्मात्रावलये तानी-
न्द्रियाणि शब्दतन्मात्रसंसर्गाणि भवन्ति । अतस्तन्मात्राणामपि तदवस्थापत्त्या सत्त-
दवस्थेद्विवक्षया बहुवचनोपपत्तिः । अतः तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते इत्यपि यत्तत्र
गतार्थम् । अयमेव न्यायः अन्नमर्थं हि सौम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वायि-
स्यादियुतिषु योजनोपः । न खलु हेतुकैरपि मनसः पार्थिवत्वं कल्प्यते वायुरूपस्य
प्राणस्य वाप्यत्वम्, तस्मादाप्यायनपरत्वमेव तत्र वाच्यम् ।

परे तु इन्द्रियाण्यभौतिकानि नियतविषयत्वात् यदि हि चक्षुस्तैजसं स्यात् रूप-
स्यैव तद्गुणत्वाद्वाहकं स्यात् द्रव्यसामान्यादेरिति । एवं श्रेयेष्वपि नियमेन स्वगुण-

म् । तच्च द्विविधं—शुद्धीन्द्रियं, कर्मेन्द्रियं च । उभयमप्येतत् इन्द्रस्या-
ऽऽत्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते । तानि च स्वसंज्ञामिधश्चुरादिभिरु-
क्तानि । ॥ रूपग्रहणलिङ्गं चक्षुः, शब्दग्रहणलिङ्गं श्रोत्रम्, गन्धग्रह-
णलिङ्गं घ्राणम्, रसग्रहणलिङ्गं रसनम्, स्पर्शग्रहणलिङ्गं त्वक् इति
(ज्ञानेन्द्रियाणां संज्ञा) । एवं वागादीनां कार्यं वक्ष्यति (का २८) ।

एकादशमिन्द्रियमाह—

उभयात्मकमत्र मनः, सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपारिणामविशेषाज्ञानात्वं बाह्यमेदाश्च ॥ २७ ॥

प्राप्तकत्वप्रसङ्गः । नचैतदुदष्टमतो न भौतिकत्वमपि तु बुद्ध्यादिसिद्धमाहङ्कारिकत्वमेव
युक्तमिति ।

तद्विमज्जते । तच्चेत्यादिना । शुद्धीन्द्रियमिति । शुद्ध्यन्ते रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा
अनेनेतिव्युत्पत्त्या रूपरसगन्धस्पर्शशब्दसाक्षात्कारकरणमित्यर्थः । कर्मेन्द्रिय-
मिति । कर्मेसाधनमिन्द्रियमित्यर्थः । कर्माणि च वचनादीनि स्फुटीभवित्वान्ति ।

नैयायिकमते वागादीनामिन्द्रियत्वानङ्गोकारेण कथमेतन्मते तेषामपीन्द्रियत्वमु-
च्यते इत्याद्यङ्गानामपनेतुमाह । उभयमप्येतदिति । एतत् पूर्वाहं, उभयं शुद्धीन्द्रियं
कर्मेन्द्रियं च । इन्द्रस्य आत्मन इति । इन्द्रपदस्य आत्मायैकत्वे 'इन्द्रो मायामि-
धुरूप ईयते' इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम् । चिद्वत्त्वाविति । तथा, च "इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रदृष्ट" इत्यादि सूत्रेण पाणिनिना पठयन्त्यादिन्द्रशब्दात् लिङ्गमित्यर्थं घञ्
प्रत्ययविधानात् इन्द्रियशब्दस्य इन्द्रलिङ्गार्थकत्वात् तस्य बोधयसाधारण्येन उभ-
योरपि इन्द्रियत्वमभिधेयत्वं युक्तमेव । यद्यपि इन्द्रियपदस्य इन्द्रलिङ्गार्थकत्वे बुद्ध्याह-
ङ्कारयोरपि तथात्वेन उक्तविभागोऽनुपपन्नः तथापि इन्द्रियपदस्य योगरूढत्वेन योगा-
र्थस्य बुद्ध्यादिसाधारण्येपि सात्त्विकाहङ्कारेत्यादिपूर्वोक्तस्य स्वार्थस्य तन्नाभावेन
नानुपपत्तिः । वागादौ तु उभयोरपि सत्त्वं इन्द्रियत्वमक्षतमेवेति द्योतयितुं उभयम-
प्येतद्विशेषयुक्तम् । तानि चेति । शुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च ।

चक्षुषो लक्षणमाह । रूपग्रहणमिति । रूपप्रत्यक्षकारणमित्यर्थः । लिङ्गमिन्द्रस्य,
तथाच रूपप्रत्यक्षकारणस्य सतीन्द्रियत्वं चक्षुरिन्द्रियस्य लक्षणम् बुद्ध्यादावतिष्ठासि-
धारणायोक्तो विशेष्यभागः । एवमग्रेपि । एतेन चक्षुरादीन्द्रियसन्नावे रूपादिप्रत्यक्षे
सकरणार्थं प्रत्यक्षत्वादित्यनुमानं मानमपि सूचितम् । वक्ष्यति शब्दादियु पञ्चाशामि-
त्यादिकारिकायां इति शेषः ।

कारिकान्तरमवतारयति । एकादशमिति । अत्रेति सप्तम्यन्तस्य अर्थमाह । एकाद-
शसु इन्द्रियेषु इति । सप्तम्या उक्तस्थले अधिकरणत्वायैकत्वासम्भवात् सप्तमी
मात्रस्यार्थमाह । मज्य इति । तथाच निर्धारणार्थं सप्तमीति ॥ २७ ॥ एतेन एकादशा-
नामिन्द्रियाणां मज्य इत्येव वक्तुमुचितम् मज्यशब्दयोगे पठ्या एव साधुत्वादि-

“उभयात्मकम्” इति । एकादशस्विन्द्रियेषु मध्ये मन उभयात्मकम्, बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च, चक्षुरादीनां वागादीनां च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तेः ।

तदसाधारणेन रूपेण लक्षयति—“सङ्कल्पकमत्र मनः” इति । सङ्कल्पेन रूपेण मनो लक्ष्यते । आलोचितमिन्द्रियेण वस्तु ‘इदम्’ इति सम्मुखं ‘इदमेवं, नैवम्’ इति सम्यक्कल्पयति—विशेषणविशेष्यभावेन विवेचयतीति यावत् । यदाहुः—

‘सम्मुखं वस्तुमात्रं तु प्रागृह्यन्त्यविकल्पितम् ।

तत् सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः’—इति ।

तथा हि—

‘अस्ति आलोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

ति पूर्वपक्षोपि समाहितः । अथवा मध्ये इत्यस्य पूर्वं एकादशेन्द्रियाणामिति शेषः । तथा च एकादशासु इन्द्रियेषु इत्यस्मैव विवरणमेतत् ।

उभयात्मकमिति । नच मनस उभयात्मकत्वे ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं चोत विभागोऽनुपपन्नः तदर्थोऽयं मनसि साङ्ख्यात् इति वाच्यम् । उपपन्नसङ्केतेऽपि उपाधेरसाङ्ख्यात् ज्ञानेन्द्रियत्वत्वादिरूपेण इन्द्रियत्वस्यैव विभजनाविति । मनस उभयात्मकत्वे हेतुमाह । चक्षुरादीनां वागादीनामिति । आदिभ्यां बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियमात्रपरिग्रहः, मनोऽधिष्ठितानामेवेति । मनासंयुक्तानामेवेत्यर्थः । तथाच मनः संयोगं विना इन्द्रियाणां स्वस्वकार्याधमत्वेन मनसोपि उभयविधेन्द्रियत्वं सिद्धमिति भावः ।

तदसाधारणेति । तत् मनः, लक्षयतीत्यनेनाश्वयः । असाधारणेन इन्द्रियान्तरव्यावृत्तेन, संकल्पकमिति । तथाच सङ्कल्पासाधारणकारणं मनः, पददेवाह । सङ्कल्पेन रूपेणेति । सङ्कल्पात्मकासाधारणव्यापारेणेत्यर्थः ।

सङ्कल्पकमित्यस्य योगार्थं मनसि वदयति । आलोचितमिति । इन्द्रियेण चक्षुरादीनां आलोचितम् आलोचनात्मकवृत्तिविषयीभूतं, आलोचनात्मकवृत्तेराकारमाह । सम्मुखमिति । सम्मुखं अगृहीतसामान्यविशेषम् । सङ्कल्पस्वरूपमाह । इदमेवं नैवमिति । न च तत्त्वादिसत्, नैवं न पदत्वादिसत् अर्थं वदः न तत् इत्याकारकैः यज्ज्ञानं तदेव सङ्कल्प इत्युच्यते । कल्पयतीत्यस्यार्थमाह । विशेषणविशेष्यभावेनेति । तथाच निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानं बाह्येन्द्रियाणां व्यापारः, सविकल्पकात्मकं मनस इति कथितम् ।

अत्रैव ब्रह्मसम्मतिमाह । यदाहुरिति । सम्मुखमिति । प्राक् भगवो व्यापारात् पूर्वं, बाह्येन्द्रियमात्रव्यापारे, सम्मुखं सामान्यविशेषपरहितम् अत एव वस्तुमात्रं गृह्यन्ति । तत् उक्तालोचनात्मकज्ञानविषयीभूतम्, मनीषिणः मनोव्यापारवन्तः सामान्यविशेषाभ्याम् इदमेवं नैवमित्यादिरूपेण कल्पयन्ति विशेषणविशेष्यभावेन विवेचयन्तीत्यर्थः । अत्रैव बहुपादानामपि सम्मतिमाह । अस्ति होति । यस्तावत्

बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुख्यवस्तुजम्—इति ।

(श्लो० वा० प्रत्यक्षसूत्रम् १७२)

"ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यथा ।

बुद्ध्याऽवसीयते साऽपि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ।

(श्लो० वा० प्रत्यक्षसूत्रम् १९०)

सोऽयं सकृदपलक्षणो व्यापारो मनसः समानासमानजातीयाः
भ्यां व्यवच्छिन्नं मनो लक्षयति ।

स्यादेतत्—असाधारणव्यापारयोगिनौ यथा महदहङ्कारौ, ते-
न्द्रियम्, एवं मनोऽप्यसाधारणव्यापारयोगि नेन्द्रियं भवितुमर्हती-
त्यत आह—“इन्द्रियं च” इति । कुतः ? “साधर्म्यात्” । इन्द्रिया-
न्तरैः सार्विकाहङ्कारोपादानत्वं च साधर्म्यम्, न त्विन्द्रलिङ्गस्यम्,
महदहङ्कारयोरेव्यात्मलिङ्गत्वेनेन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्व्युत्पत्ति-

सर्वमेव ज्ञानं सविकल्पकमेव न किञ्चिन्निर्विकल्पकमस्तीत्याह । तं प्रत्याह । अस्ती-
ति । बालानामिवास्माकमपि चक्षुःसन्निपातानन्तरं सविकल्पकात्प्रथममस्ति संमु-
रधमाश्रयस्तुविषयकं निर्विकल्पकं प्रतीतिसिद्धिं बुद्धवस्तुविषयम्, तदभावे हि विशिष्ट-
शुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेन जात्यादिविशिष्टज्ञानात्मकं सविकल्पकमेव
न स्यात् अतः तस्याङ्गीकार आवश्यक इति भावः । एवं निर्विकल्पकस्य स्वरूपं
दर्शयित्वा सविकल्पस्य प्रत्यक्षात्मकत्वावच्छोक्तं यौद्धमतलण्डनाय तस्यापि प्रत्यक्षत्व-
माह । ततः परमिति । निर्विकल्पकात् परं जात्यादिभिः धर्मैः विकल्पवत् वस्तु यथा
बुद्ध्याऽवसीयते सा बुद्धिरपि प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । मनसो लक्षणमुपसंहरति । सोऽयमिति ।
सोऽयं मनसः सकृदपलक्षणो व्यापारः समानजातीयाः बाह्येन्द्रियादयः असमानजाती-
याः घटपटादयः ताभ्यां व्यवच्छिन्नं व्यावर्तयन् मनः लक्षयति इतरभिन्त्येवानुमा-
पयतीत्यर्थः ।

इन्द्रियं चेति कारिकांशं व्याख्यातुमाशङ्कते । स्यादेतदिति । असाधारणव्यापार-
योगिनौ अभ्यवसायाहङ्कारात्मकासाधारणव्यापाराभ्यां, यद्यपि मनो नेन्द्रियं असा-
धारणव्यापारयोगित्वादित्यनुमानं नाह सम्भवति चक्षुरादौ व्यभिचारात् तत्रापि रूप-
प्रत्यक्षात्मकासाधारणव्यापारवत्त्वात्, तथापि प्रवृत्तिप्रयोजकतावच्छेदकावच्छिन्ना
साधारणव्यापारे असाधारणव्यापारपदस्य तात्पर्यात् पूर्वोक्तप्रकारेणालोचनमनवा-
हङ्काराभ्यवसादीनां प्रवृत्तिप्रयोजकतया प्रवृत्तिप्रयोजकतावच्छेदकालोचनात्वा-
द्विविशिष्टालोचनमात्रस्य चक्षुराद्यसाधारणव्यापारत्वाभावेन न तेषु व्यभिचारः ।

किमिन्द्रियं साधर्म्यमित्याकाङ्क्षायामाह । इन्द्रियान्तरैरिति । किमिन्द्रियान्त-
रैः साधर्म्यमभिप्रेतमित्यत आह । सार्विकेति । ननु इन्द्रलिङ्गस्वरूपं साधर्म्यं कुतो
वाग्राभिप्रेतमित्यत आह । न त्विन्द्रलिङ्गत्वमिति । जात्मान इन्द्रपदार्थत्वस्य पूर्वमेवा-
वेदितत्वात् । अत्र तर्हि पूर्वमेतेषां इन्द्रलिङ्गत्वं कथमुक्तमत आह । तस्मादिति ।

मात्रमिन्द्रलिङ्गत्वम्, न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

अथ कथं सात्त्विकाहङ्कारादेकस्मादेकादशेन्द्रियाणीत्यत आह—
“गुणपरिणामविशेषोपपन्नत्वं बाह्यभेदाच्च” इति । शब्दाद्युपभोगस-
म्प्रवर्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्यभेदः । अदृष्टभेदोऽपि गुणपरिणा-
म एव । ‘बाह्यभेदाच्च’ इति दृष्टान्तार्थम्, यथा बाह्यभेदास्तथैतद-
पीत्यर्थः ।

तदेवमेकादशेन्द्रियाणि स्वरूपत उक्त्वा वक्ष्यानामप्यसाधारणी-
वृत्तीराह—

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाच्च पञ्चानाम् ॥२८॥

बुद्धीन्द्रियाणां सम्मुखवस्तुदर्शनमालोचनमुक्तम् । “वचनादा-
नविहरणोत्सर्गानन्दाच्च पञ्चानाम्”—कर्मेन्द्रियाणाम् । कण्ठतालवा-

यस्मादिन्द्रलिङ्गत्वं महत्सहकारसाधारणं तस्मादित्यर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमिति । तस्य-
यार्थेऽप्येत्यर्थः । तथाचेन्द्रियपरं पञ्चजादिपदवधोगरूढमित्यर्थः । न्तु प्रवृत्तिनिमित्त-
मिति । प्रवृत्तेः तस्मात् निमित्तं प्रयोजकं तस्यतावच्छेदकमिति । तस्यातिप्रस-
क्तत्वेन वाक्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् ।

कारिकावृत्तीयपार्थं व्याख्यातुमाशङ्कते । अथ कथमिति । तथाच कारणवैलक्षण्यं वि-
जातीयानां एकद्वयेन्द्रियाणामुत्पत्तिरित्याशङ्कितुरभिप्रायः । मूले गुणपरिणामेत्या-
दि । गुणानां सत्त्वादीनां च परिणामः चर्माचमेरूपः तस्य विशेषाद्वैविध्यमादित्यर्थः ।
अमुमेवार्थं मनसि निधायाह । शब्दाद्युपभोगेति । शब्दाद्युपभोगप्रवर्तकं प्रयोजको-
भूतं यददृष्टं चर्माचर्मादि तदात्मकं तत्सहकारि तद्भेदादित्यर्थः । तथाच अहङ्कार-
स्यैकत्वेऽपि उक्तादृष्टानां भिन्नत्वेन तादृशादृष्टादिरूपसहकारिकारणवैचित्र्येण कार्य-
वैलक्षण्यं सद्भवमेव । गुणपरिणामपदस्य अदृष्टार्थकत्वे युक्तिमाह । अदृष्टविशेषोपीति ।
शब्दाद्युपभोगप्रवर्तकादृष्टमपीत्यर्थः । पुरुषभिन्नस्य सर्वस्मैव यत्तन्मते गुणपरिणाम-
स्वरूपत्वात् । बाह्यभेदाच्चेति व्याचष्टे । बाह्यभेदाच्चेति । दृष्टान्तार्थमिति । तथाच
चकारो दृष्टान्तार्थः यथा बाह्यभेदा इति । तथाच यथा तामसादेकरूपादेवाहङ्कारात्
गुणपरिणामविशेषरूपसहकारिभेदात् शब्दस्पर्शरूपादितन्मात्राः सम्भवन्ति तथा एक-
स्मादपि सात्त्विकाहङ्कारात् विलक्षणानामुत्पत्तौ न किञ्चिद्वाचकमिति ।

मूले, पञ्चानां, ज्ञानेन्द्रियाणां । रूपादिष्विति । रूपादिविषयेषु, आदिना रसादिप-
रिग्रहः । बुद्धीन्द्रियाणामिति । उक्तमिति । सम्मुखं वस्तुमात्रं तु प्रागुद्भूतव-
कल्पितमित्यादिनेत्यर्थः ।

चक्षुरादीनां इन्द्रियाणां चक्षुरादिस्थाकत्वेन स्पष्टतया वागिन्द्रियस्य स्वरूपमाह ।
कण्ठतालवादीति । आदिना “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वा

दिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्या वृत्तिव्यापारः वचनम्, ज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः स्पर्शाः ।

अन्तःकरणत्रयस्य वृत्तिमाह—

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैवा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥२९॥

“स्वालक्षण्यम्” इति । स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य । स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि स्वालक्षणानि—महदहङ्कारमनांसि, तेषां भावः स्वालक्षण्यम्, तेषु स्वानि स्वानि लक्षणान्येव । तद्यथा—महतोऽव्यवसायः, अहङ्कारस्याऽभिमानः, सङ्कल्पो मनसो वृत्तिः—व्यापारः ।

वृत्तिद्वैविध्यं साधारणासाधारणत्वाभ्यामाह—“सैवा भवत्यसामान्या” । असाधारणा । “सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” । सामान्या चाऽसौ करणवृत्तिश्चेति । त्रयाणामपि करणानां पञ्च वायवो जीवनं वृत्तिः, तद्भावे भावात् तदभावे चाऽभावात् । तत्र प्राणो नासाग्रह्णामिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः, अपानः कृकाटिकापुष्पादपायू-
पस्यपाद्वं वृत्तिः, समानो हृन्नाभिसर्वसान्धिवृत्तिः, उदानो हृत्कण्ठता-
लुमूर्धेभ्रूमध्यवृत्तिः, व्यानस्त्वग्गुत्तिरिति पञ्च वायवः ।

मूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च । इति पाणिनिशिक्षोक्तानां उर आदीनां परि-
॥३॥ । स्पष्टमित्येति । पाणिस्थानमिन्द्रियं पाणिः तस्य आदानं वृत्तिः पावस्य विह-
॥४॥ पाण्डिन्द्रियस्य उत्सर्गः उपस्थेन्द्रियस्य ज्ञानम् । वृत्तिरिति स्पष्टमित्यर्थः ।

अग्रिमकारिकोक्तत्रयपदार्थं सूचयन्कारिकान्तरमवतारयति । अन्तःकरणत्रयस्येति । व्यापदे । स्वमिति । स्वं स्वीयमेव तथाचासाधारणमित्यर्थः । अर्धम्, तेषु स्वा-
लक्षण्यं च, स्वानि स्वकीयानि । तान्येवाह । महतोऽव्यवसाय इति । वृत्तिरिति अग्नि-
मेण सन्त्यग्धः । एवमप्येति । प्राणादयः पञ्च वायवः कस्य करणस्य वृत्तिरित्याशङ्क्या-
माह । त्रयणामपीति । महदहङ्कारमनसामित्यर्थः । तथाच अव्यवसायादिरूपा वृत्ति-
रेकैककरणस्यैव इति सा असाधारणोत्पुच्यते प्राणादिवृत्तिस्तु मिलितानां अन्तःकरणानां
त्रयाणामपीति सा साधारण्येव । प्राणादयः पञ्च वायव एव जीवनमित्युच्यन्ते प्राणा-
भावे जीवतोत्थाद्यप्रयोगात् । यद्यपि वायुर्न वृत्तिपद्व्याप्यः तस्य तस्मात्त्रयमभूतवि-
शेषरूपत्वात् तथापि प्राणसञ्चारे हेतुभूतो जीवनयोनिर्त्वेन नैवाविकारमिमसो व्या-
पार एवात्र प्राणादिशब्देनोच्यते । ननु तस्य अन्तःकरणत्रयवृत्तित्वे मानाभाव इत्यस-
माह । तद्भावे भावात् इत्यादि । अन्तःकरणत्रयसद्भावे भावात् प्राणादिव्यापार-
स्य सत्त्वात् अन्तःकरणत्रयसत्त्वे च प्राणव्यापाराभावात् तथाच अव्यवसायतिरेकान्धो
॥३॥ अन्तःकरणत्रयवृत्तित्वं सिद्धमिति भावः ।

प्राणस्थैकरत्रेण तस्य पञ्चरवोकिरसङ्कृतेत्याशङ्क्यां स्थानपेदेन तस्य पञ्चसंज्ञा भव-
न्तोत्थाह । तत्रेति । कृकाटिका घाटा, मरुण्ट्ये इति प्रसिद्धा । अत्र प्राणादिर्लक्ष्णा

चतुर्विधकरणस्याऽसाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ सप्रकारावाह—

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ।

दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥

“युगपत्” इति । दृष्टे यथा-यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पा-
तमात्राद्यान्नममिमुखमतिसन्निहितं पश्यति, तदा खल्वस्याऽलोचन-
सङ्कल्पमिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्प्लुत्य
तत्स्थानादेकपदेऽपसरति ।

क्रमशश्च”, यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुखमालो-
चयति, अथ प्रणिहितमनाः “कर्णान्ताकृष्टसशरशिक्षितमण्डलीकृत-
कोऽण्डः प्रचण्डतरः पाट्यरोऽयम्” इति निम्निनोति, अथ च ‘मां प्र-
त्येति’ इत्यभिमन्यते, अथाऽध्यवस्यति—‘अपसरामीतः स्थानात्’
इति ।

परोक्षे स्वन्तःकरणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्जं वृत्तिरित्याह—अदृष्टे अ-
न्वयार्थका एवेतेषाम् । तथाहि सुखनासिकाभ्यां निःसरणात् प्राणः । मलादीनामपनय-
नादपानः, अक्षितपोतादेः समं आनुक्येण तत्तत्स्थलेषु नयनात् समानां, नय-
नादुदानां, नाडीद्वारेण सर्वत्र सञ्चरणादयानां, इति नान्यथा भवन्ति ।

चतुर्विधकरणस्येति । अन्तःकरणत्रयबाह्यकरणेतिचतुर्विधकरणस्येत्यर्थः । क्रमा-
पौर्वापर्यम्, अक्रमः एककालीनत्वम् ।

व्याचष्टे । दृष्ट इति । बाह्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविपयीभूते इत्यर्थः । आलोचनाया-
त्मका चतस्रो वृत्तयः युगपत् उत्पद्यन्ते क्रमेण चोत्पद्यन्ते इति साङ्ख्याचार्यैरुक्तम्,
तत्र युगपद्वृत्तिस्थले दृष्टान्तेन प्रदर्शयति । अथेति । सन्तमसान्धकारे गाढान्धकारे,
आलोचनेत्यादि । निर्विकल्पकसर्विकल्पकेत्यादयः, एतावन् बाह्येन्द्रियमनोद्वारु-
क्षिवृत्तयः ।

तासां वृत्तीनां यौगपद्ये हेतुमाह । यत इति । उत्प्लुत्य उद्धीय, एकपदे सति, ति,
अपसरति गच्छति, तथाच यौगपद्याभावे दर्शनाध्यवहितोत्तरकाले गमनानुपृष्टा प्रवृ-
त्तिर्न स्यात् अमिमानाध्यवसायादीनामनुत्पत्तत्वात् अतः तस्मिन्नेव काले आलोचना-
दीनां सर्वेषामपि उत्पत्तिरद्व्योक्तव्येति यौगपद्यं सिद्धमेवेत्यर्थः । एतेन दीर्घशङ्कुली-
भक्षणादौ बाह्येन्द्रियाणामपि वृत्तयः युगपदेव भवन्ति एतन्मते मनसोऽणुत्वाभावेन
सर्वेषु इन्द्रियेषु युगपन्मनोधिष्ठानसम्भवात् इति सूचितम् ।

क्रमेण वृत्तिस्थलमाह । क्रमशश्चेति । अथेति पूर्वोक्तमनुपपन्न्यते । प्रणिहितमना-
इत्यनेन मानसोऽयं व्यापार इति सूचितम् । कर्णान्तेति । कर्णान्तम् श्रोत्रपर्यन्तम्,
आकृष्टः सशरशिक्षितः आरोपितबाणः कोदण्डः कार्मुकं येन पर्वमृत इत्यर्थः । प्रचण्ड-
तरः प्रसरः, पाट्यरः चौरः इति निम्निनोति, विशेष्यविशेषणभावेन विवेचयति ।
अहङ्कारस्य वृत्तिमाह । अथ मामिति । बुद्धिवृत्तिमाह । अथेति ।

त्रयस्येत्यस्यार्थमाह । अन्तःकरणत्रयस्येति । तत्पूर्विकेत्यस्यार्थमाह । दृष्टपूर्विके-

यस्य तत्पूर्विका वृत्तिः" इति । अन्तःकरणत्रयस्य युगपत्क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति । अनुमानागमस्मृतयो हि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्तन्ते, नाऽन्यथा । यथा दृष्टं तथाऽदृष्टेऽपीति योजना ।

स्थादेतत्-चतुर्णां त्रयाणां वा वृत्तयो न तावत्सम्प्राधीनाः, तेषां सदातनत्वेन वृत्तीनां सदोत्पादप्रसङ्गात् । आकस्मिकत्वे तु वृत्तिस्फुरप्रसङ्गो नियमहेतोरभावादित्यत आह—

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम् ॥ ३१ ॥

"स्वाम्" इति । करणानीति शेषः । यथा हि बहवः पुरुषाः शास्त्रीकयाष्टीकयानुष्ककार्पाणिकाः कृतसङ्केताः परावस्कन्दनाय प्रवृत्ताः सत्राऽन्यतमस्याऽऽकृतमवगम्याऽन्यतमः प्रवर्तते, प्रवर्तमानस्तु शास्त्रीकः शक्तिमेवाऽवच्छेत्त, न तु यष्ट्यादिकम्, एवं याष्टीकाऽपि

तिः अनुमानादीनां परोक्षार्था इष्टपूर्वकत्वे सत्राह । अनुमानागमस्मृतयो हीति । दर्शनपूर्वा इति । अनुमानस्य हेतुदर्शनाधीनत्वात्, आगमस्य क्षत्रप्रत्यक्षात्मकदर्शनाधीनत्वात्, स्मरणस्य प्रत्यक्षात्मकानुभवजन्यस्य दर्शनाधीनत्वं स्पष्टमेव अनुमित्याशात्मकानुभवजन्यस्य तु साक्षाद्दर्शनजन्यत्वाभावेऽपि परम्परया दर्शनप्रयोज्यत्वाद्दर्शनाधीनत्वं बोध्यम् । तथाप्यदृष्टे इति मूले अपिकारो मिश्रक्रम इत्याशयेनाह । यथा दृष्टे तथाऽदृष्टेऽपीति । वृत्तिवैगपक्षायोपपद्ये बोध्ये ।

कारिकान्तरस्मृतारयितुमाशङ्कते । स्थादेतदिति । त्रयाणां बाह्येन्द्रियमपद्रव्यान्तःकरणत्रयाणाम् । तन्मात्राधीना इति । तदेव तन्मात्रं तदधीनाः तथाच अहङ्कारादिमात्रजन्या नेत्यर्थः । तासां अहङ्कारादिमात्रजन्यस्थे शेषमाह । तेषामिति । अन्तःकरणबाह्येन्द्रियादीनामित्यर्थः । सदातनत्वेन बहुकालं अवस्थायित्वेन, तेन तेषां नित्यत्वाभावेऽपि न क्षतिः । सदोत्पादप्रसङ्गादिति । अन्तःकरणादिरूपस्य कारणस्य बहुकालं सत्त्वेन यावदन्तःकरणकालं वृत्त्युत्पादप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु उक्तापत्त्या तन्मात्राणामपि कारणत्वं भास्तु अकस्मादेव तासामुत्पत्तिः स्थादित्वागयेनाशङ्कते । आकस्मिकत्वे तिष्ठति । नियतकरणानियमस्य इत्यर्थः । वृत्तिस्फुरप्रसङ्गः अन्धादीनामपिरूपादिविषयकं प्रत्यक्षं रसनेन्द्रियसत्त्वेऽपि स्थाप्य तच्चन्द्रिग्रियमाभावेऽपि अपरापरेन्द्रियसत्त्वे सकलवृत्त्युत्पत्तिः स्थादिति यावत् । निरमहेतोरिति । नियामहेतोरनङ्गीकारात् इति भावः ।

उक्तकारिकायां प्रतिपद्यन्ते इति क्रियायाः कर्तृवाचकपदभावेन सत्रावकपदमवधारयति । करणानि इति । करणानि अन्योभ्यामिन्द्रियहेतुकां स्वां स्वां स्वकीयामेव वृत्तिं प्रतिपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति न परकीयमित्यर्थः । अनुमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । नाना हीति । शास्त्रीक इति । शक्तिः आयुधमस्वास्तीति शास्त्रीकः, एवमग्रेऽपि । कृतसङ्केता इति । अथामुक्तस्य हननमस्मार्मः कर्तव्यमिति कृतसङ्केताः, परावस्कन्दनाय परस्य क्षत्रोवस्कन्दनाय हननाय । आकृतम् अनिप्रायम् ।

यष्टिमेव, न शक्त्यादिकम् । तथाऽन्यतमस्य करणस्याऽऽकृतात् स्व-
कार्यकरणाभिमुख्यादन्यतमं करणं प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तेश्च हेतुमत्त्वाच्च
वृत्तिसङ्करप्रसङ्ग इत्युक्तम्—“स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते” इति ।

स्यादेतत्—याष्टीकाद्यश्चेतनत्वात् परस्परानुकूलमवगम्य प्रवर्तन्ते
इति युक्तम् । करणानि त्वचेतनानि तस्मात्सैवं प्रवर्तितुमुत्सह्यस्ते ।
तेनैषामधिष्ठात्रा करणानां स्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेन भवितव्यमि-
त्यत आह—“पुरुषार्थ एव हेतुः, न केनचित्कार्येण करणम्” इति ।
भोगापर्वगलक्षणः पुरुषार्थ एवाऽनागतावस्थः प्रवर्तयति करणानि,
कृतमत्र तत्स्वरूपाभिज्ञेन कर्त्रा । एतच्च “वत्साविवृद्धिनिमित्तम्”
(भा० ५७) इत्यत्रोपपादयिष्यते ।

“न केनचित् कार्यते करणम्” इत्युक्तम् । तत्र करणं विभजते—

करणं त्रयोदशाविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।

कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥३२॥

“करणं त्रयोदशाविधम्” इति । द्वांष्ट्याप्येकादश बुद्धिरहङ्कार-

वाष्टान्तिके योजयति । तथेति । यथा याष्टीकादयः षष्ट्यादिव्यापारमेव कुर्वन्ति
एवमेतेत्यर्थः । अनिष्टानात्मकस्य आकृतस्य करणेऽसम्भवेन प्रकृते आकृतपदार्थमाह ।
स्वकार्यकरणाभिमुख्यादिति । स्वस्य स्वकार्यं तत्प्रवृत्तेश्च सन्निहितत्वादित्यर्थः ।
उक्तस्याष्टाङ्गाकारे वृत्तिसङ्करप्रसङ्गे न भवतांस्याह । तत्प्रवृत्तेश्चेति । करणप्रवृत्तेश्चेति ।
हेतुमत्त्वादिति । परस्परानुकूलरूपहेतुजन्यत्वादित्यर्थः । तथाच सासामाकस्मिकत्वा-
भावेन न तत्प्रवृत्तवृत्तिसङ्करप्रसङ्गोऽत्र सम्भवतीत्यर्थः ।

द्वितीयार्थः ॥ अप्यातुमाशङ्कते । स्यादेतदिति । तेनैवामिति । करणानामचेतत्वेन
करणानामाकृतमवगम्य प्रवृत्तसम्भवेन करणानामधिष्ठात्रा कक्षनावयवमङ्गीकर्तव्य
इत्यर्थः । अस्तु जाय एवाधिष्ठातेत्याशङ्कं निराकृतुमाह । स्वरूपसामर्थ्योपयोगेत्वा-
दि । स्वरूपं सामर्थ्यं उपपन्नं तेषां अभिज्ञेन स्वरूपादिविषयकप्रत्यक्षज्ञानवत्त्व-
र्थः । तथा च बुद्ध्यादीनामव्यक्ततया जतीन्द्रियत्वेन तद्विषयकप्रत्यक्षज्ञानवत्स्वरूप-
मधिष्ठातृत्वं जीवे न सम्भवति ईश्वरस्तु जनद्रोहृत एव भवतेत्यभिप्रायः ।

न च पुरुषार्थस्य कारणत्वं न सम्भवति कार्यपूर्णवृत्तित्वाभावात् बुद्ध्यादिव्या-
पारानन्तरमेव तदुत्पत्तेरित्यत आह । अनागतावस्थ इति । तथा च सत्कार्यस्य
पूर्वं च प्रसाधितत्वेन अनागतावस्थः पुरुषार्थः कार्यपूर्णक्षणे वर्तते एवेति नोक्तदो-
षावकाशः । कृतम् अकृतम्, तत्स्वरूपाभिज्ञेन महत्त्वादिविषयकप्रत्यक्षज्ञानाभावेन,
ननु कार्यमात्रं प्रति कर्तुः कारणत्वेन कथं तेन विना एतदुत्पत्तिः सम्भवति इत्यत
आह । एतच्चेति । पुरुषार्थत एव कार्यमुत्पद्यते ननु तत्र कर्तुरप्यावयवत्वमित्येतत्,
उपपादयिष्यते युक्त्या व्यवस्थापयिष्यते ।

दृग्दार्ढ्यानामपि धरादिकं प्रति करणत्वात्तस्याविभाजनादाह । तत्रेति । पूर्णका-

श्रेति त्रयोदशप्रकारं करणम् । कारकविशेषः करणम्, न च व्यापारादेशं विना कारकत्वमिति व्यापारावेशमाह । “तदाहरणधारण-प्रकाशकरणम्” यथायथम् । तत्र कर्मेन्द्रियाणं वागादीभ्याहरान्त-यथास्वमुपाददते, स्वव्यापारेण व्याप्नुवन्तीति यावत्, बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति । बुद्धीन्द्रियाणं च प्रकाशयन्ति ।

आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्मकतया किं कर्म कतिविधं चे-त्यत आह—“कार्यं च तस्य” इति । कार्यं तस्य त्रयोदशविधस्य क-रणस्य दशधा, आहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च । आहार्यं व्याप्यम् । कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः यथायथं व्याप्याः, ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशोत्पादार्थं दशधा ।

एवं धार्यमप्यन्तःकरणत्रयस्य प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरम्, तच्च पार्थिवानि पाञ्चभौतिकम् । शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवी, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशोत् धार्यमपि दशधा ।

एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः, ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशोत् प्रकाश्यमपि दशधा ।

त्रयोदशविधकरणेऽवान्तरविभागं करोति—

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् । साम्प्रतकालं बाह्यं प्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥३३॥

“अन्तःकरणम्” इति । अन्तःकरणं त्रिविधम्—बुद्धिरहङ्कारो म-

रिक्तोक्तमित्यर्थः । द्वितीयपादं व्याख्यातुमाह । कारकविशेष इति । कर्मादिषु कार-केषु मध्ये कलायोगव्यवच्छिन्नं यत्कारकं तदित्यर्थः । व्यापारावेशः व्यापाराभ्यवृत्तिः, व्यापारवत् एव कारकत्वात् । करणमात्रस्य आहरणधारणप्रकाशात्मकत्वाभावर-त्वाभावेमाह । यथायथमिति । यथायोग्या-त्यर्थः । तत्रच योग्यतामाह । कर्मेन्द्रिया-णीति । आदानरूपस्याहरणस्य यावत्कर्मेन्द्रियव्यापाराभावात् प्रकृते आहरणपदा-र्थमाह । यथास्वमिति । स्वस्वविषयं व्याप्नुवन्ति इत्यर्थः । धारयन्ति, देहान्ति शेषः । कर्मेन्द्रियव्यापारानां वचनादीनां पञ्चस्येव कथं दशोत्कर्त्तव्यमिति । ते च दिव्यादिव्यतयेति । दिव्याः देवभोग्याः, अदिव्याः जन्मदादिभोग्याः । व्याप्या इति । विप्याः प्रकाश्या इति यावत् ।

साम्प्रति त्रयोदशविधकरणानामवान्तरविभागप्रतिपादनपरं कारिकान्तरमवतारय-ति । त्रयोदशविध इति । अवान्तरविभागः करणः वसुधाकाश्याप्यधर्मपुरस्कारेण धर्मप्रतिपादनमित्यर्थः ।

त्रिविधमिति कारिकाभाष्येणान् अन्तःकरणविशेषान् न्यूनतो निर्दिशति । बुद्धिः

नः' इति, शरीराभ्यन्तरवर्तित्वावन्तःकरणम् ।

'दशधा बाह्यं"-करणं, "त्रयस्य"-अन्तःकरणस्य "विषयाव्य-
म्"-विषयमाख्याति-विषयसङ्कल्पाभिमानाभ्यवसाययु कर्तव्येषु बा-
रुमिवति । तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं
व्यापारेण ।

बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह-"साम्प्रतकालम्" इति ।

रहङ्गारो मन इतीति । एतेषां अन्तःकरणपदार्थत्वे हेतुमाह । शरीराभ्यन्तरवर्तित्वा-
दिति । तथाच अन्तःकरण इति संज्ञा ॥ पारिभाषिकी अपि तु यौगिक्येति भावः ।
दशधा बाह्यमिति । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि चेति दशविधानि कर-
णानि बाह्यानि इत्यर्थः । बाह्यानां करणानां अन्तःकरणेभ्यो बाह्यत्वस्य विशेषमुक्त्वा
विशेषान्तरमाह । त्रयस्येति । त्रयस्येत्यल्लवार्थमाह । अन्तःकरणस्येति । विषयमा-
ख्याति इति । विषयं व्यापारं आख्याति जनयति । एतदेशाह । विषयसङ्कल्पेत्यादि ।
विषयाः व्यापारभूता ये सङ्कल्पाभिमानाभ्यवसायाः तेषु कर्तव्येषु कार्येषु द्वितीयादिवति ।
तत्र बुद्धीन्द्रियाणां उक्तव्यापारेषु प्रयोजकत्वं दर्शयति ।
तत्रेति । वचनविषयेषु बाह्येषु करणेऽप्येत्यर्थः । आलोचनेनेति । द्वारोभवतीति पूर्वोक्त-
मनुपपद्यते । तथाच आलोचनस्य सङ्कल्पं प्रति कारणत्वेन तत्प्रति च बाह्येन्द्रियाणां
कारणत्वेन बाह्येन्द्रियाणां परस्परया कारणत्वरूपं प्रयोजकत्वं सम्भवति । अग्रेदमवधे-
यम्, यत्र युगपद्युपपद्यते ॥ इत्यादिना दर्शितव्यविशेषे युगपदेव आलोचनादोनां
तत्त्वेन न आलोचनद्वारा बाह्येन्द्रियाणां कारणत्वं सम्भवति तादृशस्थलेपि बाह्ये-
न्द्रियाणां उक्तव्यापारप्रत्ययपि साक्षादेव कारणत्वसत्त्वात् बाह्येन्द्रिया-
णां तादृशव्यापारप्रयोजकत्वं युक्तमेव । एवं च उक्तस्थले प्रयोजकत्वं कारणतत्कारण-
साधारणं बाह्यम् । साक्षात्कारणत्वस्य युगपद्युपपद्येत्येत्यादिना पूर्वं प्रतिपादनेन सि-
द्धत्वा परस्परया कारणत्वं दर्शयितुं ग्रन्थकृता बाह्येन्द्रियाण्यालोचनेनेत्याद्युक्तमिति ।
न च अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयोजकत्वं मनसि अतिव्याप्ते तस्य सङ्कल्पं प्रति कारण-
त्वात् सङ्कल्पद्वारा न इतरवृत्तिष्वपि कारणत्वादिति बाध्यम् । मनसाः सङ्कल्पस्वरूप-
तया तत् तत्प्रत्ययकारणत्वात्, तत् पुन स्वालक्षण्यं वृत्तिरित्याद्युक्तमिति ।

ननुकरोत्या बाह्येन्द्रियाणां उक्तव्यापारप्रयोजकत्वेपि कर्मेन्द्रियाणां कथं तत्प्रयो-
जकत्वं तेषामालोचन प्रत्यकारणत्वेन तद्द्वारा सङ्कल्पजनकत्वासम्भवात् इत्यत आह ।
कर्मेन्द्रियाणि त्विति । वागादीनि यथास्वं स्वव्यापारेण वचनादिना । द्वारोभवती-
त्यत्राप्यनुपपद्यते । अवमितिप्रायः, कर्मेन्द्रियाणि यथायथं वचनादीनि पदार्थाग्युत्पा-
दयन्ति ततश्च तैरेव पदार्थस्तेषां आलोचनात्मकं ज्ञानं जायते ततश्च सङ्कल्पादयो
भवन्तीत्यनया रीत्या परस्परया कारणत्वं सङ्कल्पादिकं प्रति वागादीनामप्येत्येति
तेषामपि उक्तव्यापारप्रयोजकत्वमस्यमेव ।

कारिकाद्वितीयायं व्याख्यातुमाह । बाह्यान्तरयोः करणयोरिति । विशेषान्तरम् बाह्य-
त्वाभ्यन्तरत्व अन्तःकरणप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वं रूपविशेषमिदं विशेषम् ।

वर्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियम् । वर्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्तमानम्, अतो वागपि वर्तमानकालविषया भवति । “त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” इति । तद्यथा—नदीपूरभेदाद्भूद्वृष्टिः, अस्ति धूमाद्ग्निरिह नगानि कुले, असत्युपघातके पिपालिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाभ्यवसाया भवन्ति ।

कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतदित्यवहारभेदं प्रवर्त

वर्तमानकालमिति । वर्तमानः ~~अतो~~ यस्य विषयतया यत्सम्बन्धो इति व्युत्पत्त्या वर्तमानकालविषयकमित्यर्थः । वर्तमान इति निर्देशः वर्तमानमात्रवचनः तथाच वर्तमानमात्रविषयकत्वं बाह्येन्द्रियाणां विशेषः इति पथं वसतश्च । अन्यथा अन्तःकरणानामपि त्रिकालविषयकत्वेन वर्तमानविषयकत्वसत्त्वात् तेष्वप्यवसायस्येति ।

अथ ~~अतो~~ वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना इति नियमेन चक्षुरादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां वर्तमानविषयकत्वसत्त्वेऽपि कर्मान्द्रियाणां वागादीनां विषयीभूतस्य व्यवसाये तादृशेन्द्रियजन्यत्वेन वर्तमानविषयकत्वाभावेन सत्राऽप्यसिस्तिवासाङ्गं वर्तमानपदस्य वर्तमानतरसमाधान्यतरार्थकतामङ्गोक्तुमंशिराकराति । वर्तमानसमीपमिति । तथा च वर्तमानसमीपस्यानागतस्यापि वर्तमानपदार्थत्वेन सङ्कल्पाधारणाविषयस्य बागिन्द्रियस्यापि वर्तमानविषयकत्वमप्रत्यूहमेवेति । आभ्यन्तरकरणानां त्रिकालविषयत्वं स्पष्टयति । तद्यथेति । तत् त्रिकालविषयत्वम् । नदीपूरमात्रस्य नदीरोधादिनापि सम्भवेन तस्य वृष्टिर्वाभिचारितया न तःसाधकत्वं सम्भवतीत्यत उक्तम् मेदेति । नदीपूरविधेयोपदिश्यर्थः । विशेषश्च बहुतरफेनरज्ज्वलजलवत्त्वादित्युक्तं, तस्य तु वृष्ट्यवधिचारितया तत्साधकत्वं सम्भवत्येव । इदं चातार्किकविषयकत्वादाहरणम् । वर्तमानविषयकत्वं अन्तःकरणानां वक्ष्यति । अस्ति धूमाद्ग्निरिति । नगानि कुले कृतादिविहितोदरे पर्वतप्रदेशे, एतेन सिद्धभावसत्त्वात् पक्षतासम्पत्तिः सूचिता । भविष्यविषयमनुमानमाह । असत्युपघात इति । वृष्टिमूलकारणे महाभूतसंक्षामे सति पार्थिवोष्ण्या पीठमानाः पिपालिकाः स्वाभ्यगडाणि गृहात्वा इतस्ततः सञ्चरन्ते तथाविधेन सञ्चारेण भविष्यत्कालेना वृष्टिरनुभावते इति हि वस्तुस्थितिः, सत्र च पिपालिकाण्डसञ्चरणस्य तद्गृहोपघातादिनापि सम्भवेन तथाविधोपघातजन्यस्य तत्सञ्चरणस्य वृष्टिर्वाभिचारित्वेन तत्साधकत्वासम्भवादाह । असत्युपघात इति । तथाविधोपघातासमानकालोत्पत्त्यर्थः । भवत्कुरास्या अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वं तथापि तेष्वन्तःकरणत्रयस्य कथं त्रिकालविषयत्वमित्यत आह । तदनुरूपाश्चेति । तथाविधातीताद्यनुगुणा पक्षत्यर्थः । सङ्कल्पेत्यादि अन आदीनां त्रयाणां वृत्तिप्रधानम् ।

अनुमूलप्रकृतिरविकृतिरित्यादि कारिकायां कालरूपतत्त्वान्तरानुपपादनात् साम्प्रतकालं त्रिकालमित्यादि कालोच्छेदः कालरूपतत्त्वान्तरमभ्युपेत्य न सङ्गच्छते तादृशोच्छेदविषयस्यासिद्धेः इत्यावाङ्गं निराकरोति । कालश्चेति । अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्तयितुं कालो नाहेति इत्यत्र हेतुगर्भं निषेधेण । ~~अतो~~ इति । तथा च एकस्य अनागतादिव्यवहारभेदप्रवर्तकत्वासम्भवात् । वैशेषिकाभिमतः ~~अतो~~ त्रिकालमित्यादि कालोच्छेदविषयो न सम्भवति तस्य अस्माभिरभ्युपगमात् । न च

वितुमर्हति तस्मादयं वैरुपाधिमेदैरनागतादिमेदं प्रतिपद्यते, सन्तु त-
एवोपाधयः, येऽनागतादिव्यवहारहेतवः, कुनमत्राऽन्तर्गहुना कालेने-
ति साङ्ख्यवाचार्याः । तस्माच्च कालरूपनस्वान्तराभ्युपगम इति ।

साम्प्रतकालानां बाह्यान्दिष्याणां विषयं विवेचयति—

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।

वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि॥३४॥

“बुद्धीन्द्रियाणि” इति । बुद्धीन्द्रियाणि” तेषां”—दशानामिन्द्रि-
याणां मध्ये “पञ्च,” विशेषाविशेषविषयाणि” विशेषाः—स्थूलाः श-
ब्दादयः शान्तघोरमूढरूपाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि
सूक्ष्माः शब्दादयः । मात्रग्रहणेन स्थूलभूतमपाकरोति । विंशत्याञ्च अ-
विशेषाञ्च विशेषाविशेषाः त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि

कालस्य एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् अनागतादिव्यवहारभेदप्रवर्तकत्वे न कापि क्षतिरिति
अनागतादि व्यवहारप्रवर्तकस्य कालरूपतत्त्वान्तरस्य स्वीकारात् । आवश्यक एवेति कुत-
स्तदभ्युपगम इत्यत आह । तस्मादिति । यस्मात् एकस्य व्यवहारभेद-
प्रवर्तकत्वं न सम्भवति तस्मादित्यर्थः । अथ वैशेषिकाभिमतः । येऽपाधिभेद-
कार्यप्रागभाव कार्यप्रज्ञेस र्विक्रियादिरूपैः । अनागतादौत्यादिना अतीतवर्तमा-
नक्षणमुदुतादिपरिवहः । सन्तिवति । एवानगतादिव्यवहारहेतव उपाधयः काल-
पश्चायाः सन्तु अन्तर्गहुना भनभकेन कालेन कालाख्यतत्त्वान्तरण, अतीतादिव्यव-
हारे कुतश्च भलम्, तथाच अतीतादिव्यवहारकारणत्वं कालस्य यत् वैशेषिकैरुच्यते
तत्र युक्तमिति कालाख्यतत्त्वान्तराभ्युपगम्यतः साङ्ख्यवाच्यमित्य- । उपसंहरति ।
तस्मादिति ।

साम्प्रतकालं बाह्यमित्यादि पूर्वकारिकायां बाह्येन्द्रियाणां साम्प्रतकालविषयत्व-
प्रतिपादनात् बाह्येन्द्रियेषु केपामिन्द्रियाणां विषयमित्याद्युक्त्या कारिकान्तरम-
वतारयति । साम्प्रतकालानामिति ।

तेपामित्यस्य विवरणे दशानामिन्द्रियाणां मध्ये इति । पञ्चेति अशोन्द्रियाणां
विशेषणम् । विशेषाविशेषविषयाणोत्पन्न विशेषपदार्थं ग्राह । विशेषाः स्थूला इति ।
स्थूलशब्दादीनां स्थूलत्वे प्रमाणं शान्तघोरमूढरूपा इति । तथाच शान्तघोरमूढात्म-
कानां पृथिव्यादीनामस्मदादिप्रत्यक्षविषयत्वात् स्थूलत्वं, अत एव च तेषां विशेष-
त्वमिति भावः । अविशेषपदार्थमाह । अविशेषास्तन्मात्राणाति । तन्मात्राणीत्य-
स्वार्थमाह । सूक्ष्माः शब्दादय इति । आकाशादीनामपि तदेव तन्मात्रमिति श्रु-
त्यस्या शब्दतन्मात्ररूपत्वेन तस्य च अस्मदादिप्रत्यक्षविषयत्वेन सूक्ष्मत्वाभावा-
त् । मात्रग्रहणेनेति । मात्रपदेनेत्यर्थः । भूतमात्रं भूतरूपेण परिणामं । तथाच भूत-
रूपेण परिणतानां शब्दादीनां न तन्मात्रपदार्थत्वं भूतरूपेणापरिणतशब्दादेः तदर्थत्वा-
दिति भूतरूपेण परिणतस्य आकाशापरवामधेयस्य शब्दस्य तन्मात्रपदार्थत्वाभावेन
अस्मदादिप्रत्यक्षविषयत्वेन स्थूलत्वेऽपि न क्षतिः । त एव विशेषाविशेषा एव, एव

तथोक्तानि । तत्रोर्ध्वक्षेत्रमां योगिनाञ्च क्षेत्रं शब्दनम्मात्रविषयं स्थूलशब्दविषयं च, अस्मदादीनां तु स्थूलशब्दाविषयमेव । एवं तेषां स्वरूपं स्थूलसूक्ष्मस्पर्शाविषया, अस्मदादीनां तु स्थूलस्पर्शाविषयम् । एतच्च भूरावयो ऽपि तेषामस्मदादीनां च रूपादिषु सूक्ष्मस्थूलेषु द्रष्टव्याः ॥

एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये "वातमयानि शब्दविषया" स्थूलशब्दविषया, तद्धेतुत्वात् । ननु शब्दनम्मात्रस्य हेतुमत्स्यादङ्गारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात् । शेषाणि तु स्वप्नारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानानि पञ्चविषयाणि पाण्याद्याहार्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वावति ॥ ३४ ॥

साम्प्रतं त्रयांशसु करणेषु केषाञ्चिद्गुणभावं केषाञ्चित्प्रधानभावं सहेतुकमाह —

सान्न्ःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमत्रगाहने यस्मात् ।

तस्माच्चिचित्तं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥

कारेण अङ्गारादीनां तत्त्वादीनां व्यवच्छेदः ।

नच अस्मदादिष्वग्निरिन्द्रियाणां स्थूलभूतप्रियकत्वमेव सिद्धं ननु तन्मात्रविषयकत्वं इति कथं बाह्येन्द्रियाणामुभयविषयकत्वोक्तिः सङ्गच्छते इत्याशङ्क्य अस्मदादिष्वग्निरिन्द्रियस्य उभयविषयकत्वभावेऽपि योगिदेवादीनां तद्विषयकत्वसत्त्वाच्च अतिरिति परिहरति । तत्रेति । ऊर्जास्रोतसः देवाः, योगिनां पमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानाः । अस्मदादीनां योगिमित्राणां मनुष्यादीनाम् ।

बाह्येन्द्रियाणां विषयानुस्त्वा कर्मेन्द्रियाणां विषयप्रतिपादकं कारिकाद्वितीयपादं ॥ ३५ ॥ एवमिति । शब्दविषयेति । तथाच वागिन्द्रियं शब्दविषयमेव ननु पाण्यादि-कर्मेन्द्रियान्तरत्वं पञ्चविषयमित्यर्थः । शब्दनम्मात्रस्य अङ्गारवत्त्वत्वेन वागिन्द्रियाजगत्त्वात् वागिन्द्रियविषयत्वं न सम्भवति इति वागिन्द्रियस्य न सामान्यतः शब्दमात्रविषयत्वमिति तु स्थूलशब्दविषयत्वमेवेति स्फुटोक्ताति । शब्दविषया स्थूलशब्दविषयेति । वागिन्द्रियस्य स्थूलशब्दविषयत्वं कथमित्यत आह । तद्धेतुत्वात् इति । स्थूलशब्देतुत्वादित्यर्थः । तथाच यतः वागिन्द्रियं स्थूलशब्देतुः अतः स्थूलं शब्दं विषयीकरोति उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दशब्दस्य स्थूलशब्दार्थकत्वपरत्वे हेतुमाह । नतिविति । वागिति पूर्वोक्तमनुपगमने । वागिन्द्रियस्य शब्दतन्मात्राहेतुत्वे कारणमाह । तस्येति । तस्य शब्दतन्मात्रस्य, आहङ्गारिकत्वेन अङ्गारकार्यत्वेन, एककारणकत्वात् यस्य काय वागिन्द्रियं तस्यैव शब्दतन्मात्रमपि ज्ञाता न वागिन्द्रिये शब्दतन्मात्रहेतुत्वमित्यर्थः ।

पञ्चविषयाणांति । पञ्च शब्दादयो विषया येषां तथाभूतानीत्यर्थः । एतदेव विदुः प्रोति । पाण्याद्याहार्याणामिति । पाण्यादिभिः आहार्याणामित्यर्थः । आदिना पादादीनां परिग्रहः । पञ्च शब्दाद्यात्मकत्वादिति । गुणगुणिनोरभेदादिति भावः ॥

“सान्तः करणा” इति । द्वारि—प्रधानम् । “शेषाणि” करणा-
नि—बाह्येन्द्रियाणि—द्वाराणि । तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोऽहङ्कारा
बुद्धिः यस्मादवगाहते—ऽध्यवस्यति, तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि,
द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति ॥ ३५ ॥

न केवलं बाह्येन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिः, अपि तु ये अप्यह-
ङ्कारमनसी द्वारणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह—

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणाविशेषाः ।

कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

“एते” इति । यथा हि ग्रामाध्यक्षः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय
विषयाध्यक्षाय प्रयच्छति, विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूप-
तये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोक्य मनसे समर्पयन्ति, मनश्च सकृत्प्या-
हङ्काराय, महङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायां,—तदिदमुक्तम्—
“पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति” इति ।

बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च—गुणाविशेषाः,—गुणानां सत्त्वरजस्तम-
सां विकाराः, ते तु परस्परविरोधशीला माप पुरुषार्थेन भोगापवर्ग-

द्वारि प्रधानमिति । द्वारापेक्षया द्वारिणः प्रथमत्वात् । सान्तःकरणायाः बुद्धेः
द्वारित्वं द्वारान्तरं विना न सम्भवतीत्यतः द्वाराण्याह । शेषाणीति । शेषाणां वदपदा-
दीनां द्वारत्वाभावादाह । करणा-तीति । कानि तातोत्यत आह । बाह्येन्द्रियाणीति ।
सान्तः करणाया बुद्धेर्द्वारित्वे शेषाणां बाह्येन्द्रियाणां च द्वारत्वे हेतुमाह । तैरुपनीत-
मित्यादि । तैः बाह्येन्द्रियैः, उपनीतं गृहातम्, सान्तः करणेत्यत्र सान्तःकरणपदं
मनोहङ्कारोभयपरमित्वाशयेनाह । समनोहङ्कारेति । महङ्कारात्मकस्य अवगाहनस्य
बुद्धिकाशत्वाभावात् अवगाहनपदं अध्यवसायपरतया उपाचष्टे । अध्यवस्यतीति
निगमयति । तस्मादिति ।

बाह्येन्द्रियापेक्षया मनोहङ्कारबुद्धीनां प्राधान्येपि किं तेषां समप्राधान्यमुत त-
त्राप्यस्ति अङ्गप्रधानभाव इत्याशङ्क्या तेषामपि अङ्गप्रधानभावप्रतिपादनं कारि-
कान्तरमवतारयति । न केवलमित्यादिना ।

बुद्धेः सर्वापेक्षया प्राधान्ये दृष्टान्तमाह । यथेति । ग्रामाध्यक्षः ग्रामेऽभिहितः
(जमींदारापरनामधेयः) कौटुम्बिकेभ्यः कृषकेभ्यः, विषयाध्यक्षाय विषयः ग्राम-
समूहः जनपदाख्यः तदध्यक्षाय, प्रधानमन्त्रिणे प्रयच्छतीति । पूर्वोक्तमनयञ्चते ।
वाटान्तिके योजयति । तथेति । बाह्येन्द्रियाणि आलोक्य आलोचनार्थमवगाहनापारं
कृत्वा, पृथगपि । सर्वाध्यक्षभूतायामिति । सर्वाध्यक्षः यथा न स्वतन्त्रः तथा बुद्धि-
रपि परतन्त्रैवेति भावः ।

कारिकापूर्वार्धं व्याख्यातुमाह । बाह्येन्द्रियेति । विशेषपदार्थमाह । विकारा इति ।
परस्परविलक्षणा इत्यस्य विवरणं परस्परविरोधशीला इति । पुरुषार्थेनेति । एत च

रूपेणैकवाक्यतां नीताः, यथा वर्तितैलवहुयः सन्तमसापनयेन रूप-
प्रकाशाय मिलिताः प्रदीपः, एवमेते गुणविशेषाः इति योजना ।

कस्मात्पुनर्युद्धौ प्रयच्छन्ति ! ■ तु बुद्धिरहङ्काराय द्वारिणे मनसे
वैष्यत आह—

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।

सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥१७॥

"सर्वम्" इति । पुरुषार्थस्य प्रयोजकत्वात् तस्य यत्साक्षात्साधनं
तत् प्रधानम् । बुद्धिश्चाऽस्य साक्षात्साधनम्, तस्मात्सैव प्रधानम् ।
यथा सर्वाङ्ग्यक्षः साक्षाद्वाजायसाधनतया प्रधानम् । इतरे तु ग्रामा-
ङ्ग्यक्षादयस्तन्मति गुणभूताः । बुद्धिर्हि पुरुषसन्निधानात् तच्छाया-
पस्या तद्रूपेव स्यै विषयोपभोगं पुरुषस्य साधयति । सुखदुःखानु-
भवो हि भोगः, स च बुद्धौ, बुद्धिश्च पुरुषरूपेवेति, सा च पुरुषमुप-

प्रदीपवचार्थतो वृत्तिरिति कारिकाव्याख्यानानुसारे स्पष्टम् ॥

ननु मनोहङ्कारबुद्धीनामन्तःकरणत्वाविशेषेण कुतो बुद्धेरेव प्राधान्यमुच्यते न
त्वितरयोरेत्याद्यङ्कानिर्वाकरणपरं कारिकान्तरमवतारयति । कस्मादित्यादिना । न
ति । तथा च बुद्धिरेव प्रधानं न त्वहङ्कारादिकमित्यत्र किं प्रमाणमित्याद्यङ्कार्थः ।
बुद्धेरेव प्राधान्यं साधयितुं प्रथमं प्रधानत्वं निर्वचि । पुरुषार्थस्येत्यादिना । अनागतो-
पस्थस्य पुरुषार्थस्य स्वोत्पत्त्यर्थं सर्वेषामिन्द्रियादीनां प्रवर्तकत्वात् तस्य यत् साक्षा-
त्साधनं तदेव प्रधानमिति । तथा च साक्षाद्बुद्धेरेवसाधनत्वं प्रधानत्वमिति । प्रकृते
बुद्धौ प्रधानत्वं सङ्गमयति । बुद्धिश्चेति । अस्य पुरुषार्थत्वम् । साक्षात्साधनस्य प्रधा-
नत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । सर्वं प्रति सर्वाङ्ग्यक्षं प्रति, गुणभूताः अङ्गभूताः । बुद्धेरेव
साक्षात्पुरुषार्थसाधनत्वमित्यत्र प्रमाणमाह । बुद्धिर्होति । पुरुषसन्निधानात् चिद्रूपेण
पुरुषेण भेदाप्रहात्, तच्छायापस्या चित्प्रतिबिम्बावयतया, तद्रूपेव चिद्रूपेव, विषयो-
पभोगमिति । तस्यैव पुरुषार्थत्वात् । तथाच साक्षात्पुरुषार्थसाधनत्वं बुद्धावस्यतमेवे-
ति त्रिभिः प्रधानमित्यर्थः ।

ननु पुरुषस्यासङ्गतया भोगस्य पुरुषधर्मत्वासम्भवात्कथं तस्य पुरुषार्थत्वमित्या-
द्यङ्कार्थमाह । सुखदुःखानुभवो ह्येति । अनुभवः साक्षात्कारः, तेन परकीयदुःखाद्यनु-
मानरूपस्यानुभवस्य भोगरूपत्वमात्रेपि न क्षतिः । स च बुद्धाविति । ज्ञानसुखादीनां
बुद्धिधर्मत्वादिति भावः । तथापि कथं तस्य पुरुषार्थत्वमित्यत आह । बुद्धिश्चेति ।
पुरुषरूपेवेति । पुरुषसन्निधानात्तच्छायापस्या तस्याः पुरुषरूपत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादि-
त्यर्थः । इति अनेन प्रकारेण, सा बुद्धिः । पुरुषमुपभोगयतीति । तथाच तत्कल्पस्य
विषयोपभोगस्य पुरुषेऽस्त्येवैपि चित्प्रतिबिम्बावयतया बुद्धिः चिद्रूपेव भूत्वा स्व-
कीयसुखदुःखादि पुरुषे योचयति इति रीत्या बुद्धेः पुरुषार्थं प्रति साक्षात्साधन-
त्वमस्त्येवेति भावः । ननु पूर्वकारिकोक्तरीत्या इन्द्रियादिभिः आलोचयानिष्पापात्पुन-

भोजयति । यथाऽर्थालोचनसङ्कल्पामिमानाश्च तत्सद्रूपपरिणामेन बु-
द्धानुपसङ्क्रान्ताः, तथेन्द्रियव्यापारा अपि बुद्धेरैव स्वव्यापारेणाऽ-
ध्यवसायेन सहैकव्यापारीभवन्ति, यथा स्वसैन्येन सह ग्रामाध्यक्षा
विसैन्यं सर्वोप्यक्षस्य भवति । “सर्वे”--शब्दादिकं “प्रति” यः उप-
भोगः “पुरुषस्य” तं साधयति ।

ननु पुरुषस्य सर्वविषयोपभोगसम्पादिका यदि बुद्धिः, तर्ह्यनि-
र्मोक्ष इत्यत आह--“सैव चे” ति पश्चात् “प्रधानपुरुषयोरन्तरं”
“विशिनष्टि” करोति-यथौदनपाकं पचतीति,-करणं च प्रतिपा-
दनम् । ननु प्रधानपुरुषयोरन्तरस्य कृतकत्वादनित्यत्वं तत्कृतस्य
मोक्षस्य स्यादित्यत आह--“विशिनष्टि”--‘प्रधानं सविकारमन्यदह-
मन्यः’ इति विद्यमानमेवाऽन्तरमविवेकेन । विद्यमानमिव बुद्धिर्बोध-

स्सरं उपनीतविषयं यस्माद्बुद्धिरवगाहते तस्माज्ज्ञानेन्द्रियापेक्षया प्राधान्यसि-
द्धानपि कर्मेन्द्रियापेक्षया तस्याः प्राधान्यमित्याशङ्क्यामाह । तथा चेति । अर्थ-
लोचनेति ज्ञानेन्द्रियव्यापारोपदर्शनम् । तत्सद्रूपपरिणामेन, कार्यकारणयोरभेदात् भाषो-
चनादीनां सङ्कल्पादिकं प्रति कारणत्वेन सङ्कल्पादिरूपेण परिणामाङ्गीकारात् । तथाच
आलोचनं सङ्कल्परूपेण सङ्कल्पमिमानरूपेण एवमभिमानो अध्यवसायरूपेण परिणम-
तीत्यर्थः । बुद्धानुपसङ्क्रान्ताः इति । पुन्द्रियव्यापारभूताः सञ्जाता इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके
। तथेति । इन्द्रियादीति । कर्मेन्द्रियादीत्यर्थः । तेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस-
ङ्गतिः । व्यापारा इति । वचनादानादिरूपा इत्यर्थः । अध्यवसायेन सहेति । वचना-
दीनामपि परम्परया अध्यवसायरूपेण परिणामादिति भावः । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह ।
यथेति । यथा स्वसैन्यं सर्वोप्यक्षस्य एवमेव ग्रामाध्यक्षसैन्यमपि तत्सैव भवति । तथा
अध्यवसायात्मकस्वव्यापार इव इन्द्रियादिव्यापारोपि बुद्धेरैवेत्यर्थः ।

इदीनीमक्षरार्थमाह । सर्वमिति । सर्वमित्यस्यार्थमाह । शब्दादिकमिति । आ-
दिना विषयमात्रपरिग्रहः । प्रतीति । तथाच शब्दादिविषयक इत्यर्थः । शब्दाविज्ञा-
स्य ननुसाधविषयकत्वमपि शब्दं भूत्वा सुखं मे जायमित्याकारकस्य तस्य शब्दा-
दिविषयकत्वमपि सङ्कृतमेव ।

द्वितीयार्थं व्याख्यातुमाशङ्कते । नन्विति । तर्ह्यनिर्मोक्ष इति । बुद्धेः सर्वदा सत्ता-
वात् भवन्तिः सत्कार्यवादाङ्गीकारादिति भावः । विशेषस्य विशेषासम्भवादाह ।
विशिनष्टि करोतीति । तथाचोक्तस्थले धातोः प्रयत्नमात्रार्थकत्वमिति । विशिष्टवाच-
कानां पदानां सति पुयस्विशेषणवाचकपदसम्भवाने विशेष्यमात्रपरत्वमिति निष-
मादिति भावः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । यथेति । तथाचोक्तस्थले यथा पाकस्य पाक-
सम्भवाद् धातोः प्रयत्नमात्रार्थकत्वमेवमेव अप्रापि प्रयत्नार्थकत्वमेवेति भावः । अन्त-
रपदार्थस्य भेदस्य निस्पृश्येन न तत्कृतत्वं बुद्धेः सम्भवति इत्यत आह । करणञ्च प्रति-
पादयामिति । भोगात्मकस्य पुरुषार्थस्य साक्षात्साधनत्वं बुद्धेः कारिकाधेनं प्रतिपा-
द्य अप्रगोत्सकस्य तस्य साक्षात्साधनत्वं तत्र प्रतिपादयितुं कारिकाया इतरार्थ-

येति, न तु करोति, येनानित्यत्वमित्यर्थः । अनेनापवर्गः पुरुषार्थो दर्शितः, "सूक्ष्मम्"—दुर्लभ्यम्—तदन्तरमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं करणानि विभज्य विशेषाविशेषान् विभजते—

तन्मात्राप्यविशेषाः तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।

एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

"तन्मात्राणि" इति । शब्दादितन्मात्राणि सूक्ष्माणि । न चैषां शा-
स्तत्वादिदरित । उपभोगयोग्योऽविशेष इति मात्रशब्दार्थः ।

अविशेषानुक्ता विशेषान्यक्तुमुत्पत्तिमेवामाह—"तेभ्यो भूतानि"
इति । तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यो यथासंख्यमेकाद्वित्रिचतुःपञ्चभ्यो भूतान्याका-
शानिलानलसलिलावनिरूपाणि पञ्च "पञ्चभ्यः" तन्मात्रेभ्यः ।

अस्त्वेषेपामुत्पत्तिः, विशेषस्य किमायातमित्यत आह—"एते स्मृ-
ता विशेषाः" इति । कुतः ? "शान्ता घोराश्च मूढाश्च" । चकार एको
हेतौ, द्वितीयः समुच्चये । यस्मादाकाशादिषु स्थूलेषु सत्त्वप्रधानत-

माह । सैव चेति । एतदेव विस्तृत्यति । अनेन चेति । पुच्छेः प्रधानपुरुषभेदप्रतिपाकत्व-
कथनेनेत्यर्थः । अपवर्गः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपः पुरुषार्थः, दर्शितः प्रधानसाध्य-
तयेति शेषः । यथात्रात्मनः स्वामाविकदुःखरहितस्येति दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं सम्भ-
वति तथोपपादितमवस्तात् ॥

कारिकान्तरमथतारयति । तदेवमिति । पृथक्प्रकारेण विशेषाविशेषान् बुद्धी-
न्द्रियविषयभूतान् ।

तदेव तन्मात्रमिति व्युत्पत्त्या शब्दादितन्मात्रानां शान्तत्वादियमाभावेन विवक्ष-
धर्मवत्स्वरूपविशेषत्वासम्भवात् तेषां अविशेषत्वमित्याशयेवाह । नचैषामिति । सा-
ब्दादितन्मात्राणामित्यर्थः । ननु शब्दतन्मात्रादिव्यपि शब्दतन्मात्रत्वादिरूप-
स्य विशेषस्य सत्त्वात् कथं तस्याविशेषत्वमित्यत आह । उपभोगयोग्यो विशेष
इति । तथाच उपभोगयोग्यधर्म एव विशेषाः सच शान्तत्वादिरूप इति तस्य तत्रा-
सत्त्वाच्च तस्य विशेषत्वसम्भवः । मात्रशब्दार्थः । मात्र एवेन तत्र उपभोगयोग्यस्य
शान्तत्वादेर्व्यावृत्तिः सूचिता नतु तन्मात्रत्वादेरपीति शब्दात् ।

तेभ्यः पञ्चभ्यः इत्यनेन पञ्चतन्मात्राणां मिलितानां पञ्चमहाभूतजनकस्य प्रतीयते
नचौतसम्भवति आकाशात्मकस्य महाभूतस्य शब्दतन्मात्रमात्रजन्यत्वात् इत्यत
आह । यथासङ्ख्यमिति । एकद्वित्रिचतुः पञ्चभ्य इति । स्पष्टमेवेत्यत् मूलकृता
कृतम् पूर्वम् ।

द्वितीयार्थं व्याख्यातुमासृते । अस्त्वेषामिति । विशेषस्य किमायातमिति ।
विशेषस्य कयमायातमित्यर्थः । शान्ता घोराश्च मूढाश्चेत्यत्र हेतुवाचकस्याभावात् कय-
मस्य हेतुत्वबोधकत्वमित्यत आह । चकार एको हेताविति । तथाच यत् इत्यर्थः ।
मृतानां शान्तघोरमृतरूपत्वं विवेक्यति । यस्मादित्यादिना । शान्तत्वस्य सत्त्वध-

या कोचिच्छान्ताः, सुखाः, प्रकाशाः, लघवाः, कोचिद्रजःप्रधानतया
घोराः, दुःखाः, अनवस्थिताः, कोचित्तमप्रधानतया मूढा विषण्णा गु
रवः । तेऽमी परस्परव्यावृत्त्याऽनुभूयमाना 'विशेषा' इति च 'स्थूलाः'
इति चोच्यन्ते । तन्मात्राणि त्वस्मदादिभिः परस्परव्यावृत्तानि नाऽ-
नुभूयन्ते, इत्यविशेषाः सूक्ष्मा इति चोच्यन्ते ॥ ३८ ॥

विशेषाणामवाम्तरविशेषमाह—

सूक्ष्मा मातापितृजाः सहप्रभृतौ त्रिधा विशेषाः स्युः ।

सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥

"सूक्ष्मा" इति । "त्रिधा विशेषाः स्युः" इति । तान् विशेषप्रका-
शनाह— "सूक्ष्माः"—सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः, मातापितृजाः पादकौ-
शिकाः । तत्र मातृवो लोमलोहितनांसानि, पितृवस्तु स्नाय्वस्थिमज्जा-

मंतया तत्सहचरितान्भ्यामपि धर्मानाह । सुखाः प्रलम्भा इति । एवमप्रेषि । शाश्वतघोर-
मूढत्वेपि कथमेवां विशेषत्वमित्यत आह । तेऽमीति । अमी भूताः, परस्परव्यावृत्ताः
परस्परव्यावृत्ततया प्रतीयमानाः । एव विशेषाः इत्युच्यन्ते । तथाच परस्परव्यावृ-
त्ततया प्रतीयमानत्वमेव स्पष्टत्वं । यद्यपि तन्मात्रादावपि अस्मदादिभिः परस्पर-
व्यावृत्ततया अनुभूयमानत्वाभावेपि । योगिनां परस्परव्यावृत्ततया अनुभूयमानत्व-
सत्त्वात् अस्तिव्याप्तिः । तथापि अस्मदादिभिः परस्परव्यावृत्ततया अनुभूयमानत्वमेव
स्पष्टत्वं विवक्षितमिति बोद्धव्यमिति । एतदभिप्रायेणैव तन्मात्राणि तु अस्मदा-
दिभिः परस्परव्यावृत्तानि आनुभूयन्ते इत्यत्र अस्मदादिपदं दत्तम् । भूतानां स्पष्ट-
त्वापरपर्यायं विशेषत्वमुक्त्वा तन्मात्राणामविशेषत्वं स भवति । तन्मात्राणि त्विति ।
योगिभिः परस्परव्यावृत्ततया अनुभूयमानत्वादाह । अस्मदादिभिरिति ॥

अयमकारिकामवतारयति । विशेषाणामिति । अवान्तरविशेषं व्याप्यधर्मम् ।
व्याचष्टे । त्रिषेति । त्रिधाः त्रिविधाः । पूर्वकारिकोक्तानां तन्मात्राविरूपाणां
सूक्ष्माणां अविशेषत्वेन विशेषप्रकारान्तर्गतत्वासम्भवात् प्रकृते सूक्ष्मपदं सूक्ष्मदेहप-
तया व्याचष्टे । सूक्ष्मदेहा इति । यच्च सूक्ष्मदेहसत्त्वे प्रमाणाभावः । तस्य सूक्ष्मत्वेन
प्रत्यक्षासिद्धत्वात् छिद्राद्यभावेन च अनुमित्यसिद्धत्वात् शब्दस्य च तत्प्रतिपादक-
स्याभावात् इत्याद्याह निराकर्तुमाह । परिकल्पिता इति । अनुमिता इत्यर्थः । एवञ्च
छिद्रघरीरनिरूपणावसरे व्यक्तोक्तमिति ।

मातापितृजाः देहा इति पूर्वोक्तमनुपपज्यते । शरीरस्य पादकौशिकस्य मातापि-
तृजत्वं स्पष्टयति । तत्रेति । पदसु कोषेयु इत्यर्थः । एषां षण्णां कापुत्वं तु बुद्धित-
त्वात्कावकत्वादसिद्धोपपदेव बोध्यम् । अत्र लोमपदं लोमोपलक्षिताया त्वचो
बोधकं तेन "एतत् पादकौशिकं शरीरं त्रीणि पितृजा त्रीणि मातृजाः । अल्प्यस्नायुम-
ज्जावः पितृजाः । त्वक्मांसकचिराणि मातृजाः । इत्यदिमुस्या सह न विरोधः । त्वक्
पदं विहाय लोमपदप्रयोगस्तु त्वगिन्द्रियप्रमनिरासार्थः । प्रभूतपदस्य प्रजुरार्थकत्वस्य

न इति पट्कोशाः । प्रकृतानि महान्ति भूतानि प्रभूतानि—तैस्सह-
स्रक्षं शरीरमेको विशेषः, मातापितृजो द्वितीयः, महाभूतानि तृतीयः,
महाभूतवर्गो च घटादीनां निवेश इति ।

सूक्ष्ममातापितृजयोर्द्वयोर्विशेषमाह—“सूक्ष्मास्तेषाम्” विशेषाणां म-
न्ये ये ते “नियताः” नित्याः “मातापितृजा निवर्तन्ते” इति, रसान्ता
वा भस्मान्ता वा विहन्ता वेति ॥ १५ ॥

सूक्ष्मशरीरं विभजते—

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैराधिवासितं लिङ्गम् ॥४०॥

‘पूर्वोत्पन्नम्’ इति । “पूर्वोत्पन्नम्” प्रधानेनाऽऽदिसर्गे प्रतिपुरुषमे-
कैकमुत्पादितम् । “असक्तम्”, अव्याहतं, शिलामप्यनुविशति । “निय-
तम्” ॥ चाऽऽदिसर्गात्, आ च महाप्रलयोद्वातिष्ठते । “महदादि-
सूक्ष्मपर्यन्तम्”, महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् । एषां

निराकर्तुमाह । प्रकृतानीति । कारिकोक्तं विशेषाणां त्रिविधत्वे विवक्ष्यति । सूक्ष्म-
शरीरमेको विशेष इति । महाभूतानीति । एतेन सम्मात्राणामेतन्मते सूक्ष्मभूतवर्गं
सूचितम् । तृतीय इति । विशेष इत्यनुपपद्यते । पूर्वपूर्वप्रापि ।

नच घटपट्यादीनां पृथिव्यादिरूपमहाभूतजन्यत्वान्महाभूतत्वमावेन तेषाञ्च
घान्तघोरमूलरूपत्वेन विशेषत्वात्तेषामविभजनेन न्यूनत्वमत आह । महाभूतवर्गं
वेति । तथाच महाभूतजन्यानामपि तेषां महाभूतत्वमविरुद्धमिति तेषां महाभूते
अन्तर्भावान्न न्यूनत्वमिति भावः । नित्या इति । मोक्षपर्यन्तमव्याधिना ॥ १५ ॥
रसान्ता इति । रसा पृथिवी अन्तो येषां तथाभूता इत्यर्थः । पृथिव्यादौ रोपितानां
शरीराणां पृथिवीभावात्तेः । भस्मान्ता इति । इमक्षाने दृग्घशरीराणां भस्मान्तत्वं
बोध्यम् । विहन्ता इति । व्याघ्रादिभिः अक्षितस्य शरीरस्य विघ्नरूपेण परिणा-
मात् इत्यर्थः ।

विभजते इति । ॥ विभागो नावान्तरचर्मप्रकारेण धर्मप्रतिपादनरूपः अपि तु
समुदायात्मकस्य वस्तुनः समुदायवट्कपदार्थप्रतिपादनरूपो बोध्यः ।

व्याचष्टे । पूर्वोत्पन्नमिति । आदिसर्गे प्राथमिकसृष्टिमये । प्रतिपुरुषमिति ।
पुरुषमेवेन सूक्ष्मशरीरस्य निजत्वाङ्गीकारावश्यकत्वात् । असक्तम् सङ्गरहितम् सङ्ग-
प्रतिघात इत्याक्षयेनाह । अव्याहतमिति । अन्यथा पापाणान्तरवतिमग्न्यूक्तसूक्ष्मशरी-
रस्य पापाणानुपप्रेक्षो न स्यादित्याक्षयेनाह । शिलामपीति । नियतज्ञानस्य नित्यार्थ-
कस्य पूर्वोत्पन्नमित्यनेन विरोधः स्यादित्याक्षयेन तस्य सगंकाळमारभ्य मोक्षकालपर्यन्त-
मवस्थावित्वायं कत्वमाह । आ चादिसर्गादिति । आदिसर्गमारभ्य मोक्षपर्यन्तमि-
त्यर्थः । महदादि इत्यग्र आदिपदवाक्यानाह । महदहङ्कारेति । सूक्ष्मपदार्थमाह । ॥
चतन्मात्रानीति । एषां महदहङ्कारादिसूक्ष्मान्तानां, तथाच महदहङ्काराद्यष्टादशार्वा

तदन्वितञ्च सूक्ष्मं शरीरमिति तदपि भावैरधिवासितम् । यथा सुर-
भिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति । तस्माद्भावे-
रेवाऽधिवासितत्वासंसरति । कस्मात् पुनः प्रधानमिव महाप्रक-
येऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह—“लिङ्गम्” इति । लब्धं गच्छ-
तीति लिङ्गम्—हेतुमत्त्वेन चाऽस्य लिङ्गत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्—बुद्धिरेव साहच्यरेन्द्रिया कस्माच्च संसरति । कृतं
सूक्ष्मशरीरेणाऽप्रामाणिकेनेत्यत आह—

चित्रं यथाऽऽश्रयसृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथाच्छाया ।
तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥

“चित्रम्” इति । लिङ्गनात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो ‘लिङ्गम्’, तत्
“अनाश्रयं न तिष्ठति । जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नश्-

बुद्धिधर्मस्वाङ्गीकारात् । अतः धर्माधर्मादीनां बुद्धिधर्मत्वं तथापि सूक्ष्मशरीरस्य
संसारित्वमित्यत आह । तदन्वितञ्चेति । धर्माधर्मादिभावान्वितबुद्ध्यान्वितमित्यर्थः ।
बुद्धेः धर्माधर्मान्वितत्वेऽपि सूक्ष्मशरीरस्यापि धर्माधर्माश्रयत्वे दृष्टान्तमाह । यथा
सुरभिचम्पकेति । तथाच वस्त्रौकदेशे चम्पकसम्पर्केऽपि समस्तस्य चम्पकामोदवासि-
तत्वम् , एवमेव सूक्ष्मशरीरैकदेशवर्तिना धर्माधर्मेण सूक्ष्मशरीरस्यापि धर्माध-
र्मान्वितत्वम् । सूक्ष्मशरीरघटकानां इतरेषां बुद्धिप्रयोज्यत्वात् बुद्धिधर्मा धर्मादयस्तेषु
सूक्ष्मरूपेणावस्थिता एवेति सर्वेषामपि तेषां धर्माधर्माश्रयत्वेन सूक्ष्मशरीरस्य धर्मा-
श्रयित्वं सङ्गतमेवेति भावः । सूक्ष्मशरीरस्य महाप्रलयपर्यन्तमवस्थित्वमुक्तम्
तत्राद्याहूते । कस्मादिति । लिङ्गमितीति । तथाच प्रधानस्य नित्यत्वेन महाप्रलयेऽपि
स्थितिः स्यादेव यच्च तु विनाशित्वेन न महाप्रलयकाले स्थितिसम्भव इति भावः ।
नच सूक्ष्मशरीरस्य विनाशित्वे किम्प्रमाणमित्यत आह । हेतुमत्त्वादिति । तथाच पूर्वो-
त्पन्नमित्यनेन तस्योत्पत्तिमत्त्वप्रतिपादनात् उत्पत्तिमत्त्वस्य विनाशित्वव्याप्यत्वेन
तेन हेतुना तत्र विनाशित्वसाधनात् । ज्वंसाङ्गीकर्तुमते ज्वंसास्तनविण व्यभिचारेण
इदौ भावत्वं विशेषणं बोध्यम् ।

कारिकान्तरमवतारयितुं माघाहूते । स्यादेतदिति । सूक्ष्मशरीरेण लिङ्गशरीरास्त-
र्गतेन पञ्चतन्मात्रात्मकेन सूक्ष्मपदार्थेनेत्यर्थः । अथ प्रमाणसिद्धत्वादेव तस्य सत्त्व-
मङ्गीकार्यमित्यत आह । अप्रामाणिकेनेति ।

कारिकास्य कर्तृवाचकं लिङ्गम् स्याच्छे । लिङ्गनात् ज्ञापनादिति । प्रभावस्येति
शेषः । तथाच प्रधानसाधकत्वात् बुद्ध्यादयो लिङ्गमित्युच्यन्ते । अनाश्रितं न तिष्ठति
इति । अस्तु सूक्ष्मशरीरस्य तदाश्रयत्वमित्यत आह । जन्मप्रायणान्तराले इति ।
एकसूक्ष्मशरीरस्यागमन्तरं सूक्ष्मशरीराभ्युपगमात्पूर्वं यथाकस्मिन्काले
अनाश्रितं न तिष्ठति इत्यर्थः । तथाच तत्काले बुद्ध्यादीनां आश्रयं किञ्चिदभ्युपेयमेव
तदेव सूक्ष्मशरीरमित्यर्थः ।

अथ बुद्ध्यादीनां शरीरविशेषमनाश्रित्य तदानीं स्थितिर्न भवतीत्यत्र किम्प्रमाण-

रीराश्रिताः-प्रत्युत्पन्नपञ्चतन्मात्रवत्वे सति बुद्ध्यादित्वात्-इदं-
मानशरीरवृत्तियुद्ध्यादिवत् । “विना विशेषैः” इति, सूक्ष्मैः शरीरैरि-
त्यर्थः । आगमश्चाऽत्र भवति—

“ततः सत्यवतः कायात् पाशवत् वशङ्गतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यत्नायमः” । (भार, व. २६)

इत्यङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मशरीरत्वमुपलक्षयामि । आत्मनो निष्कर्षा-
सम्भवात्, सूक्ष्ममेव शरीरं ‘पुरुषा’, तदपि पुरि स्थूलशरीरे शेते
इति ॥ ४१ ॥

एवं सूक्ष्मशरीरास्तित्वमुपपाद्य यथा संसरति, येन हेतुना च-
तदुभयमाह—

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तकप्रसङ्गेन ।

प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥४२॥

“पुरुषार्थहेतुकम्” इति पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्तम् । “निमित्तम्”

मित्यतस्तत्रानुमानं प्रमाणमाह । पुरुषादय इति । प्रत्युत्पन्नशरीराश्रिता इति ।
उत्पन्नैकैकशरीराश्रिता इति । जन्मप्रयाणान्तराह इति शेषः । तेन न स्थूलशरी-
राश्रितत्वमादाय सिद्धसाधनं । अत्र हेतुमाह । प्रत्युत्पन्नेत्यादि । तन्मात्रसमान-
कालीनत्वे सतीत्यर्थः । बुद्ध्यादित्वमात्रस्य हेतुत्वे संग्रहमे पञ्चतन्मात्रोत्पत्तेः पूर्वं
बुद्ध्यादिषु बुद्ध्यादित्वरूपस्य हेतोः सत्त्वात्तत्र च उक्तसाध्यस्यासत्त्वाद्भयमिचारस्याप्य-
क्तो हेतोः प्रत्युत्पन्नपञ्चतन्मात्रवत्वे इति विधेयम् । तथाच तदानीं पञ्चत-
न्मात्रोत्पत्त्यभावेन उक्तहेतोस्तत्राभावात्तन्म व्यभिचार इति भावः । दृष्टान्तमाह ।
इदमनेति । स्थूलशरीरस्यैः । बुद्ध्यादित्वाद्बुद्ध्यनुकौ घटादौ व्यभिचारः स्यात्
तस्य शरीराश्रितत्वमापादात्तत्त्वमुपादानम् । विना विशेषैरिति कारिकायामकारप्रक्षे-
पमाह । विना अविशेषैरिति । ननु कानुमानमप्रोच्यते इत्याशङ्क्यामागमरूपं अनु-
कूलतर्कमाह । आगमश्चात्रेति । तत्र सूक्ष्मशरीरे । पुरुषं सत्यवतो देहं, सूक्ष्मशरीरस्य
अङ्गुष्ठमात्रपरिणामकत्वे प्रमाणाभावेन अङ्गुष्ठमात्रपदं सूक्ष्मपरतया व्याचष्टे । अङ्गुष्ठ-
मात्रत्वेनेति । ननु कस्याप्ये पुरुषपदस्य शरीरार्थकत्वे किंप्रमाणमित्यत आह । आत्मन
इति । निष्कर्षासम्भवेनेति । असङ्गस्य तस्य विभुनो वा निष्कर्षात्मक्रियाया अस-
म्भवात् पुरुषपदं सूक्ष्मशरीरपरमेवेति भावः । तस्य पुरुषपदवाच्यत्वं योगेन दर्शयति ।
तदपीति । सूक्ष्मशरीरमपीत्यर्थः । पुरि स्थूलशरीरे, तथाच स्थूलशरीरवृत्तित्वरूपस्य
योगार्थस्य सूक्ष्मशरीरसाधारणत्वमिति तस्य पुरुषपदार्थस्य युक्तमेवेति ।

कारिकान्तरमवतारयति । एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण,
संसरति पूर्वदेहं परित्यज्य देहान्तरमुपादत्ते, तथाच सूक्ष्मशरीरस्य पूर्वदेहपरित्याग-
पूर्वकदेहाभ्युपगमहेतुं तत्प्रकारश्चाहेत्यर्थः ।

पुरुषार्थहेतुकमित्यत्र पुरुषार्थो हेतुः प्रयोजको यस्य तत्पुरुषार्थहेतुकमितिरीत्या
व्याचष्टे । पुरुषार्थेनेति । भोगापवगात्मकेनेत्यर्थः । प्रयुक्तं प्रेरितम् । निमित्तनैमि-

धर्माधर्मादे, "नैमित्तिकम्" तेषु तेषु निकषेभ्यु यथाऽयं पादकौशि-
कशरीरप्रदः, स हि धर्मादिनिमित्तप्रभवः । निमित्तञ्च नैमित्तिकञ्च-
तत्र यः प्रसङ्गः प्रसक्तस्तथा "नटवद्यवतिष्ठते लिङ्गम्" सूक्ष्मश-
रीरम् । यथा हि नटस्तां तां भूमिकां विधाय परशुरामो वाऽजात-
शत्रुर्वा वत्सराजो वा भवति, एवं तत्तत्स्थूलशरीरपरिप्रदणाद्देवो
वा मनुष्यो वा पशुर्वा वनस्पतिर्वा भवति सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः ।

कुतस्तस्य पुनरस्येदं महिमेत्यत आह—“प्रकृतेर्विभुत्वयोगा-
त्” इति । तथा च पुराणम्—“वैद्यकृप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयम-
ज्जुतः” इति ॥ ४२ ॥

“निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन” इत्युक्तम्—तत्र निमित्तनैमित्तिके
विभज्यते—

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः ।

दृष्टाः करणाभयिणः कार्याभयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

“सांसिद्धिकाश्च” इति । “वैकृताः” नैमित्तिकाः, पुढस्य जात-
स्योत्तरकालदेवताराधनादिनोत्पन्नाः । “प्राकृतिकाः”, स्वाभाविका
भावाः सांसिद्धिकाः ।

चित्तेत्यत्र निमित्तपदार्थमाह । निमित्तं धर्मादीति । आदिना ज्ञानादिपरिग्रहः । नि-
मित्ताज्जातं नैमित्तिकमिति व्युत्पत्त्या नैमित्तिकपदं धर्माधर्माद्युत्पन्नस्य शरीरपरिग्रह-
स्योपलक्षकमित्याक्षेपेन नैमित्तिकपदं व्याचष्टे । तेषु तेष्विति । नैमित्तिकपदस्य
उक्तशरीरपरिग्रहार्थकत्वे हेतुमाह । स होति । उक्तशरीरपरिग्रहो होत्यर्थः । प्रसक्ति-
रिति । मज्जुरक्तिरित्यर्थः ।

व्यवतिष्ठते व्यवहरतीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । नटवदिति । उक्तं दृष्टान्तं
यिष्यत्यति । यथा होति । तां तां भूमिकां तयाविधयेपभूपादिकं, अजातशत्रुः युधि-
ष्ठिरः, वत्सराजः रत्नावलीनादिकाप्रसिद्धाः उद्भवन् ।

प्रकृतेर्विभुत्वयोगादिति कारिकाभावं व्याख्यातुमाशङ्कते । कुतस्तस्य इति । कुतो
नवा कुतस्तस्यः किंकारणक इत्यर्थः । विभुत्वयोगात् विभुत्वस्य सम्बन्धादित्यर्थः ।
वैद्यकृप्यात् समस्तजगत्स्वरूपत्वात् कार्यकारणयोरभेदात्, अन्युक्त इति । तथाच
प्रकृत्यापूरापगमाभ्यां सर्वं कार्यजातं विविधं सम्भवत्येवेति भावः ।

कारिकान्तरमवतारयति । निमित्तेति । कारिकायां सांसिद्धिकाश्चेति । अयमर्थः
करणाभयिणः करणं महत्त्वस्वरूपं आश्रयन्ते अचित्तिष्ठन्तीति करणाभयिणः धर्माद्या
भावाः सांसिद्धिका असंसिद्धिकाश्चेति द्विविधाः, ये प्राकृतिकाः ते सांसिद्धिकाः
ये स्वप्राकृतिका वैकृताः ते असंसिद्धिका इति । कौशुर्वा वैकृता नैमित्तिका
इति । उपायानुष्ठानात्मकनिमित्तप्रमवा इत्यर्थः । स्वाभाविका इति । स्वाभावो-
त्पत्तिकाश्चे उत्पन्ना इत्यर्थः । सांसिद्धिकधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यात्मकसात्त्विकभावोदा-

तथा हि-सर्गादावादिबिद्वानब्रमवान् कपिलो महामुनिर्धर्मज्ञः
नवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्रादुर्धम्वेति स्मरन्ति ।

वैकृताश्च भावा असांसिद्धिकाः, ये उपायानुष्ठानेनोत्पन्नाः, यथा
प्राचेतसप्रभृतीनां महर्षीणाम् । एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपि ।

कार्यं शरीरं तदाश्रयिणः, तस्याऽवस्थाः, कललशुद्धमांसपेशी-
करणहाद्यङ्गप्रत्यङ्गभूदाः गर्भस्थस्य, ततो निर्गतस्य घालस्य बाह्य-
कौमार्यौवनवार्धकानीति ॥ ४३ ॥

अवगतानि निमित्तनैमित्तिकानि । कतमस्य तु निमित्तस्य कत-
मनैमित्तिकमित्यत आह—

धर्मेण गमनमूर्ध्वं, गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चाऽपवर्गो, विपर्ययादित्यते बन्धः ॥ ४४ ॥

“धर्मेण गमनमूर्ध्वम्” शुभभूतिषु लोकेषु । “गमनमधस्ताद्भव-
त्यधर्मेण”, सुतलादिषु लोकेषु । “ज्ञानेन चाऽपवर्गः” । तावदेव प्र-

हरणमाह । यथेति । स्मरन्ति इति । अपि प्रसृतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभक्तिं
इत्यादिभूतिमूलकस्मृतेः । असांसिद्धिकानामुदाहरणमाह । यथा प्राचेतसप्रभृतीना-
मिति । तथाच प्राचेतसादीनां जन्मत एव धर्मादियुक्त्यविरहेण उपासनाद्यनुष्ठानेन
धर्माद्युत्पत्त्या तेषां भावानां वैकृतत्वमेव । सात्त्विकभावानां सांसिद्धिकासांसिद्धि-
रभेदेन द्विविधत्वेपि सामानां अधर्मादीनां नैमित्तिकत्वमेवास्तीत्याह । एवमि-
ति । असांसिद्धिकानीति शेषः । कारिकाप्रतुर्धमागं व्याचष्टे । कार्यमित्यादिना । यथा-
विरूपकार्याणां कलहाद्यवस्थाया अभावेन कारिकायां कार्यपदं शरीरपरमित्याह ।
कार्यं शरीरमिति । कलहाद्या इत्यप्राप्यवद्व्याख्याह । कललशुद्धमांसपेशीत्यादि । तत्र
कललं रजसा संयुक्तं जरायुपविष्टं रेतः, तच्च एकदिनेन भवति । शुद्धं शुक्लस्या-
धोभावेन शोणितस्योर्ध्वभावेनावस्थानम्, तत्र पञ्चरात्रेण भवति, मांसपेशी रक्तस-
हिताः मांसपिण्डाः, स च सप्तरात्रेण भवति । करणं अङ्गुरं, तच्च पञ्चविंशतिरात्रिषु-
गतासु भवति, अनन्तरं अङ्गानि ग्रीवाक्षिरस्कन्धपृष्ठवंशोदररूपाणि, प्रत्यङ्गानि ।
शुष्मादीनि च जायन्ते । एताः पूर्वोक्ताः सर्वा अवस्थाः गर्भस्थ भवन्तीत्याह ।
गर्भस्थस्येति । गर्भकालीनावस्थाः प्रतिपाद्य उत्तरकालीनाः ताः प्रतिपादयति । ततो
निर्गतस्येति । ततः गर्भात् । बाह्यस्य स्पष्टशब्दोच्चारणात् पूर्वावस्था । कौमारं ब्र-
भूद्गमात् पूर्वावस्था । बौध्मं इन्द्रियप्राप्त्यावस्था । वार्धकं इन्द्रियाणां क्षीणावस्था ।
तथाचोक्तरीत्या वैकृतानां भावानां करणाश्रित्यं कार्याश्रित्यं च दृष्टमेवेत्यर्थः ।

कारिकान्तरमवसारयति । अवगतानीति । निमित्तस्य धर्मादिरूपस्य, नैमित्तिकं
कार्यम् ।

ऊर्ध्वस्थस्य विवरणं शुभभूतिषु लोकेष्विति । एतेषां लोकानां ऊर्ध्वत्वं च पुराणा-
दिभ्योऽजगन्तव्यम् । अधस्तादित्यस्यार्थः सुतलादिष्विति । ज्ञानेन सत्त्वपुरुषाभ्य-
ताप्रत्ययेन साक्षात्कारात्मकेन, अपवर्गः मोक्षः, प्रकृतेर्नित्यतया प्रकृतिपुरुषभेदयो

कृतिर्भोगमारमते न यावद्विवेकव्यतिर् करोति । अथ विवेकव्यतिस्तौ
सत्यां कृतकृत्यतया विवेकव्यतिमन्तं पुरुषं प्रति निवर्तते यथाऽहुः-

“विवेकव्यतिपर्यन्तं ज्ञेयं प्रकृतिचेष्टितम्” इति ॥

“विपर्ययात्” अतस्त्वज्ञानात् “इष्यते बन्धः” ॥

स च त्रिविधः-प्राकृतिको वैकृतिको दक्षिणकश्चेति । तत्र प्रकृ-
तावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको बन्धः, यः पुराणे प्रकृति
लयान् प्रत्युच्यते ।

“पूर्णं शतसहस्रं हि तिष्ठन्त्यभ्यक्तचिन्तकाः” इति ॥

वैकारिको बन्धस्तेषां ये विकारानेव भूतेन्द्रियादङ्कारबुद्धीः पुरु-
षधियोपासते, तान् प्रतीवमुच्यते-

“इह मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियाचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु भूतं पूर्णं, सहस्रं त्वामिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।”

“ते खल्वमी विवेका येषां वैकृतिको बन्धः” इति । इष्टापूर्तेन

स्त्यपि कुतो न बन्धः इत्याशङ्क्यामाह । तावदेवेति । आरमते पुरुषभोगं जनयति ।
कृतकृत्यतया अपवर्गात्मकस्य मुख्यकृत्यस्य कृतत्वेन, तथाच भोगापवर्गात्मकस्याना-
गतावस्थस्य पुरुषार्थस्यैव प्रवर्तकत्वेन उक्तस्येते उभयोरपि निष्पन्नत्वेनानागतत्व-
स्याकत्वाभावाच्च प्रकृतेः प्रवृत्तिरिति भावः । उक्तार्थे प्रमाणमाह । विवेकव्यतिपर्य-
न्तमिति । विपर्ययादित्यस्यार्थमाह । अतस्त्वज्ञानादिति ।

बन्धं विमज्जते । स च त्रिविध इति । प्राकृतिकबन्धस्य स्वरूपमाह । तत्रेति । तेषु
मध्ये इत्यर्थः । प्रकृतावात्मज्ञानादिति । आत्मत्वेन प्रकृतिविशेष्यकज्ञानादित्यर्थः ।
प्रकृतिमुपासते पुरुषबुद्धेति शेषः । प्रकृतिख्यान् प्रकृतौ लब्धे येषां तान् प्रतीत्यर्थः ।
उक्तार्थे पुराणमाह । पूर्णं शतसहस्रं त्विति । मन्वन्तराणामिति शेषः । प्राकृतिकब-
न्धस्य स्वरूपं प्रदर्श्य वैकृतिकस्य स्वरूपमाह । वैकारिको बन्ध इति । इन्द्रियचि-
न्तकाः इन्द्रियाणां आत्मबुद्धोपासकाः । भौतिकाः आत्मबुद्ध्या भूतोपासकाः, जा-
मिमानिकाः आत्मबुद्ध्या महद्भारोपासकाः, बौद्धाः आत्मबुद्ध्या महत्सर्वोपासकाः,
विगतज्वराः विगतबुद्धज्वराः, वैकृतिकबन्धवतां भुक्तिप्रसिद्धं संज्ञान्तरमाह । विवे-
का इति । अत्र च इन्द्रियाद्यपेक्षया अमिमानादीनां अल्पकत्वेन तेषां आत्मबुद्धोपा-
सकस्य अधिककत्वस्य बोध्यम् । तृतीयबन्धस्वरूपमाह । इष्टापूर्तेनेति । इष्टं वागादि,
आपूर्तं वापीकृतदागादि तत्त्वम् इत्यर्थः । दक्षिणक इति । उक्तस्य वागादेः
दक्षिणासम्बद्धत्वात् तत्कारिणां दक्षिणमार्गामित्यारब्ध दक्षिणक इति उक्तबन्ध-
स्यानुगुणमेवामिधानमिति । यत्तु वागादिषु शरीरादिभ्यो भेदेनारमज्ञानवत् एवा-
विकारितया दक्षिणपर्ययाद्विक्तो बन्ध इत्यनेन आत्मज्ञानाभाववत् पथ बन्धो भवती-
त्युक्तिर्न युक्ता उक्तवागादिकर्तुरात्मज्ञानवत्त्वात् तस्य च दक्षिणकबन्धजननादि-
त्याशङ्क्यामाह । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो ह्येति । असङ्कत्वाकर्तृत्वादिरूपपुरुषतत्त्वानभिज्ञ

दाक्षिणिकः । पुरुषतत्त्वानामिहो हीष्टापूर्तकारी कामोपहतमना वध्यते इति ॥ ४४ ॥

वैराग्यात् प्रकृतिलयः, संसारो भवति राजसाद्रागात् ।
ऐश्वर्यादविघातो, विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

"वैराग्यात् प्रकृतिलयः" इति । पुरुषतत्त्वानामिहस्य वैराग्यमा-
त्रात् प्रकृतिलयः, प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिमहदहङ्कारभूतेन्द्रियाणि गृह्य-
न्ति, तेष्वामबुध्योपास्यमानेषु लयः । कालान्तरेण च पुनराविर्भवति ।

"संसारो भवति राजसाद्रागात्" इति । 'राजसात्' इत्यनेन
रजसो दुःखहेतुत्वात् संसारस्य दुःखहेतुता सूचिता ।

"ऐश्वर्यादविघातः" इति । इच्छायाः । ईश्वरो हि यदेवेच्छति
तदेव करोति । "विपर्ययात्"—अनैश्वर्यात्, "तद्विपर्यासः"—सर्व-
त्रेच्छाविघात इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इत्यर्थः । तथाचोक्तयागाधिकृत्य शरीराद्यपेक्षया पुनस्तत्र भेदग्रहेऽपि शुचापेक्षया भेद-
ग्रहो नास्त्येवेति तस्यपुरुषान्पतासमातिरूपज्ञानाभाववत् इष्टापूर्तकारिणः दाक्षिण-
को बन्धः सङ्गत एव । इष्टापूर्तकारिणः पुरुषतत्त्वानामिहस्ये प्रमाणमाह । कामोपह-
तमना इति । कामेन स्वर्गादिकामनया, यन्मन्त्रान्तं मनो यस्य तथाभूता तथाच
स्वर्गादिकामनावत् एव यागाधिकारित्येन कामनायाः बुद्धिधर्मत्वेनात्मनि तज्ज्ञा-
नस्य विवेकाग्रहमिच्छतया यागाद्यधिकारिणः तत्त्वानामिहस्ये स्पष्टमेव ।

धर्माधर्मज्ञानाज्ञानरूपस्य बुद्धिधर्मस्तुष्टयस्य कार्यं प्रतिपाद्य सम्प्रति अवशिष्टा-
नां वैराग्यावैराग्यनैश्वर्यानिश्वर्याणां तथाह कारिकायां वैराग्यादिति ।

तत्त्वज्ञानिनाः वैराग्यस्य प्रकृतिलयसाधनत्वाभावाद्वाह । पुरुषतत्त्वानामिहस्ये-
न । वैराग्यमात्रादिति । मात्रपदेन पुरुषतत्त्वजिज्ञासाव्यवच्छेदः ।

वैराग्यसत्यं प्रकृतिमात्मत्वेन उपासमानानां यथा प्रकृतिलयो भवति एवमेव बुद्धय-
दीनात्मत्वेनोपसमानानां बुद्ध्यादावपि लभो भवत्येव, उक्तवद्वा मन्त्रस्तराणीत्यादिपु-
राणवचनात् तथा च वैराग्यात्प्रकृतिमात्रलयाभिधानमसङ्गतमित्यत आह । प्रकृति-
ग्रहणेनेति । प्रकृतिपदेनेत्यर्थः । कालान्तरेनेति । दस मन्त्रस्तरादिरूपपूर्वककालान-
न्तरमित्यर्थः ।

सम्प्रति वैराग्यप्रतिपक्षभूतस्य रागस्य कार्यमाह । संसार इति । रागस्य राज-
सत्वं सिद्धमेवेति तदुपादानं नातिप्रयोजनकमित्यत आह । राजसादित्यनेनेति ।

अविघातः कस्य भवतीत्याहङ्गायामाह । इच्छाया इति । गमनप्रतिवन्धकसत्त्वे
गमनाभावरूपस्य विघातस्य इच्छायां गमनासम्भवेनासम्भवात् प्रकृतेऽविघातपदार्थं
सूचयन्माह । ईश्वरो हीति । समर्थे इत्यर्थः । तदेव करोतीति । कृत्वा तदेव साधयती-
त्यर्थः । सर्वत्रेति । यद्यपि अजिमाद्यष्टविधैश्वर्याभाववतामस्माकं भोजनादीच्छासत्त्वे
तस्या विघातो न भवति इति सर्वत्रेच्छाविघातः अनौश्वर्यस्य भवतीत्युचिः न सङ्ग-
च्छते । तथापि सर्वसामर्थ्याभावे भोजनादीच्छासत्त्वे तस्या अपि विघातो भवत्येवेति ।

बुद्धिधर्मान् धर्मादीनष्टौ भावान् समासव्यासाभ्यां सुमुक्षु-
णां हेयोपादेयान् दर्शयितुं प्रथमं तावत् समासमाह—

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।

गुणवैषम्यविमर्दात्, तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥४६॥

“एषः” इति । प्रतीयते ऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिः, तस्य सर्गः ।
तत्र—“विपर्ययः”—अज्ञानमविद्या, साऽपि बुद्धिधर्मः । “अशक्तिः”
अपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव । “तुष्टिसिद्धौ” अपि वक्ष्य-
माणलक्षणे बुद्धिधर्माविवेकः । तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगं सप्ता-
नाञ्च धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः, सिद्धौ च ज्ञानस्येति ।

व्यासमाह—“तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत्” इति । कस्मात् ?
“गुणवैषम्यविमर्दात्” इति । गुणानां वैषम्यम्—एकैकस्याऽधिक-
कारिकान्तरमवतारयति । धर्मादीनिति । आदिना अधमज्ञानाज्ञानवैराग्यादौ रा-

गवैश्वर्यानेश्वर्याणां परिग्रहः । भावान् पदार्थान्, समासव्यासाभ्यां संक्षेपविस्ताराभ्या-
म्, हेयोपादेयानिति । अधर्मादयः सुमुक्षुणा हेयाः धर्मादयस्तु सात्त्विका उपादेयाः ।

प्रत्ययपदस्य बुद्धिरूपार्थकत्वं दर्शयितुं अवयवार्थमाह । प्रतीयतेऽनेनेति । प्रती-
यते निश्चीयते, अध्यवसायरूपस्य निश्चयस्य बुद्धिधर्मत्वेन बुद्धिजन्यत्वात् । विपर्य-
यशब्दार्थस्य सप्रतियोगिकत्वेन तत्प्रतियोगिनं दर्शयन्नाह । अज्ञानमिति । ज्ञानभा-
वरूपस्याज्ञानस्य बुद्धिकार्यत्वासम्भवात्प्रकृते अज्ञानपदं विपरीतज्ञानार्थकमित्या-
शयेनाह । अविरोति । अर्नस्याशुचिदुःखावात्मसु नित्यशुचिसुखात्मसु यतिरविद्या
इत्यादौ विपरीतज्ञानस्मैवाविद्यापदार्थत्वप्रतिपादनात् । सा च बुद्धिधर्म इति ।
तामसमस्माद्विपर्ययत्वमिति कारिकाशेन अज्ञानस्य तामसबुद्धिधर्मत्वस्य पूर्वं प्रति-
पादितत्वात् । पूर्वं विपर्ययस्य बुद्धिधर्मत्वं प्रदर्श्य अशक्तेरपि बुद्धिधर्मत्वं दर्शयति ।
अशक्तिरपीति । अध्यवसायात्मकव्यापारजननेऽसामर्थ्यमित्यर्थः । नचालोचनसङ्कल्पा-
भिमानेषु सत्सु अध्यवसायस्यावयवभाषित्वेन कथं बुद्धेरुक्तव्यापारजननेऽसामर्थ्य-
मित्याशङ्क्यामाह । करणनैक्यहेतुकेति । करणार्थं त्रयोदशप्रकाराणां नैकत्वं दूषि-
तत्वं तदेव हेतुर्यस्या एवम्भूता इत्यर्थः । तथाच वक्ष्यमाणवाचिर्वादिकरणनैक्यसत्ये
आलोचनादीनामेवाव्युत्पत्त्या च अध्यवसायकव्यापारोत्पादनसामर्थ्यं प्रकृतैः सम्भ-
वतीति भावः । तुष्टिसिद्धयोः बुद्धिधर्मत्वं दर्शयति । तुष्टिसिद्धौ इति । वक्ष्यमाणे
इति । अविमकारिकावामिति शेषः । ननु गुणव्यादिभावानां धर्मादिरूपस्याभावेन
बुद्धिधर्मानष्टौ भावान् समासव्यासाभ्यामाहेत्युचिरसङ्गतेत्याशङ्क्यं निरसितुं गुणव्या-
दीनामग्रीवावन्तर्भावमाह । विपर्ययाशक्तितुष्टिष्विति । यथायोगं सप्तावामिति । तथाहि
विपर्यये अविद्यारूपे अज्ञानत्वान्तर्भावः स्पष्ट एव । कार्यकारणबोरभेदेन अशक्तौ अधर्मा-
वैराग्यानेश्वर्याणां, तुष्टौ च धर्मवैराग्यैश्वर्याणामन्तर्भावः ।

व्यासप्रतिपादकत्वेन कारिकार्थं व्याख्यातुमाह । व्यासमाहेति । बुद्धिधर्माणा-
मिति शेषः । व्यासः विस्तरः । ननु कथमेकस्मात्प्रकृतादेतावन्ति कार्याणि इत्या-
शङ्कते । कस्मादिति । समावष्टे गुणवैषम्येति । वैषम्यपदार्थमाह । ऐकैकस्येति ।

लता द्वयोर्द्वयोर्वा, एकैकस्य न्यूनबलता द्वयोर्द्वयोर्वा, ते च न्यूनाधिक्ये मन्दमन्याविमात्रतया यथाकार्यमुपशीयेते । तदिदं गुणानां वैयर्थ्यम्, तेनोपमर्दः, एकैकस्य न्यूनबलस्य द्वयोर्द्वयोर्वाऽभिभवः । तस्मात्तस्य भेदाः पञ्चाशदिति ।

तानेष पञ्चाशद्भेदान् गणयति—

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।

अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥

“पञ्च” इति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासङ्गं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसङ्घकाः पञ्च विपर्ययाविशेषाः । विपर्ययप्रमथानामप्यस्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात् ।

यद्वा—यदविद्यया-विपर्ययेणाऽवधार्यते वस्तु, अस्मितादयस्त-

न्यूनबलतेति । यद्यपि द्वयोर्द्वयोरधिकबलतायां एकैकस्य न्यूनबलता सिद्धैव, तथापि कचित्काये एकैकस्य न्यूनबलता प्रयोजिका क्वचित्च द्वयोरधिकबलतेति चोतवित् प्रयगमिधामम् । ननु न्यूनाधिक्ये गुणानां कथं प्रत्येतस्ये इत्याक्षङ्क्यामाह । त चेति । मन्दा भूतया, मन्दा नात्यन्तया नात्यधिका, एवमधिका मात्रा येषां तयामृतकार्यानुसारेण गुणानां न्यूनाधिक्येऽवगन्तव्ये, तथाच कार्ये अधिकदुःखदर्शने रजोगुणस्वाधिक्यसद्वगन्तव्यमित्यादिरीत्या गुणानां न्यूनाधिक्ये बोध्ये इति भावः । द्वयोर्द्वयोर्वेति । न्यूनबलस्येति न्यूनबलबोरिति विमल्लिखिपरिणामेनानुपपद्यते । उपसहरति । तस्मादिति । तस्येति । शुद्धिसर्गस्येत्यर्थः ।

कारिकान्तरमवतारयति । तानेवेति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः श्लेशाः । इति शोगसूत्रे श्लेशपदस्य विपर्ययार्थकत्वं भाष्यकृतोक्तमिति । तदनुसारेण विपर्ययस्य पञ्चविधत्वमाह । अविद्यास्मितेति । अविद्यादीनां पञ्चानां नामान्तराण्यमाह । तमो मोहति । यथासंख्यमविद्यादीनां पृताति नामानि । विपर्ययविशेषा इति । सुषुक्ष्णां हेयभूता विपर्यया इत्यर्थः । उक्तविपर्ययाणामेव क्लेशसूक्तत्वात् । एतेन अविद्यारूपस्य अतस्मिंस्त्वशुब्रह्मात्मकस्य विपर्ययस्य शुक्तिरजतादिविपर्ययेऽपि सत्त्वेन तस्याविमज्जनाच्च न्यूनत्वे । ननुस्मितादीनां विपर्ययरूपत्वं न सम्भवति अनात्मसु आत्मसुद्वैरेषोक्तस्येति अविद्यारूपस्येन पृतादृष्टत्वाविद्यात्वस्य अहमस्मीत्याकारकामितानितारूपास्मितायां रागादौ आभावात् इत्याक्षङ्क्या निरासायाह । विपर्ययप्रमथानामपीति । तथा चास्मितादीनां विपर्ययरूपत्वाभावेऽपि विपर्ययजन्मत्वात् कार्यकारणबोधाभेदात् विपर्ययत्वोपचारात् विपर्ययत्वव्यवहार इति भावः ।

ननु नैतत्सम्भवति कार्यकारणयोरभेदात् अस्मितादीनामपि विपर्ययत्वमिति । उपादानोपादेययोरेवामेदाङ्गीकारेण विपर्ययस्य चास्मितादिषु निमित्तकारणत्वेनोपादाकत्वचिरद्वेणास्मितादिभिः सहाविद्याया अभेदासम्भवात् इत्यत आह । यद्वेति । यद्वस्तु अविद्यया तमोरूपया, विपर्ययेण वैपरीत्येन, अवधार्यते, अस्मितादयस्तत्त्व-

स्वभावाः सन्तस्तदभिनिविशन्ते । अत एव 'पञ्चपैर्वाऽविद्या' इत्याह
भगवान् वार्यगण्यः ।

सम्प्रति पञ्चानां विपर्ययभेदानामवान्तरभेदमाह—

भेदस्तमसोऽष्टविधा मोहस्य च, दशविधा महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा, तथा भवत्यन्वतामिस्रः ॥ ४८ ॥

“भेदः” इति । भेदस्तमसोऽविद्याया अष्टविधाः । अष्टस्वल्पकम-
बहुभारपञ्चतन्मात्रेभ्यनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः, अष्टविधविषय-
स्वाप्तव्याऽष्टविधत्वम् ॥

भावाः सन्तः सत् अभिनिविशन्ते विषयीकुर्वन्ति । तथा चास्मिन्तरीनां अविद्योपा-
दानकत्वविरहेऽपि तद्विषयविषयत्वेनाविनाभावान्तेषु विपर्ययस्वोपचारः ॥ भावाः ।
अत्रैव विषये पूर्वोक्तसम्प्रतिमाह । अत एवेति । पञ्चपैर्वा पञ्चप्रकारा इत्यर्थः ।
वार्यगण्यः तदाख्यः साहचर्याचार्यः । ‘तमो मोहो महामोहो तामिस्रो ज्ञानवशेऽक्षः ।
अविद्या पञ्चपैर्वा प्रादुर्भूता महात्मनः । इत्यादि विष्णुपुराणवचनमपि उक्तार्थे
प्रमाणमनुसन्धेयम् । कारिकायां विपर्ययस्य पञ्च प्रकारानुक्तत्वा अक्षर्यः प्रकारानाह ।
अत्रन्वयस्यैव चेति । ननु रोगाद्विकृतानामक्षकीनां रोगसमस्तस्यैव कथं कथं
विशतिषाऽक्षकित्वमाह । करणवैकल्यादिति । करणानां चक्षुरादीनां यद्वैकल्यं
अन्धत्वादित्येवं तस्मात् अष्टविधविशतिप्रकारा अक्षकित्वार्थः । एतच्चाद्ये कौशुल्या
स्फुटीभविष्यति । सुष्टेः प्रकारानाह । अथेति । सिद्धेः प्रकारानाह । अष्टेति । अथात्र
एतेषां सर्वेषां भेदने पञ्चाक्षर संख्याकाः प्रकारा भवन्तीति पूर्वोक्तं तस्य तु भेदास्तु
पञ्चाशदित्युपपन्नमेवेति ।

कारिकान्तरमवतारयति । सम्प्रतीति । अविद्याया अष्टविधविषयत्वेन अष्टविधत्वं
दर्शयितुं अष्टसंख्याकान् तद्विषयानाह । अष्टस्त्विति । अनात्मस्त्विति । तथाचानात्मसु
आत्मबुद्धिरेवाविद्या अनात्मनामष्टविधत्वेन साहचर्यबुद्धेरपि अष्टविधत्वात् अविद्याया
अष्टविधत्वमिति । ननु नित्यमाशुचिदुःखानात्मसु नित्यमाशुचिसुखात्मव्यतिरिक्ता ।
इति योगसूत्रे अनित्ये नित्यबुद्धिः अशुचौ शुचिबुद्धिः दुःखे सुखबुद्धिरपि अविद्या परे-
नोक्ता तथापि उक्तबुद्धीनामप्यनात्मसु आत्मबुद्धिरूपत्वमेव । यतो हि प्रकृत्यादीनां
परिणामित्वेन नित्यत्वभावात् आत्मन एव नित्यरूपतया अनित्ये नित्यबुद्धेः अना-
त्मसु आत्मबुद्धिरूपत्वं व्यक्तमेव एवं पुरुषस्यासङ्गतत्वा दोषरहितत्वेन शुचित्वात्
इतरेषां अशुचित्वात् अशुचौ शुचिबुद्धिरपि अनात्मनि आत्मबुद्धिरेव एवं आत्मनो
निर्बुद्धत्वेन इतरेषां च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकतया दुःखरूपत्वेन दुःखे सुखबुद्धेरपि
अनात्मसु आत्मबुद्धिरूपतौ उक्तसूत्रे सुखपदस्य दुःखमिन्द्रियकत्वात् तस्मात्सुन्दरं
अनात्मसु आत्मबुद्धिरित्येति । अत्र यद्यपि पञ्चमहामृतैव्वचननात्मसु आत्मबुद्धेः अवि-
द्यात्वात् तस्या त्रयोदशविधत्वमेव वस्तुमुक्तिं न त्वष्टविधत्वं, तथापि सुसुक्ष्मां देयो-
पादेयानां विरूपणीयत्वेन पञ्चमहामृतात्मकेषु क्षीरादिषु आत्मत्वानिमित्तानां
सुसुक्ष्मत्वासम्भवात् अष्टविद्यानामेवात्र परिगणनं कृतमिति ।

“मोहस्य च” इति, अत्राऽप्यष्टविधो भेदश्चकारेणाऽनुषङ्गते । देवा अष्टविधमैश्वर्यमासाद्याऽमृतत्वाभिमानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतकर्ममिमन्वन्ते, खेयमस्मिता मोहोऽष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविधः ।

“दशविधो महामोहः” इति । शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु राग आसक्तिर्महामोहः, स च दशविधविषयत्वादष्टविधः ।

“तामिस्रः—” द्वेषः “अष्टादशधा”, शब्दादयो दश विषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यमवधिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनीयम्, तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः, ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्पररूपोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाऽणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति शब्दादिभिर्दर्शयिः सहाऽणिमाद्यष्टकमष्टादशधेति, तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति ।

“तथा भवत्यन्धतामिस्रः” । अभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः । तथेय-

मोहस्य चेत्यत्र तद्विधावाचकपदाभावात् पूर्वोक्ताष्टविधो भेदः इत्यनुपपन्नोपमित्याह । अत्रापीति । मोहस्य अष्टविधत्वं दर्शयितुमाह । देवा हीति । अष्टविधमिति । अणिमाकविमादिपूर्वोक्तमष्टप्रकारमित्यर्थः । अमृतत्वाभिमानिनः वयममृता इत्याकारकमिमानवन्त इत्यर्थः । यद्यपि मनुष्यादीनामप्यष्टैश्वर्यसिद्धिः योगादिना सम्भवति । तथापि देवानां जन्मत एवैश्वर्यवत्त्वेन तेषामेवैश्वर्यं अमृतत्वाभिमाक सम्भवति । मनुष्यादीनामैश्वर्यस्य उपायाद्यनुष्ठानेनोत्पन्नतया उत्पत्तिमत्त्वेदेतुषा तेषु विनाशित्वनिश्चयेन तेषाममृतत्वाभिमानो न सम्भवत्येवेति देवानामेवात्रोपादानं कृतम् । साक्षतिकं विषयम्, तथाचोक्तानिमाद्यष्टविषयकः साक्षतिकत्वाभिमान एव अस्मितापरपर्यायो मोह इत्यर्थः । एवं च ऐश्वर्यस्य अष्टविधत्वादस्मितापरपर्यायस्य मोहस्याप्यष्टविधत्वमिति । महामोहस्य दशविधत्वं दर्शयितुमाह । शब्दादिव्यति । आदिना स्पर्शरूपरसगन्धानां परिग्रहः । त्रिव्यादिव्यतयेति । दिव्याः देवगोत्र्याः अविद्याः भौमाः, रजनीयेषु इष्टसाधनेषु यो रागः आसक्तिः स एव महामोह इत्यर्थः । तस्य दशविधत्वं दर्शयति । दशविधविषयत्वादिति ।

तामिस्रशब्दार्थमाह । द्वेष इति । द्वेषस्याष्टादशधात्वं दर्शयति । शब्दादयो दश विषया इति । स्वरूपत इति साक्षादित्यर्थः । स्वरूपतस्तमात्रेणेति यावत् । शब्दादीनां रजनीयत्वात् तत्र द्वेषविषयत्वं कथं इत्याशङ्क्यां द्वेषविषयत्वं दर्शयति । ते चेति । परस्पररूपोपहन्यमानाः अन्वोन्मं निवर्त्यमानाः । स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीत्यभिप्रेयान्वयः । न केवलं परस्पररूपोपहन्यमानानां शब्दादीनामेव कोपनीयत्वं अपि तु तदुपायभूताभिमानीमादीनामपीत्याह । तदुपायाश्चेति । कोपनीयाः अनिष्टसाधनाः । अभिनिवेशस्यान्धतामिस्रापरपर्यायतायाः पूर्वमुक्तत्वेन अभिनिवेशपदार्थमाह । अभिनिवेशश्चास इति । अन्धतामिस्रसंज्ञावोचकपदस्य कारिकायामभावेन

नेनाष्टादशधेत्यनुपज्यते । देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः—'घाब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाऽणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मोपधानिपत' इति विभ्यति । तद्विदं मयमभिनिवेशोऽन्धतामिहोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति ।

सोऽयं पञ्चविधविकल्पो विपर्ययोऽध्वान्तरभेदाद्वापष्टिरिति ॥

तदेवं पञ्च विपर्ययभेदानुक्त्वाऽष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह—

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययान्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

"एकादश"—इति । इन्द्रियवधस्य ग्रहो बुद्धिवधहेतुत्वेन, न त्वशक्तिभेदपूरणत्वेन । एकादशेन्द्रियवधाः—

वाधिर्यं कुपिताऽन्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्यपक्वत्वे क्लेशादावर्तमन्दता ॥

यथासङ्ख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः । एतावत्येव तु तदे-

अष्टादशधेत्यस्यानुपक्रममाह । तथेत्यनेनेति । अन्तिमशुक्लरूपस्य त्रासस्य अष्टादशावर्तं दर्शयितुं तस्य अष्टादशविषयानाह । देवाः खल्वित्यादिना । उपपानिपत विनाशिता भवेयुः । एवं प्रकारं यद्वचं तदेवान्धतामिह इत्यर्थः । अणिमाद्यष्टैश्वर्यविषयकत्वात् दिव्यादिव्यभेदेन वक्षविषयशब्दाद्विषयकत्वाच्चाष्टादशप्रकारोपमन्धतामिह इत्यभिप्रायः । तदेवं रीत्या सर्वेषां विपर्ययविशेषाणां मेलनेन द्वापष्टिभेदो विपर्ययो ज्ञायत इत्याह । सोयमिति ।

विपर्ययाशक्तिरुष्टिसिद्धयाख्य इति कारिकायां विपर्ययोत्तरं अशक्तैः क्रमप्राप्तया विपर्ययाध्वान्तरभेदनिरूपणावन्तरं अशक्तेरध्वान्तरभेदोपदर्शिकां कारिकामवतारयति । तदेवमिति ।

इन्द्रियवधोपरुपस्य इन्द्रियवधस्य इन्द्रियवधमत्वेन तस्य बुद्धिवधमत्वं इत्याह । नानिराकर्तुमाह । इन्द्रियवधस्येति । ग्रहः ग्रहणं । बुद्धिवधहेतुत्वेनेति । इन्द्रियवधस्येत्यनुपज्यते । तथाच इन्द्रियवधा इत्यस्य इन्द्रियवधहेतुका बुद्धिवधा इत्यर्थः । एकादशेन्द्रियवधा इति । इन्द्रियाणां एकादसत्वात्, तानेवेन्द्रियवधानाह । वाधिर्यमित्यादिना । वाधिर्यं श्रोत्रेन्द्रियवधरूपः प्रसिद्ध एव । कुपिता जयं च त्वगिन्द्रियवधः क्रुद्धाखयोरग्रे त्वगिन्द्रियेण प्रत्यक्षाजननात् । तथाहि आयुर्वेदे क्रुद्धक्षणावसरे 'वाहः कण्डूस्त्वचि स्वापः' इत्यादिना त्वगिन्द्रियस्य सुप्तत्वं प्रत्यक्षाजनकस्वरूपमुक्तम् । जडता रसनेन्द्रियवधोपः । जिघ्रता प्राप्तेन्द्रियवधोपः । एताव पञ्चज्ञानेन्द्रियवधानुक्त्वा कर्मेन्द्रियवधानाह । मूकतेति । कौण्यं हस्तवधोपः । पक्वत्वं पादवधोपः । उदावर्तः पुटेन्द्रियवधोपः, अस्मिन्नरोगे मूत्रपुरीषादीनां कुच्छेनाद्योगतिर्भवात् अतिथेगे सु च भवत्येव । मनोदोषमाह । मन्दतेति । प्रमाद इत्यर्थः । एतावत्येव एतावत्संख्याका एव, तदेतुका इन्द्रियवधहेतुका, स्वम्यापारे अशक्तवसायात्मके बुद्धेर्भवति । तथा च इन्द्रियेषु वाधिर्वादिशेषसत्ये द्वारभूतैरिन्द्रियैरुद्दिष्टे विषये तत्तद्विषये सङ्ख्याभि-

तुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति । तथा चैकादशहेतुकत्वादेका-
दशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामाना-
धिकरण्यम् ।

तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूपतोऽशक्तीरा-
ह—“सह बुद्धिवधैः” इति । कति बुद्धेः स्वरूपतो वधा इत्यत आह
“सप्तदश वधा बुद्धेः” । कुतः ? “विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ।” तुष्टयो
नवधेति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणास्रवधा भवन्ति, एवं सिद्धयोऽष्टा-
विति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणादष्टौ भवन्तीति ॥

मानयोरभावेन अध्यवसायोपि न भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां ध्वरूपाया अशक्तेरि-
न्द्रियधर्मत्वेन बुद्धिधर्मत्वं इत्याशङ्कयामाह । हेतुहेतुमतोरिति । कार्यकाश्यो-
क्त्यर्थः ।

स्वरूपत इति । स्वोपदोषहेतुकेत्यर्थः । तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययात् बुद्धिवधानां
सप्तदशधात्वं प्रदर्शयति । तुष्टयो नवधेति । तुष्टीनां नवधात्वं च अग्रे विशदो भवि-
ष्यति । ननु तुष्टीनां नवधात्वेपि तद्विपर्ययाणां नवधात्वं कथमित्याशङ्कयामाह ।
तन्निरूपणादिति । तैस्तुष्टिभेदैः निरूपणादित्यर्थः । तथा च तुष्ट्यवसान्तरविशेषाणां
प्रतिषेध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतिवक्ष्यामास्य भेदेन तन्निरूपकाणां व्यतिरेकाणां बुद्धि-
कस्यात्मकानामपि भेदः विधांच एव ।

नास्ति प्रचानमिति प्रतीतिरसुवर्णानाम्नी प्रथमा अतुष्टिः । एवं नास्ति महत्त्व-
मिति प्रतीतिरनिष्ठानाम्नी द्वितीया । नास्त्यहङ्कार इति प्रतीतिर्मनोज्ञानाम्नी तृती-
या । नैव सन्ति तन्मात्राणि भूताकाशादीनि चेति प्रतीतिरहृष्टिनाम्नी चतुर्थी ।
घनाज्जनप्रवृत्तिरपरानाम्नी पञ्चमी । रक्षणप्रवृत्तिः सुपरानाम्नी षष्ठी । तत्क्षयदोषमपश्यतः
प्रतिपत्तिरसुनेत्रानाम्नी सप्तमी । भोगासक्तिवसुनाडिका चाम्नी अष्टमी । हिंसादिदोष-
मपश्यतो भोगे प्रवृत्तिरनुचामान्मसिकानाम्नी नवमी इति तुष्टेर्विपर्ययास्रव तुष्टयो न-
वन्तीति भावः । एवं सिद्धिविपर्ययादसिद्धयोऽष्टौ भवन्ति । तथाहि अध्ययनेन विना
यत्कश्चित्तत्वाविर्भावः अतारमित्याख्या प्रथमा । अभ्यार्यशब्दश्रवणाज्जायमानं ज्ञान-
मशब्दः यथाशास्त्राध्ययनानुत्पद्यत्वादमुत्तारमित्याख्या द्वितीया । आगमाविरो-
ध्यहने विना जायमानं ज्ञानमन्तारतारमित्याख्या तृतीया । असुहृद्वाचस्पदेवाज्जाय-
मानं विपरीतज्ञानमरम्यकं तदाख्या चतुर्थी । दानादिनाऽपरितुष्टाद्गुरोस्तत्पन्नं वास-
नानुच्छेदकं ज्ञानं असद्भामुवितमिति पञ्चमी । आध्यात्मिकदुःखानिमृत्तत्वापि
संसारेऽनुद्वेगात् अजिज्ञासाऽप्रमोदमिति षष्ठी । आधिभौतिकदुःखानिमृत्तत्वापि
संसारेऽनुद्वेगादजिज्ञासाऽमुदितचाम्नी सप्तमी । आधिदैविकदुःखानिमृत्तत्वापि संसा-
रेऽनुद्वेगादजिज्ञासा अमोदमानचाम्नी अष्टमीत्यष्टौ असिद्धयः । उक्तनवतुष्टिविपर्य-
यास्रव मिलित्वा सप्तदश, ते एकादशेन्द्रियवधास्रव मिलित्वा अष्टाविंशतिभेदा अशक्ति-
रिति । तथाचोक्तस्याणां तुष्टिसिद्धिप्रतिषेधकाणां बुद्धिवैकल्यरूपाणां अतुष्टयसि-
द्धीनां सप्तदशसंख्येन स्ववैकल्यहेतुकाया अशक्तेः सप्तदशसङ्ख्यस्वमुपपन्नमेवेति
भावः ।

तुष्टिर्नवधेत्युक्तम्, ताः परिगणयति—

आध्यात्मिक्यञ्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाष्याख्याः ।

बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः ॥५०॥

“आध्यात्मिक्यः” इति । आध्यात्मिक्यः—‘प्रकृतियतिरिक्त आत्माऽस्ति’ इति प्रतिपद्य, ततो ज्ञाप्य भवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टौ यो न प्रयतते, तस्याऽऽध्यात्मिक्यञ्चतस्रस्तुष्टयो भवन्ति, प्रकृतियतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्माच्चास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः । कास्ता इत्यत आह—“प्रकृत्युपादानकालभाष्याख्याः”, प्रकृत्यादेराख्या यासां तास्तथोक्ताः ।

तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा—कस्यचिदुपदेशे,—

‘विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदस्तच्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं तज्ज्ञानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवाऽऽस्य वत्स’—

इति सेयमुपदेशव्यस्य शिष्यस्य वा तुष्टिः प्रकृतौ, सा तुष्टिः प्रकृत्याख्या ‘अम्मः’ उच्यते ।

या तु,—प्राकृत्यपि विवेकयथातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति, मा

क्रमप्राप्तां तुष्टिं निरूपयति । तुष्टिर्नवधेत्युक्तमिति । सप्तचत्वारिंशत्कारिकायामिति शेषः । ताः तुष्टीः । आध्यात्मिकानां तुष्टीनां स्वरूपमाह । प्रकृतियतिरिक्त इति । प्रकृत्याविम्व इत्यर्थः । आदिना महत्तत्त्वादीनां परिग्रहः । व्यतिरिक्त इति । अत्यन्त-भिन्न इति व्यर्थः । ततः उक्तप्रतिपत्त्यनन्तरं, असदुपदेशतुष्टौ असन्तो ये उपदेशाः तेन तुष्टः सम्प्राप्तसन्तोपः वा भवणमननादिना भवणमननादिप्रयुक्तं यद्विवेकज्ञानं सद्यं न प्रयतते तस्य उक्तविवेकज्ञानाप्रवृत्तिप्रयोजको असदुपदेशजस्यो वा सन्तोपः स एव आध्यात्मिकी तुष्टिरित्युच्यते । तासां आध्यात्मिकीपदार्थस्ये । युक्तिमाह । प्रकृतियतिरिक्तमात्मानमधिकृत्येत्यादि । अधिकृत्य विषयोक्त्य । असतां उपदेशानां चतुर्विधत्वेन तुष्टीनां चतुर्विधत्वमिति मनसि निधाय तासां चतस्रो विधा आह । कास्ता इति ।

प्रकृत्याख्यातुष्टिप्रयोजकीभूतं असदुपदेशं वक्ष्यितुमाह । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्धेयेति । विवेकसाक्षात्कारः संसारप्रयोजकीभूतविवेकाग्रहप्रतिपक्षभूतः प्रकृतिपुरुषयोर्भेदसाक्षात्कारः । प्रकृतिपरिणामभेद इति । प्रकृतौ प्रकृतिकार्यस्य महत्त्वस्य, परिणामभेदः परिणामविवेचः । कार्यकारणयोरभेदात् प्रकृतिपदेन तुष्टिस्तस्य परिग्रहः । साक्षात्कारस्य अन्तःकरणवृत्तेविवेकरूपत्वेन प्रकृतिपरिणामविवेच-स्वरूपत्वात् । प्रकृतिरेव करोतीति । प्रकृतौ परिणामस्वभावत्वात् । कृतम् जलम्, तज्ज्ञानाभ्यासेन तस्य आत्मनः ध्यानस्याभ्यासेन । एवमेव भवणमननादिकं विहा-दैव, भास्य तिष्ठ । इति इत्याकारकोपदेशप्रयोज्या, प्रकृतौ प्रकृतिविषयिणी वा तुष्टिः सा प्रकृतिरित्युच्यते । तस्या वामान्ततमप्याह । अम्म उच्यते इति ।

उपादानाख्यां तुष्टिं निरूपयति । वा त्विति । प्राकृत्यपि प्रकृतिपरिणामविवेच-

भूत्सर्वस्य सर्वदा, तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात्, प्रवज्यायास्तु सा भवति, तस्मात् प्रवज्यामुपाददीयाः, कृतं ते ध्यानाभ्यासेनाऽऽऽयुष्मन्-'

इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या 'सलिलम्' उच्यते ।

या तु,--

प्रवज्याऽपि न सद्यो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं विधास्यति, अलमुत्ततया तव'--

इति उपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या 'ओघः' उच्यते ।

या तु,--न [प्रकृतेर्न] कालाद्याऽप्युपादानाद्विवेकख्यातिः, अपि तु भाग्यादेव । अत एव मदालसापत्याभ्यतिथालानि मातृरूपवशादेव विवेकख्यातिमस्ति मुक्तानि यभूयुः, तस्माद्भाग्यमेव हेतुर्नाऽन्यत्'-

रूपापि, सा विवेकख्यातिः न प्रकृतिमात्राज्ञवतीति । मात्रप्रवृत्तेन प्रकृत्यतिरिक्तस्यापि कस्यचित्काणस्तत्रास्तीति सूचितम् । विवेकख्यातिं प्रति प्रकृत्यतिरिक्तस्य कारणत्वे युक्तिमाह । माभूत्सर्वस्य सर्वदा इति । तथाच विवेकख्यातिर्यदि प्रकृतिमात्रज्ञस्यास्यात् सर्वस्य सर्वदा स्यात् नच तथा तस्मात् प्रकृतिमात्रज्ञस्या अपि तु कारणान्तरसापेक्षैव । तन्मात्रस्येति । प्रकृतिमात्रस्येत्यर्थः । सर्वान् प्रत्यविशेषात् सर्वपुरुषसाधारणस्यात् । किं तत् कारणान्तरं यत्प्रकृतिविवेकख्यात्ये अपेक्षते इत्याक्ष-
ङ्कयामाह । प्रवज्यायास्त्विति । स्यात्साभमादित्यर्थः । सा विवेकख्यातिः । उपा-
ददीयाः स्वीकृताः, उपदेशे इति सतीति शेषः । उपादानाख्यायाः साङ्ख्यसाक्षात्प्रसिद्धं संज्ञान्तरमाह । सलिलमुच्यते इति ।

क्रमप्राप्तायाः कालाख्यायाः तुष्टेः स्वरूपमाह । या त्विति । प्रकृतिसहितप्रव-
ज्यामात्रस्य कारणत्वं निरसितमाह । न सद्यो निर्वाणदेति । न अन्यवदितोष-
काळे मुक्तिर्देत्यर्थः । तथाच प्रवज्यामात्रं यदि कारणं स्यात् तदा प्रवज्यावद्विहितो-
रकाळे मुक्तिः स्यात् नच तथा एव्यते तस्मात् प्रवज्यामात्रस्य हेतुत्वं । सैव प्रवज्यैव
प्रवज्यासहकारिभूतं कारणान्तरमाह । कालपरिपाकमपेक्ष्येति । कालस्य परिपाकं
फलजनकतावच्छेदकविशेषं भागित्वेत्यर्थः । सिद्धिं विवेकख्यातिम्, विधास्यति
करिष्यति, उत्ततया उद्विग्नतया, कालाख्यायाः तुष्टेः संज्ञान्तरमाह । ओघ उच्यते
इति ।

भाग्याख्यां चतुर्थीं तुष्टिमाह । या त्विति । न कालादिति । न कालमात्रात् वा-
प्युपादनसहितात् कालात् । तदि किं कारणं विवेकख्यातेरित्याक्षङ्कयामाह । भाग्या-
देवेति । एवकारेण कालोपादानादीनां कारणत्वव्यवच्छेदः नतु प्रकृतेः विवेकख्यातेः
प्रकृतिविकाररूपत्वेन प्रकृतिजन्मत्वावश्यकत्वादित्याशयेन न कालान्नाप्युपादानादि-
त्यनेन एवकारेण व्यच्छिन्नमत्वं कालोपादानयोरेवेति सूचितम् । अत एव "भागे
प्रकृति सर्वत्र न विद्या नच पौरुषम्" इत्यभियुक्तोक्तिरपि सङ्गच्छते । यद्यपि देवं पुरुष-
कारश्च कालश्च पुरुषोत्तमः । त्रयमेतन्मनुष्याणां पिण्डतं स्यात् फलावहम् । इत्यादी
भाग्यस्यैव पुरुषकारकालयोरपि फलहेतुत्वं प्रतिपादितम् । तथापि भाग्यस्य प्राचा-

इति उपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या 'तुष्टिः' उच्यते ।

याह्या दर्शयति—“याह्याः” तुष्टयः “विषयोपरमात् पञ्च” । याः कल्पनात्मनः प्रकृतिमहद्वहद्वारादीनामेतथ्यभिन्नमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता याह्याः, आत्मज्ञानाभावे सत्यनात्मानमाधिकृत्य प्रवृत्तेरिति । ताञ्च वैराग्ये सति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चत्याह्वैराग्याप्यपि पञ्च, तत्पञ्चत्वात् तुष्टयः पञ्चेति । उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यम्, विषयाहुपरमो विषयोपरमः । विषयाः भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च ।

तथा हि—अर्जनरक्षणक्षयभोगहिसादोषदर्शनहेतुजन्मानः पञ्चोपरमा मघन्ति ।

तथा हि—सेवाद्यो घनार्जनोपायाः ते च सेवाकादीन् दुःखाकुर्वन्ति,

“हृष्यदुदुरीक्षराज्ञास्यदण्डिचण्डार्धचन्द्रजाम् ।

वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवास्वनुपज्जते ?” ।

एवमन्येऽप्यर्जनोपायाः दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सेवा

न्यात् साधकतमत्वाकस्य तस्यैवोपदेशो शुद्धो न कालादेरिति भावः । उक्ततुष्टेः नामाप्तरमाह । वृष्टिरुच्यते इति ।

आध्यात्मिकीनां तुष्टीनां चतुरा प्रकारानुक्त्वा याह्यतुष्टेः प्रकारान्वक्तुमाह । याह्या दर्शयति इति । याह्यतुष्टेः स्वरूपमाह । याः कल्पिते । अनात्मनः आत्मभिन्नान्, अहङ्कारादीत्यादिना भूतानां परिग्रहः । वैराग्ये सति । शब्दादिष्विति शेषः । उक्ततुष्टीनां याह्यत्वे हेतुमाह । आत्मज्ञानाभावे इति । प्रकृत्यादिभ्यो विषेकेनात्मज्ञानाभावे, याह्यतुष्टेः वैराग्यपञ्चविधत्वप्रयुक्तं पञ्चविधत्वं दर्शयितुमाह । ताञ्चेति । याह्यत्वेत्यर्थः । तुष्टय इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । इति वैराग्यपञ्चत्वात्, तुष्टेः पञ्चविधत्वं वैराग्यस्य पञ्चविधत्वे हेतुमाह । वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वादिति ।

विषयोपरमादिति व्याचष्टे । उपरम्यते अनेनेति । उपरम्यते विषयोपरमोभोगाद्विशुद्धीभूयते अनेनेति । विषयोपरमोभोगविशुद्धिसाधनत्वं वैराग्यस्य बोधितं भवति । विषयपदार्थमाह । भोग्याः शब्दादय इति । उपरमस्य पञ्चविधत्वं दर्शयितुं तेषां पञ्च कारणानि दर्शयति । तथाचेत्यादिना । अर्जन रक्षण क्षय भोग हिसारूपा ये दोषास्तेषां दर्शनेन जन्म तेषां तथाभूता इत्यर्थः । अर्जनादीनां दुःखसाधनस्वरूपं दोषत्वं विज्ञादीकरोति । तथाचेत्यादिना । सेवादय इति । सेवाया दुःखजनकत्वं दर्शयति । हृष्यदिति । हृष्यन् दर्पयुक्तः यः दुरीक्षरः दुष्ट स्वामी, द्राव्याः द्वारि स्थिताः ये दण्डिनः दण्डधराः तेषां चण्डः असह्यः योऽर्धचन्द्रः अर्धचन्द्राकारांगुष्ठतर्जनीप्रमाणसंस्थानविशेषजन्म गल्पीद्वयं तस्माज्जातां वेदनां दुःखं भावयन् प्राज्ञः विचारी-तेषां अनुपज्जते प्रवृत्तो भवेत् अपि तु य कोपि प्राज्ञः । सेवास्वरूपार्जनोपायस्य दुःखहेतुत्वं प्रदर्शयन्त्येवमपि तथात्वमाह । एवमन्येपीति । वाणिज्यादयस्तथाहि । वाणिज्यदुःखं भावयतः विषयोपरकस्मिन् कस्मिन्नुक्तिरियम् ।

‘पारम्’ उच्यते ।

तथाऽर्जितन्धनं राजैकागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विनष्टयतीति तद्रक्षणे महद्बुद्धिः क्षमिति भावयतो विषयोपरमे वा तुष्टिः सा द्वितीया ‘सुपारम्’ उच्यते ।

तथा महताऽऽयासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्प्रक्षय-
भावायतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया ‘पारापारम्’ उच्यते ।

एवं शब्दादिभोगाभ्यासात् प्रवर्धन्ते कामाः, ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखाकुर्वन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी ‘अनुत्तमात्मः’ उच्यते ।

एवं नाऽनुपहत्य भूतानि विषयोपभोगा सम्भवतीति हिंसादोष-
दर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी ‘उत्तमात्मः’ उच्यते ।

एवमाभ्यात्मिकीभिश्चतसृभिः, बाह्याभिश्च पञ्चभिः ‘नव तुष्टयो-

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितमुक्तं न सन्तोषतः ।

खोदा दुःखद्वारात्ततोत्तपनक्लेशा न तर्पतं तपः ॥

अपार्तं विषमहर्निशं नियमितैः प्राणैर्न क्षम्योः पदं ।

तत्तत्कर्मकृतं भवेत् सुविमिस्त्रोस्त्रोः फलैर्विचिन्तम् ॥

इत्यादिकं प्रष्टव्यम् ।

इति ज्ञानग्रन्थो यो विषयोपरमः तस्मिन्सति वा तुष्टिः सा पारमित्युच्यते इति ।

अर्जितस्य दुःखहेतुत्वं प्रतिपाद्य तस्मिन्स्य दुःखहेतुत्वं प्रतिपादयति । तथेति । पञ्च-
गारिकश्चौरः जलोचः जलप्रवाहः । आदिना भूकम्पादिरिग्रहः । महद्बुद्धिः क्षमिति ।
चौरादिभोक्त्या राज्ञो निद्राया अपि अप्राप्तेः । रक्षणदोषदर्शनजन्यायाः तुष्टेः संज्ञा-
माह । सुपारमिति ।

क्षयदोषदर्शनजन्यां तुष्टीयां तुष्टिं दर्शयितुं क्षयस्य दुःखत्वं दर्शयति । तथेति । महता
आयासेन दुरीक्षरद्वाःस्थगुण्डिचण्डार्धचण्डादिजग्येव कण्ठेन, तस्याः संज्ञामाह । पा-
रापारमिति ।

चतुर्थीसुदाहरति । पूर्वामिति । अभ्यासः पौनःपुन्येन सम्बन्धः । वर्धन्ते इति । न
जातु कामः कामावासुपभोगेन क्षम्यति । इविषया कृष्णवत्संघं भूय एवाभिवर्धते ।
इत्यादिवचनात् । ते च कामाश्च, विषयाप्राप्तौ विषयस्य इच्छाविषयस्य शब्दादे-
अप्राप्तौ दुःखाकुर्वन्ति दुःखमुत्पादयन्ति । नामान्तरमाह । अनुत्तमात्म इति ।
पञ्चमीमाह । पूर्वमिति । अनुपहत्येति । भूतहिंसां विनेत्यर्थः । भोजनादावपि
कण्डनं नेपथं सुखी इत्यादिजम्भभूतहिंसाया अनिवार्यत्वात् । हिंसादोषदर्शनादिति ।
हिंसारूपदोषदर्शनादित्यर्थः । अस्या एव संज्ञामाह । उत्तमात्म इति ।

तुष्टेः नवविधत्वं दर्शयन् उपसंहरति । पूर्वमिति । चतसृणां पञ्चानां च मेखने
नवसंख्यायाः सम्भवादिति ।

विज्ञानभिक्षवस्तु पूर्वोक्तं वाचस्पतिग्यासुर्वा कश्चित्स्वमां करिकामन्यथा व्या-

ऽभिमतः ॥ ५० ॥

गौणमुख्यभेदैः सिद्धीराह—

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविधातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ, सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ ५१ ॥

“ऊहः” इति । विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात्तद्विधातास्त्रय इतीमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयः, तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयः, ता अपि हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः । तत्राऽऽद्याऽध्ययनक-
क्षणा सिद्धिर्हेतुरेव । मुख्यास्तु सिद्धयो हेतुमत्त एव । मध्यमास्तु हेतुहेतुमत्तयः ।

क्यातधामित्यादिना अनूय, तन्म, तद्व्याख्याततुष्टीवामभावस्य ज्ञानाप्रतुष्टत्वे-
भाशक्तिपरिभाषानौचित्यादिना उक्तव्याख्यायं खणितवन्तः । अयमत्र तेषामभि-
प्रायः, एकादशेन्द्रियवधाः ॥ त्रुद्धिवचैरसक्तिरुद्दिष्टा । समदशवधा बुद्धेर्विपर्य-
यांशुष्टिसिद्धीनाम् इति कारिकायां तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययेण समदशसंख्याका बुद्धेः
वधाः अक्षयस्यपरवर्षाया भवन्तीति प्रतिपादितं तद्धि तदा संगच्छेत यदि उक्त-
तुष्टीनां ज्ञानविरोधित्वं भवेत् तदा उक्ततुष्ट्यभावे असक्तिर्भवेत् नच तदस्ति उक्त-
तुष्टीनां ज्ञानविरोधित्वात् तासामभावस्य ज्ञानाप्रतुष्टत्वेव अशाक्तिपरिभाषानौचि-
त्यादिति । तस्मात् तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टियथा साक्षात्कारपर्यन्तः परिणामः सर्वोपि
प्रकृतेरेव तं च प्रकृतिरेव करोति अहं तु कृतस्य पूर्णः इत्यात्मभावात् परितोषः । इयं
तुष्टिः अस्मभ इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानोपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सच्छक्तिस्तु
च्यते । ॥ त्रुद्धिप्रवर्ज्यायां बहुकालं समाप्यतुष्टानेन या तुष्टिः सा कालाख्या बोध
इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेव समाधौ सति या तुष्टिः सा आख्याख्या
तुष्टिरुच्यते । इत्येवं अस्मदीयं व्याख्यानमेव युक्तमिति च वदन्ति । तदेकान्तातिरमणी-
यमिव प्रतिभाति । तथाहि विपर्ययातुष्टिसिद्धीनामिति पूर्वकारिकायां विपर्ययस्य बु-
द्धिवचरूपाशक्तिहेतुत्वं तद्रूपत्वं वा न प्रतिपादितम् अपि तु त्रुद्धिवैकल्यस्य तुष्टिसि-
द्धिप्रतियन्धकत्वात् तुष्टिसिद्धीनां समदशसंख्यत्वेन तत्प्रतिबन्धनिरूपित प्रतिबन्धक
त्वमेवेन एकस्यापि वैकल्यस्य समदशसंख्यत्वं भवत्येवेति तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययस्य बु-
द्धिवधानां समदशात्वंसाधकत्वमेव इति न काचिदनुपपत्तिः । किञ्च भवन्मते भा-
रवाख्यायाः तुष्टेः मुख्यसिद्धिर्गमंतया मुख्यसिद्धयुपादानवैकल्यार्थापत्तिः स्यात्
तस्मादुक्तव्याख्यानमेव युक्तमिति ।

कारिकान्तरमवतारयति । गौणमुख्यभेदा इति । क्रमप्राप्ता इति शेषः ।

मुख्यसिद्धेः त्रिविधत्वं दर्शयति । विहन्यमानस्य, विधातविषयीभूतस्य, त्रित्वात्
आध्यात्मिकाधिमौक्तिकाधिदैविकमेवेन त्रिविधत्वात् तद्विधाता दुःखविधाता, मुख्य
इति ॥ मुख्यत्वं च इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं, तथाच दुःखत्रयनियुक्तीच्छाया
इतरेच्छानधीनत्वात् तद्विषयीभूतायाः दुःखत्रयनिवृत्तेः मुख्यसिद्धित्वं । इतरासां
पञ्चसिद्धीनां इतरेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपगौणत्वे हेतुमाह । तदुपायतयेति । दुःखत्रय-

विधिवत् गुत्तुच्चादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमा सिद्धिस्तारमुच्यते ।

तत्कार्यम्—शब्दः; 'शब्दः' इतिपदं शब्दजनितमर्थज्ञानमुपलक्षयति, तत्र कारणोपचारात् । सा द्वितीया सिद्धिः 'सुतारम्' उच्यते । पाठार्थान्यां तद्विदं द्विधा श्रवणम् ।

"ऊहः"—तर्कः—आगमाविरोधिन्यायेनाऽऽगमार्थपरीक्षणम् । परीक्षणञ्च संशयपूर्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनम् । तद्विदं मननमाचक्षते आगमिनः । सा तृतीया सिद्धिः 'तारतारम्' उच्यते ।

निवृत्त्युपायतयेत्यर्थः । तत्रात्र उपायेच्छा प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात् उक्तपक्षविषयसिद्धीनां दुःखत्रयनिवृत्तरूपफलेच्छाघोनेच्छाविषयत्वात् गौणप्रयोजनत्वं बोध्यम् । सा अटविद्या अपि सिद्धयः । हेतुहेतुमत्तयेति । हेतुतया हेतुमत्तया हेतुहेतुमत्तया वेत्यर्थः । तत्र हेतुरूपां सिद्धिमाह । अध्ययनलक्षणेति । अध्ययनस्वरूपेत्यर्थः । हेतुमत्तयेति सिद्धिरिति शेषः । एवकारेण हेतुमत्त्वव्यवच्छेदः । तेन अध्ययनादेरपि ज्ञप्ततया हेतुमत्त्वेऽपि न क्षतिः । मुक्त्यास्त्विति । दुःखनिवृत्तिरूपास्तिज्ञ इत्यर्थः । हेतुमत्तयेति । एवकारेण हेतुत्वव्यवच्छेदः । मध्यमाः शब्दोद्देश्यत्वात् सिद्धान्तात्मिकव्यवचतल इत्यर्थः । हेतुहेतुमत्तयेति । तथाहि शब्दात्मिका ऊहस्य हेतुः अध्ययनहेतुमत्तो च एवमेव पूर्वपूर्वसिद्धिहेतुमत्त्वं उत्तरोत्तरसिद्धिहेतुत्वं च बोध्यम् ।

सर्वप्रथमां अध्ययनलक्षणं सिद्धिं दर्शयति । विधिवदिति । धर्मशास्त्रोक्तमध्ययनविषयसुतारेणेत्यर्थः । अक्षरस्वरूपग्रहणमिति । यद्यपि गुत्तुच्छोच्चारणानुवाराण्य अध्ययनपदार्थत्वं अन्यत्र प्रतिपादितं तथापि उक्तोच्चारणं प्रति अक्षरस्वरूपज्ञानस्य कारणत्वात् तत्सर्वैरेह अध्ययनपदार्थत्वोक्तिः अध्ययनरूपायाः सिद्धेः शब्दलक्षणसिद्धिकारणत्वोपपत्तये, शब्दबोधोदात्तकार्यज्ञानं प्रति पदज्ञानस्य कारणत्वात् । उक्तसिद्धेः नामान्तरमाह । तारमुच्यते इति । पूर्वाचारैरिति शेषः । एवमत्रेति ।

द्वितीयां सिद्धिं बोधयति । तत्कार्यमिति । अध्ययनलक्षणसिद्धिकार्यमित्यर्थः । शब्दस्य अध्ययनकार्यत्वं कथमित्याक्षणायां आह । शब्द इति पदमिति । उपलक्षयतीति । तथाच शब्दपदं शब्दबोधोदात्तकज्ञानोपलक्षकमिति शब्दबोधस्य पदज्ञानात्मकाध्ययनग्रन्थत्वमक्षतमेव । उक्तसिद्धेः संज्ञान्तरमाह । सुतारमिति । उक्तद्विविधसिद्धेरपि "आत्मा चारे ग्रहण्यः श्रोतव्यः" इत्यादि श्रुतिविहितश्रवणपदार्थत्वमाह । तद्विदमिति । इदं अध्ययनशब्दात्मकसिद्धिद्वयम् ।

तृतीयां सिद्धिमाह । ऊह इति । तर्कपदार्थमाह । आगमाविरोधिन्यायेनेत्यादि । आगमस्याविरोधो यो न्यायः युक्तिस्तेन आगमार्थस्य परीक्षणं तर्क इत्यर्थः । नरशिरःकण्ठं शुचि प्राण्यकृत्वादिस्वादित्याद्यानां आगमाविरोधित्वात्मावाप्त्यस्य परीक्षणस्य तर्करूपत्वं । परीक्षणपदार्थमाह । परीक्षणमेति । संशयस्य पूर्वपक्षस्य च निराकरणपूर्वकं उत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदेव परीक्षणमित्यर्थः । उक्तस्योद्देश्यैव वैदिकप्रसिद्धं नामान्तरमाह । तद्विदमिति । उक्तपरीक्षणमित्यर्थः । उक्तसिद्धेः साङ्ख्यार्थप्रसिद्धं नामान्तरमाह । तारतारमुच्यते इति ।

(स्वोत्प्रेक्षितं मननममननमेवासुहृत्सम्मतमिति द्वितीयं मननमाह।)

"सुहृत्प्राप्तिः", न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं न श्रद्धते, न यावत्
गुरुशिष्यसंग्रहचारिमिः सह संवाद्यते । अतः सुहृदां गुरुशिष्यस-
ग्रहचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी 'रम्यकं'
उच्यते ।

"द्वीनं च" शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य, 'दैर्घ्यं शोधने' (सि० कौ० ६ ।
४ । ६८) इत्यस्माच्छातोर्दानपदव्युत्पत्तेः । यथाह भगवान् पतञ्जलिः
-"विवेकव्याप्तिरविप्लवा हानोपायाः" इति (योगसूत्रम् २ । २६) ।
'अविप्लवः' शुद्धिः, सा च सवासनसंशयविपर्ययाणां परिहारेण वि-
वेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थापनम् । सा च न विनाऽऽनुर-
ण्यते ।

चतुर्थी सिद्धिमाह। स्वोत्प्रेक्षितमित्यादिना । असुहृत्सम्मतमिति । सुहृदामसम्मतं
अमननमेव अल्पमननमेव, अनुदसुहृदं तद्वत्वा इतिवत् । द्वितीयं मननमिति । मनन-
स्य प्रकारान्तरमिदं । तथाच यथा अल्पमननसम्प्रदायानां द्विप्रकारं श्रवणं, पूर्वं ऊहसु-
हृत्प्राप्तिभ्यां मननस्यापि द्विप्रकारत्वं बोध्यम् । सुहृत्प्राप्तेः पुरुषार्थस्वरूपसिद्धित्वं
दर्शयति । न्यायेनेत्यादिना । न्यायेन अनुमानेन परीक्षितं संशयपूर्वपक्षविराकरण-
पूर्वकं व्यवस्थापितं, न श्रद्धते न प्रमाणत्वेन विनिश्चिनोति । सग्रहचारिणः संवादः
समानो वादः । सुहृदां अनसूयकानां असूयकानां प्रतारणयापि समानवादसम्भवात् ।
अतएव "गुरुशिष्यसंग्रहचारिशिष्टशेषोयिमिरनसूयमिरम्युपेयात्" इति सूत्रे अनु-
सूयपदं दृश्यम् । उक्तसिद्धेः नामान्तरमाह । रम्यकमुच्यते इति ।

पञ्चमी सिद्धिमाह । दानश्रेष्ठि । दानपदस्य स्वस्वत्वपक्षेऽप्युक्तपरस्वत्वोत्पादनाजु-
कलन्यापाराधं कृत्वन्नमं निराकृत्य तदर्थमाह। शुद्धिरिति । कस्य शुद्धिरित्याशङ्क्यामाह ।
विवेकज्ञानस्येति । दानशब्दस्य शुद्धयर्थकत्वं विवृणोति । दैर्घ्यं शोधने इत्यादि । अन्तु
उच्यतेत्या दानपदस्य शुद्ध्यर्थकत्वं तथापि प्रसिद्धतरस्वस्वत्वनाशपूर्वकपरस्वत्वोत्पाद-
नार्थकत्वपरित्यागे बाजमित्याकाङ्क्षायां दुःखप्रयनिवृत्त्यात्मकमुक्त्यसिद्धिहेतुत्वा-
च्छुद्धिरेवात्र दानपदार्थ इति यच्च उक्तशुद्धेः दुःखप्रयनिवृत्तिहेतुत्वे पतञ्जलिमूलं प्रमा-
णयति । यथाह भगवान् पतञ्जलिरित्यादिना । अविप्लवा विप्लवोऽशुद्धिः सन्नहिता
तथाच शुद्धेतिवत् । हानं दुःखप्रयनिवृत्तिः तस्या उपाय इत्यर्थः । शुद्धिपदार्थमाह ।
सा चेति । शुद्धिश्रेष्ठ्यर्थः । सवासनानां संस्कारसहितानां प्रकृतेर्मिथः
पुरुषो न्येत्वादिरूपः विपर्ययाः प्रकृत्यभिन्ना शुद्धिरित्याद्याकारकाः तेषां परिहान्या
दिनाशेन विवेकसाक्षात्कारस्य प्रकृतिपुरुषयोर्भेदसाक्षात्कारस्य स्वच्छः संशयादिमकर-
हितः यः प्रवाहः चित्तपुच्छिधारा तस्मिन् यदवस्थानं तदेव शुद्धिरित्युच्यते । तथा
च विवेकसाक्षात्कारे सत्यपि मध्ये मध्ये उक्तसंशयविपर्ययासत्त्वे दुःखप्रयनिवृत्तिर्ना
भवेत् । नापि संशयादिजन्यवासनासत्त्वे सादृशवासनया पुनरपि व्युत्थानसम्भवात्
इति सवासनमिथ्याज्ञाननाशानन्तरं विवेकसाक्षात्कारधारया दुःखप्रयनिवृत्तिर्ना
येदेवेति ।

नच उक्तवासनायाः कथं विनाशः सम्भवति इत्याशङ्क्यामाह । सा चेति । उक्त-

रन्त्यर्धदीर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकाद्भवतीति दानेन विवेकस्या-
त्या कार्येण सोऽपि सद्गृहीतः । सेयम्पञ्चमी सिद्धिः 'सद्गामुदि-
तम्' उच्यते ॥

तिस्रश्च मुख्याः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमाना इत्यष्टौ सिद्धयः ।
अन्ये व्याचक्षते—विनोपदेशादिना प्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्त्व-
स्य स्वयमुद्भूतं यत् सा सिद्धिरुहः । यस्य साङ्ख्यशास्त्रपाठमन्य-
दीयमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते सा सिद्धिः शब्दः, शब्दपाठादनन्त-
रम्भावात् । यस्य शिष्याचार्यसम्बन्धेन साङ्ख्यशास्त्रं ग्रन्थतोऽर्थ-
तज्ज्ञाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते साऽध्ययनहेतुका सिद्धिरध्ययनम् । सुहृ-
त्प्राप्तिरिति यस्याधिगततत्त्वं सुहृद्ं प्राप्य ज्ञानमुत्पद्यते सा ज्ञानलक्षणा
सिद्धिस्तस्य सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धिहेतुः, घनादिदानेनाऽऽरा-
धितो ज्ञानी ज्ञानम्प्रयच्छति । अस्य च युक्तयुक्तत्वे सुरिमिरेषाधन-
स्तस्ये इति कृतम्परदोषोद्भावेन नः सिद्धिदान्तमात्रव्याख्यानप्रवृत्ता-
नामिति ॥

लक्षणलक्षिता बुद्धिबोध्यर्थः । आदरः गुरुशक्त्यै प्रामाण्यनिश्चयः नैरन्तर्यमविच्छेदः
तान्मां दीर्घकालं बहुकालं सेवितः अनुष्ठितः योऽभ्यासः प्रकृतिपुरुषविवेकसाक्षात्का-
रस्य, परिपाकः तस्मादित्यर्थः । सोपि उक्तपरिपाकोपि कारणभूत इति शेषः ।
उक्तपरिपाक एव निदिध्यासनमित्युच्यते । तथाच दानमित्यनेन उक्तविवेकज्ञाना-
भ्यासपरिपाकरूपं निदिध्यासनमपि संगृहीतं । उक्तसिद्धये नामान्तरमाह । सद्गामु-
दितमिति ।

पूर्वोक्तानां दुःखशायनिवृत्तिरूपाणां सिद्धीनां नामाभ्याह । प्रमोदमुदितेत्यादि ।
तथाच आध्यात्मिकदुःखनिवृत्तेः प्रमोद इति नाम, आधिभौतिकदुःखनिवृत्तेः सुदित-
संज्ञा, आधिदैविकदुःखनिवृत्तेः मोदमानसंज्ञा ।

व्याख्यानान्तरमाह । अन्ये व्याचक्षते इति । प्राग्भवीयः जन्मान्तरभा-
वीयः योभ्यासा तद्गतादित्यर्थः । अन्यद्वीयं अन्ययोधेच्छयोच्चरितं, उक्त
सिद्धेः शब्दपदवाच्यत्वे हेतुमाह । शब्दपाठादिति । साङ्ख्यशास्त्रात्मकशब्दपाठादन-
न्तरमावित्वात् तस्या अपि शब्दपदवाच्यत्वमित्यर्थः । उक्तव्याख्यानस्य अयुक्तताया
सुरिभिः स्वयं ज्ञातुं शक्यतया तत्र दोषोद्भावनमदृष्टवैवाह । अस्य चेति । उक्तव्याख्यान-
स्येत्यर्थः । सुरिणां उक्तव्याख्याने दोषस्य स्वयं शक्यत्वेपि हतरेषामपि तद्विषय-
क्ये विस्मयप्रसूदयते । तथाहि प्राग्भवीयाभ्याससत्येपि सा दशाभ्यासजन्यरसकारो-
द्भोजार्थं गुरुरपेक्ष आवश्यक एवेति न अभ्यासमात्रेण तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः सम्भवति ।
अतएव मदालसापस्यानामपि मातुरूपदेशादेव विवेकलप्याप्तिः प्रतिपार्श्वता । एवं शब्द-
पाठादनन्तरमावित्वादन्यदोषसाङ्ख्यशास्त्रपाठाद्रिजन्या सिद्धिः शब्द इत्युच्यते यदि
तत्रा स्वकीयपाठाकर्णवजन्याया अपि सिद्धेः शब्दपाठादनन्तरमावित्वात् शब्दपदवा-
च्यत्वापत्तिः । अधिकं स्वयमेवोद्भवीयम् ।

सिद्धितुष्टिनिर्णयेणाऽशक्तिर्बुद्धिवधस्तदशब्दा द्रष्टव्यः । अ-
त्र प्रत्ययसर्गे सिद्धिरुपादेयेति प्रसिद्धमेव । तन्निवारणहेतवस्तु
विपर्याशक्तिपृथो हेया इत्याह—“सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः”
इति । “पूर्वः” इति विपर्ययाशक्तिपृथोः परामृशति । ताः सिद्धिकरि-
णीनामङ्कुशः—निवारकत्वात्, अतः सिद्धिपरिपन्थित्वात् विपर्ययाश-
क्तिपृथो हेया इत्यर्थः ॥

एवादेतत्—पुरुषार्थप्रयुक्ता सृष्टिः, स च पुरुषार्थः प्रत्ययसर्गाद्वा
तन्मात्रसर्गाद्वा सिध्यतीति कृतमुभयसर्गेणेत्यत आह—

न विना भावैर्लिङ्गं, न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥५२॥

“न विना” इति । “लिङ्गम्” इति तन्मात्रसर्गमुपलक्षयति, “भा-
वैः” इति च प्रत्ययसर्गम् ।

एतदुक्तमभवति—तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वं स्वरूपञ्च न
प्रत्ययसर्गाद्विना भवति । एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं पुरुषार्थसाधन-

सप्तदशवधा बुद्धेर्विपर्ययाशक्तिसिद्धीनामिति कारिकायां प्रतिपादितं बुद्धिवधस्य
तत्त्वमपि उपसंहरति । सिद्धीति । उक्तोक्त्या तुष्टेर्गवधात्वेन सिद्धेऽत्र अष्टधात्वेन
तयोर्मेलने सप्तदशत्वेनेत्यर्थः । बुद्धिधर्मान् धर्मादीनामष्टौ भावान् सुसुक्ष्मां हेयोपादेयान्
दर्शयितुमाहेत्यनेन हेयोपादेयाः बुद्धिधर्माः सन्तीति प्रतिपादितम् तेषु हेयान् उपादेयान्
दर्शयति । अत्रेति । उपादेया सुसुक्ष्माणामिति शेषः । प्रसिद्धमेव सिद्धमेव, मुख्यसिद्धेः स्वा-
भाविकेच्छाविपर्ययात्, इतरसिद्धीनाञ्च मुख्यसिद्धीच्छार्थानेच्छाविपर्ययात् शेषः ।
हेयानाह मूलकार इत्याह । तन्निवारणहेतवस्त्विति । उक्तसिद्धिनिवारणहेतव इत्यर्थः ।
पूर्वशब्दार्थमाह । विपर्ययाशक्तिपृथोरिति । विपर्ययाशक्तिपृथोर्नां अङ्कुशत्वे सिद्धेः
करिणीत्वमाह । सिद्धिकरिणीनामिति । तासामङ्कुशत्वे हेतुः निवारकत्वात् इति ।
केचित्तु सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविध इत्यन्यथा व्याचक्षते । तथाहि एष पूर्वस्त्रिविधः
ऊहशब्दाभ्ययनरूपः मुख्यसिद्धेः अङ्कुश आकर्षक इति । तदेतदङ्कुशशब्दस्य
निवारकत्वार्थकताया ज्वराङ्कुश इत्यादिषु क्लृप्तत्वेन आकर्षकत्वार्थकत्वे प्रमाणाभा-
वात् पञ्चानामपि गौणसिद्धीनां मुख्यसिद्धिहेतुत्वेन सिद्ध्यणामेव तद्देतुत्वप्रतिपादने
वीनाभावाच्चोपेक्षितम् ।

पूर्वोत्पन्नमित्यादिकारिकायां लिङ्गपदस्य सूक्ष्मशरीरार्थकत्वात्प्रकृते तदर्थकत्वञ्च न
विरसितुं तन्मात्रसर्गाधिकत्वमाह । लिङ्गमितीति । भावैरित्यस्य प्रत्ययसर्गाधिकत्वमा-
ह । प्रत्ययसर्गेमिति । उपलक्षयतीति पूर्वोक्तमनुपपन्नते । निर्गलितार्थमाह । एतदुक्तम-
वतीत्यादौ । न विना भावैर्लिङ्गमित्यस्य प्रत्ययसर्गं विना तन्मात्रसर्गो न भवती-
त्यर्थकत्वमिव श्रुतोपि पुरुषार्थसाधनं न भवतीत्यर्थकत्वमाह । पुरुषार्थसाधनत्वं स्वरू-
पञ्चेत्यादिना । उक्तोक्त्या प्रत्ययसर्गस्यावश्यकत्वमुक्त्वा तन्मात्रसर्गस्य तदाह ।
एवमिति । प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपतः सम्मवेपि तस्य पुरुषार्थत्वसाधनत्वं तन्मात्रसर्गे
विना न सम्भवतीत्याह । पुरुषार्थसाधनत्वञ्चेत्यादिना ।

त्वञ्च न तन्मात्रसर्गादृत इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः । भोगः पुरुषार्थो न भोग्यान् शब्दादीन् भोगायतनं शरीरद्वयञ्चाऽन्तरेण सम्भवतीत्युपपन्नस्तन्मात्रसर्गः ।

एवं स एव भोगो भोगसाधनानीन्द्रियाण्यन्तः करणानि चाऽन्तरेण न सम्भवति ॥ न च तानि धर्मादीन् भावान् विना सम्भवन्ति । न चाऽपवर्गहेतुर्विवेकस्यातिरुमयसर्गं विना, इत्युपपन्न उभयविधा सर्गः ॥

अनादित्वाच्च योजाङ्कुरवक्षान्योन्याश्रयदोषमावहति । कल्पादावपि प्राचीनकल्पोत्पन्नभावलिङ्गसंस्कारवशाद्भावलिङ्गयोः रूपसिर्नानुपपन्नेति सर्वमवदातम् ॥

विभक्तः प्रत्ययसर्गः । भूतादिसर्गं विभजते—

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चपा भवति ।

मानुषकश्चैकविधः, समासतो मौक्तिकः सर्गः ॥५३॥

॥३॥ तन्मात्रसर्गमुपपादयति । भोगः पुरुषार्थः इति । भोगात्मकः पुरुषार्थ इत्यर्थः । नेति सम्भवतीति शेषेण ॥३॥ शरीरद्वयं स्थूलसूक्ष्मशरीरं । तथाच भोगं प्रति विषयविधया भोग्यानां शब्दादीनां भोगायतनशरीरादेव कारणत्वात् तदात्मकः प्रत्ययसर्गः उपपन्नः युक्तिसिद्ध इत्यर्थः । तन्मात्रसर्गमुपपाद्य प्रत्ययसर्गमुपपादयति । एवमिति । ॥३॥ एवेति । पुरुषार्थरूप इत्यर्थः । अन्तःकरणानि बुद्धयहङ्कारमनांसि । भवतु इन्द्रियाणामन्तःकरणानाञ्च भोगसाधनत्वं तथापि विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धात्मकस्य प्रत्ययसर्गस्य हेतुत्वं कथमिदं शङ्कायात्माह । न च तानांसि तानि इन्द्रियाण्यन्तःकरणानि । धर्मादीन् विनेति । धर्मादीनां तद्वैतत्वात् । भोगात्मकस्य पुरुषार्थस्य उभयविधसर्गं विनाऽसम्भवमुक्त्वा अपवर्गात्मकस्य ॥३॥ तथात्वमाह । नचेति । विधेः कथयतिः सत्यपुरुषान्यताप्रत्ययः साक्षात्कारात्मकः उभयसर्गं विना प्रत्ययसर्गतन्मात्रसर्गात्मकोभयसर्गं विना, ॥३॥ अवनमननिदिध्यासनादिसाध्यत्वेन तदर्थं उभयसर्गस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः ।

नच शरीरादीनां धर्मादिजन्यत्वात् धर्मादीनाञ्च शरीरादिजन्यत्वात् अन्योन्याः ॥३॥ प्रसङ्ग इत्यत आह । अनादित्वाच्चेति । योजाङ्कुरवदिति । तथाच योजं प्रति अङ्कुरस्य अङ्कुरं प्रति च योजस्य कारणस्य तदेव योजं नरि तदङ्कुरकार्यं ॥३॥ स्यात् तदेवान्योन्याश्रयः योजान्तरस्य कारणत्वाङ्गीकारादेव तस्य न सम्भवः पूर्वमेवात्रापि नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । अनवस्था तर्हि स्यादित्यत आह । अनादित्वाच्चेति । अथ तथापि कल्पादौ कथं उक्तसर्गाणामुत्पत्तिः इत्यत आह । कल्पादावपीति । तथाच सर्गमात्रस्य प्रलयपूर्वत्वेन पूर्वसर्गावभावलिङ्गाभां सूक्ष्मरूपेणावस्थानात् तद्वशादेव भावलिङ्गयोस्त्यचिर्नानुपपन्ना । अवदातम् शुद्धं निर्मलमिति यावत् ।

कारिकान्तरमवतारयति । विभक्तः प्रत्ययसर्गं इत्यादिना । भूतादिसर्गं तन्मात्रसर्गम् ।

“अष्टधिकल्प” इति । ब्राह्मः, प्राजापत्यः, ऐन्द्रः, पैत्रः, गान्धर्वः, याक्षः, राक्षसः, पैशाचा इत्यष्टयिषो “दैव” सर्गः ।

“तैर्यग्योनञ्च पञ्चधा भवति,” पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति ।

“मानुषकञ्चैकविधा” इति ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजगतिभेदाविवक्षया, संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्, इति । “समासतः”—सङ्क्षेपतः “भौतिकः सर्गः” । घटादयस्त्वशरीरव्येऽपि स्थावरा एवेति ।

भौतिकस्याऽस्य सर्गस्य चैतन्योत्कर्षनिकर्षतारतम्याभ्यामूर्ध्वाधोमध्यभावेन त्रैविध्यमाह—

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तस्यपर्यन्तः ॥ ५४ ॥

“ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः” इति । शुभ्रभृतिस्तस्यान्तो लोकः सत्त्व बहुलः । “तमोविशालश्च मूलतः सर्गः” पश्वादिस्थावरान्तः, सोऽयं मोहमयत्वात्तमोबहुलः । भूलोकस्तु सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशो “मध्ये

अष्टधिकल्पः अष्टविधा तानेवाष्टप्रकारानाह । ब्राह्मेति । ॥ ५५ ॥ ब्रह्मलोकसम्बन्धी प्राजापत्यः प्राजापतिलोकसम्बन्धी, एवमग्रेऽपि । दैव इति । एतेषां दैवयोनिविशेषत्वात् । सत्त्वबहुलानां सर्गमुक्त्वा तमोबहुलानामाह । तैर्यग्योनञ्चेति । तैर्यग्योनौ भवः तैर्यग्योनः पञ्चप्रकारानाह । पशुपक्षिमृगेत्यादि । मृगः कोमलकान्तकृष्णात्, पक्षिणः प्रसिद्धाः, सरीसृपाः सर्पादयः, स्थावरा तत्सुलभादयः । यद्यपि पशुपदस्य कोमलकान्तकृष्णत्वात्तानेवार्थः इति मृगपदं व्यर्थे उक्तविभागस्यानुपपन्नः, तथापि पशुपदं उक्तवस्तुष्यभिप्रतिश्रयोनिरपेक्षं इति न विभागव्याघातः, तादृशाश्च वनमानुषादयः । ननु मनुष्याणामपि ब्राह्मणक्षत्रियादिभेदेन बहुविधत्वात् कथमेकविधत्वोक्तिरित्यत आह । ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरभेदाविवक्षयेति । तदविवक्षार्थं प्रयोजनमाह । संस्थानस्येति । अवयवसंस्थानस्येत्यर्थः । अविशेषात् समानत्वात् । ननु घटापदादीनामविभजनाभ्युपगम्यमेव आह । घटादयस्त्विति । स्थावरा एवेति । वृक्षादिशरीराणामेव स्थावरत्वेन नित्यमेव आह । घटादयस्त्विति । स्थावरा एवेति । वृक्षादिशरीराणामेव स्थावरत्वेन नित्यमेव आह । घटादयस्त्विति । घटादीनामद्वारोत्पत्तेर्येन कथं तेषां स्थावरेऽस्तमाव आह । अशरीरस्येति । तथा च स्थावरपदे ॥ स्थावरशरीरायंक्रमपि तु स्थावरमात्रार्थकमिति मानुषपतिः ।

चैतन्यं ज्ञानं तस्य सत्त्वकार्यत्वात् सत्त्वस्य लघुत्वात् सत्त्वबहुलानां ऊर्ध्वं स्थितिर्युक्तैव । ऊर्ध्वमित्यस्यार्थमाह । शुभ्रभृतिस्तस्यान्तो लोक इति । सत्त्वविशाल इत्यस्य विवरणं सत्त्वबहुल इति । मूलतः सर्गः अधःसर्गः, तमेवाह । पश्वादिः स्थावरान्त इति । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावररूपः । तस्य तमोविशालत्वे हेतुमाह । सोऽयं मिति । सोऽयं पश्वादिरूपः सर्गः मोहमयत्वात् मोहप्रभुत्वात् तेषां मात्रया तत्र रजः स्वमतोः सत्तायेपि न क्षतिः । मध्यसर्गमाह । भूलोकस्त्विति । उक्तलोकस्य रजोविशाल-

रजोविशाला", धर्माधर्मानुष्ठानपरत्वाद् दुःखग्रहणत्वाच्च । तामिमां लोकसंस्थितिं सङ्क्षिपति "ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तः," एतम्बग्रहणेन वृक्षादयः सङ्गृहीताः ।

तदेवं सर्गे दर्शयित्वा तस्याऽपवर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं दुःखहेतुतामाह—

तत्र जरामरणकृतं दुःखम्प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।

लिङ्गस्याऽविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥

"तत्र" इति । 'तत्र' शरीरादौ । यद्यपि विविधविचित्रानन्दभोग-
भागिनः प्राणभृद्देवाः, तथाऽपि सर्वेषां जरामरणकृतं दुःखमविशि-
ष्टम् । सर्वस्य खलु क्रमेरपि मरणत्रासो—'मा न भूवम्' 'भूयासम्'
इत्येवमात्मकोऽस्ति । दुःखं च भयहेतुरिति दुःखं मरणम् ।

स्यादेतत्-दुःखादयः प्राकृता बुद्धिगुणाः, तत्कथमेते चेतनस-
त्वे हेतुमाह । धर्माधर्मानुष्ठानपरत्वादिति । प्रवर्तकत्वस्य रजोधर्मतया धर्माधर्मा-
नुष्ठानात्मकप्रवृत्तिप्रधानत्वेन उक्तलोकस्य रजःप्रचुरत्वमिति ज्ञाप्य । एवं रजसो दुःखहेतु-
त्वेन दुःखग्रहणत्वेनापि उक्तलोकस्य रजःप्रचुरत्वं सिद्धयतीत्याह । दुःखग्रहणत्वाच्चेति ।
कारिकाचतुर्थभागे व्याचष्टे । तामिमामित्यादिना । लोकसंस्थितिं ऊर्ध्वाधोमू-
लादेन विद्यमानां लोकस्थितिं, ब्रह्मादिरिति । ब्रह्मणः सर्वस्मादूर्ध्वभावेनावस्थित-
त्वात् स्वस्वभावादीनां च तमोवहुलत्वादधोभावेनावस्थितिरित्यर्थः । अथ वृक्षादीनामपि
स्तम्भवत् निरतिशयतमोवत्त्वेन तेषामनुक्त्या न्यूनत्वमित्यत आह । स्तम्भग्रहणेने-
ति । वृक्षादय इति । आदिना कृतादीनां संग्रहः ।

कारिकान्तरमवतारयति । तदेवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । सर्गे ऊर्ध्वाधोमध्यमा-
वेनावस्थितस्य, तस्य समेत्य । अपवर्गः मोक्षः तत्साधनीभूतं वैराग्यं तस्योपयोगि-
णीम् । तथाच शरीरादौ दुःखरूपताज्ञाने तद्विषयकं वैराग्यं सति च तस्मिन् निर्विषया-
समादिना विषयकत्वात्त्यनन्तरं अपवर्गो भवेदित्यर्थः ।

कारिकास्यं तत्रेति पदं व्याचष्टे । शरीरादौ इति । अथ पशुपुत्रादिवियोगादिज-
न्यं बहुतरं दुःखं प्राप्यते पुरुषेणेति तेषामिदोपादानं किमिति न कृतमित्याशङ्क्या
तद्दुःखस्य न प्राणभृद्भाससाधारणत्वं इति तत्साधारणजरामरणदुःखमेवात्रामिहि-
तमित्यभिप्रायेणाह । यद्यपीत्यादिना । विचित्रानन्दभोगभागिनः । विचित्राः ये मान-
न्दास्तेषां यो भोगः अनुभवः तन्नागिवः सच्छालिनः । प्राणभृद्देवाः जीवविधेयाः ।
सन्तीति शेषः । अविशिष्टं समानम् । तदेवोपपादयति । सर्वस्यापीति । त्रासः भयं,
तत्संवाकारमाह । मा न भूवं भूयासमिति । सर्वदा जीवित एव स्यामित्याभारक
इत्यर्थः । भवतु मरणात्त्रासः तथापि मरणस्य दुःखरूपत्वं कथमित्यत आह । दुःखं
भयहेतुरिति । यज्ञग्रहेतुः तदेव दुःखमिति मरणस्य भयहेतुत्वाद्दुःखरूपत्वं सिद्धमिति ।
प्राकृताः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतिपरिणामविधेयाः, एते दुःखादयः । पुरुष
इत्युक्त्या कथं तत्स्तम्भः पुरुषे सिद्धयतीत्याशङ्क्यां पुरुषशब्दस्य योगार्थनिर्वाचनपुरः

स्वन्धिनो भवन्तीत्यत आह—“पुरुषः” इति । पुरि लिङ्गे शेते इति पुरुषः । लिङ्गे च तत्सम्बन्धीति चेतनोऽपि तत्सम्बन्धी भवतीत्यर्थः ।

कृतः पुनर्लिङ्गसम्बन्धि दुःखं पुरुषस्य चेतनस्येत्यत आह—“लिङ्गस्याऽविनिवृत्तेः”—पुरुषाद्भेदाग्रहाद्विङ्गधर्मानात्मन्यवस्थ-
ति पुरुषः ।

आद्यपा दुःखप्राप्तावधाधिराका कथ्यते, लिङ्गं यावन्न निवर्तते ता-
वदिति ।

उक्तस्य सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तिनिराकरोति—

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिष्विशेषभूतपर्यन्तः ।

प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थं ह्य परार्थं आरम्भः ॥५६॥

“इत्येष” इति । आरभ्यते इति “आरम्भः” सर्गः महदादिभू-
तान्तः प्रकृत्यैव कृतो नेश्वरेण, न ब्रह्मोपादानः, नाप्यकारणः । अका-

रस्य तन्न तत्सम्बन्धं दर्शयति । पुरीत्यादिना । लिङ्गे लिङ्गशरीरे । तथाच यतः दुःख-
गुणबुद्ध्यादिसमुदायात्मके सूक्ष्मशरीरे चेतनः शेते अतः स दुःखाद्यात्मकबुद्धिधर्म-
सम्बन्धो भवतीत्याह । लिङ्गञ्चेति । अतः पुरुषस्य सूक्ष्मशरीरवर्तित्वेपि कथं दुःखा-
दिरूपतद्गुणसम्बन्धः, नहि घटादि सम्बन्धि आकाशं तद्रूपरूपादिगुणयोगि भवतो-
स्याशयेन पूच्छति । कृतः इति ।

भेदाग्रहादिति । तथाच रजतभेदाग्रहात् यथा शुद्धौ रजतधम रजतत्वाधिकं अ-
ध्ववत्यति एवमेव लिङ्गधर्मान् दुःखादीनपि आत्मनि भेदाग्रहादध्ववत्यतीत्यर्थः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेरित्यस्य लिङ्गभेदाग्रहादित्यर्थस्तु लिङ्गस्य लिङ्गप्रतिभोगिका या
निवृत्तिः भेदः सस्याभावात् तद्ग्रहाभावादित्यर्थः निवृत्तिपदस्य भेदभेदे लाक्षणिकत्वेन
एकदेशान्वयपत्तीकारेण च कथञ्चिदुपपादनीयः । उक्तव्याख्यायां लक्षणाशङ्कीकरणा-
पत्त्या व्याख्यानान्तरमाह । अथवेति । अवधिरिति । तथाच लिङ्गनिवृत्तिपर्यन्तमि-
त्यर्थः । पतदेवाह । लिङ्गं यावदिति ।

उक्तस्य सर्गस्येति । प्रत्ययसर्गस्य भूतसर्गस्य चेत्यर्थः । कारणविप्रतिपत्तोः ईश्वर-
कारणकः प्रकृतिकारणको वा ब्रह्मोपादानको वा अकारणको वेत्यादिरूपाः, निराकरोति ।
प्रकृतेः कारणस्यव्यवस्थापनेनेत्यर्थः ।

आरम्भशब्दस्य सर्गाद्येकत्वं दर्शयति । आरभ्यत इत्यादिना । प्रकृतिकृत इत्यस्य
साधधारणत्वमाह । प्रकृत्यैव कृत इति । तेन येषाम्निभिः भावापरपक्षोयप्रकृतिकृतत्वा-
ङ्गीकारेण न तेषां मते सिद्धपाधनं तैर्ब्रह्मणोप्युपादन्त्वाङ्गीकारेण प्रकृतिमात्रकृतत्वस्य
तत्राभावात् । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । नेश्वरेणेति । सत्र अकारणत्वाङ्गीकृत्यमर्थं निराक-
रोति । अकारणस्येति । अत्यन्तभावो नित्यत्वम् । नचेष्टापत्तिः सम्भवति, प्रत्यक्षा-
दिना घटापटादीनां उत्पत्तिविनाशयोरनुभवसिद्धत्वेनापलपितुमशक्यत्वात् । अत्य-
न्ताभावो वाशब्दप्रादिवदलोभ्यं, नचाचेष्टापत्तिः सम्भवति, प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिप्रमा-
णसिद्धत्वेन अलोभ्यत्वासम्भवात् नचाकारणस्य उक्तोभयकोटिवर्तिभूतत्वं दृष्टं तस्मात्

रणत्वे ह्यत्यन्तभावोऽत्यन्ताभावो वा स्यात् । न ग्रहोपादानः, चिति-
शक्तेरपरिणामात्, नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतः, निर्व्यापारस्याऽधि-
ष्ठातृत्वासम्भवात् । न हि निर्व्यापारस्तथा वास्याद्यधितिष्ठति ।

ननु प्रकृतिकृतश्चेत्, तस्या नित्यायाः प्रवृत्तिशीलाया अनुपर-
मात् सदैव सर्गः स्यादिति न कश्चिन्मुच्येतेत्यत आह—“प्रतिपुरु-
षविमोक्षार्थं स्वार्थं इव परार्थं आरम्भः” इति । यथौदनकाम ओद-
नाय पाके प्रवृत्तः ओदनसिद्धौ निवर्तते,—एवं प्रत्येकम्पुरुषान् मो-
चयितुमप्रवृत्ता प्रकृतिर्यं पुरुषं मोचयति तम्प्रति पुनर्न प्रवर्तते, तद्वि-
माह—‘स्वार्थं इव,’ स्वार्थं यथा तथा परार्थं आरम्भ इत्यर्थः ।

स्यादेतत्—‘स्वार्थं परार्थं वा चेतनः प्रवर्तते । न च प्रकृतिरचेत-
नैवं भवितुमर्हति, तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः । न च क्षेत्र-
ज्ञाश्चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुमर्हन्ति, तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञ-
त्वात् । तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेरधिष्ठाता, स चेद्वरः’ इत्यत

न तस्याकारणत्वमिति । वेदान्तिमतं निराकरोति । न ग्रहोपादान इति । चितिशब्देः
चैतन्यस्य, अपरिणामादिति । तथाच चेतनपरिणामाभ्युपगमे जगतोपि चेतनत्वापत्ति-
रिति न ग्रहोपादानत्वसम्भव इति । ईश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतत्ववादिपातअलमतमा-
करोति । नेश्वराधिष्ठितत्वादिना । निर्व्यापारस्येति । तन्मते ईश्वरस्य निर्व्यापारत्वेन
प्रकृत्यधिष्ठातृत्वासम्भवात् । निर्व्यापारस्य अधिष्ठातृत्वं न सम्भवातीति दृष्टान्तेनो-
पपादयति । नदीत्यादि । तस्या, कारणकारः ।

प्रकृतिमात्रकृतत्वपक्षेपि शोपमुन्नावयति । नन्विति । तस्याः प्रकृतेः प्रवृत्तिशी-
लाया इति । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकतया । प्रवर्तकत्वात् । स्वार्थं इयेत्यादि
विशदयति । यथेत्यादिना । तथाच प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं प्रवृत्तायाः प्रकृतेः तत्पुरुषमोक्ष-
सिद्धौ सत्यां तं निवृत्तिपुंकेव । नच स्वार्थारम्भाय प्रवृत्तायाः स्वार्थसिद्धौ
सत्यां निवृत्तिर्दृष्टवरा प्रकृतेस्तु स्वार्थभावात् कृतस्तस्याः प्रवृत्तिः कृतो वा निवृत्ति-
रित्याद्यङ्गुयामाह । स्वार्थं इयेति । तथाच यथा परमकारुणिकः कश्चित् परदुःखनिवा-
रणार्थं प्रवर्तते दुःखनिवृत्तौ सत्यां च निवर्तते एवमेव प्रकृतिः परार्थं प्रवृत्तापि तदर्थ-
प्राप्तौ सत्यां निवर्तते पृथेति ।

ईश्वराधिष्ठितप्रकृतकृतत्वाद्वादी आक्षेपते । स्यादेतदिति । प्रकृतेरचेतनायाः
प्रवृत्त्यसम्भवमाह । नचेति । एवं प्रवृत्तिमती, नच तच्छरीरान्तर्वर्तिनो जीवा
एव सन्तु प्रकृतेरधिष्ठातारः इत्यत आह । नचेति । क्षेत्रज्ञा जीवाः । जीवानां प्रकृत्यव-
धिष्ठातृत्वे हेतुमाह । तेषामिति । प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वादिति । प्रकृत्यविप-
यकप्रत्यक्षज्ञानभाववत्त्वादित्ययः । तेनानुमानादिजन्यज्ञानवत्त्वेपि न क्षतिः । तद्वि-
षयकप्रत्यक्षज्ञानवत् एव तदधिष्ठातृत्वात् । प्रकृतेः परमाव्यक्तत्वेन तद्विषयकप्रत्यक्ष-
ज्ञानस्य तेनैवसम्भवात्, सर्वार्थदर्शी सत्त्वस्तुविषयकज्ञानवानित्ययः । सर्वार्थदर्शि-

आह—

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

“वत्सविवृद्धिनिमित्तम्” इति । दृष्टमचेतनमपि प्रयोजनम्प्रति प्रवर्तमानम्, यथा वत्सविवृद्धयर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्तते । एवम्प्रकृति-
रचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्तिष्यते ।

न च—“क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वात् सा-
ध्येन व्यभिचारः”—इति साम्प्रतम् । प्रेक्षावतः प्रवृत्तेः स्वार्थकारण्या-
भ्यां व्याप्तत्वात् । ते च जगत्सर्गाद्यावर्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वक-
त्वमपि व्यावर्तयतः । न ह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत् सृज-
ता किमप्यभिलषितम्भवति । नाऽपि कारुण्यादस्य सर्वं प्रवृत्तिः,

त्वादेव तत्प्रेषितत्वनपि सिद्ध्यतीत्याह । स चेश्वर इति ॥ “तत्र विरतिर्वा सर्वज्ञत्व-
बीजम्” इति योगसूत्रोक्तरीत्या सर्वविषयकप्रत्यक्षज्ञानवत्तत्त्वं ईश्वरत्वप्रतिपादनात् ।

चेतन एव प्रवृत्तिर्वाचेतनः इति पूर्वोक्ते व्यभिचारं दर्शयति । दृष्टमित्यादिना ।
कुत्र दृष्टमित्याशङ्क्यामाह । यथा वत्सविवृद्धयर्थमिति । तथाचक्षीरस्य मचेतनस्यापि
वत्सविवृद्धयर्थं यथा प्रवृत्तिर्भवति इति दृष्टवत्, तथा मचेतनाया अपि प्रकृतेः परार्थ-
प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । नचाचेतनं न प्रवर्तते इति व्याप्तिर्नास्माकमभिप्रेता, मचेतनस्य
वास्यादेः क्षणाद्यधिष्ठितस्य प्रवृत्तिर्द्वन्द्वेन । अपि तु चेतनानधिष्ठितस्य सत्यचेतनत्वं
यत्र तत्र प्रवृत्त्यभाव इत्याकारकैव, तथा च क्षीरप्रवृत्तेरपि ईश्वराधिष्ठितत्वाङ्गीकारेण
तत्र चेतनानधिष्ठितत्वे सत्यचेतनत्वरूपस्य हेतोः सन्दिग्धतया न व्यभिचार इत्याश-
ङ्क्याशङ्कते । नचेति । साध्यत्वादिति । तथाच पूर्वोक्तव्यतिरेकव्याप्त्या प्रकृतिप्रवृत्तिः
चेतनाधिष्ठिता प्रवृत्तिर्वादितीत्या साध्यानुमितिर्भवतीति वक्तव्यं, ॥ च क्षीर-
प्रवृत्तौ न व्यभिचारः, तत्रापि ईश्वराधिष्ठितत्वरूपसाध्यत्वत्वादिति भावः । साम्प्रतम्
युक्तम् । उक्तस्यायुक्तत्वे हेतुमाह । प्रेक्षावतः प्रवृत्तेरिति । हेतोपादेवविषयकविवेकवत्प्र-
वृत्तेरित्यर्थः । तेन उन्मत्तप्रवृत्तेः उक्तस्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वाभावेऽपि न क्षतिः ।
व्याप्तत्वादिति । तथाच प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः यत्र यत्र तत्र ॥ स्वार्थकारुण्याभ्यन्तरत्वं इति
व्याप्तिस्तत्वादित्यर्थः । स्वार्थः स्वकीयसुखदुःखनिवृत्तिरुद्योगः, कारुण्यं दया सा च
परदुःखप्रहाणेच्छा । ते चेति । स्वार्थकारुण्ये चेत्यर्थः । व्यावर्तमाने इति । तथाच व्या-
पकाभावस्य व्याप्याभावव्याप्यतया व्यापकोभूतेन स्वार्थकारुण्योरभावेन जगत्सर्गो
प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वाभावोऽपि सिद्ध्यतीत्यर्थः । नचेदरे स्वार्थकारुण्योरभावे किं
प्रमाणमित्याशङ्क्यां तत्र तयोर्भावं दर्शयितुं आवी स्वार्थोभावं दर्शयति । अवाप्त-
सकलेप्सितस्येति । अवाप्तं प्राप्तं संपन्नं इति तत्र येन तथाभूतस्येत्यर्थः । तथाच स्वे-
च्छाविषयोभूतत्वरूपं स्वार्थत्वं तत्र सम्मदेव यदा ईश्वरस्य क्वचिद्विच्छा स्यात्,
सा तु न सम्भवति इच्छां प्रति असिद्धत्वज्ञानस्य कारणत्वात् सिद्धे इच्छाविरहा-
दिति भावः ।

कारुण्याभावमपि ईश्वरे दर्शयति । नापीति । अस्य ईश्वरस्य । सृष्ट्युत्पत्तिपूर्वे

प्राक् सर्गोऽजीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारुण्यम् ? सर्गोत्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे वुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वं दूषणम्, कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति ।

अपि च करुणया प्रेरित ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् सृजेन्न विचित्रान् । 'कर्मवैचित्र्याद्वैचित्र्यम्' इति चेत् कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन, तदनधिष्ठानमात्रादेवाऽचेतनस्याऽपि कर्मणः प्रवृत्त्यनुपप-

त्तिरिति दुःखस्यासम्भवेन तत्प्रहाणेच्छारूपकारुण्याभावं वक्तुं तेषु दुःखाभावं दर्शयितुमाह । प्राक् सर्गादिति । सृष्टेः पूर्वमित्यर्थः । इन्द्रियशरीरेति । दुःखे प्रति इन्द्रियशरीरविषयानां प्रयोजकत्वादिति भावः । तथाहि अवच्छेदकतासम्भवेन दुःखं प्रति तादात्म्यसम्भवेन शरीरस्य कारणत्वात् शरीरस्य दुःखकारणत्वं, अनिष्टशब्दाविप्रत्यक्षस्य दुःखकारणत्वेन तादृशप्रत्यक्षं प्रति च इन्द्रियस्य कारणत्वात् इन्द्रियाणामपि तथात्वमक्षतम्, एवमुक्तप्रत्यक्षं प्रति विषयविषया शब्दादीनां कारणत्वेन विषयत्वापि तत्प्रयोजकत्वं बोध्यम् । कस्य कीदृशस्य दुःखस्य । सर्गोत्तरकाले शरीरेन्द्रियविषयानां सत्त्वेन तत्प्रयुक्तदुःखनिवृत्तिविषयकेच्छारूपकारुण्यात्प्रवृत्तिरित्याद्युक्तं निराकरोति । सर्गोत्तरकालमिति । वुरुत्तरमिति । दुर्निवारमित्यर्थः । इतरेतराश्रयत्वं सम्भोध्यश्रयत्वं, तदेव विशदयति । कारुण्येन सृष्टिरिति ।

न च सर्गान्तरीयजीवानां दुःखप्रहाणेच्छया एतत्सर्गप्रवृत्तिः इति ज्ञानबोध्याभ्योद्योषः । न च सर्गान्तरोत्पत्तिः क्वमिति वाच्यम् । तत्रापि तत्पूर्वकालीनसर्गान्तरत्वेन जीवदुःखप्रहाणेच्छायाः सम्भवादिति । नचानवस्था, संसारस्यानादित्वाम्नुपगमेन बीजाद्भूरादिवदिदृशत्वात्, इत्याद्युच्येत यदि तदा व्याह । अपि चेति । कस्यया प्रेरितः, कस्यार्थानसर्गप्रवृत्तिमान् । सुखिन एवेति । तथाच यदि परदुःखप्रहाणेच्छया ईश्वरस्य प्रवृत्तिः तदा सर्वेषामपि जीवानां सुखित्वमेव स्यान्नतु केषांचित् सुखित्वं केषाञ्चिद् दुःखित्वमिति वैषम्यं सम्भवतोत्यर्थः । ननु कदा पीडितः सृज्यमानप्राणिकर्मानुसारेणैव जगत्सृजति यथा स्थान्वाद्योक्तः प्राणिकर्मानुसारैरेव कारागृहादिदण्डं ददाति । तथाच प्राणिकर्मणां वैचित्र्येण जगद्वैचित्र्यमुपपद्यत एवेत्याशङ्कते । कर्मवैचित्र्यादिति । जन्तूनामिति शेषः । भवन्मते कर्मेण जडतया न तत्स्वयमेव प्रवर्तते इति वक्तुं शक्यम्, अपि तु ईश्वरः कर्माण्यधिष्ठाय जगत्सृजतीत्येव वक्तुं युक्तम् । तथाच प्रेक्षावतः परदुःखप्रहाणेच्छोरीश्वरस्य कर्माधिष्ठानमेव न युज्यते, केवलं कर्माधिष्ठानेनैव शरीरेन्द्रियादीनामुत्पत्त्यसम्भवेन प्राणिनां दुःखानुत्पादस्यापि सम्भवादित्याश्रयेनाह । कृतमस्येति । कृतम् अलम्, अस्य ईश्वरस्य, तदनधिष्ठानमात्रात् कर्माधिष्ठानमात्रात्, अचेतनस्यापीति । त्वन्मते अचेतनस्य चेतनाधिष्ठितत्वेन प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । एतच्च मट्टपादैः स्पष्टमेव प्रतिपादितम्, तथाहि—

सृजेन्न शुभमेवैकमनुकम्पाप्रयोजितः ।

अथाशुभाद्भिना सृष्टिः स्यतिर्वा नोपपद्यते ॥

आत्मार्यानाम्युपायं हि भवेत्किं तस्य दुष्करम् ।

तथाचापेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते ॥

सेस्तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् ।

प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो न वा कारुण्यम्प्रयो-
जकमिति नोक्तद्वोपप्रसङ्गावतरः । पारार्थ्यमात्रस्तु प्रयोजकमुपप-
द्यते । तस्मात् सुस्पष्टकम्—“वस्तुविबुद्धिनिमित्तम्” इति ।

"स्वार्थ इव" इति दृष्टान्तितम्, (का०५६) । तद्विमज्जते—

औत्सुक्यानिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।

जगत्पञ्चतत्त्वस्य किं नामेष्टं न सिद्ध्यति ।

प्रयोजनमनुद्दिष्य न मन्त्रोपि प्रवर्तते ॥

पुष्पमेव प्रवृत्तिद्वयेनैतन्मयाह्वय किम्भवेत् ॥

इस्यादिना (श्लो० वा० सू० ५ श्लो० १२)

भवन्मतेऽपि प्रकृतेः कथं प्रवृत्तिः सम्भवति तस्यामपि स्वार्थकाल्पयोरभावात् इत्याशङ्कान् प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकाल्पयाम्नां व्यासत्वेऽपि भवेत्तनायाः प्रकृतेः वा प्रवृत्तिः तस्याः तद्व्यासत्वाभावेन नोक्तदोष इत्याशयेव निराकरोति । प्रकृतेः स्त्विति । नच प्रयोजनमनुद्दिश्येतत्यादिपूर्वोक्तरीत्या यदि प्रकृतेः स्वार्थकाल्पयात्मकं प्रयोजनं नास्ति तदा किं प्रयोजनमुद्दिश्य तस्याः प्रवृत्तिरित्याशङ्कान् पारार्थ्यस्य तत्प्रयोजनत्वाङ्गीकरोष निराकरोति । पारार्थ्यमात्रमिति ।

तत्प्रयोजनं त्वत्प्राज्ञाकारिणं निराकरोति । पराध्वमात्रमात्रं ।
यदपि "यथाम्बुवच्चैतन्नापि" (ग्र० सु० अ० २-२-३) इति सूत्रे तन्नाम्ये च
"तन्नापि यथाम्बुनोञ्जैतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमोमे उभयवादिप्रसिद्धे रथा-
दावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । आत्मै च, "योप्सु तिष्ठन्बोऽन्तरो यमयति" पतस्य
वा अक्षरस्य प्रकाशने गानि प्राचयोऽभ्या ॥॥ स्पन्दन्त" इत्येवंजातीयकं समस्तस्य
लोकस्य परिस्पन्दितस्यैवराधिष्ठिततां आवयति । तस्मात्साध्यपक्षनिष्ठितत्वात्पयो-
म्बुवदित्यनुपन्यासः । चेतनावाद्यं धेन्वाः स्नेहेच्छया पयसः प्रवतकचोपपत्तेः । यत्स-
चोपणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न चाम्बुनोऽभ्यस्तमनपेक्षा निम्बभूम्याद्यपेक्ष-
त्वात् स्पन्दनस्य" इत्यादिना साध्यकारेण ईश्वराधिष्ठितत्वं प्रकाशितम् । तदपि विद्या-
यमाणे न स्थितिं कथंते, तथाहि पूर्वोक्तस्या प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वायंकाशवाच्यां व्या-
सत्वेन ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वासम्भवात् । यथोभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने प्रवृत्त्यद-
र्शनं प्रतिपादितम्, तत्र न तावत् प्रवृत्तिमात्रमचेतनस्यैव चेतनानधिष्ठितस्य भवती-
त्यस्मदीयं मतं । अपि तु कल्पविद्चेतनस्य चेतनाधिष्ठितस्य प्रवृत्तिः, कल्पविद्
चेतनानधिष्ठितस्यापीति, न तेन प्रवृत्तिमात्रस्य चेतनाधिष्ठिताचेतनोक्तत्वं वक्तुं वा-
क्यम् । योप्सु तिष्ठन्नित्यादिसाक्षमपि प्रकृतिकृतसृष्टेरन्तरं जगद्यधिष्ठातृदेवतात्मक-
जोषविशेषेण तेषां निबन्धस्वप्रतिपादनपरा । तदेकैव बहुधा प्रजायेयमित्यादिवाक्य-
मपि नादिसृष्टिपरं, अपि तु मध्ये मध्ये सृष्टिपरमेव आदिसर्गत्वादुद्दिपूर्वकत्वप्रतिपाद-
नात् । तथाहि कर्मपुराणम् "इत्येव प्राकृतः सर्गः संक्षेपात्कथितो मया । अयुद्दिपूर्वक-
स्त्येव माह्वीं सृष्टिं निबोचत इति । तस्मादुक्तसर्गस्य प्रकृतिकृतत्वमेवेति । उपसंहरति ।
तस्मादिति । यस्मात् आदिसर्गः उक्तयुक्त्वा बुद्धिपूर्वको न भवितुमर्हति तस्मादित्यर्थः ।
विभजते विशेषेण दर्शयति । मूले क्रियास्ति । पाकादित्यासु क्रियासु लोका

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

“औत्सुक्य—”इति । औत्सुक्यमिच्छा, सा तद्विषयमाणप्राप्तौ निवर्तते । इष्यमाणश्च स्वार्थः, इष्टलक्षणत्वात् फलस्य । दार्ष्टान्तिके योजयति—“पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्” इति ।

ननु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्तकः, निवृत्तिस्तु कुतस्तस्या प्रकृतेः ? इत्यत आह—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥

“रङ्गस्य” इति, स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति । ‘आत्मानम्’ शब्दाद्यात्मना पुरुषाङ्गेदेन च प्रकाशयेत्यर्थः ।

स्यादेतत्—‘प्रवर्तताम्प्रकृतिः पुरुषार्थम् । पुरुषानुपकृतात्प्रकृतिर्लक्ष्यते कश्चिदुपकारम्, आज्ञासम्पादनाराधितादिवाङ्मापयितु-

यथा इच्छानिवृत्त्यर्थं प्रवर्तते । एवं पुरुषस्य विमोक्षार्थं अव्यक्तं प्रवर्तते इत्यभिप्रायः । सप्त पादादिक्रियायाः सुखार्थत्वेन कथं तस्या निवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिर्लोकस्येत्याशङ्कानिराकर्तुमाह । सा लब्धिवति । तथाच इच्छां प्रति इष्यमाणवस्त्वप्राप्तेः नान्यत्वेन इष्यमाणवस्तुप्राप्तौ तस्या निवृत्तिर्युक्तिमस्येव । इष्टलक्षणत्वात् इष्टत्वव्यपत्त्या दार्ष्टान्तिके अव्यक्तप्रवृत्तौ, पुरुषस्य विमोक्षार्थमिति । लोकस्य स्वार्थप्रवृत्तौ अपि प्रकृतेः पुरुषविमोक्षात्मकपरायेव प्रवृत्तिरिति तु विधेयः ।

कारिकास्तरमवतारयति । नन्विति । पुरुषार्थः पुरुषविमोक्षरूपः, निवृत्तिरिति । प्रकृतेरिति पूर्वोक्तमनुपपद्यते । इत्यतः । किंकारणिका, निवृत्त्यभावे च अविमोक्षप्रसङ्गो बोध्यः । रङ्गस्य दर्शयित्वा इति कारिकायां रङ्गस्येति कर्मणि पठ्ये बोध्या । एवं पुरुषस्येत्यप्राप्तिः नच ननु नात्यन्तत्वेन नवाचेतनस्य तस्य प्रवृत्तिः सम्भवति इत्यत आह । रङ्गस्येति । रङ्गस्येति पदमित्यर्थः । स्थानेन स्थानभूतरङ्गप्रतिपादनमुखेन, स्थानिका सप्त स्थितान् पारिषदान् सम्भान्, उपलक्षयति लक्षणया बोधयति । मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादिबन्ध आत्मानं पुरुषं प्रकाश्य अव्यक्तं निवर्तते इति कारिकायामुक्तं, सन्न च अव्यक्तस्य अनुमानमात्रगम्यत्वेन प्रत्यक्षात्मका तत्प्रकाशो न सम्भवति । यदि च अव्यक्तपदं तत्कार्यभूतानां शब्दादीनां बोधकं तथा शब्दादिप्रकाशस्य पूर्वं सत्त्वात् निवृत्तिः स्वादित्याशङ्कां प्रकृतेः शब्दादिरूपाया एव शब्दाद्यात्मना पुरुषाङ्गेदेन प्रकाशे एव प्रकृतिनिवृत्तिर्भवति न तु सामान्यतः प्रकाशेनेति निराकुर्वन्माह । आत्मानमिति । तथाच प्रकृतेः पुरुषविमोक्षार्थमेव प्रवृत्तिसत्त्वान् पुरुषविमोक्षे सति इष्यमाणप्राप्तौ इच्छा निवृत्तिः सन्निवृत्त्या च प्रकृतेरपि निवृत्तिः सम्भवत्येवेति ।

कारिकास्तरमवतारयति । स्यादेतदिति । पुरुषार्थं पुरुषप्रयोजनसिद्धये । पुरुषात् पुरुषवत्काशात्, नहि प्रत्युपकाराभावे उपकारकत्वं सम्भवतीति भावः । अथैव दृष्टान्तमाह । आज्ञासम्पादनेति । आज्ञायाः सम्पादनेन परिपालनेन, आराधित्वात्

भुञ्जिष्या । तथा च न परार्थोऽस्या आरम्भः—इत्यत आह—

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ॥

गुणवत्पुण्यगुणस्य सतस्तस्याऽर्थमपार्थक्यञ्चरति ॥६०॥

“नाना—”इति । यथा गुणवानप्युपकार्यपि भूयो निर्गुणेऽत ए-
वाऽनुपकारिणि स्वामिनि निष्फलाराधना, एवमिदम्प्रकृतिस्तपस्वि-
नी गुणवत्पुण्यकारिण्यनुपकारिणि पुरुषे व्यर्थपरिभ्रमेति पुरुषार्थमेव
यतते न स्वार्थमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥

स्यादेतत्—‘नर्तकी नृत्यम्परिचरन्त्यो दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पु-
नस्तद्वद्भट्टकौतुहलात् प्रवर्तते यथा, तथा प्रकृतिरपि पुरुषायाऽऽ-
त्मानं दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनः प्रवर्त्यति’—इत्यत आह—

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥

“प्रकृतेः” इति । सुकुमारतरताऽतिपेशलता, परपुरुषदर्शनास-
हिष्णुतेति यावत् । असूर्यम्पदया हि कुलवधूरतिमन्दाक्षमन्थरा प्रमा-
दाद्विगलितशिरोऽञ्जला चेदालोक्षते परपुरुषेण, तदाऽसौ तथा प्रय-
तते, अप्रमत्तां यथैनां पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्ति, इति । एवम्प्रकृ-
तिरपि कुलवधूतोऽप्याधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्द्रश्यत इत्यर्थः ॥६१॥

सेवितात्, आज्ञापयितुरिति पञ्चमी आज्ञापयितुसकान्नादित्यर्थः । भुञ्जिष्या
सेविका । अस्तु प्रकृतेः प्रत्युपकारकानां किं तेनेत्यत आह । तथाचेति । अस्याः
प्रकृतेः ।

गुणवतां स्वभाव एवायं वदनुपकारिण्यपि उपकारकरणम्, अतः परार्थप्रवृत्तिः
प्रत्युपकारं विना भवत्येवेत्याशयेनाह । यथेति । तपस्विनी वीणा, व्यर्थपरिभ्रमा नि-
ष्फलाराधना । सिद्धमिति । अस्याः स्वार्थ आरम्भो न, अपि तु परार्थं यथेति सिद्ध-
मित्यर्थः ।

तद्वद्भट्टकौतुहलात् नृत्यद्वद्भट्टकौतुहलात् कौतुहलं पुनर्दर्शनेच्छा, पेशलताशब्दस्य
कोमलस्वार्थकतया यथा कस्यचित्कोमलत्वं वस्तुनाः लघुतासहिष्णुत्वं भवति एव-
मेव प्रकृतेरतिकोमलत्वेन परपुरुषदर्शनेऽप्यसहिष्णुत्वं भवतीत्याशयेनाह । परपुरुष-
दर्शनासहिष्णुतेति यावदिति । अत्रैव दृष्टान्तमाह । अमृगम्पदया हीति ।
सूर्यमपि न पश्यति तथाभूतेत्यर्थः । अतिमन्दाक्षमन्थरा अतिमन्दाक्षेण कति-
श्रया मन्थरा आज्ञान्ता । विवेकेन दृष्टा । विवेकेन भेदेन पुरुषप्रतियोगिकेन, दृष्टा
सती पुनर्न द्रव्यते पुनर्दर्शानपयं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च यावत्पक्षेण पुरुषाद्विवे-
कस्यातिर्न जाता तावत्पर्यन्तमहं परपुरुषेण दृष्टेस्वाकारकज्ञानाभावात्सा प्रवर्तते
विवेककृपासौ सत्तां तु पुरुषे परस्वनिग्रहेन परपुरुषेणाहं दृष्टेस्वाकारकज्ञानसत्त्वात्
सा दर्शनपथं यागच्छति । विवेककृपातेस्तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् तस्याः परपुरुषं
प्रति प्रवृत्तिरिति तु परमार्थः ।

स्यादेतत्—"पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी, कथमस्य मोक्षः ? मुचे-
बन्धनविश्लेषार्थत्वात्, सवासनक्लेशकर्माशयानाञ्च बन्धनसमाक्या-
नां पुरुषेऽपरिणामिन्यसम्भवात् । एवाऽस्य न संसारः प्रेत्यमा-
वापरनामाऽस्ति, निष्क्रियत्वात् । तस्मात् पुरुषविमोक्षार्थम् इति
रिक्तं वचः"—इतीमां शङ्कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्नपाकरोति ।
तस्मान्न बध्यतेऽद्वा न मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥६१॥

"तस्मात्" इति । अद्वा न कश्चित् पुरुषो बध्यते, न कश्चित्
संसरति, न कश्चिन्मुच्यते । प्रकृतिरेव तु नानाश्रया सती
बध्यते संसरति मुच्यते चेति बन्धमोक्षसंसाराः पुरुषे-
पचर्यन्ते । यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्यन्ते,

कारिकास्तरभवतारयितुं शक्नुते । स्यादेतदिति । अगुणः सत्त्वरजस्तमोगुणरहितः,
अगुणत्वादेव तस्यापरिणामित्वमित्याह । अपरिणामीति । अपरिणामित्वेऽपि पुरुषस्य
मोक्षः कुतो न भवतीत्याशङ्क्य मोक्षपदार्थं वर्णयन् निराकरोति । मुचेरिति । मुचे-
तोरित्यर्थः । बन्धनपदार्थमाह । सवासनेति । वासना संस्काराः, तत्सहितानां,
क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः, धर्माधर्मात्मकम्, आश्रयः जायते
इत्याश्रयः चेत् तेषामेव बन्धनपदार्थत्वम् । पुरुषेऽसम्भवादिति । तथाच पुरुषे ऽकस्य
बन्धत्वात्सम्भवेन तत्समाधिभिरात्मैक्येऽपि तन्नासम्भवात् । अत एव अप-
रिणामित्वादेव, संसारस्य प्रेत्यमावापरनामवेवत्वात् प्रेत्यभावस्य तन्नासम्भवमाह ।
संसार इति । प्रेत्य मृत्वा भावो जन्म व्युत्पत्त्या मरणानन्तरं जन्म पुरुषस्य न
सम्भवति तस्य निष्क्रियत्वात् । रिक्तम् अर्थशून्यम्, अभ्युपगच्छन् पुरुषस्य स्वतो
बन्धभावात् स्वीकुर्वन्, उपसंहारव्याजेन उपसंहारं वर्तयन्नित्यर्थः ।

अद्वा तत्त्वतः । संसरति प्रेत्यभाववान् भवति । यदि पुरुषे वस्तुगत्या
बन्धमोक्षसंसारा न सन्ति चेत् ते वस्तुतः कुत्र सन्तीत्याशङ्क्यामाह । प्रकृ-
तिरेवेति । शुद्धितत्त्वमित्यर्थः, तस्याः साक्षात्संसाराभावात् । नानाश्रया
नानापुरुषसम्बन्धिनी । ननु यदि प्रकृतिरेव बन्धमोक्षादिमती भवति तथा
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तदुद्वेगमिति पूर्वोक्तं कथं संगच्छते इत्यत आह । पुरुषे-
पचर्यन्त इति । भेदाप्रदेण प्रकृतिगता बन्धादयः पुरुषसम्बन्धित्वेन व्यवहित्यन्त इ-
त्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । यथेति । स्वामिन्युपचर्यन्त इति । अन्नोपचारप्रयोजकस-
म्बन्धमाह । तदाभयेनेति । जयपराजयाभयेनेत्यर्थः । तत्फलस्य जयपराजयफलस्य
शोककाभावेः । पराजयस्य, कामश्च जयस्य फलं योज्यम् । तथाच सेव्यसेवकमा-
वरूपसम्बन्धसत्त्वात् स्वामिभृत्ययोर्भेदाग्रहात् भृत्यगतानां जयपराजयादीनां स्वा-
मिनि प्रसीतिः तत्फलानुभवश्च यथा भवति, एवमेवात्रापि भेदाग्रहात् पुरुषे बन्धमो-
क्षादिव्यवहारो भवतीत्यर्थः । उपपादित इति । तस्मात्संयोगादित्यादिकारिका-
याम् । उक्तार्थं न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वदो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा

तदाश्रयेण भृत्यानान्तर्ज्ञागित्वात्, तत्फलस्य च शोकलामादेः स्वा-
मिति सम्भवात् । भोगापवर्गयोश्च प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात्
पुरुषसम्यग् उपपादित इति सर्वम्पुष्कलम् ।

नन्ववगतम् 'प्रकृतिगता बन्धसंसारपवर्गाः पुरुषेषु उपचर्यन्ते
इति । किंसाधनाः पुनरेते प्रकृतेरित्यत आह—

रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषार्थम्प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥

"रूपैः" इति । तत्त्वज्ञानवर्जं "बध्नाति-धर्मादिभिः, "सप्तमीरू-
पैः"—भावैरिति । "पुरुषार्थम्प्रति" भोगापवर्गौ प्रति । "आत्मनाऽऽ-
त्मानम्" एकरूपेण—तत्त्वज्ञानेन विवेकस्यात्या विमोचयति, पुनर्भो-
गापवर्गौ न करोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अवगतमीदृशं तत्त्वम्, ततः किमित्यत आह—

एवं तत्त्वाभ्यासान्नाऽस्मि न मे नाऽहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

"एवम्" इति । तत्त्वेन विषयेण तत्त्वज्ञानमुपलक्षयति । उक्तप्र-
कारतत्त्वविषयज्ञानाभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात् सत्त्वपु-
परमार्थताः । "विमुक्तश्च विमुच्यते" इत्याद्यागमो वि प्रमाणत्वेन द्रष्टव्यः, पुष्कलम्
उपपन्नम् ।

किंसाधनका इति । प्रकृतेः प्रकृतिगताः, एते बन्धमोक्षसंसार, किंसाधनकाः
कानि साधनानि येषां तथाभूताः, तथाच प्रकृतिद्वयबन्धमोक्षसंसारसाधनानि कानीति
प्रवर्तननिर्गलितार्थः ।

ज्ञानेन आपवर्ग इति कारिकायां ज्ञानरूपस्य प्रकृतिधर्मस्य मोक्षसाधकत्वप्रति-
पादनात् उक्तकारिकायां सप्तपदं ज्ञानातिरिक्तधर्मादिसत्त्वरूपपरमित्याशयेनाह । तत्त्व-
ज्ञानवर्जमिति । रूपैरित्यस्यार्थः भावैरिति । बध्नातीत्यस्य आत्मनात्मानमित्यनेन
सम्यग् । एकरूपेण एकभावेन, केन तेनेत्याकाङ्क्षायामाह । तत्त्वज्ञानेनेति । किमात्म-
केनेत्यत आह । विवेकस्यात्या इति । प्रकृतिपुरुषविवेकप्रदात्मकेनेत्यर्थः । विमो-
चयतीति । पुरुषभोगार्थं आत्मानं न प्रवर्तयतीत्यर्थः । इममेवार्थमाह । पुनर्भोगेति ।
अभागतावस्थस्य तस्य पुरुषार्थत्वात् तस्य च कृतत्वादिति भावः ।

तत्त्वज्ञानस्य प्रकृतिपुरुषविवेकार्थकतया तस्य अभ्यासासम्भवात् तत्त्वपरं तज्ज्ञा-
नपरतया व्याचष्टे । तत्त्वेन विषयेणेति । तथाच तत्त्वं विषयः, तज्ज्ञानं विषयि, तत्र
लक्षणायां विषयविषयिभावाद्यवसम्बन्धतत्त्वात् साध्यसम्बन्धरूपा लक्षणा युक्त्यैव ।
तत्त्वज्ञानस्य द्वित्रिवारं अभ्यासेऽपि उक्तस्य साक्षात्करणाजननेन प्रकृते अभ्यास-
पदार्थं विशिष्टं दर्शयति । आदरेत्यादि । उक्तरूपप्रकारेति । रूपं यस्य तथाभूतः
प्रकारो यस्य एवंभूतं यत्तत् तज्ज्ञानाभ्यासादित्यर्थः । नबोक्तप्रकारेण तत्त्वविषयक-

रूपान्यतासाक्षात्कारि ज्ञानमुत्पद्यते, यद्विषयश्चाऽभ्यासस्तद्विषयक-
मेव साक्षात्कारमुपजनयति, तत्त्वविषयश्चाऽभ्यास इति तत्त्वसाक्षा-
त्कारं जनयति । अत उक्तम्—“विशुद्धम्” इति ।

कुतो विशुद्धमित्यत आह—“अविपर्ययात्” इति । संशयविप-
र्ययौ हि ज्ञानस्याऽविशुद्धी, तद्वहितं विशुद्धम्, तद्विमुक्तम्—“अ-
विपर्ययात्” इति । नियतमनियततया गृह्यन् संशयोऽपि विपर्यया,
तेन ‘अविपर्ययात्’ इति संशयविपर्ययाभावो दर्शितः । तत्त्वविषय-
त्वाच्च संशयविपर्ययाभावः ।

एतदेतत्—‘उत्पद्यतामीदृशाभ्यासात् तत्त्वज्ञानम्, तथाऽप्यना-
दिना मिथ्याज्ञानसंस्कारेण मिथ्याज्ञानं जनयितव्यम् । तथा च त-
न्निवन्धनस्य संसारस्याऽनुच्छेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं—“केवलम्” इति ।

ज्ञानाभ्यासेपि सत्त्वगुणान्यतासाक्षात्कारिज्ञानस्योत्पत्तिः इत्याशङ्क्यामाह ।
यद्विषयश्चाभ्यास इति । यद्विषयकज्ञानोभ्यास इत्यर्थः । तेन अभ्यासस्य सविषयक-
त्वाभावेऽपि न क्षतिः । उक्तसाक्षात्कारस्य तत्त्वविषयकत्वादेव विशुद्धत्वमपि
सिद्धयतीत्याह । अत उक्तमिति । यत उक्तज्ञानस्य तत्त्वविषयकत्वं अत इत्यर्थः ।
विशुद्धं विशेषतः शुद्धं, शुद्धं प्रमात्मकं, विज्ञेयः अप्रमानात्मकस्वरूपः । तत्त्वविषय-
कत्वेनोक्तसाक्षात्कारस्य प्रमात्मकत्वेऽपि पीतः । इत्याकारकज्ञानस्य धर्म्ये प्रमा-
त्मकत्वेऽपि पीतत्वाद्येऽप्रमात्मकत्वमिव अप्रमात्मत्वमपि सम्भवतीत्याशङ्क्यामपनेतुमा-
शङ्कते । कुतोऽविशुद्धमिति । अविपर्ययात् विपर्ययमिन्नत्वात् । तद्विमुक्तमित्यादि ।
अविपर्ययादित्यनेन इदं संशयविपर्ययरहितत्वम् उक्तमित्यर्थः ।

अनु विपर्ययसम्बन्धस्य तदभाववति सत्प्रकारकनिश्चयार्थकतया अविपर्ययादित्यनेन
तथाविधमिन्नयमिन्नत्वमेव प्रतीयते, अतु संशयविपर्ययमिन्नत्वं इति विपर्ययमिन्नत्व-
स्य विशुद्धत्वव्याप्यत्वाभावेन । तेन हेतुना विशुद्धत्वसिद्धिरित्याशङ्कां निराकरोति ।
नियतमनियततयेत्यादिना । नियतं तथाभूतं वस्तु, अनियततया अतथाभूततया, गृ-
ह्यन् विषयोऽप्येवं, संशयोऽपि विपर्यय इति । तथाचोक्तस्थले विपर्ययपदं तदभाववति
सत्प्रकारकज्ञानमात्रार्थकं अतु मिन्नयत्वघटितमिति तदभाववति सत्प्रकारकज्ञानस्य
संशयविपर्ययात्मकनिश्चयसाधारणमेवेति अविपर्ययादित्यनेन संशयविपर्ययमिन्नत्वं व-
क्षितमिति नोक्तहेतोर्व्यभिचारित्वमिति भावः ।

केवलमिति कारिकायां अवतारयितुमाशङ्कते । एतदेतदिति । तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यव-
न्तरं मिथ्याज्ञानसंस्कारस्य अनुवृत्तिं दर्शयितुं अनादिनेति । तथाच मिथ्याज्ञानसंस्का-
ररूपानादित्यनेन तत्त्वज्ञानेन तत्त्व नाद्यासम्भवात् अनुवृत्तिर्युक्तैव । मिथ्याज्ञानसंस्का-
रसत्त्वेऽपि मिथ्याज्ञानरूपाभावे न संसारः सम्भवति इत्यत आह । तेनेति । मिथ्या-
ज्ञानसंस्कारेणेत्यर्थः । तन्निवन्धनस्य मिथ्याज्ञाननिवन्धनस्य, केवलमित्यस्य विवर्ण-
विपर्ययेणासम्भितमिति । विपर्ययेण सवासनमिथ्याज्ञानेन असम्भितम् असमा-
वाधिकरणम् ।

मन्थनादिभूतायाः मिथ्याज्ञानवासनायाः आदिमतोक्ततत्त्वज्ञानेन विनाशासम्भ-

विपर्ययेणाऽसम्मिन्नम् । यद्यप्यनादिर्विपर्ययवासना, तथाऽपि तत्त्व-
ज्ञानवासनया तत्त्वविपर्ययसाक्षात्कारमादधत्स्याऽऽविमत्याऽपि सा-
ध्या समुच्छेत्तुम् । तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः, यदाहुर्वाद्या अपि—

“निरुपद्रवमूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।

न बाधोऽयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्त्वपक्षपाततः—”इति ॥

ज्ञानस्वरूपमुक्तम्—“नास्मि, न मे, नाहम्” इति । ‘नास्मि, इ-
त्यात्मनि क्रियामात्रं निषेधति । यथाऽऽहुः ‘कृन्वस्तयः क्रियासामा-
न्यवचनाः’ इति । तथा चाऽध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनाति चा-
न्तराणि बाध्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिपिद्यानि बोद्धव्यानि ।
यतश्चात्मनि व्यापारावेशो नास्त्यतो ‘नाहम्’ । अहमिति कर्तृपदम्,
अहं जानामि, अहं जुहोमि, अहं दद्रे’ इति सर्वत्र कर्तुः परामर्शात् ।
निष्क्रियत्वे च सर्वत्र कर्तृत्वाभावः । ततः सुष्ठुकम्—“नाहम्” इति

वात् कथं तस्य विपर्ययेणासम्मिन्नत्वमित्थासङ्गां निराकरोति । यद्यपीत्यादिना ।
अनाविरिति । संसारस्यानादित्वेन तत्कारणीभूतस्य विपर्ययस्य तद्वासनायाश्चानादि-
त्वावश्यकत्वात् । मिथ्याज्ञानस्य साक्षात्कारात्मकस्य साक्षात्कारात्मकतत्त्वज्ञानं वि-
ना निवृत्त्यसम्भवादाह । तत्त्वविपर्ययसाक्षात्कारमादधत्स्या इति । भादधत्स्या उत्पा-
दयन्त्या, वाक्येति विपर्ययवासनेति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तार्थे हेतुमाह । तत्त्वपक्षपातो
हीति । हि यतः, धियां बुद्धोर्नां तत्त्वपक्षपातः तत्त्वविपर्ययकरणे सति ततो वैमुख्या-
भावस्य स्वभावः । यथाहि मरुमरीचिकादौ जलबुद्धौ बहुकालतः सत्यामपि सङ्कदेव
तत्समीपगमने सति मरुचित्वरूपतत्त्वज्ञाने सति पुनर्न कदाचिदपि जलबुद्धिर्भव-
ति, एवमेव प्रकृतिपुरुषविषयात्मकतत्त्वज्ञाने सति पुनर्न कदाचिदपि मिथ्याज्ञानं तद्वा-
सना वा समुत्पिपसति अपि तु समूलघातं तन्नश्यत्येवेति न पुनः संसारस्यानुवृत्तिरिति
भावः । उक्तार्थे बाध्यानामपि सम्मतिमाह । यदाहुर्वाद्येण अपीति । वेदबाह्यमतावल-
म्बितो बौद्धाः बाध्याः । निरुपद्रववेति । उपद्रवो दोषः तद्रहितः अत एव भूतार्थस्वभावः
स्वभावतः सत्यभूतो बोधार्थः, तस्य विपर्यये मिथ्याज्ञाने, यत्नवत्त्वेऽपि अनादिनि-
वासनारूपेण विद्यमानैः सत्यार्थं याचितुं प्रयत्नवत्त्वेऽपि, बाधो न भवति । हेतुः
बुद्धेरिति । ज्ञानमात्रस्य तत्त्वपक्षपाततः तत्त्वपक्षपातादित्यर्थः । ‘तत्त्वपक्षपातो हि धियां
स्वभावः’ इति सिद्धात्वात् । यद्यपि उक्तदलोक्तसाधक्यौद्धः आत्मनास्तिस्वसाय-
भावसरेऽभिहितः, तथापि बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातोस्तोत्येतद्विद्वानामपि सम्मतमस्तोत्ये-
तावन्मात्रे सा कारिका प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता ।

द्वितीयपार्थ, व्याचष्टे । ज्ञानस्वरूपमुक्तमिति । कारिकाकृतेति शेषः । अस्धातोः
कृत्यर्थकतया नास्मीत्यनेन कथं क्रियासामान्यान्वायेति इति सङ्गां प्रकृत्युक्ते अस्धातोः
क्रियासामान्यान्वायेत्यनेन नास्मि इत्यनेन क्रियासामान्यनिषेधप्रतीतिसम्भवात् इ-
त्यभिप्रायेण परिहृतः अस्धातोः क्रियासामान्यान्वायेत्यनेन वैभाकरणसम्मतिमाह । य-
थाहुरिति । कृन्वस्तयः कृधातुः भूधातुरस्यातुल्यार्थः । आन्तराणि शरीराम्बन्तरव-
र्तिना, बाध्याः बहिर्वर्तमानः । आत्मनि व्यापारावेशमात्रे तस्य कर्तृत्वं अहंपदार्थ-
भूतं न सम्भवति इत्याशयेनाह । अहमित्येति । कर्तृपदं कर्तृबोधकं पदं । तस्य कर्तृबो-

अत एव “न मे” । कर्ता हि स्वामितां लभेत; तस्मात् कुतः स्वामा-
विकी स्वामितेत्यर्थः ।

अथ वा “नाऽस्मि” इति, “पुरुषोऽस्मि, न प्रसवधर्मा” । अप्र-
सवधमित्वाच्चाकर्तृत्वमाह—“नाहम्” इति । अकर्तृत्वाच्च न
स्वामितेत्याह—“न मे” इति ।

ननु ‘एतावत्सु ज्ञातेष्वपि कश्चित् कदाचिदज्ञातो विषयोऽस्ति,
तदज्ञानं जन्तून् बन्धयिष्यति’ इत्यत आह—“अपरिशेषम्” इति ।
नास्ति किञ्चिदस्मिन् परिशिष्टं ज्ञातव्यं, यदज्ञानं जन्तून् बन्धयिष्य-
तीत्यर्थः ॥

किं पुनरीदृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण सिद्ध्यतीत्यत आह—

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।

प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः ॥६५॥

“तेन” इति । भोगविवेकसाक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रस्रोतव्यौ ।
तौ च प्रसृताविति नास्याः प्रस्रोतव्यमवशिष्यत इति निवृत्तप्रसवा
प्रकृतिः । विवेकज्ञानरूपो योऽर्थस्तस्य वशः—सामर्थ्यम्, तस्मात् ।
अतस्त्वज्ञानपूर्वकाणि खलु धर्माधर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानिश्व-

यकस्ये युक्तिमाह । अहंज्ञानान्महमित्यादि । निष्क्रियत्वं निर्व्यापारत्वं । आत्मन
अकर्तृत्वज्ञानेपि अन्यकर्तृकदुःखादिसम्बन्धसम्भवेन तादृशदुःखादिमत्त्वज्ञाने न सु-
क्षित्सम्भवः इत्यतस्तस्यासङ्गित्वमप्याह । अत एव न मे इति । अत एव अकर्तृत्वादेव,
मे मत्सम्बन्धि न किञ्चिद् इत्याकारकज्ञाने सति आत्मनः दुःखादि सम्बन्धज्ञानाभा-
वेन न बन्धसम्भवः । स्वामितां सम्बन्धिताम् ।

नास्मि इत्यस्मिन्नन्वेन कर्तृत्वस्यापि बोधसम्भवेन तन्निषेधेनैव कर्तृत्वनिषेधस-
म्भवात् पुनर्नाहमित्यनेन परिणामे पौनरुक्त्यापत्तिरित्याशयेन व्याख्यातान्तरमाह ।
अथवेति । ना इत्यस्यासौ पुरुष इति नृशब्दस्य प्रथमैकवचनान्तत्वात् । पुरुषत्वादे-
वाप्रसवधर्मात् तस्य सिद्धयतोत्पात्तयेनाह । न प्रसवधमेति । परिणामीत्यर्थः ।

तदशाव अज्ञातविषयाज्ञानं । नास्ति किञ्चिदिति । एकस्मिन् सुवर्णे ज्ञाते यथा क-
च्छुक्छुदयः खलौ एव ज्ञाता भवन्ति पूर्वं सर्वविकारप्रकृतिभूतस्य प्रधानस्य अनुभूय-
कपुरुषस्य च भेदसाक्षात्कारे सति तत्र ज्ञातमेवेति न किञ्चिदज्ञातमवशिष्टं भवेत् प-
दज्ञानं जन्तून् बाधयिष्यतीति भावः ।

कारिकान्तरमवतारयति । किं पुनरिति । कारिकायां तेनेति । तेन
तत्त्वसाक्षात्कारेण निवृत्तप्रसवां निवृत्तः प्रसवो यस्याः इति विप्रो
कार्योत्पादात्मकप्रसवपदार्थवदङ्गोभूतं कार्यं दर्शयति । भोगेति । प्रस्रोतव्यौ
व्याख्यातव्यौ । प्रस्रोतव्यं प्रसर्वाहं, अर्थवशात् इति व्याचष्टे । विवेकज्ञान-
रूप इति । विवेकज्ञानात् कथं सप्तरूपविनिवृत्तिरित्यत अभिप्रायं विवृणोति ।
अतस्त्वज्ञानपूर्वकानि खल्विति । सप्तरूपाग्याह । धर्माधर्मस्यादि । न च धर्माधर्मादौवा

याणि । वैराग्यमपि केवलतौष्टिकानामतत्त्वज्ञानपूर्वकमेव । तत्र तत्त्व-
ज्ञानं विरोधित्वेनाऽतत्त्वज्ञानमुच्छिन्नमिति । कारणनिवृत्त्या च सत्प्रक-
विनिवृत्ता प्रकृतिः । “अवस्थितः” इति निष्क्रियः, “स्वच्छः” इति
रजस्तमोद्वृत्तिकलुपया बुद्ध्याऽसम्भिन्नः । सात्त्विक्या तु बुद्ध्या तदा-
ऽप्यस्य मनाक् सम्भेदोऽस्त्येव, अभ्यर्थवन्मृतप्रकृतिदर्शनानुपपत्ते-
रिति ॥ ६५ ॥

इत्यादेतत्—‘निवृत्तप्रसवामिति न सुध्यामहे, संयोगकृतो हि
सर्ग इत्युक्तम्, योग्यता च संयोगः, भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य
चैतन्यम्, भोग्यत्वयोग्यता च प्रकृतेर्जडत्वम् । न चैतयोरस्ति नि-
वृत्तिः । न च करणीयाभावाभिप्रेतिः, तज्जातीयस्याऽन्यस्य करणी-
यत्वात्, पुनः पुनः शब्दाद्युपभोगवत्’—इत्यत आह—

दृष्ट्वा मयेत्युपेक्षक एको दृष्ट्वाऽहमित्युपरमत्यन्या ।

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥६६॥

“दृष्ट्वा” इति । करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगप्रकृतिर्ये-
या विवेकस्यातिर्न कृता कृतविवेकस्यातिस्तु शब्दाद्युपभोगं न
मत्तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वेपि वैराग्यस्य कथमतत्त्वज्ञानपूर्वकत्वमित्यत आह । वैराग्यमपीति ।
केवलतौष्टिकायां अन्वक्तुं वा अहङ्कारं वा इन्द्रियाणि वा भूतानि वा आत्मेत्यभिमत-
मानां यद्वैराग्यं तद्वत्तत्त्वज्ञानपूर्वकमेव । कारणनिवृत्त्या मत्तत्त्वज्ञानात्मककारणनिवृत्त्या,
सत्प्रकाणि धर्माधर्मादीनि । स्वच्छपदार्थमाह असम्भिन्नः इति । अस्मिन्नः गृहीतवि-
वेक इति यावत् । रजस्तमोद्वृत्तिकलुपयेत्यत्र सत्त्वस्यानुपादाने भोजमाह । सात्त्विक्या
इति । मनाक् स्वल्पः किञ्चित्कावल्याधीत्यर्थः । तदानीमपि बुद्ध्या मनाक् सम्भेद-
सत्त्वे प्रमाणमाह । अभ्यर्थेति । पूर्वममृता सत्प्रकाविनिवृत्ता वा प्रकृतिस्तदानीमनुप-
पत्तेः, वृत्तिज्ञानरूपस्यादर्शनस्य पुरुषे आरोपानुपपत्तेरिति यावत् ।

सर्गात्मकस्य प्रकृतिपुरुषसंयोगात्मकप्रसोतव्यकारणस्य सत्त्वात् कृतो निवृत्तिः
तथा च निवृत्तप्रसवामिति न संगच्छते इत्याशयेनाह कृतो । इत्यादेतदिति । न सुध्या-
महे न सङ्गमहे । असहने कारणमाह । संयोगकृतो हीति । प्रकृतिपुरुषसंयोगप्रयुक्त
इत्यर्थः । उक्तम् “संयोगस्तत्कृतः सर्गः” इति कारिकायामित्यर्थः । भवतु संयोगः सर्ग-
हेतुः, तथापि तत्त्वसाक्षात्कारेण तन्निवृत्तिः । स्यादित्याशङ्क्यां संयोगस्य भोक्तृत्वयो-
ग्यताभोग्यत्वयोरवताररूपत्वेन योग्यतायास्तत्त्वाभाविकत्वेन तत्त्वज्ञानेन च तस्या
निवृत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाह । योग्यता, चेति । योग्यताया मित्यर्थं दर्शयति ।
चैतन्यमिति । पतयोः/योग्यतारूपयोः चैतन्यजडत्वयोः । संयोगात्मकस्य प्रसवका-
रणस्यानिवृत्तौ अपि प्रसवनीयात्मकस्य कारणान्तरस्याभावादेव न भोगोत्पत्तिः
सम्भवतीत्याशयेनाह कृतो । न चेति । तज्जातीयस्य भोगादिजातीयस्य । पुरुषस्य
तज्जातीयस्य कृतत्वेपि अन्यस्य करणीयत्वं सम्भवतीति दृष्टान्तरपुरस्सरं दर्शयति ।
पुनः पुनरिति ।

जनयति । अविवेकस्यातिनिवन्धनो हि तदुपभोगः निवन्धनाभावे न भवितुमर्हति, अङ्कुरः ॥ धीजामधे । प्राकृतान् हि सुखदुःखमोहात्मनः शब्दादींस्तदविवेकात् 'ममैते' इत्यभिमन्यमान आत्मा भुञ्जीत । एवं विवेकस्यातिमपि प्राकृतीमविवेकादेवाऽऽत्मा 'मदर्थेयम्' इति मन्यते । उत्पन्नविवेकस्यातिस्तु तदसंलग्नाच्छब्दादीन्लोपमोक्तुमर्हति, नापि विवेकस्यातिमप्राकृती ततो विचिक आत्मा स्वार्थमभिमन्यतुमर्हति । पुरुषार्थं च भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थो सन्तो न प्रकृतिं प्रयोजयतः । तदिदमुक्तम्—“प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य” इति । ॥ प्रयुज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनम्, तदपुरुषार्थं नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्यादेतत्—“उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारान्मुक्तश्चेत्तदनन्तरमेव मुक्तस्य तस्य वेदपातः स्यादिति कथमदेहः प्रकृतिरप्येव । अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते, कर्मणामक्षीणत्वात् । तेषां कुतः प्रक्षयः ? ‘भोगात्’

इति । कृतविवेकस्यातेः पुनः शब्दाद्युपभोगाकरणे कारणमाह । अविवेकस्यातिनिवन्धनो हीति । अविवेकस्यातिः निवन्धनं कारणं यस्य तथाभूतः, तदुपभोगः शब्दाद्युपभोगः । निवन्धनाभावे निवन्धनस्य शब्दाद्युपभोगप्रयोजकस्य विवेकप्रवृत्त्याभावे, तत् शब्दाद्युपभोगाश्रयत्वम्, अत्रेव ॥ अङ्कुर इवेति । धीजात्मकनिवन्धनाभावे अङ्कुरः न भवितुमर्हति एवमेवेत्यर्थः । शब्दाद्युपभोगस्य अविवेकस्यातिनिवन्धनस्य विशदयति । प्राकृतान्शब्दादिना । प्राकृतान् प्रकृतिपतिषामभूतान्, तदविवेकात् प्रकृतिविवेकाग्रहात् । भोगस्य निवन्धनस्य वर्धयित्वा विवेकस्यातरेपि तत्त्वं दर्शयति । मध्यममिति । मधुपकारिका इत्यर्थः । तथाच विवेकाग्रहादुपाया आत्मा प्रकृतिसम्बन्धिनः शब्दादीन् ममेते इत्यभिमन्यते एवं प्रकृतिसम्बन्धिनीं विवेकस्यातिमपि मधुपकारकत्वेन मन्यते, इतिरात्मा पुरुषाभ्युत्पाया विवेकस्यातरेपि आविवेकस्यातिविविधत्वमेवेति भावः । ततो विचिकः सुखदुःखमोभिज्ञत्वेन गृहीतः । पुरुषार्थो पुरुषेणार्थमानो । प्रकृत्यारम्भप्रयोजको प्रकृतेः सकाशात् च आरम्भः कार्याणां तत्प्रयोजकावित्यर्थः । अपुरुषार्थाविति । ममेत्यभिमानाभावावित्यर्थः । प्रयोजनं नास्तीत्यत्र प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजकत्वाधिक्यत्वमाह । प्रयुज्यते इति । प्रयोजकाभावेन प्रयोज्यस्याप्यभावादिति भावः । तत् प्रयोजकत्वं, अपुरुषार्थं अपुरुषार्थभूतं, भोगादौ नास्तीत्यर्थः । कारिकायस्तु एकः द्रष्टा पुरुष मया प्रकृतिः दृष्टा इति उपेक्षको भवति सत्त्वगोमाद्यापेशरहितो भवतीत्यर्थः । अस्या प्रकृतिः, अहं पुरुषेण दृष्टा इति मत्वा उपरमति न पुनः प्रसृते, इति तयोः प्रकृतिपुरुषयोः संयोगे सत्यपि सर्गस्य विवेकाग्रहत्वं प्रयोजकं नास्तीत्यर्थः ।

कारिकान्तरमवतारयति । स्यादेतदिति । दृष्टापत्तौ बाधकमाह । कथमदेहः प्रकृतिं पश्येदिति । दर्शनमात्रे शरीरस्य कारणत्वादित्यर्थः । तथाच प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः । इत्युक्तमसङ्गतमिति भावः । तत्त्वज्ञानस्य मोक्षकारणत्वेपि कर्मणः मुक्तिप्रतिबन्धकत्वात् कर्मक्षयानन्तरमेव मोक्ष इत्योक्तयेनाशङ्कते । अपेति । तेषां कर्मणां । भोगादिति । नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि वचनात् । रिक्तं अर्थ-

इति चेत्, इत्त भोः न तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनम्—इति 'व्यक्ताव्यक्त-
अविज्ञानजन्मना तत्त्वज्ञानेनापवर्गः' इति रिक्तं वचः । 'भोगेन चाप-
रिसङ्क्षयेयः कर्माशयप्रचयोऽनियतविपाककालः क्षेतव्यः, ततश्चापव-
र्गप्राप्तिः' इत्यपि मनोरथमात्रम्" इत्यत आह—

सम्यग्ज्ञानाधिगमात् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।

तिष्ठति संस्कारवशात् चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥६७॥

"सम्यक्" इति । तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानाविरूप्यनियतवि-
पाककालोऽपि कर्माशयप्रचयो दृग्बन्धीजमावतया न जात्यायुर्मौ-
लक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिकायां हि बुद्धिभूमौ
कर्मबीजाण्यङ्कुरं प्रसुवते । तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलि-
लायामूपरायां कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः ? तदिदमुक्तम्—"धर्मा-
दीनामकारणप्राप्तौ" इति, अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञा-
नोऽपि च संस्कारवशात् तिष्ठति, यद्योपरतेऽपि कुलालव्यापारे
चक्रं वेगाद्यसंस्कारवशात् भ्रमत् तिष्ठति । कालपरिपाकवशानूप-
रते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धकर्मपरिपाकौ
धर्माधर्मौ संस्कारौ, तौ च भोगेन क्षेतव्यौ । तथा चाऽनुभूयते—

शून्यं । अपरिसंख्येयः असंख्यः, कर्माशयप्रचयः, कर्मणां आशयाः संस्काराः धर्माधर्म-
मात्राः तेषां प्रचयः समूहः, अनियतेति । अनियतः अनिश्चितः विपाकानां जात्यायु-
र्मौर्गानां कालो यस्य तथाभूतः । मनोरथमात्रमिति । अनियतकर्मकलापानां प्रक्षवा-
र्थमपेक्षानोपकालस्यान्तरे पुनरपि कर्मणामुत्पत्त्या सर्वकर्मप्रक्षयकालस्य दुर्लभत्वाप-
त्तेरित्यर्थः ।

अथ तत्त्वज्ञानान्तरं कर्मणां प्रक्षयमाधे कुतस्तेषां न भोगोत्पादकत्वमित्यत
आह । क्लेशेति । क्लेशा अधिष्ठास्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पूर्वोक्ताः । त एव
सलिलं तेन अवसिकायां, बुद्धिभूमौ बुद्धिरूपायां भूमौ, कर्माणि धर्माधर्मरूपाण्येव
बीजानि, अङ्कुरं भोगाद्यात्मकं, प्रसुवते उत्पादयन्ति । तथाच कर्मभिः भोगे जननीये
अविद्यायाः सहकारिकाशयेन तदभावात् तत्त्वज्ञानान्तरं न भोगोत्पत्तिः कर्मभिः
सम्भवतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानेति । तत्त्वज्ञानात्मको यो निदाघः तेन निरीतं निःशेषं यथा
स्वाध्यायादपि तत् सलिलं अविद्यारूपं ब्रह्माः तथाभूतायाम् अत एव ऊपरायां, बुद्धिभूमौ
इति पूर्वोक्तमनुपपन्नते ।

अकारणप्राप्तौ इति कारिकाघटककारणशब्दस्य भावप्रधानत्वमाह । अकारण-
त्वप्राप्ताविति । नच शरीरस्थितेरपि धर्मादिकारणकत्वात् धर्मादीनां अकारणत्वप्राप्तौ
उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारस्य शरीरपातः स्यात् इत्याशङ्क्यामाह । उत्पन्नतत्त्वज्ञानोपि
चेति । अथवा दृष्टान्तमाह । यथेति । प्रकृतस्त्वक् संस्कारः कः इत्याशङ्क्यामाह । प्रा-
रब्धपरिपाकविति । प्रारब्धः परिपाको यद्योस्तथाभूतौ तच्छरीरात्मकाविति भावः ।
संस्कारोपरमे निष्क्रियं भवति शरीरात्मस्थस्मिन्नर्थे वैदान्तिकसम्मतिं ज्ञान्दोग्यप्रमाणं
आह । तथाचेति । भोगेनेत्यादि । सूत्रम् (अ०४पा०१सू०१९) अस्याधः, इतरे जा-

“तस्य तावदेवं चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” इति (छा० ६। १४।१) । प्रक्षीयमाणाविद्यासंस्कारावशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्-त-
त्सामर्थ्यात् धृतशरीरस्तिष्ठति ।

स्यादेतत्-“यदि संस्कारशेषादपि धृतशरीरस्तथाऽपि कदाऽप्य-
मोक्षो भविष्यति ?” इत्यत आह—

प्राप्ते शरीरमेवे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।

ऐकान्तिकमालयन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ४८ ॥

“प्राप्ते” । अनारब्धविपाकानां तावत् कर्माशयानां तत्त्वज्ञाना-
भिना बीजभावो दग्धः । प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति,
“प्राप्ते शरीरमेवे” इति—विनाशे । “चरितार्थत्वात्” इति—कृतप्र-
योजनत्वात् प्रधानस्य तत्पुरुषप्रति विनिवृत्तौ । “ऐकान्तिकम्”—
अवश्यम्भावि “आत्यन्तिकम्”—अविनाशि—इत्युभयं “कैवल्यम्”—
दुःखत्रयविगममप्राप्नोति पुरुषः ॥ ४८ ॥

प्रमाणेनोपपादितेऽप्यत्यन्तअद्वोत्पादनाय परमर्षिपूर्वकत्वमाह—
पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।

स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ४९ ॥

“पुरुष” इति । “गुह्यम्”— गुह्यानिवासे, स्थूलधियां दुर्बोधमिति

रब्धकार्यं पुण्यपापे, न ज्ञानमात्रेण किन्तु भोगेन क्षययित्वा सम्पद्यते कैवल्यमात्रमिति
क्षेपः । तस्य तावदेवं चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये इति । (छा० ६। १४-१)
अयमर्थः, तस्य तत्त्वज्ञानिना तावदेव चिरं तावत्कालमेव विलम्बा यावन्
विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्मेणा यावन्मोक्षो न भवेत् । अथ कर्मणा संस्कारोपरमे सति, सम्प-
त्स्ये विवेककैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रक्षीयमाणेति । प्रक्षीयमाणः विनश्यमानः अवि-
द्यासंस्काराविशेषः यत्र तथाभूतसंस्कारवशात् इत्यर्थः ।

उक्तं भुक्तिप्रतिपादितो मोक्षः कदा भविष्यतीत्यभिप्रायेणाशङ्कते । स्यादेतदिति ।
अनारब्धविपाकानां न आरब्धः विपाको जात्यादुर्गमलक्षणो येषां तथाभूतानां ।
तथाच कर्मणां मध्ये यानि प्रारब्धकर्माणि तेषां विनाशस्तु भोगादेव भवति, तदभिप्रा-
येणैव ‘नाशुर्ध्वं क्षीयते कर्म कल्पकोविशतैरपीत्यादिवचनम् । यानि सञ्चितकर्माणि तेषां
विनाशः ज्ञानाभिनापि, तदभिप्रायेणैव ‘ज्ञानमिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते’ इति ।
इति वचनम् । तदेतदभिप्रायेण । तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्ध इति । तथाचो-
परीत्या सर्वेषामपि कर्मणां क्षये सति भविष्यकाळे भोगस्यासम्भवात् अनागततावत्त्व-
मभोगापवर्गस्य प्रकृतिप्रवर्तकस्याभावात् तन्मति प्रकृतिर्न पुनः प्रवर्तते इति
उक्तव्यकाव्यकज्ञानां तत्त्वज्ञाने सति अवश्यम्भावि अविनाशिभूतं च कैवल्यं पुरुष-
प्राप्नोतीति भावः ।

अद्वोत्पादनायेति । अद्वया ज्ञानाद्वत्त्वात्, तत्र च अद्वयान्तरमते ज्ञानं इत्या-

यावत् । “परमर्षिणा—” कपिलेन । तामेव अश्वामागमिकत्वेन ब्रू-
यति—“स्थित्युत्पत्तिप्रलयाध्विन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्” इति । ‘यत्र’
ज्ञाने—यदर्थम्,—यथा ‘चर्मणि द्वीपिनं हन्ति’ इति । “भूतानाम्”—प्रा-
णिनां “स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः” आगमैः “चिन्त्यन्ते” ।

स्यादेतत्—“यत् परमर्षिणा साक्षात्कथितं तच्छ्रद्धधीमहि, यत्पु-
नरीश्वरकृष्णेन कथितं, तत्र कुतः अज्ञा ?”—इत्यत आह—

एतत् पवित्रमग्न्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।

आसुरिरपि पञ्चाशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥७०॥

“एतत्” इति । “एतत् पवित्रम्”—पावनम्—दुःखत्रयहेतोः
पाप्मनः पुनातीति, “अग्न्यम्”—सर्वेभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यम्, “मु-
निः”—कपिलः “आसुरयेऽनुकम्पया प्रददौ, आसुरिरपि पञ्चाशि-
खाय, तेन बहुधा कृतं तन्त्रम् ।

शिष्यपरम्परयाऽऽगतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।

सङ्क्षिप्तमार्थमतिना सम्यग्बिज्ञाय सिद्धान्तम् ॥७१॥

“शिष्य” इति । आरात् याता तत्त्वैन्य इत्यार्या, अर्या मतिर्यस्य
सोऽयम्—“आर्यमतिः” इति ।

एतच्च शास्त्रं सकलशास्त्रार्थसूचकत्वात्, न तु प्रकरणमित्याह—

सप्तत्यां किल येऽर्धास्तेऽर्धाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।

आख्यायिकाविरहिताः परवाद्बिजिताऽपि ॥७२॥

“सप्तत्याम्” इति । तथा च राजवार्तिकम्—

दिवचनं प्रमाणम् । परमर्षिणेति । कपिलस्य परमर्षित्वे “अर्षि प्रसृतं कपिलं यस्तमप
ज्ञानैर्बिभर्ति” इति श्रुतेराश्वतरोर्यमेव प्रमाणम् । यत्रेति । विभिन्नसप्तमोत्वाक्येन सप्त्या
अर्थमाह । यदर्थमिति । सप्तम्या निमित्तार्थकत्वे प्रसिद्धं भवहारमुपदर्शयति । चर्मणीति ।

साङ्ख्यकारिकायां अद्वैत्पादनाय कारिकान्तरमवतार्यति स्यादेतदिति । पाषात्
पुनातीति पावनमिति व्युत्पत्त्या पावनत्वं सत्यं दर्शयति । दुःखत्रयहेतोः पाप्मन इति ।

आर्यामतिनेत्यत्र आर्यपदार्थमाह । आरादिति । आरात्तत्त्वसमीपं याता गता-
मतिर्मस्य तथा भूतेन तत्त्ववशिनेत्यर्थः । अथवा असत्त्वेतिच्छेदः आरात् पूर्वा याता
गता असत्त्वे मतिर्मस्य तथाभूतेन अविद्याविरहिणेत्यर्थः ।

यदि सकलशास्त्रार्थप्रतिपादकत्वमस्य ग्रन्थस्य तदा पूर्णग्रन्थेनैव निर्वाहादस्य
वैयर्थ्ये इत्यत आह । सूचकत्वादिति । तथाच पूर्णग्रन्थानामतिविस्तृतत्वेन अवाधा-
सेन न तैः शास्त्रप्रतिपत्तिः सम्भवतीत्यत एतस्य न वैयर्थ्यम् ।

भूके सप्तत्यां सप्ततिरुक्त्यकार्या कारिकायां येऽर्धाः प्रतिपादिताः त एव कृत्स्नस्य
सम्पूर्णस्य षष्टितन्त्रस्य षष्टिपदार्थस्य । यच्च पूर्णग्रन्थेषु आख्यायिकानां परवाद्वादे-
वचसत्त्वात् त एव षष्टितन्त्रस्येति प्रश्ने । आख्यायिकेति । आख्यायि-
काः कथाः तानिः बिजिता परवादैश्च बिजिताः येऽर्धाः षष्टितन्त्रस्य ते सर्वेपि अत्र
निरूपिता एवेत्यर्थः ।

“प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थस्वमथाऽन्यता ।
 पारार्थ्यं च तथाऽनैक्यं वियोगो योग एव ॥
 शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश ।
 विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः ॥
 करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा स्मृतम् ।
 इति पष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिः” इति ॥

सेयं पष्टिपदार्थी कथितेति सकलशास्त्रार्थकथनाभेदं प्रकरणमपि तु शास्त्रमेवेदमिति सिद्धम् । एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यञ्च प्रधानमधिकृत्योक्तम् । अन्यस्वमकर्तृत्वं बहुत्वञ्चेति पुरुषमधिकृत्य । अस्तित्वं वियोगो योगश्चेत्युभयमधिकृत्य । वृत्तिः स्थितिरिति स्थूलसूक्ष्ममधिकृत्य ।

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां सदा ।

श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी ॥

इति पञ्चदशमटीकाकृच्छ्रमध्याचस्पतिमिश्रविरचिता
 साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी समाप्ता ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

पष्टिसम्प्रतिपादार्थं राजवर्तिकं दशयति । तथाचेति । मौलिकार्थाः प्रधानभूताः । पृतेर्षा विपर्ययकारणत्वात् । सेयं उच्छराजवार्तिकोक्ता, कथितेति । भेदानां परिमाणादित्यनेन प्रधानास्तित्वं, विपरीतमव्यक्तमित्यनेनैकत्वं, प्रीत्यप्रतिवि-
 पादात्मका इत्यनेन अर्थवत्त्वं, त्रिगुणमविवेकि विषय इत्यनेन पुरुषाद्व्यवस्थं, नावाधि-
 धरूपानैरित्यादिना शेषवृत्तिः, जननमरणकरणानामित्यादि-पुरुषबहुत्वं सिद्धमित्यने-
 च पुरुषबहुत्वं, रक्तस्य वर्णमित्या इत्यादिना वियोगः, संयोगस्तत्कृतः सतां इत्यादि-
 ना सयोगः, सम्यग्ज्ञानाधिगमादित्यनेन स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्थितिरूपा शेषवृत्तिः,
 तद्विपरीतस्तथाच पुमानित्यनेन अकर्तृत्वं, पञ्च विपर्ययभेदा इतिकारिकायां विप-
 यतुष्टयशक्त्यादयञ्च कथिता इत्यर्थः । मौलिकानां दशानामर्थानां विभागं दश-
 यति । एकत्वमित्यादि ।

मनांसितीति । यथा बाह्यकौमुदी कुमुदानि बोधयति एवमेव तत्त्वकौमुदीयं रागद्वेष-
 न्यानां कुमुदानीव स्वच्छानि मनांसि बोधयन्ती भवतु । इति शम् ।

स्तुत्वा यद्गुरुपादपङ्कजमिमां व्याख्यां समारब्धवान् ।

तस्यैव कृपयाऽन्तरायरहितं सेयं समाप्तिं गता ॥

गूढार्थानपि कौमुदीविनिहितान्स्त्वदशयन्ती सतां ।

छात्राणामुपकारिणी च विदुषां श्रुत्यान्मनोमोदिनी ॥ १ ॥

श्रीराजेश्वरक्षिप्येण हरिरामेण निमिता ।

कौमुद्याः सुप्रभाख्याख्याऽविशमातनुतां मुदम् ॥ २ ॥

इति श्रीन्यायाचार्यहरिरामशुक्लविरचिता सुप्रभाख्या साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी-
 व्याख्या समाप्ता ।

